

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute
named after Sherkhan Murtaza

ITI ЖАРШЫСЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ЖУРНАЛ

№4 (59);
қазан-қараша-желтоқсан
2024 жыл

МАЗМҰНЫ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

БАС РЕДАКТОР Е.Б. Саурықов Н.Ж. Муслимов М.Н. Сарыбеков	К.Ж. ЖАМБАЙБЕКОВ, Ш. АЛДАБЕРГЕН Электродинамикадағы өлшем бірліктер жүйесі туралы	4
	Е.Е. УАЛИХАН, Б.Қ. ҚҰЛМАХАНБЕТ, Ж.А. ШЫМЫР, Ж.Д. СЫДЫҚОВ, Д. ҒАБИТ Коммерциялық кәсіпорындағы тауарлардың сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету	9
	М.Б. МҰСАХАН, М.С. ӨМІРТАЙ, Ж.А. ШЫМЫР, Э.Т. РАХАЕВА Өнім сапасын метрологиялық қамтамасыз ету	16
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА М.М. Әбутәлипов Г.М. Муханмедярова Д.Д. Сәтбеков	Қ.М. ҚАЗАҚБАЕВ, М.А. АМИРОВА, Қ. ҚАРТАБАЕВ Тейлериоз ауруын анықтауда дифференциалды балау әдістерін қолдану	21
	Г.К. ШОМАЕВА, Т. БАКАРДЖИЕВА, Е.М. БЕЙШЕН, К.Е. БАТЫРХАНОВ, Н. АРЫСТАНБЕК Білім берудегі виртуалды және толықтырылған шындықтың теориялық-әдістемелік негіздері	24
АЛҚА МҮШЕЛЕРІ А.Б. Абдуалы, Ж.Т. Сүлейменов, А.С. Кадырова, А.Е. Құдайбергенов, Г.Қ. Құлабекова, Н.П. Буюклиев (Болгария), Ж. Абдула, М.Н. Немеребаев, Қ.Ө. Тамабаева, В.А. Арыстанғалиева, М.М. Молдахметов, А.С. Құрманбекова, Т.Б. Нурбеков, М.Н. Нұрғабылов, Ж.А. Қуатбеков, Н. Асқарбекқызы, А.Б. Шырақбаев, М.Б. Онғарбаева, Т.Ю. Аманов, (Өзбекстан), И.О. Дильманов (Өзбекстан), А. Сарыбаев (Қырғызстан), А. Каплин (Ресей), А.Р. Соколовский (Ресей) Журнал Шерхан	Қ.Ж. СЕЙТБАЕВ, А. ДИЛЬМАНОВА, М.Б. ДАЙРАНБЕКОВА Жүзімнің оидиум және антрокноз аурулары, олардың биологиялық ерекшеліктері және таралуы	27
	М.А. АЛМАЗ, Б. ҚҰЛМАХАНБЕТ, П.М. МАЛИКТАЕВА, Ж.К. ДАУРЕНБЕКОВ, Л.Т. МЫРЗАБЕКОВА Торттар сапасының негізгі органолептикалық және физика-химиялық көрсеткіштерін салыстыру арқылы анықтау	33
	ЭКОНОМИКА	
	Г.Ж. ИСАКОВ, В.И. БУНЬКОВСКИЙ Новые подходы в подготовке специалистов управленческо-экономического направления	38
	Ғ.Ж. ИСАҚОВ, А. НҰРЛАНҚЫЗЫ Мемлекеттік корпоративтік сектордың экономикадағы ролі	40
	Ғ.Ж. ИСАҚОВ, Л. ГАЛИЕВА Қаржы делдалдары ретіндегі коммерциялық банктердің ролі	44
	С.Қ. БЕРІКҚОЖА Жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның тиімді өзара іс-қимылы: мәселелері мен болашағы	47
	Б.К. КУСМАНОВ Влияние методов управления проектами Agile и Waterfall на процессы в корпоративных компаниях	56
	Г. М. ЖАНТАЕВА, Ж. Ж. САРКУЛОВА, Д.Т. АЙТБАЕВА, А.Д. ТОГАЙБАЕВА Потенциал бухгалтерского аутсорсинга для малого и среднего бизнеса в регионах Казахстана: анализ и практические рекомендации	75
	Ж. Ж. САРКУЛОВА, Г.М. ЖАНТАЕВА, Ұ. ҮЙСІН	

<p>Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының құрылтайшылығымен казак, орыс және ағылшын тілдерінде үш айда бір рет жарыққа шығады.</p> <p>Қазақстан Республикасы, Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі, Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы № KZ34VPY00065377 нөмірімен 24.02.2023 жылы берілген.</p>	<p>Ақша қаражаттарының бухгалтерлік және аналитикалық ақпараттар ағымын талдау</p> <p style="text-align: center;">ПЕДАГОГИКА</p> <p>U.K. SMANOVA The causes of reactive stress in the personality</p> <p>Ғ. ҚАЗЖАНОВ, З. Р. ҚАЗЖАНОВА Сақ дәуірін жақындатқан ғалым</p> <p>А. У. КАРИБАЕВА Тіл мәдениеті және әдеби норма мәселелері</p> <p>М.Ж. ДАЛАБАЕВА Оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытудағы мұғалімнің рөлі</p> <p>Л.А. МЕКЕМТАС, Г.Е. САНАЙ Балабақшаның отбасылық топтарындағы мектеп жасына дейінгі балалардың тәуелсіздігін дамытудың әлеуметтік- педагогикалық технологиялық негіздері</p> <p>Л.А. МЕКЕМТАС, Г.Е. САНАЙ Мектеп жасына дейінгі балалардың тәуелсіздігін дамытудың әлеуметтік-педагогикалық технологиялары</p> <p>Б.М. ҮСЕН, А.С. ЖОЛДЫБАЙ, Д.М. КАЛДАРОВ Мектепте ҚЗ ҚК жалпы әскери жарғыларын үйрету</p> <p>М.М. ТУРСИНБАЕВ, Д.У. АЖИРЕЕВ, Б.С. РАЙЫМҚҰЛОВ Мектепте тактикалық дайындық сабағы бойынша анықтаулар жүргізу</p> <p>М.М. ТУРСИНБАЕВ, Б.М. ҮСЕН, А.С. ЖОЛДЫБАЙ Бастапқы әскери дайындық сабағын жүргізудің теориялық негіздері</p> <p>П.С. ДЖЕКЕНОВ, А.Д. КАСЫМОВА Жоғары оқу орнындағы Дене шынықтыру пәнінің мақсаттары, міндеттері және мазмұнының құрылымы</p> <p>П.С. ДЖЕКЕНОВ, Н.А. АХМЕТОВ Кәсіби спорт менеджментінің ерекшеліктері</p> <p>П.С. ДЖЕКЕНОВ, Ж.Н. ИНКАРБЕКОВА Салауатты өмір салты дамытудағы педагогикалық мәселелердің өзектілігі</p> <p>П.С. ДЖЕКЕНОВ, Н.А. АХМЕТОВ Кешенді спорттық ядро және оның құрылысының ерекшеліктері</p> <p>П.С. ДЖЕКЕНОВ, Б. ЕСМАХАН, А.С. СУИНДИКОВА, А. САКЕНҚЫЗЫ Медициналық арнайы топ оқушыларымен дене шынықтыру сабақтарын өткізуді ұйымдастыру және құру ерекшеліктері</p> <p>П.С. ДЖЕКЕНОВ, А. В. МУРУНОВ Жалпы білім беретін мектептерде баскетбол сабақтарын басқарудың ғылыми-педагогикалық салалары</p> <p>М.Н. БЕКБЕРГЕНОВА, Д. ЕГІЗБЕК, Ә. САЙЛАУ Волейбол спорт ойынының мазмұны мен ережелері</p> <p>М.Н. БЕКБЕРГЕНОВА, АМАНҒАЛИ ҒАЙНИКЕН, А. АБДЫАЗИЗ</p>	<p>80</p> <p>86</p> <p>89</p> <p>95</p> <p>99</p> <p>102</p> <p>104</p> <p>108</p> <p>111</p> <p>115</p> <p>119</p> <p>124</p> <p>128</p> <p>133</p> <p>137</p> <p>142</p> <p>146</p>
--	--	---

Баскетбол ойыны арқылы күш қасиеттерін дамыту ерекшеліктері	152
Е.Б. УРТЕМОВ, Ы.И. БЕКМҰХАНБЕТ, Н.Ғ. КЕҢЕСБЕК	
Мектеп жасына дейінгі балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты дене дамуы мен дене дайындығы	156
А.М. АБУТАЛИПОВА	
Дәстүрлі нақышпен безендірілген қыздар көйлегін құрастырып жобалау	161
ZH. RYSSALDIYEV, J. MURASHOV, A. ALDEN	
Developing student's reading skills	163
А.М. АБУТАЛИПОВА, Ж.Ж. ОШАЕВА	
Бисермен жұмыс жасау әдіс-тәсілдері	176
К.А. ОМАРОВА	
Білім сапасын арттыруда функционалдық сауаттылықтың педагогикалық маңызы	178

ТАРИХ

Д.К. САТКЕЙ, М.У. САДЫГУЛОВА, А.С. КЫЗЫЛБАЕВА	
Периодизация археологических культур и памятников	182
Д.К. САТКЕЙ	
Облик, духовная жизнь и проблема государственности населения древнего казахстана: историографический анализ	185

ҚҰҚЫҚ

А.Қ. ЖОЛДЫБАЙ, И.А. АРҒЫНБАЙ, А.Б. ЖУНИСОВ, Р.А. МАХАНОВ	
Әсер ету жағдайында қылмыс жасау	190
Ж.О. БОЛЫСБЕК, А.К. КАЙПУЛДАЕВА, А.Б. ЖУНИСОВ, Қ.Е. НЕСПБЕК	
Ұйымдасқан қылмыстық топ	193
Ж.Е. СМЕТУЛЛА, Н.С. КУРМАНАЛИЕВА, Р.А. МАХАНОВ, Б.М. НАРБЕКОВ	
Кәмелетке толмағандарды қылмыс жасауға тарту	198
Н.К. НҰРҚОЖА, Н.С. КУРМАНАЛИЕВА, А.Б. ЖУНИСОВ, Т.Б. САЙЛАУБАЕВ	
Қазақстан Республикасының сот жүйесі	200
Қ.С. ИМАНБАЕВ, М.Қ. РАХЫМБАЙ, А.Б. ЖУНИСОВ, Р.А. МАХАНОВ	
Қазақ міндеттеме қатынастарына шариаттың әсері	204
А.Қ. ЖОЛДЫБАЙ, А.К. КАЙПУЛДАЕВА, А.Б. ЖУНИСОВ, Қ.Е. НЕСПБЕК, М.Т. ҚОНЫСБАЕВ	
Жаһандық дейгейдегі ұйымдасқан қылмыстық топпен күрес	208

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ**ӘӨЖ 537****КБЖ 22.313****ЭЛЕКТРОДИНАМИКАДАҒЫ ӨЛШЕМ БІРЛІКТЕР ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ****К.Ж.Жамбайбеков, ф.-м.ғ.к., доцент****Алдаберген Ш.сеньор-лектор****Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты****Аннотация**

Бұл мақалада теориялық физика курсының электродинамика бөлімінде қолданылатын физикалық шамалардың өлшемі мен өлшем бірліктерін анықтау әдістері қарастырылады. Теориялық физикада гаустық бірліктер жүйесі (СГС) қолданылады. Сондықтан мақалада осы жүйе қарастырылады және салыстыру үшін Халықаралық жүйеде (ХЖ) жазылған формулалар келтірілген.

Түйін сөздер: өлшемі, өлшем бірліктері, пропорциональдық коэффициент, Кулон және Ампер заңдары, кернеулік, электромагниттік индукция, үздіксіздік және Максвелл теңдеулері.

Аннотация

В данной статье рассматриваются методы определения размерности и единицы измерения физических величин, используемых в разделе электродинамика курса теоретической физики. В теоретической физике используется гауссова система единиц (СГС). Поэтому рассмотрена данная система и для сравнения приведены формулы, записанных в системе СИ.

Ключевые слова: размерность, единица измерения, коэффициенты пропорциональности, законы Кулона и Ампера, напряженность, электромагнитная индукция, уравнения непрерывности и Максвелла.

Abstract

This article discusses methods for determining the dimensions and units of measurement of physical quantities used in the electrodynamics section of the theoretical physics course. Theoretical physics uses the Gaussian system of units. Therefore, this system is considered and formulas written in the SI system are given for comparison.

Keywords: dimension, unit of measurement, proportionality coefficients, Coulomb and Ampere laws, intensity, electromagnetic induction, continuity and Maxwell equations.

Бірліктер мен өлшемдерді қарастырған кезде, электродинамикаға механикалық шамалар кіретіндіктен, негізгі тәуелсіз шамалар ретінде ұзындықты (l) массаны (m), және уақытты (t) аламыз. Сонымен бірге жалпыға бірдей қабылданған зарядтың уақыт бойынша өзгерісі түріндегі токтың анықтамасын пайдаланамыз. Бұл дегеніміз зарядтың токқа қатынасы уақыттың өлшеміне ие. Ал заряд тығыздығы мен токты байланыстыратын үздіксіздік теңдеуі мына түрде болады:

$$\operatorname{div} \vec{j} + \frac{\partial \rho}{\partial t} = 0. \quad (1)$$

Ары қарай электр және магнит өрістері, олардың көздері және тыныштықтағы, немесе қозғалыстағы зарядтарға өрістердің әсері туралы экспериментальды фактілерді қарастырамыз. Тәжірибе жүзінде алынған бұл заңдылықтарға әр түрлі пропорционалдық коэффициенттері кіреді. Сондықтан оларды сәйкес заңдылықтарға кіретін физикалық шамалар үшін қолданылатын бірліктер жүйесіне байланысты таңдап алу керек [1].

Электростатикадағы негізгі физикалық заңға, бір-бірінен r қашықтықта орналасқан q_1 және q_2 екі нүктелік зарядтардың әсерлесу күшін анықтайтын, Кулон заңы жатады. Оны мына түрде жазуға болады:

$$F_1 = k_1 \frac{q_1 q_2}{r^2}. \quad (2)$$

Зарядтың шамасы мен өлшемі тәуелсіз анықталған болса, онда k_1 тұрақты коэффициентінің шамасы мен өлшемін тікелей формуладан анықтауға болады, немесе еркін таңдап алу керек, сол арқылы зарядтың шамасы белгіленеді. Тек қана қойылатын талап, $k_1 q_1 q_2$ көбейтіндісінің өлшемі ($\text{ml}^3 \text{t}^{-2}$) –ге тең болуы керек.

\vec{E}

электр өрісінің кернеулігі – туынды шама. Әдетте ол бірлік зарядқа әсер ететін күшпен анықталады. Ендеше q нүктелік заряд өрісінің кернеулігі, (2) –ші өрнекке сәйкес мынаған тең

$$E = k_1 \frac{q}{r^2}. \quad (3)$$

Біздің шамалауымызша барлық бірліктер жүйесінде электр өрісі кернеулігінің осы анықтамасы қолданылады [2].

Тұрақты магнит өрісінде токтардың әсерлесуі және магнит индукциясы анықтамасы Ампер заңы тұрғысынан қарастырылады. Ампер заңына сәйкес, бір-бірінен d қашықтықта тұрған және бойларында $I_1 I_2$ токтары бар екі шексіз ұзын параллель өткізгіштердің бірлік ұзындыққа келетін әсерлесу күші былай анықталады:

$$\frac{dF_2}{dl} = 2k_2 \frac{I_1 I_2}{d}. \quad (4)$$

Мұндағы k_2 –пропорционалдық коэффициент, ал өлшемсіз сандық көбейткіш 2, кейін k_2 –нің шамасын анықтағанда ыңғайлы болу үшін енгізілген. (1) –ші өрнегі арқылы орнатылған ток пен зарядтың өлшемдерінің байланысы бар кезде, k_2 мен k_1 коэффициенттерінің өлшемдерінің арасындағы қатынас анықталған болады. (1) және (4) –ші өрнектерден, k_1/k_2 қатынасы жылдамдық квадраты өлшеміне ($l^2 t^{-2}$) ие екендігін оңай көруге болады. Сосын белгілі зарядтар мен токтар кезіндегі (2) пен (4) механикалық күштердің шамаларын салыстыру арқылы, бос кеңістік үшін k_1/k_2 қатынасының мәнін табамыз. Осы қатынастың сандық шамасы бос кеңістіктегі жарық жылдамдығы квадратына өте жақын екен. Сонымен

$$\frac{k_1}{k_2} = c^2. \quad (5)$$

\vec{B}

магнит индукция векторы, бірлік токқа әсер ететін күшке пропорциональ шама ретінде, токтардың әсерлесуінің Ампер заңы негізінде анықталуы мүмкін. Әрі ыңғайлы болатын болса, онда k_3 тұрақты пропорционалдық коэффициентін өлшемді етіп алуға болады. Сонымен I тогы бар тұзусызықты өткізгіштен d қашықтықтағы магнит индукциясының шамасы мына формуламен анықталады:

$$B = 2k_2k_3 \frac{I}{d}. \quad (6)$$

Электр өрісі кернеулігінің магнит индукция векторына қатынасының өлшемін (1), (3), (5) өрнектерден таба аламыз. E/B қатынасының өлшемі (Ik_3/t) –ке тең екендігін оңай көруге болады.

Электродинамикалық шамалардың өлшемдері мен бірліктерін анықтау үшін негізге алынатын, электр және магниттік құбылыстардың арасындағы байланысты орнататын соңғы қатынас, Фарадейдің электромагниттік индукция заңы. Контурда пайда болатын ЭҚК –нің ол арқылы өтетін магнит ағынының өзгеру жылдамдығына тура пропорционалдығын көрсететін, тәжірибе жүзінде ашылған бұл заңның дифференциалды түрі мынандай:

$$\text{rot} \vec{E} + k_4 \frac{\partial \vec{B}}{\partial t} = 0, \quad (7)$$

бұл жердегі k_4 –пропорционалдық коэффициент. \vec{E} және \vec{B} өлшемдері арасындағы байланыс орнатылғаннан кейін, (9.7) –ші теңдеудегі екі мүшенің өлшемдері бірдей болуын қалап, k_4 –тің өлшемін бұрын анықталған шамалардың өлшемдері арқылы өрнектеуге болады. Нәтижесінде k_4 –тің өлшемі k_3^{-1} –дей болып шығады. Шындығында k_4 коэффициенті k_3^{-1} –ге тең. Бұған жоғарыда анықталған өрістер үшін Максвелл теңдеулері арқылы көз жеткізуге болады:

$$\begin{aligned} \text{div} \vec{E} &= 4\pi k_1 \rho, \\ \text{rot} \vec{B} &= 4\pi k_2 k_3 \vec{j} + \frac{k_2 k_3}{k_1} \frac{\partial \vec{E}}{\partial t}, \\ \text{rot} \vec{E} + k_4 \frac{\partial \vec{B}}{\partial t} &= 0, \\ \text{div} \vec{B} &= 0. \end{aligned} \quad (8)$$

Кеңістіктің өріс көздері жоқ бөліктері үшін, екінші және үшінші теңдеулер арқылы толқындық теңдеуді алуға болады:

$$\Delta \vec{B} - k_4 \frac{k_2 k_3}{k_1} \frac{\partial^2 \vec{B}}{\partial t^2} = 0. \quad (9)$$

(9) теңдеумен сипатталатын толқынның таралу жылдамдығы теңдеудегі тұрақтылармен анықталады. Бұл жылдамдық жарық жылдамдығына тең болуы керектігі белгілі, ендеше

$$\frac{k_1}{k_4 k_2 k_3} = c^2. \quad (10)$$

Ең соңында (5) және (10) өрнектерден, осы коэффициенттердің өлшемдері мен сандық шамаларының байланысын анықтайтын келесі теңдік шығады:

$$k_4 = \frac{1}{k_3}. \quad (11)$$

Электромагниттік бірліктер жүйелері жоғарыда енгізілген әр түрлі тұрақтылардың шамасы мен өлшемдерін қалай таңдалғанымен өзгешеленеді. (5) және (11) қатынастардың болуына байланысты, тек екі тұрақты (мысалы, k_1 және k_4) еркін таңдалуы мүмкін. Оларды бірліктер жүйесі теориялық зерттеулер үшін, немесе практикалық қолданыстар үшін ыңғайлы болатындай етіп таңдау керек. Өкінішке орай, бірізгілікке екеуін де іске асыру мүмкін болмайды. Қазіргі кезде бірнеше бірліктер жүйесі қолданылады. Бірақ біз олардың бәрін қарастырмаймыз. Бізді тек Халықаралық бірліктер жүйесі (ХБЖ) мен Гаусс жүйесі (СГС) қызықтырады.

Гаусс жүйесін қарастырайық. Электромагниттік өрістің басты қасиеттерінің бірі, біртұтас электромагниттік өрістің электрлік және магниттік құраушыларға шартты және

салыстырмалы түрде бөлінетіндігінде. Мұның өзі \vec{E} мен \vec{B} векторларының өлшемдерін бірдей болатындай етіп, коэффициенттерді таңдауға мүмкіндік береді. Мысалы, (7) –ші қатынастан, егер k_4 жылдамдықтың кері шамасының өлшеміне ие болса, онда \vec{E} және \vec{B} векторларының өлшемдері бірдей болатындығын көреміз. Тіптен (7) –ші өрнектен, $k_4 = c^{-1}$ кезінде бос кеңістіктегі электромагниттік толқындар үшін \vec{E} және \vec{B} векторларының шамасы да тең екендігі шығады. Ендігі қалған k_1 тұрақтысын Гаусс жүйесінде бірге тең деп алады.

Халықаралық бірліктер жүйесінде жоғарыдағы үш механикалық бірліктермен қоса ток күшінің бірлігі – Ампер негізгі деп саналады. Сонда Кулон заңынан k_1 тұрақтысының шамасы табылады. Бұл шама енді, Кулон заңы арқылы тәжірибеден анықталатын, өлшемі бар тұрақты болады және мына түрде жазылады:

$$k_1 = \frac{1}{4\pi\epsilon_0}, \quad (12)$$

мұндағы $\epsilon_0 = 8,854 \cdot 10^{-12}$ Кл²/н*м². Бірақ $k_4 = 1$ деп алады. Сонда (5) анықтамадан k_2 –ні аламыз

$$k_2 = \frac{k_1}{c^2} = 10^{-7} \frac{м \cdot кг}{Кл^2}.$$

Осы шама үшін келесі белгілеуді енгізеді:

$$k_2 = \frac{\mu_0}{4\pi} = 10^{-7} \frac{M \cdot KZ}{Kл^2}.$$

(11) –ші теңдікке байланысты $k_3 = 1$ тең, ендеше ХБЖ –нде \vec{E} және \vec{B} шамаларының өлшем бірліктері әр түрлі болып шығады.

ХБЖ –сі рационализацияланған жүйеге жатады. Мұндай жүйе Кулон және Ампер заңдарындағы 4π көбейткішімен ерекшелінеді. Ал Максвелл теңдеулерінде бұл көбейткіш болмайды. Жалпы векторлы қатынастарға мұндай көбейткіш кірмейді. Математикалық тұрғыдан геометриялық көбейткіштің пайда болуы Грин функциясының түріне байланысты. Егер өріс көзі сфералық симметриядағы өрісті беретін болса (мысалы, нүктелік өріс көзі), онда рационализацияланған бірліктер жүйесінде 4π көбейткіші соңғы шешімінде анық түрде шығады. Егер өріс айналмалы симметрияға ие болса (мысалы, сызықты өріс көзінен), онда 2π көбейткіші пайда болады.

Екі жүйедегі электромагниттік тұрақтылардың шамалары мен өлшемдері 1 кестеде берілген[3].

1 кесте

Жүйесі	k_1	k_2	k_3	k_4
ХБ	$1/4\pi\epsilon_0=10^{-7}*c^2$ ($ml^3t^{-2}q^{-2}$)	$\mu_0/4\pi=10^{-7}$ (mlq^{-2})	1	1
Гаусс	1	c^{-2} (t^2l^{-2})	c (lt^{-1})	c (lt^{-1})

Жоғарыда айтылғандарды және осы кестені пайдаланып, Халықаралық бірліктер жүйесінде жазылған формулаларды Гаусс жүйесіне оңай келтіруге болады. Ол үшін төмендегідей алмастырулар жасаған жеткілікті:

$$B_{xжс} \rightarrow \frac{B_{Гаусс}}{c}, \epsilon_0 \rightarrow \frac{1}{4\pi},$$

$$\mu_0 \rightarrow \frac{4\pi}{c^2}, \epsilon_0\mu_0 \rightarrow \frac{1}{c^2} ю$$

Сонда екі жүйедегі Максвелл теңдеулері (вакуумдағы) былай жазылады:

ХБЖ-і

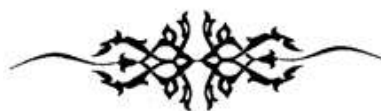
$$\begin{aligned} \operatorname{div} \vec{E} &= \frac{\rho}{\epsilon_0}, \\ \operatorname{rot} \vec{E} &= -\frac{\partial \vec{B}}{\partial t}, \\ \operatorname{div} \vec{B} &= 0, \\ \operatorname{rot} \vec{B} &= \mu_0 \vec{j} + \epsilon_0 \mu_0 \frac{\partial \vec{E}}{\partial t}. \end{aligned} \tag{13}$$

Гаусс жүйесі

$$\begin{aligned} \operatorname{div} \vec{E} &= 4\pi\rho, \\ \operatorname{rot} \vec{E} &= -\frac{1}{c} \frac{\partial \vec{B}}{\partial t}, \\ \operatorname{div} \vec{B} &= 0, \\ \operatorname{rot} \vec{B} &= \frac{4\pi}{c} \vec{j} + \frac{1}{c} \frac{\partial \vec{E}}{\partial t}. \end{aligned}$$

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Истеков К.К. Курс теоретической физики. А.: Типография «Print-S», 2005.
2. Тамм И.Е. Основы теории электричества. М.: Наука, 1976.
3. Жамбайбеков К.Ж. Электродинамика. Н.: «Булатов А.Ж.» ЖК, 2021.

ӘӨЖ 658.5

Коммерциялық кәсіпорындағы тауарлардың сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету

Уалихан Ерұлан Ерханұлы, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты, 6B07501 Стандарттау және сертификаттау (салалар бойынша) білім беру бағдарламасының 2 курс білім алушысы,

Құлмаханбет Бекбол Қайсарұлы, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты, 6B07503 Стандарттау, сертификаттау және сапаны бақылау (салалар бойынша) білім беру бағдарламасының 2 курс білім алушысы,

Шымыр Жалел Абдразақұлы, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Стандарттау және ветеринария» кафедрасының профессор-ассисенті

Сыдыков Жырғалбек Дуйшекеевич - т.ғ.к., доцент, И. Раззаков атындағы Қырғыз мемлекеттік-техникалық инновациялық институты, Халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры

Ғабит Динара, Тараз инновациялық көпсалалы колледжінің кадрлар жөніндегі инспекторы

Аңдатпа: Бұл мақалада тауарлардың сапа көрсеткіштерінің негізгі топтары, сапа менеджментінің эволюциясы және қазіргі талаптары қарастырылған. Сапа мен шығындар арасындағы тепе-теңдікті бағалау, стандарттау, сертификаттау және сапа менеджменті жүйелерін енгізу жолдары жан-жақты сипатталған. Сонымен қатар, тауарлар ассортиментін басқару, оның құрылымы мен қасиеттері, ассортиментті жаңарту мен тұрақтылықты қамтамасыз ету тетіктері талданған.

Кілт сөздер: Сапа менеджменті, қауіпсіздік көрсеткіштері, өнімнің техникалық деңгейі, ассортимент, тауар номенклатурасы, сапа шығындары, сапаны бақылау.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные группы показателей качества товаров, эволюция менеджмента качества и современные требования. Подробно описаны пути оценки баланса между качеством и затратами, стандартизации, сертификации и внедрения систем менеджмента качества. Кроме того, проанализированы

управление ассортиментом товаров, его структура и свойства, механизмы обеспечения обновления ассортимента и стабильности.

Ключевые слова: управление качеством, показатели безопасности, технический уровень продукции, ассортимент, товарная номенклатура, затраты на качество, контроль качества.

Abstract: This article discusses the main groups of product quality indicators, the evolution of quality management and modern requirements. The methods of assessing the balance between quality and costs, standardization, certification and implementation of quality management systems are described in detail. In addition, the management of the assortment of goods, its structure and properties, mechanisms for ensuring the renewal of the assortment and stability are analyzed.

Keywords: quality management, safety indicators, technical level of products, assortment, product range, quality costs, quality control.

Сапа деп оның мақсатына сәйкес белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыруға жарамдылығын анықтайтын өнімнің қасиеттерінің жиынтығы түсініледі. Өнімнің техникалық деңгейі түсінігі сапа түсінігімен тығыз байланысты. Қасиеттердің он тобының жалпы қабылданған жіктелуі және сәйкесінше көрсеткіштер:

1. Мақсатты көрсеткіштер.
2. Сенімділік көрсеткіштері.
3. Өндірістік қабілеттілік көрсеткіштері.
4. Стандарттау және унификациялау көрсеткіштері.
5. Эргономикалық көрсеткіштер.
6. Эстетикалық көрсеткіштер.
7. Тасымалдау көрсеткіштері.
8. Патенттік-құқықтық көрсеткіштер.
9. Экологиялық көрсеткіштер.
10. Қауіпсіздік көрсеткіштері.

Жоғарыда аталған көрсеткіштерден басқа өнімнің бағасы да маңызды. Дәл бағаға байланысты экономикалық оңтайлы немесе экономикалық ұтымды сапа мәселесі туындайды. Экономикалық оңтайлы сапа деп сапа мен шығындардың арақатынасын немесе сапа бірлігінің бағасын айтады. Сапасын анықтау өте қиын. Мұны квалиметрия ғылымы жасайды. Квалиметрия – сапаны сандық бағалаудың жеткілікті қолайлы әдістерін жасаған ғылым.

Сапа менеджменті – өнімді жасау және пайдалану немесе тұтыну кезінде оның сапасының қажетті деңгейін орнату, қамтамасыз ету және қолдау мақсатында жүзеге асырылатын әрекеттер. Өнім сапасын басқару кезінде басқарудың тікелей объектілері өнім сапасы тәуелді болатын процестер болып табылады.

Сапаны жеке бақылау сапа менеджменті дамуының бірінші кезеңі болды және 19 ғасырдың соңына дейін өндірісте жұмыс істеді. 20 ғасырдың басы цехтық сапаны бақылауға көшумен ерекшеленді. Өндіріске штаттық инспекторларды тарту III кезеңнің басталуы болды, оны өнімді қабылдау кезінде сапаны бақылау ретінде сипаттауға болады. Көптеген сарапшылардың пікірінше, 21 ғасырдағы сапа менеджменті мыналарды талап етеді: компаниялар өздерінің баланстарында сапа шығындарын есепке алады; әрбір қызметкер өнім сапасын арттырудағы өз рөлін дұрыс анықтай алды, сонымен қатар сапа бұл өнімнің тұтынушы талаптарына сәйкестігі екенін білді; тұтынушы бұған сенімді болды жеткізушіден өнімдер мен қызметтерді уақытында алатынын және олардың сапасы жоғары болатынын. Сапа менеджменті қызметінің негізгі функциялары: компанияның сапа саясатына сәйкес өнім сапасының деңгейін сақтау; сатып алынатын бөлшектерді, құралдарды және технологиялық процестерді бақылауды қамтамасыз ету; статистикалық есептерді құрастыру.

Біріктірілген сапа менеджменті жүйесі кәсіпорынды басқарудың қазіргі тұжырымдамасының қажетті атрибуты болып табылады. Жүйені енгізу бойынша ең маңызды әрекеттерге мыналар жатады: стратегияны таңдау; инфрақұрылымды құру; қызметкерлерді өзгерістерге дайындау; іске асыру жоспарларын әзірлеу; басқа компаниялардың қызметкерлерімен байланыс арналарын орнату.

Ағылшын тілінен аударылған стандарт – норма, өлшем, мысал. Стандарттаудың негізгі міндеті - өнімге прогрессивті талаптарды анықтайтын нормативтік-техникалық құжаттама (НТД) жүйесін құру. Стандарттау бірқатар принциптерге негізделген: қайталану; вариация; консистенциясы; өзара ауыстырымдылық.

Қазіргі уақытта стандарттарды құру, ұсыну және тарату үрдістердің реттейтін еліміздің стандарттау және метрологияның мемлекеттік жүйесі қалыптасты. Өнімді сертификаттау тұжырымдамасының анықтамасын алғаш рет Халықаралық стандарттау ұйымының (ИСО) өнімді сертификаттау мәселелері жөніндегі арнайы комитеті әзірледі. Сәйкестік сертификаты-бұл тиісті түрде анықталған өнімнің, процестің немесе қызметтің белгілі бір стандартқа немесе басқа нормативтік құжатқа сәйкес келетініне қажетті сенімділікті қамтамасыз ететін үшінші тараптың әрекеті. Сертификаттау міндетті және ерікті болуы мүмкін. Сертификаттау объектілері: нақты өнім; өндіріс жағдайы болуы мүмкін; сапаны басқару жүйесі.

Тауар белгісі мен таңбасы – бұл тауар сатып алушылар үшін маңызды ақпарат көзі болып табылатын кәсіпорын активтерінің маңызды құрамдас бөлігі. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 26 шілдедегі №456 «Тауар белгілері, қызмет көрсету белгілері, географиялық нұсқамалар және тауарлар шығарылған жерлердің атаулары туралы» Заңы қабылданған "тауарлар мен тауар белгілері, қызмет көрсету белгілері және тауарлардың шыққан жерлерінің атауы туралы" тауар белгісі - бұл белгілі бір заңды немесе жеке тұлғалардың тауарлары мен қызметтерін басқа заңды немесе жеке тұлғалардың біртекті тауарларынан немесе қызметтерінен ажырата алатын белгі.

Патентану әдебиетінде тауар белгілерін жіктеудің үш критерийі бөлінеді: өрнек нысандары бойынша; пайдалану негіздері бойынша; атақ дәрежесі бойынша. Фирмалардың өз тауарларын нарыққа жылжыту, фирманың қолайлы беделін қалыптастыру процестеріне арналған қолданбалы экономикалық әдебиеттерде жіктеудің басқа критерийлері бөлінеді: географиялық қамту бойынша; қамтылған тауарлардың кеңдігі бойынша; шығу тегі бойынша (құрылған уақыты/орны). Тауар белгілеріне құқық иеленуші субъектілердің көзқарасы бойынша сауда-саттықпен айналысатын өндірушілер мен дилерлердің/ фирмалардың сауда белгілерін ажыратуға болады.

Танымал пікірге қарама-қарсы, сапаның жоғарылауы өнімнің құнын міндетті түрде арттырып қана қоймайды, керісінше, мысалы, сапаны кешенді басқаруды енгізу оның төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сапа бағасын анықтайтын сапа шығындарын екі негізгі санатқа бөлуге болады: сапаны қамтамасыз етуге байланысты шығындар (сәйкестік бағасы); өнімнің қанағаттанарлықсыз сапасына байланысты шығындар (сәйкессіздік бағасы). Өз кезегінде, сапаны қамтамасыз етуге арналған шығыстар сапасыз өнімді анықтау мақсатында сапаны бақылауды жүргізуге арналған шығыстарды, сондай-ақ сапасыз өнім шығарудың алдын алуға байланысты шығыстарды қамтиды. Өнімнің қанағаттанарлықсыз сапасына байланысты шығындар өндіріс шығындары мен тұтыну шығындарын қамтиды. Тауарлар мен өнімдердің сапасын арттыру-бұл мақсат емес, өндіріс тиімділігін арттыру және осы негізде қоғамның қажеттіліктерін толық қанағаттандыру құралы. Бұл мақсатқа өндірістік ресурстарды үнемдеу арқылы да, өнім сапасын жақсарту арқылы да қол жеткізіледі. Өнім сапасының тұрақты өсуі-бұл өндіріс қарқындылығының құралы да, нәтижесі де.

Сапаны арттыру жолдары: ФТП; Технологиялық тәртіпті сақтау және сапаны бақылауды күшейту; сапаны басқаруды жетілдіру. Өнім сапасын басқаруды жетілдірудің негізгі факторлары: сапаны стандарттауды, қабылдауды және аттестаттауды жақсарту;

сапаны арттыруды кешенді жоспарлау; сапаны арттыруды ынталандыруды күшейту; сапаны басқарудың кешенді жүйелерін (КСК) енгізу.

Нарықта ұсынылған және өндірістік шығу тегі немесе тұтынушылық мақсаты бойынша жіктелген көптеген тауарлар ассортимент деп аталады. Ассортимент тауарлар арасындағы түбегейлі айырмашылықтарды көрсетеді және әр түрлі деңгейдегі жеке категорияларға немесе сілтемелерге ең жалпы белгілер бойынша құрылған кез-келген жиынтықтың логикалық таралуын білдіреді.

Тауарлардың ассортименті-олардың бір немесе бірнеше белгілері бойынша біріктірілген түрлері мен сорттарының жиынтығы (мысалы, шикізат немесе тұтыну мақсаты бойынша).

Тауарларды шикізат мақсатына қарай жіктеудің негізі өнімдер жасалған шикізаттың біртектілігінің белгісі болып табылады. Мәселен, мысалы, тауар топтарын шикізат негізінде жіктеуге болады:

- 1) Нан-тоқаш өнімдері;
- 2) кондитерлік өнімдер;
- 3) сүт және сүт өнімдері;
- 4) балық және балық өнімдері;
- 5) мақта маталар;
- 6) жүн маталар және т. б.

Тұтынушылық мақсатқа байланысты, мысалы, құрылыс материалдары, Балалар тауарлары және т.б. сияқты өнімдерді жіктеуге болады. Құрылыс материалдарының ассортименті көптеген салалар (орман, цемент, шыны, химия, металл өңдеу және т. б.) өндіретін тауарлардан тұрады. Балалар өнімдері туралы да айтуға болады (жеңіл, аяқ киім, пластмасса, шыны және т.б.).

Тауартануда көбінесе тауарлардың жіктелуі тауар-шикізат негізінде құрылады. Мысалы:

- 1) тауар саласы (тігін бұйымдары, астық ұны, көкөністер, жемістер, саңырауқұлақтар, дәмдік тауарлар, кондитерлік тауарлар, ет, балық тауарлары және т. б.);
- 2) тауар тобы (Ерлер киімі, нан және нан-тоқаш өнімдері, балалар киімі және т. б.);
- 3) тауарлық кіші топ (крекер өнімдері, пряниктер, печенье және т. б.);
- 4) тауарлардың жекелеген түрлері (құрғақ кофе, еритін кофе, жұмсақ пряник, мейіз қосылған крекер және т.б.).

Коммерциялық жұмыста халық тұтынатын тауарлар Өндірістік және сауда ассортиментіне бөлінеді.

Өндірістік ассортимент – бұл өнеркәсіптік немесе ауылшаруашылық кәсіпорны шығаратын тауарлардың номенклатурасы.

Сауда ассортименті – дүкендерде сатылатын тауарлардың номенклатурасы. Сауда кәсіпорындарында тауарлардың кең ассортименті шоғырлануы керек, бұл әртүрлі өнеркәсіптік және ауылшаруашылық кәсіпорындары шығаратын өнімдердің жиынтығы.

Осы мақсатта өндірістік ассортимент саудаға айналады (тауарларды сұрыптау). Өндірістік ассортиментті сауда ассортиментіне түрлендіру негізінен көтерме сауда кәсіпорындарымен, ең алдымен күрделі ассортимент тауарлары бойынша жүзеге асырылады. Кейбір азық-түлік тауарлары (әсіресе тез бұзылатын), сондай-ақ қарапайым ассортименттегі азық-түлік емес тауарлар үшін өндірістік ассортиментті саудаға айналдыру процесі тікелей бөлшек сауда кәсіпорындарында жүзеге асырылуы мүмкін. Осылайша, сауда ассортименті-бұл бөлшек сауда желісінде сату үшін таңдалған тауарлардың тізімі.

Техникалық прогресс және адамдардың қажеттіліктерінің артуы өмірге көбірек жаңа тауарларды әкеледі, олардың ассортиментінің үздіксіз кеңеюіне және жаңаруына әкеледі. Саудада тауарлардың 1 миллионнан астам түрі айналымда, олардың ассортименті үнемі кеңейіп, жаңартылып отырады. Сарапшылардың пікірінше, азық-түлік емес тауарлардың ассортименті 5 жылдан кейін жартылай жаңартылады, техникалық жағынан

күрделі тауарлар бойынша жаңарту одан да жылдам жүреді – 7 -10 жылдан кейін жаңарту 80-100% құрайды. Мысалы, соңғы 10 жылдағы ассортиментті жаңарту және кеңейту бейне техникасында, компьютерлерде және онымен байланысты жабдықта айтарлықтай байқалады. Бейне таспалар, компьютерлік жабдықтар нарығы пайда болды. Тұрғын үйді абаттандыру және үй шаруашылығын жүргізу, тұрмыстық электрлендіруге, үй жұмысын механикаландыруға және автоматтандыруға байланысты жабдықтар (кондиционерлер, тамақ дайындауға арналған арнайы электр жиілікті пештер, автоматты кір жуғыш машиналар, электр жуғыш машиналар, микрокалькуляторлар және т.б.) саласында ассортименттің үлкен жаңаруы болды.

Ассортименттің барлық осы үлкен өзгерістерін, оны жаңартуды, кеңейтуді саудагер өзінің сауда жұмысында ескеруі керек, оларды болжап, болжап, соған сәйкес дайындауы керек - дүкендерде, сауда қоймаларында, көтерме кәсіпорындарда ассортиментті уақтылы реттеу.

Сондай-ақ, тауарлар ассортиментін, сауда ассортиментін және тауар номенклатурасын ажырату керек. Тауар номенклатурасы-бұл өндіруші сату үшін ұсынатын барлық өндірілетін тауарлардың тізімі. Тауарлар ассортиментінен айырмашылығы, тауар номенклатурасы тауарларды қандай да бір белгілер бойынша жіктеуді мақсат етпейді; ол жалпы немесе ұқсас мақсаттағы біртекті немесе гетерогенді тауарларды жай ғана тізімдеумен шектеледі. Сауда ассортименті-бұл белгілі бір белгілер бойынша қалыптасқан, белгілі бір уақытта сұранысты қанағаттандыруға арналған және дүкендерде сатылатын тауарлар жиынтығы. Тауар ассортименті шеңберінде тауарлар топтарға бөлінеді (кесте. 1).

Тауар ассортиментінің ішінде сыныптар, топтар, түрлер мен сорттар ерекшеленеді.

1- кесте . Тауар ассортименті топтары

1. Тауардың мақсаты бойынша	азық-түлік және азық-түлік емес тауарлар
2. Мақсаты бойынша	шаруашылық, спорттық тауарлар, киім, жиһаз және т. б.
3. Сақтау мерзімі шектеулі болғандықтан	тез бұзылатын және тез бұзылмайтын тауарлар.
4. Ассортименттің күрделілігіне байланысты:	қарапайым ассортимент тауарлары-түрлері немесе сорттары аз тауарлар, мысалы, нан, кір сабын және т. б.; үш белгіден артық емес жіктеледі; күрделі ассортименттегі тауарлар-көптеген критерийлер бойынша ішкі жіктелуі бар тауарлар, мысалы, киім матаның түсімен, өлшемімен, стилімен, түрімен сипатталады.
5. Сұраныс жиілігі бойынша:	жиі сұранысқа ие тауарлар (күнделікті немесе апта сайын сатып алынатын тауарлар); мерзімді сұранысқа ие тауарлар (бір немесе бірнеше айда бір рет сатып алынады); сирек сұранысқа ие тауарлар (бір немесе бірнеше жылда бір рет сатып алынады). Сонымен қатар, жылдың белгілі бір кезеңдерінде (маусымдарында) сатылатын маусымдық тауарлар тобы бар.
6. Сұраныс сипаты бойынша:	қатты тұжырымдалған сұраныс тауарлары-дүкенге барар алдында сұраныс анықталған және белгілі бір тауарға немесе оның түріне ұсынылатын тауарлар; импульстік (импульстік) сұраныс тауарлары-эртүрлі ынталандырулардың әсерінен дүкенге бару кезінде сұраныс пайда болған тауарлар: жарнама, тауарларды

	орналастыру, басқа сатып алушылардың қызығушылығы; балама сұраныс тауарлары-сұраныс дүкен сұр түске дейін пайда болған, бірақ тауардың ассортиментімен және таңдауымен танысу кезінде түпкілікті қалыптасатын тауарлар (модельді, марканы және т.б. таңдау).
7. Сатып алушылар үшін тауарлардың мәні бойынша:	негізгі ассортимент-тұтынушылардың әдеттегі қажеттіліктеріне бағытталған және осы сауда ұйымына тән (мысалы, аяқ киім дүкендеріндегі аяқ киім); ілеспе ассортимент-бұл көмекші функцияларды орындайтын және осы ұйым үшін негізгі болып табылмайтын өнімдер жиынтығы (мысалы, аяқ киім дүкеніндегі аяқ киімге арналған заттар).

Класс – ұқсас функционалдық мақсаты бар тауарлардың жиынтығы (киім, жиһаз, мәдени тауарлар). Тауарлар тобы-тұтыну қасиеттері мен көрсеткіштерінің ұқсас құрамы бар бір тауар класындағы тауарлардың жиынтығы (сыртқы киім, жұмсақ жиһаз және т.б.). Топтар шеңберінде кейде кіші топтар бөлінеді, олардың құрамына өндірістік шығу тегінің бірлігі негізінде біртекті тауарлар кіреді. Мысалы, аяқ киімнің тауарлық тобы былғары, тоқыма, киіз және резеңке аяқ киімнің кіші топтарына бөлінеді, ыдыс-аяқ Тобы металл, шыны және фарфор-қыш ыдыстардың кіші топтарынан тұрады.

Тауарлардың түрі - әртүрлі мақсаттағы бірдей тауарлар (етік - әйелдер, ерлер және балалар; жиһаз-Ас үйге, қонақ бөлмеге және т.б.). Әр түрдің ішінде тауарлар бір-бірінен ерекше белгілері бойынша (артикулдар, сорттар және т.б.) ерекшеленуі мүмкін, яғни. сорттарға бөлінеді. Тауарлардың әртүрлілігі - бірқатар жеке белгілер бойынша бөлінген тауарлардың жиынтығы нақты маркалар, мақалалар, модельдер түрінде ұсынылады.

Үлкейтілген және кеңейтілген ассортимент бар. Тауарлардың сыныптары, топтары немесе кіші топтары деңгейіне дейін егжей-тегжейлі ассортимент үлкейтілген болып саналады. Орналастырылған-сорттар деңгейіне дейін егжей-тегжейлі ассортимент. Ассортименттің құрылымы әр жағдайда жеке болады. Әмбебап дүкеннің немесе супермаркеттің ассортименті бірнеше тауар топтарын қамтуы мүмкін; мамандандырылған дүкеннің ассортименті - тауарлардың бір тобы, бірақ көптеген түрлермен, сорттармен және атаулармен ұсынылған. Кәсіпорынның тауарлық құрылымының ерекшеліктері ассортименттің қасиеттері деп аталады. Ассортименттің қасиеті-белгілі бір тауарлар жиынтығының ерекшелігі. Ассортименттің жеті ерекше қасиеті бар: ендік, тереңдік, құрылым, жаңару, үйлесімділік және тұрақтылық.

Ассортименттің кеңдігі – ұсынылатын тауарлар топтарының (кіші топтарының) саны.

Тереңдігі тауарлар тобындағы немесе кіші тобындағы ассортименттік позициялардың жалпы санымен анықталады. Егер компания өнімнің көптеген түрлерін ұсынса, терең ассортимент қарастырылады. Әдетте үлкен немесе мамандандырылған дүкендер терең ассортиментті ұсынады.

Толықтығы сауда залында тауарлардың нақты қол жетімділігінің ассортименттік тізімге сәйкестігін білдіреді.

Ассортименттің құрылымы тауарлардың әртүрлі топтарының, кіші топтарының немесе сорттарының сандық қатынасымен, сондай-ақ қандай да бір белгілері бойынша ұқсас тауарлардың үлес салмағымен анықталады. Құрылымды сипаттау үшін, мысалы, қарастыруға болады, азық-түлік немесе азық-түлік емес тауарлардың, қарапайым және күрделі ассортимент тауарларының, әртүрлі ассортимент топтарының тауарларының арақатынасы.

Ассортименттің үйлесімділігі (үйлесімділігі) - әртүрлі тауар желілерінің оларды пайдалану, өндіру, тарату арналары және басқа көрсеткіштер тұрғысынан үйлесімділік дәрежесін көрсетеді. Егер кәсіпорын мақсатына, қанағаттандырылатын қажеттілікке

немесе басқа критерийге жақын тауарларды ұсынса, Ассортимент үйлесімді, мысалы, балалар киімдері, ойыншықтар, балалар тағамдары, арбалар, балалар жиһаздары және т. б. сияқты тауарлар топтары сатылымда болса, Балалар тауарлары дүкенінің ассортиментін үйлесімді деп санауға болады.

Ассортименттің жаңаруы ассортименттегі жаңа тауар позицияларының санымен сипатталады.

Тұрақтылық белгілі бір түрдегі тауарлардың тұрақты болуымен анықталады (тұтынушы бұл тауардың сатылымда болатынына сенімді болуы керек).

Коэффициенттердің мәні бірлікке неғұрлым жақын болса, ассортимент соғұрлым толық және тұрақты болады.

Тоқсан бойы дүкендегі тауарлар ассортиментінің тұрақтылық коэффициентінің оңтайлы мәні төмен болмауы керек:

- универсамдар мен Гастрономдар үшін-0,90;

- әмбебап дүкендер үшін-0,80;

- аяқ киім және киім дүкендері үшін-0,75;

- мәдени тауарларды, спорттық, шаруашылық, құрғақ тауарлар сататын дүкендер үшін-0,85.

Дүкендердегі тауарлардың ассортиментін реттеу құралы тауарлардың ассортименттік тізімі болып табылады. Оны әр нақты дүкенге оның түрін, сауда алаңының көлемін, орналасқан жерін және басқа факторларды ескере отырып орнату ұсынылады. Мұндай тізімдердің болуы тауарлар ассортиментін ұтымды реттеп қана қоймай, оның толықтығы мен тұрақтылығын жүйелі түрде бақылауға мүмкіндік береді.

Бөлшек сауда кәсіпорындары ассортиментінің толықтығы мен тұрақтылығы ассортименттің толықтығы мен тұрақтылық коэффициенттері деп аталатын көрсеткіштердің көмегімен анықталады. Дүкендердегі тауарлар ассортиментінің толықтығына көптеген факторлар әсер етеді, көбінесе кездейсоқ (жеткізушілердің тауарларды жөнелтуді кешіктіруі, жеткізу кестесін бұзу және т.б.). Ассортименттің толықтығы мен тұрақтылық коэффициенттерін бүкіл тауар ассортименті бойынша да, жекелеген тауар топтарының немесе тұтыну кешендерінің тауарлар ассортименті бойынша да есептеуге болады. Талдау процесінде оның толықтығы мен тұрақтылығын сипаттайтын индикаторлардың тауарлық ассортиментін анықтау және пайдалану бір дүкеннің ассортиментін бір мақсатты нарыққа қызмет ететін басқа дүкенмен салыстыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, әрбір нақты дүкеннің тауарлардың ассортименттік тізімін әзірлеуі және оның сақталуын бақылау мақсатты нарық сатып алушыларына жақсы қызмет көрсетуге және тұрақты ассортимент құруға ықпал етеді. Нарық жағдайында дүкендерде ассортиментті қалыптастыру бойынша жұмыс айтарлықтай күрделене түседі. Сатылатын тауарлар ассортиментінің кеңдігі мен тереңдігі көбінесе ұйымның дүкендері мен коммерциялық қызметтері қызметкерлерінің біліктілігіне байланысты, олар сатып алушылардың сұранысы, ықтимал түсім көздері, тауар бағасы және басқа да коммерциялық ақпарат туралы кең ақпаратқа ие болуы керек.

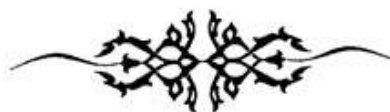
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тауар белгілері, қызмет көрсету белгілері, географиялық нұсқамалар және тауарлар шығарылған жерлердің атаулары туралы, Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 26 шілдедегі N 456 Заңы.

2. Варли Розмари, Рафик Мохаммед. Основы управления розничной торговлей./Пер. с англ. Ильин С.Б. (главы 1-9), Бирюкова Н.Д. (главы 10-18). - М.: Издательский дом Гребенникова, 2005

3. Дашков Л.П., Памбухчянц О.В. Коммерция и технология торговли -- М.: «Маркетинг», 2000. - 448 с

4. Дурович А.П. Основы маркетинга: учеб. пособие. - М.: Новое знание, 2004. - 512с
5. Котлер, Филипп, Армстронг, Гари, Сондерс, Джон, Вонг, Вероника. Основы маркетинга: Пер. с англ.-2-е европ. изд. - М., Спб., К., Издательский дом Вильямс, 2001.- 994 с : ил.-Парал. тит. англ.
6. Менеджмент, маркетинг и экономика /под ред. А.П.Егоршина - Н. Новгород: НИМБ - 2001 г 486 с
7. Неруш Ю.М. Логистика: учеб. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 389 с
8. Памбухчянц О.В. Организация коммерческой деятельности: Учеб. - 2-е изд., перераб. доп. -- М.: ИТК «Дашков и К°», 2005. - 448 с
9. Панкратов Ф.Г. Коммерческая деятельность: Учеб. 7-е изд., перераб. и доп. - М.: ИТК «Дашков и К°», 2004. - 504 с
10. Снегирева В. Розничный магазин. Управление ассортиментом по товарным категориям. - СПб.: Питер, 2007

ӘӨЖ 658.5

ӨНІМ САПАСЫН МЕТРОЛОГИЯЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Мұсахан Мейірім Батырбекқызы, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты, 6В07501 Стандарттау және сертификаттау (салалар бойынша) білім беру бағдарламасының 2 курс білім алушысы,

Өміртай Мерей Серікқызы, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты, 6В07503 Стандарттау, сертификаттау және сапаны бақылау (салалар бойынша) білім беру бағдарламасының 2 курс білім алушысы,

Шымыр Жалел Абдразақұлы, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты, «Стандарттау және ветеринария» кафедрасының профессор-ассистенті

Рахаева Эльмира Тулендиевна, Тараз инновациялық көпсалалы колледжінің оқу бөлімінің меңгерушісі

Аңдатпа: Мақалада өнім сапасын метрологиялық қамтамасыз ету кезеңдері қарастырылады, соның ішінде өлшеу құралдарын таңдау, өлшеу әдістерін әзірлеу және стандарттау, метрологиялық бақылау және қадағалау, сондай-ақ өнімнің сапасын тексеру және сертификаттау процестері талданады.

Кілт сөздер: өнім сапасы, метрологиялық қамтамасыз ету

Аннотация: В статье рассмотрены этапы метрологического обеспечения качества продукции, включая выбор средств измерений, разработку и стандартизацию методов измерений, метрологический контроль и надзор, а также процессы контроля качества и сертификации продукции.

Ключевые слова: качество продукции, метрологическое обеспечение

Abstract: The article examines the stages of metrological assurance of product quality, including the selection of measuring instruments, development and standardization of measurement methods, metrological control and supervision, as well as product quality control and certification processes.

Keywords: product quality, metrological support

Өнім сапасын метрологиялық қамтамасыз ету – бұл өндіріс барысында өлшеулердің, бақылаудың және сынақтардың дәлдігі мен сенімділігін қамтамасыз етуге бағытталған ғылыми, техникалық және ұйымдастырушылық шаралар жиынтығы. Бұл шаралар сапаны басқару жүйесінің маңызды бөлігі болып табылады.

Метрологиялық қамтамасыз етудің негізгі аспектілері:

- **Өлшеулер мен бақылау:** Өндірістің сапалы болуы барлық кезеңдерде – шикізаттан бастап дайын өнімге дейінгі өлшеулер мен бақылаудың дәлдігіне байланысты. Мысалы, машина жасау саласында бөлшектердің өлшемдері мен пішінінің дәлдігі өнімнің жұмыс істеу сипаттамаларына айтарлықтай әсер етеді.
- **Өлшеу құралдарының калибрлеуі және тексеруі:** Өлшеулердің дәлдігін қамтамасыз ету үшін қолданылатын барлық өлшеу құралдары ұлттық және халықаралық стандарттарға сәйкес үнемі калибрленіп және тексеріліп тұруы керек.
- **Нормативтік қамтамасыз ету:** Метрологиялық қамтамасыз ету үшін МЕСТ, ISO сияқты нормативтік құжаттар қолданылады, олар өлшеулердің дәлдігіне, сынақ әдістеріне және калибрлеу процедураларына қойылатын талаптарды анықтайды.
- **Бақылауды автоматтандыру:** Заманауи технологиялар өлшеу және бақылау процестерін автоматтандыруға мүмкіндік береді, бұл өлшеулердің дәлдігін арттырып, адамдық қателіктердің ықтималдығын азайтады. Мысалы, автоматтандырылған өлшеу жүйелері белгіленген параметрлерден кез келген ауытқуды дереу анықтай алады.
- **Тәуекелдерді басқару:** Метрологиялық тәуекелдерді және олардың өнім сапасына ықпалын болжау маңызды. Бұл үшін өлшеу сенімділігін талдау, өлшеу нәтижелерінің белгісіздігін бағалау және қателіктердің рұқсат етілген шектерін белгілеу қолданылады.
- **Қызметкерлердің біліктілігін арттыру:** Метрологиялық процестердің сапасын арттырудың бір жолы – өлшеу және бақылау үшін жауапты қызметкерлерді оқыту және олардың біліктілігін арттыру.

Өнім сапасына әсері:

Метрологиялық қамтамасыз ету технологиялық процестердің тұрақтылығына және өнімнің соңғы сапасына тікелей әсер етеді. Дәлсіз өлшеулер ақаулы өнімнің шығарылуына, қауіпсіздік стандарттарының бұзылуына және қателерді түзетуге кететін шығындардың артуына әкелуі мүмкін.

Осылайша, метрологиялық қамтамасыз ету өнімнің стандарттар мен нормативтер талаптарына сай болуын, сондай-ақ тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін сапаны басқару жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Егер метрологиялық жүйе дұрыс ұйымдастырылмаса, өндіріс барысында ақаулар туындап, бұл өнімнің сапасыз болуына және өндірістік шығындардың артуына әкелуі мүмкін.

Сондықтан өнім сапасын қамтамасыз етуде метрологиялық жүйе маңызды рөл атқарып, өндірістің барлық кезеңдерінде сапа стандарттарын сақтау үшін қажет.

Халықаралық өлшем жүйесін қалыптастырудағы халықаралық ынтымақтастықтың жаңа кезеңі біртұтас метрологиялық тілді, өлшеу нәтижелерін өңдеудің және дәлдікті бағалаудың бірыңғай рәсімдерін, өлшем сапасын бағалаудың келісілген критерийлерін және калибрлеу нәтижелерін әзірлеуді талап етеді.

Бұл бағытта белгілі бір қадамдар жасалды және олар зерттеудің алдағы бағытын анықтайды:

- метрологияның халықаралық сөздігінің үшінші басылымы [1] жарық көрді, онда негізгі салыстырулармен, өлшемнің қазіргі түсінігімен, өлшенетін шаманың анықтамалық мәнімен, қателер мен өлшем белгісіздіктері арасындағы байланыспен байланысты жаңа терминология көрініс тапты.

- ықтималдық үлестірімдерін түрлендіру кезінде Монте-Карло әдісін қолдануға қатысты өлшем белгісіздігін өрнектеу нұсқаулығына (UM) 1-қосымша әзірленді;

- калибрлеу кезіндегі белгісіздікті бағалау алгоритмдерін, оның ішінде калибрлеуге тәуелділіктерді құру алгоритмдерін, сәйкестікті тексеруді, өлшеу дәлдігін бағалау тәсілдерін үйлестіруді біріктіруге қатысты құжаттар әзірленуде және қайта қаралуда;

- негізгі салыстыруларды жүргізу бойынша нұсқаулықтар әзірленді, негізгі салыстырулардың нәтижелерін бағалау әдістері баспасөзде және халықаралық конференцияларда кеңінен талқыланды,

- метрологияда қолданылатын бағдарламалық қамтамасыз етуді тексеру әдістері әзірленуде, халықаралық және еуропалық құқықтық метрология ұйымдары бірқатар құжаттарды әзірледі; Күн тәртібінде метрологияда бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу және қолдану мәселелері бойынша бірыңғай халықаралық құжатты дайындау міндеті тұр.

Стандарттар мен нормативтік құжаттардың ұлттық жүйелерін үйлестіру процесі отандық метрологияның алдында отандық жүйені халықаралық жүйеге біріктіру міндетін қояды, атап айтқанда, нормативтік құжаттарды үйлестіруді сақтау принципіне сәйкес жүргізген жөн; отандық нормативтік базаның тұтастығы, оның отандық және халықаралық тәжірибе негізінде дамуы және ғылыми зерттеулерге және құқықтық метрология бойынша халықаралық метрологиялық ұйымдардағы жұмыстарға негізделуі [1,9, 15, 20, 33-36, 43].

Өнеркәсіптік отандық өнім үлгілерінің жоғары сапа көрсеткіштерін қамтамасыз етуде техникалық параметрлерді сенімді өлшеу басты рөл атқарады: дұрыс жүргізілген өлшеулерсіз олардың сапасы мен сенімділігін бағалау мүмкін емес.

Өлшеу нәтижелерінің сенімділігі тандалған әдістер мен өлшеу құралдарына, сондай-ақ олардың нәтижелерін дұрыс анықтауға байланысты, олар біркелкі және қажетті дәлдікті қамтамасыз етуі керек. Өндіріс және пайдалану процесінде отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қажетті деңгейде ұстау мыналардың нәтижесінде алынған ақпарат арқылы жүзеге асырылады:

- техникалық жағдайды бақылау, диагностикалау және болжау кезінде параметрлерді өлшеу сапасын анықтайтын метрологиялық сипаттамалардың өлшемдері;

- өлшеу режимдері мен бұйымдардың жұмыс жағдайлары.

Өнім сапасын метрологиялық қамтамасыз ету сенімді ақпарат алуға ықпал етеді және екі мақсатты көздейді: оны мақсатты пайдалану процестерінде пайдалану және олардың техникалық жағдайын басқару.

Өлшемдердің мақсатын және оларды орындау тәртібін нақтылау үшін өнімнің өмірлік циклінің негізгі кезеңдерін – пайдалануға дайындау, мақсатты пайдалану, техникалық қызмет көрсету, сақтау және т.б. қарастырған жөн.

Сапа - объектінің барлық қасиеттерінің шексіз жиынтығының жиынтығын көрсететін ең жалпыланған және сонымен бірге жалғыз сипаттамасы. Ең алдымен, өнімде оның тұтынушылық құнын білдіретін және өнімді сатып алушының талаптарына жауап беретін физикалық-механикалық, химиялық, электрлік және ұқсас қасиеттердің осындай жиынтығы болуы керек.

Өнім сапасының қажетті деңгейі оны әзірлеу кезеңінде белгіленеді, өндірісті және өндірісті технологиялық дайындау кезеңдерінде жүзеге асырылады және пайдалану кезінде сақталады. Бұл жағдайда келесі негізгі міндеттер шешіледі:

- өнімге әртүрлі (экономикалық, техникалық, эргометриялық, гигиеналық және т.б.) талаптарды қалыптастыру;
- тестілеу арқылы өнім сапасының қол жеткізілген деңгейін сенімді бағалау;
- өндіру кезінде өнім сапасын бақылау және тапсырыс берушінің өнімді қабылдауы және т.б

Өнімді әзірлеу мен өндіруде сапаны бақылау маңызды орын алатыны анық, өйткені ол өндіріс процесіндегі барлық ауытқулар туралы толық және сенімді ақпарат алу үшін әзірлеу кезінде жіберілген қателерді уақтылы анықтауға қызмет етеді.

Әзірленген өнім үлгілерінде жоғары өнімділікке қол жеткізу әзірленген үлгілердің параметрлерін өлшеудің қажетті дәлдігі мен толықтығын, сондай-ақ осы параметрлерді өлшейтін шарттарды қамтамасыз ету арқылы мүмкін болады. Өнім үлгілерін әзірлеу

кезінде өлшемдер техникалық сипаттамалардың қол жеткізілген деңгейі туралы қажетті және сенімді ақпаратты алудың негізгі көздерінің бірі болып табылады.

Өнім үлгілерін әзірлеу кезінде өлшемдер техникалық сипаттамалардың қол жеткізілген деңгейі туралы қажетті және сенімді ақпаратты алудың негізгі көздерінің бірі болып табылады. Бұл техникалық жүйелерді жобалау кезінде орындалатын есептеулердің салыстырмалы түрде төмен дәлдігімен түсіндіріледі.

Түпкілікті конструкторлық шешімдерді алу үшін жасалған өнім үлгілерінің сипаттамалары мен жұмыс режимдерін эксперименттік зерттеулер қажет.

Өлшеу нәтижелері жобалау кезінде жіберілген қателер мен ақауларды дер кезінде анықтау және алдын алу үшін де қолданылады. Сондықтан өнімдерді жасау кезінде тәжірибелік үлгілердің әртүрлі сынақтары әртүрлі зертханаларда, сондай-ақ нақты жұмыс жағдайында жүргізіледі. Сонымен бірге ақпарат алудың негізгі құралы әртүрлі өлшеу құралдары, жүйелер мен кешендер болып табылады.

Жобалау үрдісінде метрологиялық қамтамасыз ету өлшеу әдістерін ғылыми негізделген іріктеу, өлшенетін параметрлер мен сипаттамалар жиынтығын анықтау, рұқсат етілген мәндерді, параметрлердің әрқайсысы үшін ауытқуларды белгілеу, өлшеу әдістерін ғылыми негізделген таңдау арқылы әзірленетін өнімнің қажетті сипаттамаларына қол жеткізуге бағытталған. өлшеу шарттарын ескере отырып, өлшеуді және бақылауды қамтамасыз ету үшін қажетті құралдарды пайдалана отырып, бұйымдар мен технологиялық процестердің қажетті дәлдікпен таңдалған параметрлері мен сипаттамаларын, өлшемдерді дұрыс орындауды және олардың нәтижелерін стандартталған немесе жаңадан әзірленген әдістерге сәйкес өңдеуді.

Сондықтан өнімді әзірлеуді метрологиялық қамтамасыз ету кезінде:

- сынау, өндіру және пайдалану кезінде өлшеуге және өлшемді бақылауға жататын үлгілердің параметрлерін, сондай-ақ өндіріс кезінде бақыланатын технологиялық процестердің параметрлерін белгілеу немесе таңдау;
- әзірленген үлгілер мен кешендердің таңдалған параметрлері мен сипаттамаларын өлшеуді және бақылауды, сондай-ақ технологиялық процестердің параметрлері мен сипаттамаларын қажетті дәлдікпен өлшеуді қамтамасыз ететін құралдарды таңдау;
- өлшеу әдістері мен құралдарын уақтылы әзірлеу және жетіспейтін өлшеу және сынау құралдарын өндіру;
- әртүрлі метрологиялық органдар мен қызметтерді метрологиялық сараптау, өнімнің параметрлерін өлшеу тәртібі мен ережелері, өлшем құралдарын тексеру және жөндеу және басқа да мәселелер. Бұл құжаттардың сапасы көбінесе өнім сапасын метрологиялық қамтамасыз ету бойынша жұмыстың дұрыстығы мен тиімділігін анықтайды.

Өнім үлгілерін сынауды метрологиялық қамтамасыз ету кезінде келесі іс-шараларды орындау қажет:

- өнім үлгілерінің параметрлері мен сипаттамаларын өлшеудің қол жеткізілген дәлдігінің жобалау кезінде анықталған мәндерге сәйкестігін белгілеу және қажет болған жағдайда метрологиялық қамтамасыз ету деңгейін арттыру бойынша қосымша ұсыныстарды қалыптастыру, атап айтқанда, номенклатураны нақтылау өлшенетін және басқарылатын параметрлерді;
- сертификатталған өлшеу әдістерін және тексерілген өлшем құралдарын пайдалану, олардың жай-күйін және дұрыс пайдаланылуын қадағалау;
- техникалық шешімдерді және метрологиялық қамтамасыз ету деңгейін, әзірленген өнім үлгілерін талдау және бағалау мақсатында конструкторлық және технологиялық құжаттамаға метрологиялық сараптама жүргізу.

Өнім үлгілерін өндіруді метрологиялық қамтамасыз ету барысында талап етілетін сапа көрсеткіштеріне технологиялық процестің әрбір операциясын объективті өлшеу бақылауының көмегімен, өндірілетін өнімнің бір-бірімен алмасуы, өлшеу процестерін

автоматтандыру есебінен өнімділікті арттыру және өлшеуді бақылау, технологиялық процестердің тұрақтылығын арттыру және ақауларды жою немесе қайта өңдеу шығындарын азайту.

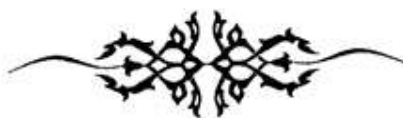
Өндірілетін өнім үлгілерінің жоғары сапасы өндірістің тұрақтылығына байланысты, бұл бастапқы материалдардың, шикізаттың, жартылай фабрикаттардың сапасы, технологиялық процестердің режимдері мен параметрлері туралы сенімді ақпаратсыз мүмкін емес. Әртүрлі өлшемдер арқылы алынған бұл мәліметтердің барлығы өнім сапасын басқарудың негізі болып табылады. Нәтижесінде, бұрын мәжбүрлі, бірақ қалаусыз процедура ретінде қарастырылған бақылау өнімдерді өндірудің заманауи технологиялық процесінің құрамдас бөлігіне айналады.

Қорытындылай келе, метрологиялық қамтамасыз ету – өнім сапасын бақылаудың маңызды элементі, ол өндірістің әрбір кезеңінде өлшеулердің дәлдігін қамтамасыз ете отырып, өнімнің халықаралық және ұлттық стандарттарға сай болуын қамтамасыз етеді. Өлшеу құралдарын дұрыс қолдану, калибрлеу, тексеру және процестерді автоматтандыру өндірістің тиімділігін арттырып, қателіктерді азайтады.

Метрологияның сапа менеджментімен тығыз байланысы өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді, ал халықаралық стандарттарға сәйкестік өнімнің әлемдік нарықта өз орнын табуына ықпал етеді. Инновацияларды енгізу мен қызметкерлердің біліктілігін арттыру арқылы өндіріс сапасын жақсартып, ұзақ мерзімді тұрақтылыққа қол жеткізуге болады. Осылайша, метрологиялық қамтамасыз ету өнім сапасын арттырып қана қоймай, өндірістің тиімді және тұрақты дамуының негізін қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Александров Ю.И. Спорные вопросы современной метрологии в химическом анализе.- С.-Петербург: Изд. ВНИИГ им. Б.Е. Веденеева. 2003. - 304 с.
2. Александров Ю.И., Корчагина Е.Н., Чуновкина А.Г. Новое обобщение данных по теплоте сгорания высокочистого метана. // Измерительная техника. — 2002. — № 3. С. 30-34.
3. Большевцев А.Д., Цапенко М.П., Шенброт И.М. Качество контроля. // Измерительная техника. — 1984. № 11. — С. 3-4.
4. Большевцев А.Д., Цапенко М.П., Шенброт И.М. Качество отдельного результата контроля. // Измерительная техника. 1985 - № 2. - С. 11-13.
5. Бондаревский А.С. Метод оценки точности контроля, не требующий знания закона распределения контролируемого параметра. // Измерительная техника.-2001. -№6. -С. 3-8
6. Вёгер В. Информация об измеряемой величине как основа формирования функции плотности вероятности. // Измерительная техника. — 2003. № 9. -С. 3-8.
7. Вострокнутов Н.Н., Кузнецов В.П., Солопченко Г.Н., Френкель Б.А. Объект метрологической аттестации алгоритмов и программ обработки данных при измерениях. // Измерительная техника. 1990. — № 7.
8. Голубев Э.А. Неопределенность измерений и ГОСТ Р ИСО 5725. Заводская лаборатория. Диагностика материалов. — 2007. № 6. - С. 63-68.
9. Голубев Э.А. Сопоставление различных подходов к оценке неопределенности измерений. // Измерительная техника. — 2008. — №3. — С. 6-9.
10. Горобей В.Н., Чуновкина А.Г., Садковская И.В., Крч-Турба Я., Ширицова А. Сличения национальных эталонов единицы давления России и Словакии в диапазоне 1-1000 Па. // Измерительная техника. — 1995. — № 4. С. 2.
11. Грановский В.А., Сирая Т.Н. Методы обработки экспериментальных данных при измерениях. JL: Энергоатомиздат. Ленингр. отд., 1990. 288 с.
12. Джонсон Н., Лион Ф. Статистика и планирование эксперимента в технике и науке; пер с англ. Изд-во «Мир», Москва, 1980.14.

ӘОЖ 576.89

Тейлериоз ауруын анықтауда дифференциалды балау әдістерін қолдану**Қазақбаев Қалмұрат Момынкұлұлы** в.ғ.к., профессор ассистенті.**Амирова Маржан Асанқызы**, сеньор лекторы.**«Стандартау және ветеринария» кафедрасы****Ш.Муртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты****Қ. Қаратаев, Тараз инновациялық көпсалалы колледжінің оқытушысы**

Аңдатпа. Мақалада Жамбыл облысында ірі қара малда жиі кездесетін тейлериоз ауруына негізгі зерттеу және дифференциалдық балау жүргізу әдістері көрсетілген.

Түйінді сөздер. Қан паразит аурулар, қоздырғышы, дифференциалды, тейлериоз, пироплазмоз, франциелез, анаплазмоз, лептоспироз, өлексе өзгерістері, кілегей қабаты, бездері, эритроциттер.

Анотация. В статье описаны основные методы исследования и дифференциальной диагностики тейлериоза крупного рогатого скота.

Ключевые слова. Паразитарные болезни крови, возбудитель, дифференциальная, тейлериоз, пироплазмоз, франциелез, анаплазмоз, лептоспироз, патолого-анатомические изменения, слизистая оболочка, лимфоузлы, эритроциты.

Annotation. The article describes the main methods of research and differential diagnosis of bovine taileriosis.

Key words. Blood parasite diseases, causative agent, differential, teileriosis, piroplasmosis, francielesis, anaplasmosis, leptospirosis, Carrion changes, cream layer, glands, red blood cells.

Республикамыздың оңтүстік аймақтарында оның ішінде Жамбыл облысында ірі қара малда инвазиялық қан паразит аурулары кең тараған және осы аурулар мал шаруашлығына көп шығын әкеледі. Тейлериоз, пироплазмоз, франциелез, анаплазмоз және лептоспироз сияқты инвазиялық ауруларының қоздырғыштарын кенелермен және басқа тасымалдаушы арқылы мал денесіне еніп сөл бездерінде, бауыр және көк бауырда тез көбейіп, қан торшаларын зақымдап малды тез арада өлімге апарады. Кейбір кездерде мал дәрігерлер осы ауруларға нақты диагноз қойуды шатастырып жатады, оларды сары безгек, сары ауру, солма деп жалпы атап жатады себебі клиникалық көрсеткіштері бір біріне құсайды. Бірақ мұқият әр түрлі зерттеу қолданғанда осы аурулардың айырмашылығы табылады. Сондықтан осындай аурумен аурған малдарды дұрыс емдеп оң нәтижеге жету үшін дифференциалдық балау қолдану дұрыс.

Біздің облыста ірі қара малдың тейлериозы барлық жерде жиі кездеседі. Тейлериоз – *Theileria annulata* паразиттері тудыратын жіті және созылмалы түрде өтетін қанда тіршілік ететін қарапайым паразиттерден болатын өте ауыр түрінде өтетін ауру. Көбінесе энзоотия түрінде өтеді. Жас және сырттан әкелінген малдар қатты жіті түрінде ауырады себебі осы қоздырғышқа иммунитеті болмайды.

Аурудың жасырын кезеңі екі аптаға созылу мүмкін. Бірінші күндері ауырған малдың шабындағы, желініндегі, жауырын алдындағы бездері қабынып көлемі екі-үш есе іседі. Оларды пальпация жасағанда қатты екендігі және ауырсынатыны байқалады. Сонан кейін дене қызуы 40-42 градусқа дейін көтеріліп, малдың тәбеті болмай, су ішпей жем-шөптен бас тартады, қатты күйзеледі, тыныс алуы және қан тамырының соғуы жиелеп, ас қорыту қызметі нашарлайды, нәжісі сұйықтанып оған кейде қан араласып қосылады, күйіс қайыру және сүттің шығуы мүлдем тоқтайды. Мал зәр шығаруға қиналады. Шұғыл түрінде емделмеген малдың ауруы өршіп, 7-8 күннен кейін дене қызуы төмендеп мал тез арада өліп кетеді. [1,211б.]

Тейлериоз өлексенің пироплазмоз, франциелез, анаплазмоз және лептоспироз өзгерістеріне қарағанда назар аударатын айырмашылықтар бар. Әсіресе созылмалы түрде

ауырып өлген малдың өлексесі арық болады, көбінесе артқы анальды тесігінен сұйық нәжіс шығып жатады. Шап пен қолтық терілері және ауыз қуысы мен танаудың кілегейлі қабықтары бозарған, көкшіл түсті, олардың әр жеріне нүкте немесе жол-жол болып қан ұйылып қалғанын байқауға болады.

Дене сыртындағы сөл бездері үлкейіп, қоңыр- қызыл түске қанталап боялған. Оны скальпельмен тілгенде одан қоңыр- қара түсті, сұйық су тәрізді зат ағады, бездің қабаттары көмескіленген, анық емес. Бұлшық еттері жұмсарған, бозғылт, кей жерінде қан талаған.

Көкірек қуысына қызғылт түсті сұйық зат жиналған, плевра көкшіл. Жүрек көлемі шамалы үлкейген, эпикард пен эндокардта әр жеріне нүкте тәрізді болып қан ұйылған. Жүрек қабы сарғыш эксудатқа толып тұрады.

Өкпе бозарған, бронхаларында эмфиземадай көпіршік ауа толған және әр жерінде экхимоздар мен петехиялар көрінеді. Өңеште, жоғарыдан төмен қарай ішкі бетінде қан талаған.

Құрсақ қуысында да қан талаған жерлері көп. Бауырдың көлемі үлкейген, оның түсі сары-сұр болып келеді, ұстап көргенде бір жерлері жұмсақ, немесе қаттылау болады. Саусақпен басқанда, қатты жерлері жарылып жыртылып кетеді. Скальпельмен тілгенде жартылай ұйыған қан тамшылайды. Өт қабы керіліп, ұзарған, іші көк- қара түсті қою өтке толған.

Көк бауыр екі есе үлкейген, беті қоңыр-қызыл түсті, ұлпасы жұмсарып қабығының асты қанталаған.

Бүйрек көлемі шамалы ұлғайған, сыртқы қабығы оңай сыдырып алынады. Бүйрек қабығының астында кейбір жерінде көлемі тары түйіріндей қан талаған, кейде жол-жол болып ажыраған. Бүйректі тілгенде қабаттарының шекарасы бұзылғаны және ұлпасының жұмсарғанын байқаймыз, қолмен аздап басса ол жыртылып кетеді.

Қуықтың көлемі созылған және кілегейлі қабығы аздап қанталағаны байқалады.

Қарын тығыз құрғақ көрек жынға толған. Ұлтабардың көлемі ісініп ұлғайған, кілегей қабығы қанталап қызарып тұрады, қатты қан ұйылған жерлері ойылып жиектері тегіс емес жаралар байқалады. Олар көбінесе, он екі елі ішек қосылған жерде көбірек кездеседі. Ұлтабарды тіліп, жарып ашып қарағанда олар жұлдыз тәрізді сияқты болады. Ащы және тоқ ішекте сұйықтау кілегейлі көректік затқа толған, ішектің ішкі бетінде петехиялар байқалады. [2,125б.], [5,236 б.]

Тейлериозды басқа қан паразит ауруларынан анықтап ажырата білу үшін дифференциалдық балау, яғни бір-бірінен салыстырмалы айырмашылық белгілерін анықтауды қолдану керек. Мысалы пироплазмоз және франциеллез ауруында малдың зәрінде қан араласады, ал тейлериозбен ауырған малда зәрдің түсі, өзгеше мөлдір таза болады. Осы көріністен негізгі айырмашылық байқалады.

Тейлериоздың клиникалық көрсеткіштері лептоспирозға да ұқсайды, бірақ тейлериозда малдың дене температурасы тез көтеріледі, мұрын және ауыз қуысының кілегей қабықтары, көздің қабағының ішкі қабаты мен ағы бозғылт-сары түсті болып келеді, ал лептоспирозда оның дене температурасы физиологиялық қалыпта болады, танауы мен аузының іші қабықтары және көздері сап-сары болып кетеді. Оның үстіне ірі қара лептоспирозы маусымды ауру емес, ал тейлериоз болса керісінше біздің аймақта ыстық басталғанда мамыр айдың аяғынан бастап жаздай өршіп тұрады.

Тағы бір клиникалық көрсеткіштері ұқсайтын ауру ол анаплазмоз, оның тейлериоздан айырмашылығының ең негізгі белгісі анемияның прогрессивті түрінде өтуі. Кілегей қабықтары біріншіде сарғыштанып, кейіннен бозарып, соңынан фарфор түсті тәрізденіп кетеді. Малдың бездерінің көлемі өзгеріп мойнында, шатында ісіктер пайда болып мал қатты ауырсынады.

Тыныс алысы айтарлықтай өзгермейді, жүрек қызметі күшейеді, ішек-қарын қозғалыс функциясы тоқталады. Қаны сұйықтанып қызыл-боз түсті, құрамын тексергенде гемоглобин мөлшері де 4-5 рет кемиді, эритроциттер саны 1 млн дейін азаяды.

Тейлериозда ең тиімді және нәтиже көрсететін микроскопиялық лимфа түйіндерінің сөлін зерттеу. Зерттеу материалды дайындаудың өзі қан паразитоздарына анық диагноз қоюдың кепілі болады.

Бірінші жұқа қан жағындысын дайындау керек, ол үшін жуып тазартылған пән шыныларды 6-7 минуттай сабынды суға қайнатып, содан соң салқын таза қайнаған сумен жуып, стерильды тампонмен құрғақтап сүртеді. Осылай дайындалған шыныларды қақпағы тығыз жабылатын шыны ыдысқа салып, тең көлемде жасалған спирт-эфир ерітіндісін қосады. Шыныларды қолданар алдында ыдыстан алып таза орамалмен сүртіп, мүмкін болса пергамент қағазға орап қойған жөн. [3,1016.]

Екінші малды жақсы мықтап ұстап, ең ісінген лимфа түйінін анықтап, тері түгін қырқып, тазалап, 70%-дық спиртпен залалсыздандырады. Содан кейін шприцтегі таза инені лимфа түйіндісіне пункция әдісі арқылы енгізеді де, лимфа сөлін сорып алады.

Үшінші жағынды дайындау керек. Сондықтан әр малдың 1-2 тамшы сөлінің, пән шынысына кемінде 3-4 жағынды даярлайды. Ол үшін жұқа басқа жағынды шынысының бір шетін қан тамшысына батырып, пән шынысының шетінен бастап, 90 градус бұрышпен еңкейте ұстап, төменгі ұшына қарай бір қалыпты қимылмен қанды біркелкі тартып жұқалап жағады. Одан кейін осы пән шынысындағы жағындыны таза ауада кептіреді. Дайындаған жағындыны кептіргеннен кейін спиртэфирмен бекітеді.

Протозойдық бір торшалы паразит қарапайымдылар ауруларының қоздырғыштарын бояу үшін негізінде Романовский-Гимза әдісі қолданылады. Осы әдістің тиімділігі – қоздырғыштың цитоплазмасы, ядросы, талшықтары әр түрлі түске айқын боялады. Романовский-Гимза әдісін қолданғанда, спиртпен бекітілген жағындының, бетін төмен қаратып, Петри табақшасына орналастырады. Бір жақ шетін сіріңке шиіне сүйеп, Романовский-Гимза дайын бояуының ертіндісін әр жағына шамамен 6-7 мл көлемде бойялады. Гимза бояуының негізгі ертіндісі биофабрика жағдайында дайындалып, ветеринарлық аптека немесе аудандық ветлабораториялардан алса болады. Жағындыға шаң, шыбын-шіркей қонбау керек. Жағындыдағы эритроциттер формасы бұзылып кетпеу үшін оны жылы жерде ұстау керек. [4,686.]

Зерттеуді микроскоптың иммерциялық көрсеткішімен жасайды. зерттегеннен кейін пергамент қағазға орап жылы бөлмеде сақтайды. Сөл жағындысына астына мал түрін, алған күнін, малдың сырғасының сандарын немесе лақап атын жазу керек. Осы жұмыстарды яғни, материалды дайындауды және зерттеуді малдәргерлер жергілікті ветпунктарда жасауға болады.

Тейлериозға қортынды диагноз қою үшін клиникалық көрсеткіштері мен қоса, өлекседегі патологоанатомиялық өзгерістер, ауру эпизоотологиясы өзара салыстырылып, және зертханалық зерттеулердің негіздеріне сүйене отырып, ауру шыққан аймақта қоздырғышты тасымалдайтын кенелер түрін бар екені ескеріп, тұжырымдалады.

Пайдаланған әдiбеттер тiзiмi:

1. Сабаншиев, М.С. Паразитология және жануарлардың инвазиялық аурулары: Оқулық. - Алматы: ЖШС РПБК "Дәуір", 2011
2. Ыбраев Б.К., Шабдарбаева Г.С., Тоқпан С.С. Жануарлардың инвазиялық ауруларын балау//Оқу құралы. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық инновациялық университетінің баспаханасы, Астана, 2013.
3. Шабдарбаева Г.С. Ветеринариялық протозоология және арахноэнтомология: Оқулық. / ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы. - Алматы: Print-S, 2011.
4. Сабаншиев, М.С. Ветеринариялық паразитология практикумы: Оқу құралы. / ҚазҰАУ. - Алматы: Айтұмар, 2013.
5. Ығылманұлы Ө. «Ветеринариялық патологиялық анатомия» Оқулық. Алматы–2010ж. <http://rmebrk.kz/-search/resources>.

ӘОЖ 004.946

**БІЛІМ БЕРУДЕГІ ВИРТУАЛДЫ ЖӘНЕ ТОЛЫҚТЫРЫЛҒАН ШЫНДЫҚТЫҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ****Информатика магистрі, Шомаева Г.К.****«Жаратылыстану» факультеті, «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар»
кафедрасы****Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты****Теодора Бакарджиева, профессор, философия докторы****«Компьютерлік ғылымдар» факультеті****Батырханов Канатбек Ералханович - Абай атындағы №4 жалпы білім беретін
мектеп-гимназиясының Информатика пәнінің мұғалімі****Computer science – 24 – 2 тобының студенті, Арыстанбек Н.**

Андатпа. Мақалада білім берудегі виртуалды және толықтырылған шындықтың теориялық-әдістемелік негіздері қарастырылған. Виртуалды шындық (VR) және толықтырылған шындық (AR) технологиясы білім беру үрдісінде жаңа мүмкіндіктерді аша отырып, студенттердің оқу тәжірибесін дамытуға бағытталған. Мақалада осы технологиалардың қолдану салалары, олардың тиімділігі, оқыту әдістемесіне әсері, студенттердің сабаққа қатысуын арттырудағы рөлі туралы айтылады.

Кілт сөздер: виртуалды шындық, толықтырылған шындық, иммерсивті, VR, AR, 3D нысандар

Виртуалды (VR) және толықтырылған шындық (AR) - білім беру мазмұнын қабылдау және өзара әрекеттесу жолын түбегейлі өзгертетін инновациялық технология үрдістері. Бұл технологиялар студенттер мен оқытушыларға жаңа мүмкіндіктер ұсына отырып, оқытудың маңызды құралына айналуға мүмкіндік береді. Бұл технологиялардың қандай теориялық негіздерін, сондай-ақ оқу процесінде пайдаланудың әдістемелік тәсілдерін түсіну маңызды.

Виртуалды және толықтырылған шындық технологияларының дамуы оқу үдерісін өзгертудегі маңызды қадам болды. Виртуалды шындық (VR) және толықтырылған шындық (AR) оқыту әдістері мен формаларына әсер ететін интерактивті және иммерсивті оқу орталарын құрудың жаңа мүмкіндіктерін жасайды. Жұмыстың бұл бөлігінде оқытуда VR және AR қолданумен байланысты негізгі теориялық тәсілдер мен модельдер, сондай-ақ олардың білім беру нәтижелерін жақсарту әлеуеті қарастырылады.

Білім берудегі VR және AR негізінде жатқан негізгі теориялық концепциялар: VR және AR қабылдаудың әртүрлі арналарын (көрнекі, есту, тактильді және моторлы) белсендіретін оқу ортасын құруға мүмкіндік береді, бұл студенттерді оқу үдерісіне терең тартуға ықпал етеді. Ғалымдардың пікірінше, оқушы неғұрлым көп түйсік пен сенсорлық ынталандыруды бастан кешірсе, материал соғұрлым тиімдірек меңгеріледі.

VR және AR практикалық оқытудың бірегей мүмкіндіктерін ұсынады, мұнда студенттер нақты өмірде мүмкін емес, тым қымбат немесе қауіпті болуы мүмкін объектілермен және жағдайлармен тікелей өзара әрекеттесу арқылы үйрене алады. Бұл тұжырымдама студенттерді нақты немесе имитацияланған жағдайларға (мысалы, виртуалды хирургия, имитацияланған ғылыми эксперименттер) батыратын белсенді, «оқу» тәжірибесіне бағытталған.

Жан Пиаже мен Лев Выготский ұсынған конструктивизм теориясы білім алушының оқу процесіндегі белсенді рөлінің маңыздылығын атап көрсетеді. VR және AR

білімді «жасау» үшін қуатты құралдарды қамтамасыз етеді, өйткені студенттер оқу мазмұнымен өзара әрекеттесе алады, оны басқара алады, қорытынды жасай алады және тәжірибе арқылы пән туралы өздерінің түсінігін қалыптастырады.

Бұл теория адамның оқу процесі кезінде тиімді өңдей алатын ақпарат көлемі шектеулі деп есептейді. VR және AR осы технологиялардың білім беру үдерісіне қаншалықты жақсы кіріктірілгеніне байланысты когнитивті жүктемені арттыра немесе азайта алады. Мысалы, VR ортасында ұсынылған ақпараттың шамадан тыс көлемі студенттердің шамадан тыс жүктелуіне әкелуі мүмкін, ал мазмұнды оңтайлы жеткізу жақсы оқуға ықпал етеді.

Виртуалды шындық (VR) – пайдаланушылар шындықты имитациялайтын объектілермен және жағдайлармен әрекеттесе алатын толық жасанды ортаны жасайтын технология. Білім беру контекстінде VR студенттерге тарихи дәуірлер, физикалық процестер немесе дерексіз ұғымдар болсын, басқа әлемдерге «тасымалдауға» мүмкіндік береді. Виртуалды нысандар мен кеңістіктер толығымен компьютерде жасалуы мүмкін, бұл оқуды серпінді және тартымды етеді.

Толықтырылған шындық (AR) – виртуалды элементтерді (суреттер, деректер, 3D нысандары және т.б.) құрылғының экраны (мысалы, смартфон, планшет немесе AR көзілдірігі) арқылы нақты әлемге қабаттастыратын технология. Білім беру контекстінде AR пайдаланушыға физикалық орта контекстінде қосымша ақпарат беру арқылы оқу материалын нақты әлем ортасына біріктіруге көмектеседі. AR күрделі ұғымдарды жақсырақ түсінуге көмектесу үшін аннотацияларды, GIF файлдарын, анимацияларды немесе интерактивті нысандарды көрсету үшін пайдаланылуы мүмкін.

Оқытуда VR және AR қолдану педагогика мен психологиядағы заманауи тәсілдермен қуатталған көптеген теориялық артықшылықтарға байланысты. Иммерсивтілік және белсенділік: VR студенттердің қатысуын арттыратын толық иммерсивті тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Иммерсивті оқыту орталары оқу үшін тиімдірек болуы мүмкін, өйткені олар сенсорлық енгізуді қамтиды, бұл студенттерге жақсырақ үйренуге көмектеседі, әсіресе практикалық дағдыларға қатысты.

Студент ақпаратты көбінесе пассивті қабылдайтын дәстүрлі оқыту әдістерінен айырмашылығы, VR және AR мазмұнмен белсенді әрекеттесу үшін мүмкіндіктер жасайды. Бұл технологиялардың көмегімен студенттер модельдеу жұмыстарына қатыса алады, есептерді шеше алады, виртуалды объектілермен өзара әрекеттеседі және нақты уақытта өз әрекеттерінің салдарын бақылайды. Ол сыни ойлауды, талдау дағдыларын және шығармашылықты дамытуға ықпал етеді.

Білімді контекстуализациялау: AR, атап айтқанда, білім алушыларға нақты орта контекстінде ақпарат алуға мүмкіндік береді. Мысалы, студенттер биология сабағында анатомиялық мүшелердің 3D үлгілерін көре алады немесе мұражайлар мен галереялардағы тарихи оқиғаларды тамашалай алады. Бұл өзара әрекеттестік оқу үшін неғұрлым мағыналы және пайдалы контекст құруға көмектеседі.

Виртуалды және толықтырылған шындық студенттерге кез келген уақытта, кез келген жерде білім алу мүмкіндігін береді, оқу орындарында физикалық қатысу қажеттілігін азайтады. Бұл, әсіресе, Интернет арқылы оқу материалдарына қол жеткізу білім алудың негізгі тәсіліне айналған қашықтықтан оқыту жағдайында өте маңызды.

Оқыту контекстінде VR және AR когнитивті процестерге әсерін зерттеу теориялық зерттеулердің маңызды бөлігі болып табылады. Когнитивті жүктеме: VR және AR технологиялары оқу үдерісіне қаншалықты жақсы кіріктірілгеніне байланысты когнитивті жүктемені азайта немесе арттыра алады. Тым көп сенсорлық енгізу студенттерді басып кетуі мүмкін, ал жақсы жобаланған иммерсивті орталар оқу мазмұнының негізгі элементтеріне назар аударуды ынталандырады.

Виртуалды орталар көрнекі жадты айтарлықтай жақсарта алады, өйткені ақпарат бірнеше сенсорлық арналар арқылы қабылданады (визуалды, есту, тактильді және т.б.).

Объектілермен және кеңістікпен өзара әрекеттесу материалды жақсы есте сақтауға және меңгеруге ықпал етеді, сонымен қатар білімді ұзақ уақыт сақтауға ынталандырады.

Виртуалды және толықтырылған шындық студенттердің мотивациясын арттырады, әсіресе оқыту ойын немесе модельдеу элементтерін қамтитын кезде. Бұл технология оқуды қызықты етуге көмектеседі, бұл академиялық өнімділікті жақсартуға және стрессті азайтуға көмектеседі. Оқытудың әртүрлі теориялық үлгілерін VR және AR қолдануға бейімделуге болады. Мұндай үлгілердің мысалдары:

Бұл тәсілге сәйкес оқыту сыртқы әлеммен белсенді әрекеттесу арқылы жүзеге асады, мұнда оқушы тәжірибе негізінде өзінің түсінігі мен білімін қалыптастырады. VR және AR қауіпсіз және басқарылатын ортада объектілерді зерттеу және манипуляциялау мүмкіндігін қамтамасыз ететін конструктивтік көзқарасқа тамаша сәйкес келеді.

Бұл теория көру, есту және кинестетикалық сияқты қабылдаудың бірнеше арналары арқылы ұсынылса, студенттер ақпаратты тиімдірек меңгеретінін айтады. VR және AR студенттер бір уақытта бірнеше сенсорлық арналар арқылы ақпаратты қабылдайтын, түсіну мен есте сақтауды жақсартатын мультимодальды орталарды жасай алады.

Әлеуметтік оқыту теориясына сәйкес білім мен дағдылар басқа адамдармен өзара әрекеттесу арқылы беріледі. VR және AR студенттер бір-бірінен үйренетін және топтық мәселелерді шешуге қатыса алатын виртуалды қауымдастықтар мен модельдеулерді жасай алады.

Оқу процесіне VR және AR енгізудің артықшылықтары мен қиындықтары

Артықшылықтары:

- Иммерсивтік, көрнекі және интерактивті орталар арқылы оқушылар білім алып қана қоймай, оны практикада қолдана алады, бұл терең түсінуге ықпал етеді.
- VR көмегімен сіз тым қымбат, қауіпті немесе нақты өмірде жүзеге асыру мүмкін емес болатын жаттығу жағдайларын жасай аласыз.
- Ойындар мен модельдеу оқуды қызықты етеді, бұл алаңдаушылықты азайтады және оқу өнімділігін арттырады.

Қиындықтар:

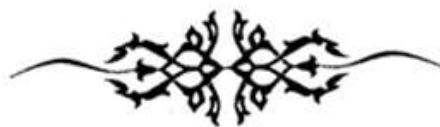
- VR және AR технологияларын әзірлеуге және енгізуге, сондай-ақ мұғалімдерді оқытуға жоғары шығындар.
- Кейбір студенттерге жаңа технологияларға бейімделу қиын болуы мүмкін, бұл олардың тиімділігін төмендетуі мүмкін.
- VR және AR толық пайдалануға арналған аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз ету әрқашан қол жетімді емес, сонымен қатар пайдаланушы интерфейсі мен өзара әрекеттесу саласындағы шектеулер.

VR және AR технологиялары интерактивті, көрнекі және тартымды оқу процестерін құруға бірегей мүмкіндіктер бере отырып, білім беру тәжірибесі үшін жаңа көзқарастарды ашады. Бұл технологиялардың теориялық негіздерін, сондай-ақ олардың психологиялық және танымдық аспектілерін түсіну оларды оқу тәжірибесіне тиімдірек енгізуге мүмкіндік береді, бұл оқу сапасын жақсартуға және оқушылардың ынтасын арттыруға көмектеседі.

Білім беруде осы технологияларды қолданудың теориялық және әдістемелік негіздері белсенді, тәжірибелік және контекстік оқыту принциптеріне құрылады, бұл материалды меңгерудің тиімділігін айтарлықтай арттырады. Дегенмен, VR және AR сәтті жүзеге асырылуы үшін олардың техникалық, когнитивтік және қаржылық аспектілерімен байланысты артықшылықтарын да, шектеулерін де ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Авраменко А. П. Дополненная реальность в языковом образовании: этапы развития, тенденции и перспективы // Ученые записки Национального общества прикладной лингвистики. 2019. № 1 (25). С. 47–55.
2. Азевич А. И. Виртуальная реальность как обучающая среда // Современные информационные технологии в образовании: мат-лы XXX Междунар. конф. Троицк: БАЙТИК, 2019. Ч. 1. С. 72–73.
3. Азевич А. И. Полное погружение // Учительская газета. № 32. 6 августа 2019. С. 12–13.
4. Азевич А. И. Визуализация данных: приемы и решения // Вестник Московского городского педагогического инновациялық института. Серия «Информатика и информатизация образования». 2019. № 1 (47). С. 13–19.
5. Азевич А. И. Виды наглядности учебной информации и средства их реализации // Наука, Информатизация. Технологии. Образование: мат-лы XII Междунар. науч.-практ. конф. Екатеринбург, 2019. С. 272–277.

Жүзімнің оидиум және антрокноз аурулары, олардың биологиялық ерекшеліктері және таралуы.

Сейтбаев Қ.Ж., а.-ш.ғ.к., <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-5692-0592>
«Шерхан Мұртазы атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты» мекемесі,
Тараз қаласы, Желтоқсан көшесі, 69б, Қазақстан Республикасы, Kuandik_1960@mail.ru

Дильманова А. Қарақалпақстан ауылшаруашлығы және агротехнология институты «Өсімдік шаруашылығы, орманшаруашылығы және ландшафты дизайн» кафедрасының ассистенті

Дайранбекова Майра Болтабаевна - ҚР АШМ АӨК МИК «Республикалық фитосанитарлық диагностика және болжамдар әдістемелік орталығы» РММ Жамбыл облыстық филиалының бас агрономы (карантин бойынша)

Аннотация: Мақалада жүзім плантацияларында кездесетін оидиум және антрокноз ауруларының биологиялық ерекшеліктері қарастырылған. Оидиум және антрокноз ауруының қоздырғыштарның биологиясын зерттей отырып, саңырауқұлақтардың дамуы, инкубациялық процестің қарқынды жүруі және ауру белгілерінің пайда болуы температураға байланысты болады.

Кілт сөздер. Оидиум, антрокноз, зақымдану, сұр дақтар, өнімділік, жеміс шируі.

Резюме: В статье рассмотрены биологические особенности болезней оидиума и антрокноза, встречающихся на виноградных плантациях. Изучив биологию возбудителей болезни оидиум и антрокноз, выясняется, что развитие грибов, интенсивный процесс инкубации и появление симптомов заболевания зависят от температуры.

Ключевые слова. Оидиум, антрокноз, поражение, серые пятна, урожайность, завязывание плодов.

Summary: The article considers the biological features of the diseases of oidium and anthrocnose found on grape plantations. Having studied the biology of the pathogens oidiu and anthrocnosis, it turns out that the development of fungi, the intensive incubation process and the appearance of symptoms of the disease depend on temperature.

Keywords. Oidium, anthroknosis, lesion, gray spots, yield, fruit setting.

Жүзімнің оидиум ауруын қоздырушы саңырауқұлақ- *Uncinula necator* Burrill болып, Ascomycetes класына, Erysiphales қатарына жатады. Аурудың алғашқы белгілері көктемде пайда бола бастайды, ауа температурасы 20-25 градус, ылғалдылық 60-80% болғанда ауру өте тез тарала бастайды. Саңырауқұлақтардың дамуы үшін ылғалдылық аса маңызды емес, өйткені ылғалдылық 25 % жоғары болғанда ауру дами бастайды.

Оидиум аурумен жүзім дақылының барлық жер үсті бөлімдері; негізінен жапырақтары, сонда ақ жас өркендері және жемістері зақымданады. Аурудың алғашқы белгілері жапырақтары мен жас өркендерінде пайда болады. Аурудың алғашқы белгілері төмендегідей болып қалыптасады- жапырақтарда бір бірімен біріктіріліп, жапырақ тақтасын жабатын кішірек жалғыз дақтар пайда болады. Соң жапырақтың бетінде ақ ұнтақ пайда бола бастайды. Бұнда жүзімнің қатты зақымданған жапырақтары өспейді және құрғақ болып қалады. Уақыт өте келе ақ ұнтақ дақтар жапырақтың екі бетінде қаптайды. Ұнтақ алғашқы кезде ақ ұнтақ тәрізді және уақыт өте сұр түске боялады. Жапырақтың бетіне күл сепкендей болады.

Жүзім жемістеріндегі ұнтақты байқамай қалу да болады, бірақ аурудың екінші белгілері яғни жидектердің жарылуы пайда болады. Жарылған жерлер кейде тереңдей түсіп жемістің тұқымында ашып тастайды. Сапрофитті саңырауқұлақтардың әсерінен жеміс шіри бастайды. Саңырауқұлақ күзде барлық ауру мүшелерде клейстотетий тәрізді кара нүкте тәрізді жеміс денелерін түзеді. Бүршіктерде мицелия, ал өсімдік қалдықтарында клейстоций түрінде қыстайды.

Оидиум ауруы алғаш рет 1843 жылы Такер есімді бағбан Темза өзенінің жағасында, Англияның Маркет қаласында құрылған жүзімдікте анықтаған. 1947 жылы ағылшын ботанигі Берними алғаш рет оидиум тудыратын саңырауқұлақты сипаттап, оны *Uncinula necator* Tuck деп атады. 1847 жылы ауру Францияда, Испанияның солтүстігінде, 1850 жылы Испанияның басқа бөліктерінде, 1851 жылы Италияда жүзімдіктерде байқалды. Оидиум алғаш рет Ресейде 1848 жылы Кавказда, 1852 жылы Бессарабияда табылды. 1858 жылы Қырымда, ал 1865 жылы Қара теңіз төңірегінде орналасқан барлық жүзімдіктерде оидиум ауруы анықталды.

А. Бабо мен Э. Махтың деректері бойынша бұл ауру алғаш рет 1851 жылы Германияда 3 жүзім ауданында Баден, Вюртемберг және Гардеде пайда болып, кейін барлық жерде тараған.

Орта Азияда оидиум бірінші дәрежелі аурулардың бірі болып саналады, әсіресе бұл аурумен Жамбыл облысы жағдайында Сенсо, Хусайни сорттары қатты зардап шегеді.

Б.О. Хасанов және басқада ғалымдардың деректері бойынша жүзім сорттарының жапырақтарының зақымдануы 40-60% , сабағының зақымдануы 32-38 % , жемістердің зақымдануы 90-100 % құрайды.

Өзбекстан Республикасында оидиуммен жүзім өнімі 60-74 % ға дейін жоғалған. Ауру солтүстік және Оңтүстік Америкада, Батыс Еуропада, Азияда, Африкада, ТМД елдерінде, Украина, Молдова, Орталық Кавказ елдерінде, және Орталық Азияда таралған.

Қазақстанда оидиум - жүзімнің ең ауыр, кең тараған және зиянды ауруы болып табылады. Температураны оидиум ауруын тудыратын саңырауқұлақтардың өсуі мен дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады, және ол саңырауқұлақтың өсуі мен дамуын шектейді. Ауру төмен температурада да дамиды. Саңырауқұлақтардың дамуы үшін оңтайлы температура 21-29,4 градус.

W.V. Hewitta деректері бойынша басқа саңырауқұлақ ауруларынан айрмашылығы, оидиум құрғақ климаты бар аймақтарда жиі кездеседі.

П.Н.Литвинов, С.А.Глушкованың мәліметі бойынша, оидиум ауруы жүзімнің жапырақтарын, бүршіктерін, бұтақтарын және жеміс шоқтарын зақымдайды. Ауру құрғақ және ыстық ауа райында тез таралады.

Антрокноз ауруы ылғалды ауа райында тез дамиды,

Түнде жиі жамғыр болатын және температура жылы болған кезде жақсы дамиды. Нахичиван жағдайында И.Г. Джафаровтың деректері бойынша, оидиум ауруы жаңадан жиналған жүзім бастарында және өркендерінде дамиды. Жүзімдегі инфекция көзі ауру өркендеріндегі қатып қалған мицелийлерден келіп шығады.

В.Ф.Бурдинская, Р.П.Толоковалардың деректері бойынша Ростов облысындағы саңырауқұлақ ауруларының ішінде оидиум ауруы ерекше орын алады және қолайлы жағдайлар болған жылдары осы аурудан дақылдың пайызы және одан да көп бөлігі зақымданады.

Б.А.Хасановтың деректері бойынша жүзімнің оидиум ауруының дамуы көктемде температура 15 градустан жоғары болғанда көптеген конидиялар түзіледі. Жаңбыр кезінде шырыш ериді, конидиялар жаңбыр тамшыларымен және желмен жүзімнің жасыл бөліктеріне таралады, ал тамшы ылғал болған кезде олар алғашқы зақымдануы басталады. Жамбыл облысында алғашқы аурудың белгілері мамыр айында байқалады. Конидия жаңадан жұқтырған тіндерде дамиды және аурудың таралуы жалғасады. Саңырауқұлақтар бір маусымда 30 ұрпақ береді.

Сурет 1- Оидиум мен аурған жүзім сабағы

Сурет 2- Оидиуммен зақымданған жүзім жапырағы

Сурет 3- Оидиуммен зақымданған жүзім жемісі (сорт Сенсо)

Жүзімде кездесетін оидиум ауруы жүзім өнімінің 60 % дейін төмендетсе, кейбір маусымдарда 100 пайызға дейін шығынға ұшыратады. Түсі және қышқыл жемістері бар жүзім сорттары оидиум мен аз зақымданады. Ғылыми зерттеу нәтижелерінің деректері бойынша Сояки, Нимранг және мускат сорттары оидиумға жоғары төзімділікті көрсетті.

Біздің зерттеулеріміз бойынша да Жамбыл облсы жағдайында жүзімнің Каберне Собинион сорты оидиум ауруына төзімділігін көрсете білді.

J. Jesus декректтері бойынша жүзімдерді оидиум ауруынан қорғауда химиялық әдіс, яғни фунгиситтермен өңдеу өзінің жоғары тиімділігімен ерекше орын алатынын айтты.

Күкірт ұнтағының оидиум ауруына қарсы әсері ауа температурасына да байланысты, А.Д. Липескойдың деректері бойынша күкірт ұнтағын қолданғанда ауа температурасы +6 градуста саңырауқұлақ 11 күнде, +16-18 градуста 24 сағатта, +19-31 градус температурада саңырауқұлақ споралары 7-4 сағатта, тіпті 2 сағатта өлетіні анықталды.

Жүргізілген эксперименттерде алынған мәліметтерге сәйкес жүзім бір маусымда бір рет жасыл бұтақтарын қысқарту арқылы жүзімнің сорттарының жапырақтары, бұтақтары мен жүзім бастарының оидиуммен зақымдануы жасыл бұтақтарын алмаған түпке салыстырғанда 30 пайызға дейін төмендегені анықталды. Өнімділік шамамен екі есе өсті. Күзде және көктемде жүзім арасын өңдеу де осы аурулардың дамуын төмендетеді, өнімділігі екі есе артады.

Н.Г.Запрометов күзігі жүзім түптерін көму кезінде күкірт ұнтағымен өңдеуді ұсынады.

А.И. Петров Өзбекстан жағдайында жүзім түптерін кешкі немесе таңертең күкірт ұнтағымен өңдеуді ұсынады.

С.А.Ахметов, И.Г. Дзафаровтың айтуынша, байлетон фунгициді жүзім бұтасының оидиум ауруының алдын алу және емдеу үшін қарастырылады және күкірт ұнтағының орнына оидиум ауруына қарсы байлетон фунгицидін қолдануға кеңес береді.

А.Рахматов деректері бойынша, оидиум ауруымен күресуде сау отырғызу материалдарын алып, сапалы химиялық әдістерді жүргізіп, бұршік пайда болған кезден бастап фунгицидтерді 3-4 рет қолдану қажет.

Антрокноздың қоздырғышы *Deuteromycetes* класына жататын *Gloeosporium ampelophagum* Sacc саңырауқұлағы. Ауру жүзімнің бұтақтарына, жапырақтарына, гүлдеріне және жемістеріне зақым етеді. Бұл ауру құрғақ маусымда күшейеді. Алдымен зақымдалған бұтақтарда ашық сұр дақтар пайда болады, содан кейін бұл дақтар бірте бірте кеңейіп, тереңдеп, жиі ұзарады. Кейінірек мұндай дақтардың орнына қисық жиектер пайда болады. Жаралардың шеттерінде дақтар пайда болады. Зақымданған бұтақтар жел кезінде иіліп, сынғыш болып келеді. Зақымданған бұтақтағы жапырақтар бұралып, жиі кеуіп қалады.

Зақымданған жапырақтарда қара қоңыр шекарамен қоршалған сұр дақтар болады. Жапырақ тақтасының зақымдалған ұлпасы ыдырап, жапырақтары салбылап қалады. Жапырақ тамырлары қатты зақымдалғанда, жапырақтары кеуіп, үзіліп кетеді. Бұл аурудан зардап шеккен гүлдерде қара шекаралы дақтар пайда болады. Жұқтырған гүлдердің көпшілігі құрап қалады. Тұтас жүзім түбі толық өспейді, бұтақтары салбырап қалады.

Ауа температурасы 23-32 градус болғанда бұл ауру әсіресе күшейе бастайды. Бұл саңырауқұлақ ауруы маусымда көптеген ұрпақ береді. 3-4 жыл бойы антрокнозбен аурытын жүзім түптері құрап қалады. Саңырауқұлақтар мицелийсіз зақымдалған бұтақтарда қыстайды. Ауру қоздырғыш саңырауқұлақ споралардың көмегімен көбейеді, мицелия түрінде өсімдіктің ішкі ұлпаларында қыстайды. Саңырауқұлақ жүзім бұтақтарында 5 жылға дейін өміршеңдігін жоғалтпайды.

Антрокноз ауруының дамуына әсер ететін негізгі факторлар температура мен салыстырмалы ылғалдылық болып табылады. Ауру әсіресе жиі жаңбыр мен бұршақ жауатын маусымдарда күшті дамиды. Саңырауқұлақ конидийлері 2-32 градус температура аралығында өсіп, жүзім бұтасын зақымдауы мүмкін. Инкубациялық кезең сортқа, сабақ пен жапырақтардың жастығына байланысты. Төзімді сорттарда бұл мерзім 20 градус та 13 күн, 24-32 градуста 3-4 күн бір маусымда қозырушы 30 ұрпақ береді. Жүзім сорттары антрокнозға төзімділігімен ерекшеленеді. Нимранг, Ақ Хусайни, Ақ Тайфи, Мускат, Қара Кишмиш, Ақ Кишмиш, Гозал Кара сорттары күшті зақымданады, Қызғылт Тайфи, Қызғыл Паркент, Сояки және Ркацителі орташа зақымданады. Тарнау және Мирный сорттары төзімді болып келеді. Түрлі түсті жыне қышқыл жемістері бар жүзім сорттары аз зардап шегеді. Антрокноз ауруының саңырауқұлақтары тек жүзім бұтақтарын зақымдайды. Ол барлық жүзімдіктерде кездеседі.

Б.А.Хасановтың және басқада зерттеушілердің деректері бойынша, жүзімнің барлық жасыл бөліктері антрокноз ауруымен ауырады. Жапырақтары қатайғанша зақымдануы мүмкін. Олардың көптеген дөңгелек, кішкентай, қызыл, қоңыр немесе шеттері қара дақтар болады. Уақыт өте келе дақтар дұрыс емес дөңгелек, пішіні көпбұрышты болады, ортасы ашық сұр түсті болады және оның айналасында қызыл немесе қоңыр жиектері болады. Дақтардың ортасы құрғап түсіп қалады, жарпырақтарында тесіктер пайда олады. Жас жапырақтары ауруға өте төзімді, олар қатты зақымдалады және бұтақтардың ұштары күйіп кеткедей болады. Зақымданған жапырақтары құрғап түсіп қалады. Жас бұтақтарда күлгін қоңыр шекарасы бар кішкентай, қоңыр, жалғыз дақтар пайда болады. Дақтар бірте - бірте ашық сұр немесе күлгін қара түске ие болып, ұзындығы 7-8 см және одан да көпке жетеді, жараның ортасы аздап ойысады, мұндай бұтақтар желде сынғыш болады. Зақымданған бұтақтар ақырында қарайып, өсуін тоқтатады және өледі.

Жапырақ пен гүл жолақтары мен өркендердегі ауру белгілері бұтақтардағы сияқты болады. Зақымданған гүл түйндері қоңыр түске боялып түсіп қалады.

Т.С. Панфиловтың бақылаулары бойынша антрокнозды қоздыратын споралар 11-40 градус температурада жақсы дамиды. Споралардың қарқынды дамуы үшін ауа температурасы 23-32 градус қажет болса, 20-25 градус температурада конидийлері 2-4 сағатта өсіп, өсімдік денесінің ішіне кіреді.

Антрокноз ауруының қоздырғыштарның биологиясын зерттей отырып, саңырауқұлақтың дамуы, инкубациялық процестің қарқынды жүруі және антрокнозды дақтардың пайда болуы температураға байланысты деген пікірге келдік. 30 градус температурада сабақ пен жапырақтың аздаған зақымдануы байқалады. 24-30 градус температурада саңырауқұлақтың инкубациялық кезеңі 3-4 күнге созылады. Саңырауқұлақтың инкубациялық кезеңі жүзім жапырағына, сабақтың өлшеміне және сортына байланысты болады. Маусым кезінде саңырауқұлақ 30 ұрпақ бере алады.

А.Рахматов, А.Маруповтың деректері бойынша., антрокноз ауруы жүзімнің бұтақтарына, жапырақтарына, гүлдеріне және жемістеріне түсіп жаңбырдан соң қатты күшейеді. Зақымданған бұтақтарда алдымен ашық сұр дақтар пайда болады, содан соң бұл дақтар бірте – бірте кеңейіп, тереңдей түседі. Кейін мұндай дақтардың орнына жаралар пайда болады. Дақтар қарайып бұтақтары сынғыш болып қалады. Зақымданған жапырақтарда қара қоңыр сұр дақтар пайда болады. Бұл ауру әсіресе жүзімнің Хусайни, Қара кишмиш, Ақ кишмиш, Чарос сорттарын зақымдайды.

Қорытай келе оидиу және антрокноз ауруының қоздырғыштарның биологиясын зерттей отырып, саңырауқұлақтардың дамуы, инкубациялық процестің қарқынды жүруі және ауру белгілерінің пайда болуы температураға байланысты деген пікірге келдік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Агапова С.И. Оптимизированная система защиты виноградников от вредителей и болезней на основе фитосанитарного маркетинга// матер. Международ. Научно практ конф. «садоводство и виноградарство» часть 4. Виноградарство.- Краснодар. 1999. – С. 126-128.
2. Агапова С.И. Бурдинская В.Ф. Системы защиты виноградников // Журнал. Защита и карантин растений.-Москва, 2003.-№3- С. 19-20.
3. Астарханова Т.С. Абасова Т.И. влияние некоторых фунгицидов на развитие и продуктивность кустов. журнал Виноградарство и виноделие. –Москва, 2007.- №1.- С.26.
4. Воробьева Т.Н. Киян А.Т. Экологически безопасное средство защиты растений на виноградниках. Журнал Виноград и вино России. –Москва, 1999. -№ С..9.
5. Голодрига П.Я. Усатов В.Г. Выведение сортов винограда, устойчивых к болезням и вредителям // Пути решения продовольственной программы в виноградарстве. –Москва, 1985.- С.27-29.
6. Джанузаков А.Д. Темиргалиев Е.Е. Мильдю на виноградниках казахстана // журнал. Защита растений.- Москва, 1993. -№10.- С.27.
7. Хасанов Б.О. Мевали ва енғок мевали дарахтлар, цитрус, резовар мевали буталар хамда ток касалликлари ва уларга қарши кураш. –Т., 2010. –Б. 316-320.
8. Лазаревский М.А. Методы ботанического описания и агробиологического изучения сортов винограда. // Ампелография СССР.-М.: Пищепромиздат. 1956. –Т.1.-С. 347-400.
9. Рахматов А.А. Марупов А.И. Токнинг мильдю касаллиги. // Журнал. Узбекстон кишдоқ хужалиги. –Ташкент., 2006, -№12.- Б.22,
10. Рахматов А.А. Токнинг оидиум еки ун шудринг касаллиги. Ж. Вестник аграрной науки Узбекистана. –Ташкент. 2006.
11. Недов П.Н. Защита виноградных насаждений с минимальным использованием пестицидов. //Журнал. Виноград и вино России.- Москва. 1992. –С.6-9. Серпуховитина

К.А. Экологические ресурсы виноградарства в Краснодарском крае. // Журнал. Садоводство и виноградарство. –Москва. 1991. –С.4-7.

12.Рахматов А.А. Токзорларда оидиум касаллигига қарши самоали фунгицидлар// Ж. Агро илм. –Тошкент, 2008. –Б. 19-20.

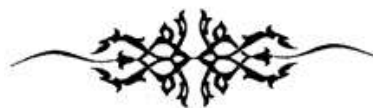
13. Рахматов А.А. Токнинг антрокноз касаллиги. // Ж. Усимликлар химояси ва карантини. –Тошкент, 2015.-Б.17.

14. Рахматов А.А. Антрокноз. // Ж. Узбекстон қишлоқ хужалиги. Тошкент. 2006. – Б. 24.

15. Серпуховитина К.А. Концепция устойчивого виноградарства // Материалы научн. Техн. Конфер, Краснодар. 1998. –С. 34-37.

16. Хамроев А.Ш. Боғ, токзорларнинг зараркундалари, касалликлари ва уларга қарши кураш тизими. –Т., Фан, 1995. –Б. 160-165.

17. Темуров Ш. Узумчилик.-Тошкент, 2000.- Б.13-15.

ӘОЖ 664.681.2

ТОРТТАР САПАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ОРГАНОЛЕПТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ФИЗИКА-ХИМИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІН САЛЫСТЫРУ АРҚЫЛЫ АНЫҚТАУ

Алмаз Мөлдір Алмазқызы

Құлмаханбет Бекбол

«Стандарттау, сертификаттау және сапаны бақылау» БББ 2 курс студенті

Маликтаева Пернекүл Маликтайқызы

техника ғылымының кандидаты, профессор асистенті

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Ж.К. Дауренбеков, "Жамбылстандарт" ЖШС директоры

Мырзабекова Ляззат Турсыналиевна, Тараз инновациялық көпсалалы колледжінің директоры, Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Аннотация

В работе проведен анализ видов сырья, используемого в двух кондитерских изделиях, пользующихся спросом у потребителей. Также были проведены исследования по требованиям ТУ 9130-001-0145022714-14 с целью определения органолептической, физико-химической и пищевой ценности тортов "Молочная девочка" и "Вишня в шоколаде".

Ключевые слова: сырье, торт, кондитерские изделия, качество, бисквит

Annotation

The paper analyzes the types of raw materials used in two confectionery products that are in demand among consumers. Studies were also conducted according to the requirements of TU 9130-001-0145022714-14 in order to determine the organoleptic, physico-chemical and nutritional value of cakes "Milk girl" and "Cherry in chocolate".

Keywords: raw materials, cake, confectionery, quality, biscuit

Кондитер өнімдері - әдетте, құрамында қанты көп тағамдық өнімдер. Кондитер өнімдерінің жүздеген түрлері бар. Технологиясын және шикізат түріне қарай 2 топқа (қантты, ұнды) бөлуге болады. Қантты түрге: карамель, шоколад, кәмпит, т.б. Ұннан жасалатын түрге: печенье, торт, вафли, кекс және т.б. Кондитер өнімдері - жоғары калориялы тағам. Әлемде адамзаттың 70% дан астамы тіл үйретін тәттілерден бас тарта

алмайды екен. Кондитерлік шағын кәсіп түрі болғанымен қазіргі таңда үйде пісірілген тағамдар сұранысқа ие. Себебі ерекше тәтті тағамдарды пісірумен қатар оны безендірудің өзі - бір өнер. Мақаланың мақсаты “Сүтті қыз” және “Вишня в шоколаде” тортын органолептикалық, тұтынушылық қасиеттерін салыстыру арқылы халыққа қол жетімділігін анықтау [1].

“Сүтті қыз” тортының шығу тарихы Германиямен байланысты. Торттар Германияда «Milch Madchen» деп аталатын қоюландырылған сүт негізінде дайындалады, яғни сауыншы қыз. Әйгілі кондитерлер бұл тортқа ерекше теңдесі жоқ дәм беретін ең нәзік сүтті торттар мен балмұздақтарды біріктіретін өздерінің қолтаңба рецептерін әзірледі. Құрамына: 380гр - қоюландырылған сүт, 3 жұмыртқа, 10 гр - қопсытқыш (разрыхлитель), 240 гр - ұн қажет. Торттың құрамына қосылатын өнімдерді жақсылап таңдап алуымыз қажет. Мысалы: қоюландырылған сүтті алып қарастырсақ көптеген түрі бар арзан және қымбат, майлылығына, табиғилығына қарауымыз қажет. Кейбір адамдар “Буренко” деген қоюландырылған сүтпен жасайды. Себебі бағасы қолжетімді, бірақ тесто дұрыс болмай жабысып пісуі әбден мүмкін.

«Буренка қоюландырылған сүті» өндіруші «Маслодел» кәсіпорны, майлылығы - 8,5%, 380 г қант қосылған қоюландырылған өсімдік сүт өнімі.

Құрамы: каксап, қалпына келтірілген құрғақ сүт, жоғары сапалы өсімдік майлары, қоюлатқыштар, тұз, табиғи «қоюландырылған сүтке» ұқсас дәм, лактоза, консерванттар: калий сорбаты, аскорбин қышқылы.

100 г тағамдық құндылығы: ақуыздар - 5,0 г; майлар - 8,5 г; көмірсулар - 51,0 г энергетикалық құндылығы: 300 ккал. Сақтау: 0⁰С-ден +10⁰С-ге дейінгі температурада.

Сақтау мерзімі, қаптаманың тұтастығын бұзбай, 12 ай.

“3 желания” қоюландырылған сүті көптеген кондитерлер қолданылатын өнімнің бірі. Оның сипаттамасы: Түрі - Қайнатылған Майлылық - 8.5 % Қаптама - Қаңылтыр құты. Құрамы - Молоко нормализованное, сахар (сахароза, лактоза) Салмақ - 360 г

Тәттілендірілген қоюландырылған сүттен оны автоклавтарда қайнату арқылы өндіріледі. Құрамында консерванттар, хош иістендіргіштер, қоюландырғыштар және өсімдік майлары жоқ. Тағамға тікелей тұтынуға да, өнеркәсіптік қайта өңдеуге де арналған. Ол кремдерге қосылады, сонымен қатар тәттілер мен ұн өнімдеріне тәуелсіз толтырғыш ретінде қолданылады [2].

Ұнға келетін болсақ, жоғары сорттағы ұнды қолданған жақсырақ. “Пионер” ұны қолданылады. Бұл өніммен қамыр жақсы көтеріліп, иісі де керемет шығып өте жұмсақ болып піседі. Себебі ұн өте майда ұнтақталған эндоспермнен тұрады. Құрамында кебек мүлде болмайды. Ұсақ ұн. Дәмді және хош иісті пісірілген тағамдарға өте ыңғайлы. Құрамында жүйке жүйесін нығайтуға және ми жұмысын жақсартуға көмектесетін В дәрумендері бар. Барлық жағынан ол ГОСТ 26574-85 сәйкес келеді, бұл ұн қамырды қопсыту үшін қажетті көмірқышқыл газын жақсы ұстайды. Пісіру және пісіру кезінде нан өнімдері пішінін жақсы сақтайды және жайылмайды. Мұндай ұннан жасалған өнімдерде ақуыз, витаминдер, минералдар көбірек болады және жақсы дәммен және нанның жағымды хош иісімен ерекшеленеді. Глютен мөлшері: 31% кем емес [3].

Сараптау бөлімі

“Цесна” ұнын да қарастырып көрейік. Құрамы: «KAZvit 28190» дәруменді және минералды премикспен байытылған нығайтылған бидай нан пісірме ұны. 100 г өнімнің тағамдық және энергетикалық құндылығы: ақуыздар - 11,1 г, майлар - 1,5 г, көмірсутектер - 67,8 г, 329 ккал.

Сақтау мерзімі және сақтау шарттары: салқын, құрғақ жерде 70%-дан аспайтын салыстырмалы ылғалдылықта. Мерзімі - 11 ай

Жұмыртқаны алар алдын мерзіміне, сапасына қарап таңдау керек. Жұмыртқа сыртын тазалап жуып пайдалану маңызды. Жалпы сүтті қыз торты оңай әрі тез дайындалады. Корждарын пісіріп алғаннан кейін салмаға қосатын крем дайындалады. Бұл

кезде кілегей 33%-500-600гр, қоюландырылған сүт - 200гр, қант ұнтағы-10-30гр қажет болады. Кілегейдің де түрлері бар. Арзан түрі “Вишпак” деп аталады. Негізінен оны қолдануға бағасы тиімді, бірақ крем массасы дұрыс шықпайды. Өнімге табиғи 33%-ды “Молочный гостинец” кілегейді қолдану керек. Ең басты ол сапа және тұтынушының денсаулығына қауіпсіз. Тортты жинап тоңазытқышқа 8 сағатқа қойылады. Торт жақсы сіңу керек. Торт жақсы сіңгеннен кейін оны әйнекелеуге жіберіледі. Ол үшін кремчиз на масле керек болады. Оны дайындау үшін май-82,5%- 110гр, творожный сыр- 550гр, қант ұнтағы- 80гр қажет. Өнімдердің барлығы салқын болуы қажет. Май катты салқын емес катты еріген болмауы керек, пластичный масса қажет. Салқын тортты алып осы дайындаған кремчизді жағып, тортты тегістейді. Одан кейін тоңазытқышқа жарты сағатқа қойылады. Торт тұтынушының талабымен сәнделеді. Торт шамамен 1,8-2 кг дай шығады, диаметрі 18-19.

Келесі торт “Вишня в шоколаде”. Бұл тортқа бисквит корждары, крем, салмасына шие, қазақстан шоколады қажет болады. Бисквитті дайындау үшін: 5шт- жұмыртқа, ұн- 180гр, қант- 160гр, какао- 60гр, қопсытқыш-10гр, ыстық су- 160-170гр, сұйық май- 100гр, тұз, сода қажет. Алдымен какаомен ыстық суды араластырып суытамыз. Какаоның “Алкализе”, Малайзия түрі қолдануға ыңғайлы. Сілтіленген какао ұнтағы да қолдануға болады. Қарқынды қою қызыл түске ие. Оның майлылығы 22-24% жоғары және өте ұсақ ұнтақталған. Суық сұйықтықтарда жақсы ериді. Жоғары сапалы какао ұнтағы сілтіленген, қою қоңыр түсті болады.

Артықшылықтары: КАКАО ұнтағы 11-ALK-R3 – ең қолайлы климаттық жағдайларда өсірілген какао бұршақтарының ең жақсы сорттарынан жасалған [4].

“Рахат” какаоосы Құрамында 10% какао майы бар жоғары сапалы какао бұршақтарынан жасалған ұсақ ұнтақ. 100 г өнімнің құрамында: ақуыз 25,6 г, май 12,0 г, көмірсулар 29,6 г, Энергетикалық құндылығы 364 ккал. Жарамдылық мерзімі 24 ай

Жұмыртқаның ақуызы мен сарысын бөлек алынады, ақуызға кішкене тұз қосып миксердің орташа жылдамдығымен араластырылады, масса ұлғайа бастаған кезде қанттың бір бөлігін 80гр қосып максималды жылдамдықта масса қатайғанша араластырылады. Жұмыртқаның сарысына қалған қантты және какаомен су араласқан массаны және сұйық май қосылып жақсылап араластырылады. Дайын болған екі массаны бір-біріне қосып жаймен қалақшамен астыдан үстіне қарай масса араластырылады. Ұн мен қопсытқыш бөлек ыдыста араластырылады. Ұн массаға 2-3 деңгеймен қосып қалақшаның көмегімен араластырылады. Қамырды 2 формаға бөліп салып диаметрі 18 см, 160 градуста 30-35 минут пісіріледі [5].

Келесі кезекте торттың салмасы дайындалады. Оған сүйексіз шие - 250гр, қант- 60гр, жүгері крахмалы – 8-10 гр қажет. Шиені қантпен, жүгері негізіндегі крахмалмен бірге тостақанға салып қайнатылады. 1 минут араластырып, суытып кондитерлік қалташаға салынады.

Келесі кезекте ганаш дайындалады. Ол үшін қазақстан шоколады- 80гр, кілегей- 70гр. Алдымен кілегейді қайнатып шоколадты қосып, араластырылады. Суытылған ганашты тоңазытқышқа 4 сағатқа қойылады.

Салмасына қосатын крем дайындау үшін: сүзбе ірімшігі (сүзбе негізіндегі ірімшік) - 400гр, кілегей 33% - 180гр, қант ұнтағы- 90гр керек. Барлық өнімдер салқын тоңазытқыштан болуы керек. Сыйымдылыққа ірімшік мен қант ұнтағын салып орташа жылдамдықта араластырылады. Одан соң кілегей құйып масса дайын болғанға дейін араластырылады. Тортты жинап тоңазытқышқа 8 сағатқа қойылады. Торт жақсы сіңу керек. Торт жақсы сіңгеннен кейін әйнекелеуге жіберіледі. Ол үшін бізге кремчиз на масле керек болады. Оны дайындау үшін май (закрома 82,5%)- 100гр, сүзбе ірімшігі- (тортты салмағына қарай әртүрлі мөлшерде), қант ұнтағы-70-80гр, кілегей-50-70гр қажет. Өнімдердің барлығы салқын болуы қажет. Май катты салқын емес катты еріген болмауы керек, пластичный масса қажет. Жұмсақ кілегейлі ірімшік ірімшік сортының жеке санаты, ирандық «KALLEN» сауда маркасы, іріктелген сүт кілегейінен өндірілген және май

тәрізді кілегей консистенциясы бар. Бұл ірімшік нәзік кремді хош иіспен ерекшеленеді. Кілегейлі ірімшік- Каллех. Құрғақ заттағы майдың массалық үлесі 74%, Қаптама 1,5 кг, Иранда жасалған.

Келесі кезекте бізде «Закрома майы» 82,5% , Жоғары сапалы өсімдік майлары, табиғи сары май, су, эмульгаторлар (моноголицеридтер, лецитин), қант, тұз, сақтауыш (сорбин қышқылы), хош иістендіргіш, А провитамины (β-каротин)

Опциялардың әртүрлілігіне байланысты кондитерлерге өз қажеттіліктері үшін дұрыс майды таңдау кейде өте қиын. Майлы кремді дайындау үшін кәсіби кондитерлер майлылығы 82,5% сары майды пайдалануды ұсынады. Осы өнім түрі мен үшін қолайлы, және сапасы жағынан да бағасы да қолжетімді.

Салқын тортқа дайындалған кремчизді жағып, тортты тегістеледі. Одан кейін тоназытқышқа жарты сағатқа қойылады. Тортты тұтынушының талабымен сәнделеді. Торттың салмағы 2,8 кг, диаметрі 18 см, биіктігі 13 см.

Бұл тортты жасар алдын да барлық қосылатын өнімдерді қарап жақсысын таңдап алу керек. Жоғары сорттағы ұн, жұмыртқаның сапалы болуы, қанттың майдалығы, салмасына қосатын шиенің балғын болуы, кілегейдің мінетті түрде 33% болуын қадағалауымыз қажет [6].

Зерттеу бөлімі

1 кесте - Бисквитті торттардың органолептикалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	НТҚ талаптары	«Сүтті қыз» торты	«Вишня в шоколаде» торты
Дәмі және иісі	Құрамдас бөліктердің сипаттамасы. Бөтен дәм мен иістерге жол берілмейді	кілегей мен жұмсақ бисквит дәм береді	шие мен ганаш және жұмсақ бисквит дәмі
Сыртқы түрі	Үсті рецепт бойынша кілегей, ірімшікті сүзбе, шоколадты глазурь, қайнатылған қоюландырылған сүтпен жабылған	Ақшыл, үсті рецепт бойынша кілегей, ірімшікті сүзбе	шоколадты глазурь, қайнатылған қоюландырылған сүтпен жабылған
Пішіні	Осы өнім атауына сәйкес пішіні дұрыс. Бұйымның пішіні дөңгелек, шаршы, тікбұрышты	дөңгелек пішінді	дөңгелек пішінді
Кескендегі түрі	Рецепт бойынша кілегей, жеміс салмасы, жеміс немесе жаңғақ бөліктері және басқа да әрлеу жартылай фабрикаттары қосылған қатпарлы қамыр.	ақ крем, ақшыл бисквит	күңгірт бисквит, ақ крем, шие, ганаш
Консистенциясы	Пісірілген жартылай фабрикат непромөстің ізінсіз жақсы пісірілген. Күйдірілген бұйымдарға жол берілмейді. Әрлеу жартылай фабрикаттары бүкіл масса бойынша біркелкі.	жақсы пісірілген бисквит, жұмсақ кілегей	жақсы пісірілген бисквит, жұмсақ кілегей, шие салмасы

Қарастырылып отырылған өнімдердің органолептикалық сапалық көрсеткіштері нормативтік құжат талаптарына сәйкес келеді [7].

2 кесте Физико-химиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	НТҚ талаптары	«Сүтті қыз» торты	«Вишня в шоколаде» торты
Ылғалдылықтың массалық үлесі, %	16-27	17-27	16-26
Әйнекелеуге арналған жартылай шикізат, %	Ірімшік-сүзбе кремі 30-45	Ірімшік-сүзбе кремі 30-45	Ірімшік-сүзбе кремі 30-45
Құрғақ зат бойынша сахароза негізіндегі канттың массалық үлесі, %, артық емес	Рұқсат етілген ауытқулары бар рецепт бойынша есептелген мазмұнға сәйкес		

Физико-химиялық сапалық көрсеткіштері бойынша аса ауытқу білінбеді.

3 кесте 100 гр өнімнің тағамдық және энергетикалық құндылығы

Торттың атауы	Ақуыз, гр	Майлар, гр	Көміртегі, гр	Энергетикалық құндылығы	
				ккал	кДж
«Сүтті қыз»	4,0	16,7	48,6	361	1509
«Вишня в шоколаде»	5,2	14,2	65,5	411	1718

Энергетикалық құндылығы жағынан «Вишня в шоколаде» торты жоғары көрсеткіш көрсетті.

Қорытынды

Зерттеу жұмыстары Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты «Стандарттау және ветеринария» кафедрасына қарасты зертханада жүргізілді.

Жүргізілген сараптауда анықталған органолептикалық, физико-химиялық көрсеткіштері ТШ 9130-001-0145022714-14 нормативтік техникалық көрсеткіштерге сәйкес келді [7].

Қорытындылай келе, бұл екі торт түрі қазіргі кезде өте сұранысқа ие, тәтті тағамның бірі болып табылады. “Сүтті қыз” торты өте нәзік, жеңіл торт болып келеді. “Вишня в шоколаде” торты салмағы жеткілікті, салмасы көп тәттірек торт түріне жатады.

Қолданылған әдеби көздер:

1. Авилова, И.А. История развития кондитерского производства: монография / И.А. Авилова, О.А. Бывалец. – Курск: Вектор ТК, 2014. – 148 с
2. <https://www.efc.kz/our-brands/tri-zhelaniya/condensed-milk/>
3. https://www.asdecor.kz/catalog/ingredienty/fasovannye-tovary_1/fasovannoe-syre_1/kakao-alkalize-500gr-malayziya/
4. <https://pioneergroup.kz/>
5. <https://img-cdn.tinkoffjournal.ru/-/obrazets-tu-na-torty-i-pirozhnye.polebab8gihf..pdf>
6. <https://mechtakonditera.kz/p76992666-slivki-molochnyj-gostinets.html>
7. Торты и пирожные Технические условия ТУ 9130-001-0145022714-14

ЭКОНОМИКА

УДК: 378.147:331.108.2

НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ
УПРАВЛЕНЧЕСКО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Исаков Г.Ж. канд. экон. наук., Международный Таразский инновациялық институт
им. Ш Муртазы. г. Тараз. IGali57@mail.ru

Буньковский В.И. д.э.н., профессор. Заведующий кафедры «Экономика и
менеджмент» Ангарского филиала НОУ ВПО «Сибирская академия права,
экономики и управление» г. Ангарск РФ.

Түйіндеме: бұл мақалада заманауи білім беру технологияларын қолдану тәжірибесі, жас мамандарды жұмысқа орналастыру және тәжірибелік базамен қамтамасыз ету жолдары, ғылыми эзірлемелерді нарыққа шығарудың тиімді жолдары қарастырылған. Сонымен бірге, инновациялық институттің негізгі стратегиялық міндеттері де берілген, яғни әлемдік білім кеңістігіне ену.

Аннотация: в данной статье представлен опыт использования современной образовательной технологии, пути трудоустройства молодых специалистов и обеспечение базами практик, эффективные способы вывода научно-исследовательских разработок на рынок. А также приведены главные стратегические задачи инновациялық института, то есть, интеграция в мировое образовательное пространство.

Abstract: this article presents the experience of using modern educational technology, ways of employing young specialists and providing practice bases, effective ways of bringing research developments to the market. It also presents the main strategic objectives of the institute, that is, integration into the global educational space.

Негізгі сөздер: білім беру бағдарламалары, әлеуетті жұмыс берушілер, басқарушылық және экономикалық бағыт, заманауи білім беру технологиялары, мамандықтың бәсекеге қабілеттілігі.

Ключевые слова: образовательные программы, потенциальные работодатели, управленческо-экономическая направленность, современные образовательные технологии, конкурентоспособность специальности.

Keywords: educational programs, potential employers, managerial and economic focus, modern educational technologies, competitiveness of the specialty

Международный Таразский инновациялық институт имени Шерхана Муртазы в образовательном пространстве региона имеет 15 летний опыт работы.

Инновационность определяется прежде всего содержанием реализуемых образовательных программ и созданием инновационной инфраструктуры. Сегодня инновациялық институт ведет подготовку специалистов по 38 программам бакалавриата и 24 программам магистратуры. Разработку и обновлению действующих образовательных программ, в том числе управленческо-экономической направленности, вуз проводит с учетом потребностей рынка труда, привлекаются потенциальные работодатели, с которыми имеет долгосрочные партнерские и творческие отношения [3].

Подготовку бакалавров по образовательной программе 6В04105- «Менеджмент:Управление человеческими ресурсами», 6В04104- «Государственное и местное управление» и 6В04101 – «Экономика» осуществляет кафедра «Экономика и управление» которые имеют управленческо-экономическую направленность.

Сферами профессиональной деятельности выпускников по данным программам являются государственные органы управления, финансово-банковская система, бизнес и предпринимательство.

Компетенции бакалавра по данным программам определяются следующими требованиями:

- знанием теоретико – методологических основ государственного управления, регулирования экономики, муниципального менеджмента;
- осуществлением профессиональной деятельности в соответствии с пруденциальными нормативами;
- знанием методов прогнозирования и планирования экономического анализа социально – хозяйственной деятельности развития соответствующих структур [1].

Для повышения качества обучения студентов профессорско-преподавательским составом факультета «Экономика и бизнес» Международного Таразского инновационного инновациялық институт имени Ш.Муртазы в учебном процессе широко используются современные образовательные технологии - электронные учебники, видеолекции с использованием мультимедийных систем. За последние три года подготовлены 10 монографии и 6 учебных пособий, авторами которых являются такие ведущие преподаватели кафедры, как PhD Куатбеков Ж.А., PhD Нургабылов М.Н., к.э.н, доцент Сарсенова А.Е., к.э.н, доцент Тастанбекова К.Н.

К.э.н., доценты Тастанбекова К.Н., Сарсенова А.Е. и PhD Куатбеков Ж.А. являются обладателями государственного гранта «Лучший преподаватель вуза» разных лет.

Важным аспектом, характеризующим востребованность специальности, является трудоустройство молодых специалистов и обеспеченность базами практик.

Базами практики и партнерами служат около 40 предприятий, организаций, фирм, фискальные органы и финансовые институты, а также органы государственной службы, в т.ч.: акимат Жамбылской области, города Тараз, Жанатас, Каратау и районов области, Управление экономики и бюджетного планирования, Управление финансов, Управление предпринимательство и индустриально-инновационного развития, Управление труда, занятости и социальной защиты населения, ТОО БЦК, Департамент агентства РК по делам государственной службы по Жамбылской области и т.д.[2].

Трудоустройство выпускников по выше названным образовательным программам, широкий спектр их занятости в различных областях экономики и менеджмента, положительные отзывы их непосредственных руководителей свидетельствуют о хорошем уровне качества подготовки кадров (по данным результатов анкетирования работодателей.

Для повышения конкурентоспособности специальности и профессиональной востребованности выпускников в Департаменте агентства РК по делам государственной службы по Жамбылской области ежегодно проводится встреча с сотрудниками департамента и профессорско-преподавательским составом инновациялық института. Проводятся лекционные и практические занятия с сотрудниками Департамента и руководителями структурных подразделений. Выполняются дипломные работы и магистерские диссертации, а также разработка учебных пособий и монографий. Самое главное - необходимо синхронизировать систему подготовки кадров с экономической политикой региона.

Практика показывает, что самый эффективный способ вывода научно-исследовательских разработок на рынок - это коммерческое сотрудничество между всеми участниками процесса создания и внедрения научных разработок и изобретений [3].

Активно ведется работа по повышению квалификации профессорско-преподавательского состава кафедры. На второе полугодие запланировано повышение квалификации трех преподавателей в Государственной Академии управления при Президенте Республики Казахстан.

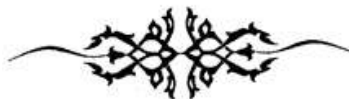
В самом названии вуза имеется слово «международный». Это означает, что одной из главных стратегических задач инновациялық института является интеграция в мировое образовательное пространство. Два года назад МТИИ официально вступил в Ассоциацию Азиатских инновациялық институтов. Подписаны соглашения о сотрудничестве с 12

зарубежными и 22 отечественными вузами. Среди них инновациялық институт Кастомону (Турция), инновациялық институт Намсеула (Южная Корея), Хандонг-Джаханский инновациялық институт (Южная Корея), Кенпукский Национальный инновациялық институт (Южная Корея), инновациялық институт Аджу (Южная Корея), Невский институт языка и культуры, Санкт-Петербургский государственный аграрный инновациялық институт, Санкт-Петербургский государственный экономический инновациялық институт, Чеченский государственный инновациялық институт имени А. А. Кадырова (Российская Федерация), Международная академия управления, права, финансов и бизнеса, а также Кыргызский научно-исследовательский экономический инновациялық институт имени М. Рыскулбекова (Кыргызстан). При этом это не формальные документы, а меморандумы, приносящие реальную пользу нашему инновациялық институту. Они обеспечивают академическую мобильность студентов и преподавателей, гостевые лекции ведущих ученых, совместные научные исследования, научные стажировки магистрантов и многое другое. Программа двойного диплома реализуется с Варнинским Свободным инновациялық институтом (Болгария) [2].

На сегодняшний день, абитуриентам важно сделать правильный выбор вуза, где можно получить качественное образование, которое завтра обеспечит конкурентоспособность на рынке труда. Таким вузом на нашем регионе является Международный Таразский инновациялық институт имени Шерхана Муртазы.

Список литературы

1. Бусов, В. И. Управленческие решения : учебник для вузов / В. И. Бусов. - Москва : Издательство Юрайт, 2020.
2. Программа развития МТИИ на 2020- 2025 гг.
3. Экономика для менеджеров: учебник. В 2-х книгах. Книга II. / Под ред. А.А. Пороховского, И.М. Тенякова. – М.: Издательство «Книга-Мемуар», 2020.

ӘОК: 334.723

МЕМЛЕКЕТТІК КОРПОРАТИВТІК СЕКТОРДЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РОЛІ

Исақов Ғ.Ж. экон.ғылым. канд., Ш Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты. Тараз қ., Желтоқсан көшесі, 69 «Б». IGali57@mail.ru
Нұрланқызы А. ЭКО-22-1 тобының студенті

Аннотация: В данной статье показано, что доля государственного сектора в экономике неоднородна. в ходе стабилизации и восстановления экономики доля сектора может снизиться. в любой общественно-политической структуре государственный сектор является важной экономической опорой страны и считается важной сферой государственного регулирования.

Түйіндеме: Бұл мақалада экономикадағы мемлекеттік сектордың үлесі біркелкі болмайтындығы көрсетілген.. Ол бірнеше факторларға тәуелді және нақты экономикалық, элеуметтік, саяси, тарихи, географиялық және табиғат жағдайларына байланысты үнемі өзгеріп отырады. Экономиканың тұрақтануы мен қалпына келу барысында сектор үлесі қысқаруы да мүмкін. Кез келген қоғамдық және саяси құрылым кезінде мемлекеттік сектор елдің маңызды экономикалық бағаны болып табылатындығы және мемлекеттік реттеудің маңызды саласы болып саналатындығы келтірілген.

Abstract:the: This article shows that the share of the public sector in the economy is heterogeneous. as the economy stabilizes and recovers, the sector's share may decline. In any socio-political structure, the public sector is an important economic pillar of the country and is considered an important area of government regulation.

Ключевые слова: государственный сектор, современные индустриальные государства, национальная безопасность, антикризисные стратегии программы, использование государственного сектора.

Кілтті сөздер: мемлекеттік сектор, заманауи индустриалды елдер, ұлттық қауіпсіздік, . дағдарысқа қарсы стратегия мен бағдарламалар, мемлекеттік секторды пайдалану.

Key words: public sector, modern industrial states, national security, anti-crisis program strategies, use of the public sector.

Кез келген қоғамдық және саяси құрылым кезінде мемлекеттік сектор елдің маңызды экономикалық бағаны болып табылады және мемлекеттік реттеудің маңызды саласы болып саналады. Нарықтық шаруашылық жағдайында жеке фирмалар қағидасынан бөлек ұстанымдарды ұстанатын мемлекеттік сектордың болуы жалпы мемлекеттік экономикалық міндеттерді шешу үшін қолданылады. Аумақ көлемі, шекаралар ұзақтығы, әр түрлі табиғи-климаттық аймақтардың болуы экономикадағы мемлекеттік секторға біршама әсер етеді. Мемлекет аумағының үлкендігі экономиканың мемлекеттік секторының қомақты болуына себеп болады, өйткені үлкен аумақтар халықты және аймақтарды ортақ мемлекеттік және экономикалық тұтастыққа біріктіретін белгілі инфрақұрылымның болуын талап етеді. Экономиканың мемлекеттік секторы негізінің босаңдауы мемлекеттің әлсіреуіне, аймақтардың экономикалық және саяси әлсіреуіне, яғни экономикалық және саяси сепаратизмге әкеледі.

Сонымен қатар, ұлт пен мемлекеттің, дәстүрлер мен құндылықтардың, ұлттық менталитеттің қалыптасуын ескеру де маңызды болып табылады. Адамдардың бірлесе отырып табиғат пен қоршаған ортаға қарсы тұра алуы экономикалық әрекеттерге табыс әкелетіні тарихи қалыптасқан еді; мемлекеттік сектордың жоғары үлесі ұжымдық қатынастар мен бірлікке, әлеуметтік әділдікке ерекше назар аударатын ұлттық құндылықтарды ерекше орынға қояды.

Заманауи индустриалды елдердің даму тәжірибесі көрсетіп отырғандай, экономиканың нарықтық құрылымы жеке фирмаларға тән болып табылатын еркін бәсекенің алды ғана болмайды. Жеке сектор өндірмейтін не ең аз мөлшердегі шығындармен өндіре алмайтын экономикалық және әлеуметтік игіліктер бар екенін естен шығармау керек. Мұндай игіліктер экономиканың мемлекеттік секторында өндіріледі. Экономикалық әрекеттің бір бөлігін жеке фирмалар орындайтын, ал бір бөлігі мемлекеттік сектор үлесінде болатын экономиканы аралас экономика дейді.

Мемлекеттік сектор капитализмге дейін де болған, оған мемлекет иелігіндегі жер үлестері, ормандар, жылжымайтын мүлік, азық-түлік және жанармай қоймалары, әскери базалар және басқа әскери шаруашылықтар, пошта, көлік қызметінің бір бөлігі, әскери зауыттар жататын. Мемлекет капитализм даму барысында мемлекеттік бюджет қаражатынан жаңа объектер салып, жеке меншік иелерінің инфрақұрылым, ауыр өнеркәсіп салаларындағы шаруашылық объектерін мемлекеттік меншікке алды.

Бір елдерде мемлекеттік сектор салалар мен кәсіпорындарды мемлекеттік меншікке алу нәтижесінде пайда болса (Франция, Италия, Ұлыбритания, Австрия), екінші бір елдерде құлдыраған шаруашылықтарды меншігіне алып не жаңадан салу нәтижесінде толықтырды (Германия, АҚШ, Швеция, Жапония). Жер, ормандар, ұлттық парктер, тарих және мәдениет ескерткіштері жататын экономиканың мемлекеттік секторы ландшафты, елдің тарихи және мәдени тектік қорын және құрылыс үшін резерв жерлерді сақтап қалу

үшін маңызды болып табылады. Жеке капитал ұлттық байлықтың осы бөлігін сақтап қала алмас еді. Ол бұл объектерді барынша пайдалануға ғана мүдделі.

Мемлекеттік секторда жанармай, шикізат және азық-түліктердің мемлекеттік резервтері басты орын алады. Олар елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және экономикалық тұрақтылыққа ықпал етеді. Дүние жүзілік саудада АҚШ-тың түсті және сирек жер металдарының стратегиялық қорлары белгілі. Әлемдік бағалар өскен жағдайда бұл қорлар сатылады.

Энергетикалық құлдыраудың дүмпулерінен кейін Батыс Еуропаның көптеген елдерінде мен Жапонияда ұлттық шаруашылықты эмбаргодан немесе бағаның күрт өсуінен сақтау үшін сұйық жанармайдың мемлекеттік резервтері жасалған болатын.

Экономикадағы мемлекеттік сектордың үлесі біркелкі болмайды. Ол бірнеше факторларға тәуелді және нақты экономикалық, әлеуметтік, саяси, тарихи, географиялық және табиғат жағдайларына байланысты үнемі өзгеріп отырады. Мысалы, экономикалық құлдырау кезінде, соғыстан кейін экономиканы қайта құруды қажет ететін жағдайда, экономикалық дағдарыс кезеңдерінде мемлекеттік сектор рөлі күрт өсіп отырады. Экономиканың тұрақтануы мен қалпына келу барысында сектор үлесі қысқаруы да мүмкін.

Экономикадағы мемлекеттік сектор үлесінің қысқа мерзімді ауытқуы мен ұзақ мерзімді үрдістер болатынын айтуға болады. Ұзақ мерзімді үрдістер бойынша, экономикадағы өзара байланыстардың күшеюі, инфрақұрылымның дамуы, мәдениет, білім беру, экология, денсаулық сақтау сияқты қоғамдық игіліктерге деген қажеттіліктердің артуы нәтижесінде мемлекеттік сектор үлесі арта түседі.

Мемлекеттік сектордың көп бөлігін жеке капитал үшін пайдасыз инфрақұрылым объектері мен ірі инвестицияларды талап ететін және капитал айналымы баяу жүретін шикізат және энергетика салаларындағы мемлекеттік кәсіпорындар құрайды. Әр елдің экономикасында мемлекеттік сектор белгілі бір көлемде болуы қажет, ал дамушы елдерде оған басты көңіл аударылады. АҚШ-та барлық жұмыспен қамтылғандардың 40%-ы мемлекеттік секторда жұмыс істейді. Бұлар: инфрақұрылым объектілері, барлық деңгейдегі мемлекеттік басқару органдары, жол шаруашылығымен айналысатын қызметтер, мемлекеттік білім беру мекемелері, мемлекеттік денсаулық сақтау мекемелері, әскер, күрделі әскери техникасын қарайтын және техникалық қызмет көрсететін ірі кәсіпорындар, полиция, түрме, өрттен сақтандыру және т.с.с. Еуропалық одақ елдерінің мемлекеттік секторында барлық жалданып жұмыс істейтіндердің 11%-ы жұмыс атқарады. Мемлекеттік сектор жағдайы мен оның өтпелі экономикадағы рөлі өзара байланысқан және өзара әрект жасайтын екі үрдіспен сипатталады. Бірінші үрдіс бойынша, әміршіл-бюрократиялық жүйеден нарықтық экономикаға өту барысында алғашқы кезде мемлекеттік сектор қысқарып, мемлекеттің реттеу рөлі азайып, ЖІӨ-дегі шығындар үлесі төмендейді. Мемлекеттік меншікті жекешелендіру жеке сектор шекарасы мен нарықтық тетіктер қызметін арттыра түседі.

Бірақ мұндай жағдай экономиканың жүйелі дағдарысы кезінде болады, ЖІӨ қысқарады, инвестициялық белсенділік төмендеп, инфляция артып, қаржылық дағдарыспен жұмыссыздық күшейеді. Бүгінгінің тұрақсыздығы, болашақтың белгісіздігі, меншік иелігі құқығының болмауы және т.б. келеңсіз жағдайлар туады. Дағдарысқа қарсы стратегия мен бағдарламалар жасау көбіне мемлекет мойнына артылады, ал ол мемлекеттің экономикадағы рөлінің артуын талап етеді. Тұрақтылық, тыныштық, адам және ұлт қауіпсіздігі сияқты қоғамдық игіліктерге деген қажеттіліктер арта түседі. Экономика шешуін таппаған мәселелерді қамтамасыз ететін ресурстарына тапшылық жағдайында бола бастайды. Бірақ бұл ресурстар терең дағдарыс жағдайындағы өндірістен шығуы мүмкін емес. Сондықтан бірінші орынға не мемлекет шығындары, не сыртқы қарыздар қойылады.

Сонымен, мемлекеттік сектордың дамуындағы және экономиканы мемлекеттік реттеудегі өзара қарама-қарсы, бірақ бір-бірімен тығыз байланыстағы екі үрдіс

қалыптасады. Біреуі жекешелендіруден кейінгі кезеңде қалыптасқан экономикадағы мемлекеттік сектор үлесін азайту арқылы көрінсе, екіншісі қоғамдық игіліктерге деген қажеттіліктердің артуына байланысты мемлекеттік реттеу көлемін кеңейтуге және мемлекеттік шығындарды арттыру арқылы көрінеді.

Өтпелі кезеңдегі мемлекеттік сектор – екіжақты және қарама-қайшы жақтар. Оның шартты түрде екі бастауы бар екендігін келтіруге болады: орнын толтыруға, баламалылыққа, сатып алу-сатуға, меншік құқығын иеліктен шығаруға негізделген нарықтық негізі, және айырбас баламалы-лығының болмауына, ресурстарды бөлудегі нарықтан тыс тетіктерге, мемлекеттік және муниципалды кәсіпорындарға негізгі қорларды өтеусіз беруге, меншік құқығы белгісіздікке негізделген нарықтық емес негізі болып анықталады. Қоғамдық игіліктерді өндірудегі мұндай екіжақты қоғамдық игіліктерді өндіруде экономикалық ресурстарды тиімді пайдалану үшін жағдай жасау мақсатында мемлекеттік секторды заң тұрғысынан реттеу қажеттілігін және мемлекеттік сектордағы барлық субъектілердің құқықтары мен қызметтеріне сәйкес табыстарды дұрыс бөлінуін талап етеді.

Экономиканың мемлекеттік секторы экономикалық өсудің негізгі факторы болып табылады, сонымен қатар тұрақтылық пен бірқалыпты дамудың кепілі мен ұлттық байлықтың сақталуының кепілдемесі болып табылады.

Мемлекеттік кәсіпкерлік пен мемлекеттік тұтыну мультипликативті сұраныс тудырады, капитал толығын жеделдетеді, дағдарыс жағдайындағы салалардың айығуына ықпал етеді, әлемдік нарықтағы елдің жағдайын нығайтады. Адамның дене және рухани жетілдіруінің материалдық негізі болып табылатын өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның біраз бөлігін ұстайды. Мемлекеттендіру көлемі нақты экономикалық және тарихи жағдайларға және қоғам жағдайына және басқа факторларға байланысты болады. Экономиканың мемлекеттік секторының үлесін есепсіз өзгерту елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы жағымсыз нәтижелерге әкеледі.

Нарықтық экономикасы бар елдерде мемлекеттік сектор барлық мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық мақсаттарға жету үшін реттеу құралы ретінде кеңінен қолданылады. Ұлттық экономикадағы мемлекеттік меншік үлесі біршама болатын елдерде ол экономикалық кезең мен жұмыспен қамтуды қолдау үшін пайдаланылады. Құлдырау және дағдарыс кездерінде мемлекеттік темір жолдарында негізгі капиталдың белсенді жаңаруы болып тұрады, пошта мен телеграфтың құрал-жабдықтары жаңарып тұрады; осы кезеңде автомобиль жолдарының салынуы мен кемежайлар мен аэродромдарды қалпына келтіру жұмыстары жүргізіледі. Мұның барлығы құрылыс жұмыстарға деген сұраныстар мен құрылыс тауарларын сатып алу деңгейінің артуымен қатар жүреді. Осылайша мемлекеттік шаруашылық объектері өндіріс құлдырауы мен жұмыссыздықтың өсуіне қарсы шаралар жасайды.

Мемлекеттік сектор мемлекеттің құрылымдық саясатында да белгілі қызмет атқарады. Мемлекет жаңа объектер құрып, ескілерін қайта құрады, жеке меншік иелерінен объектерді сатып алып, кеңейтеді. Көптеген елдерде мемлекеттік сектор мекемелері ғылыми-зерттеу жұмыстарының басты орындаушылары болып табылады және ҒЗТКЖ нәтижелерін экономиканың барлық салаларына ұсынатын ірі жеткізуші болып табылады. Мемлекеттік секторды пайдалану арқылы мемлекеттік реттеудің салық жеңілдіктері мен бюджет шығындары шараларына қарағанда басты артықшылығы бар, ол арзанға түседі. Ол былай түсіндіріледі, мемлекеттік фирмалардың пайдалылығының шамалылығына қарамай, өзіндік қоры болады, бағалы қағаздар шығарады, банк несиелерін пайдаланады, сондықтан олардың капитал салымдары, қарыздары өз қаражаттары арқылы толығымен не ішінара қаржыландырылады. Кейбір кәсіпорындар мемлекеттік сектордың басқа объектерінің тапшылығын ішінара жаба отырып, бюджетке табыс әкеледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Исақов Ғ.Ж., Қадырбай С.Б., Галиева Л., Жуанышева Б.Қ. Мемлекеттік корпоративтік сектордағы қазіргі заманғы HR рөлі. –Тараз: Ш.Мұртаза атындағы ХТИИ баспаханасы, 2023 ж.
2. Жеке, квазимемлекеттік және мемлекеттік секторлардың қазақстандық ұйымдарындағы қазіргі заманғы HR рөлі мен мәртебесін зерделеу. Г.Б. Райысова және Қ.Х. Нұрбектің бірлескен жетекшілігімен, Қазақстан, Нұрсұлтан, 2020 ж.
3. Қазақстан Республикасының бәсекелестік құқығы: Оқу құралы / А.Т.Айтжанов. – Астана: Дайыр Баспа, 2015 ж.

ӘОК: 336.71**ҚАРЖЫ ДЕЛДАЛДАРЫ РЕТІНДЕГІ КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ РОЛІ**

Исақов Ғ.Ж. экон.ғылым. канд., Ш Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты. Тараз қ., Желтоқсан көшесі, 69 «Б». IGali57@mail.ru
Галиева Л., «М-ломбард» ЖШС қосалқы офисінің меңгерушісі, Шымкент қ.

Аннотация: В данной статье показано, как коммерческие банки выполняют роль финансовых посредников, осуществляя депозитно-долговые операции. Такая деятельность банка приносит пользу обеим сторонам. Для вкладчиков их вклады служат оборотными инструментами и ликвидными активами, а в некоторых случаях к ним приносят проценты. При отсутствии банковских кредитов и очень высоких процентных ставках расширение производства невозможно. Такая практика в национальной экономике неэффективна, поскольку, с одной стороны, такие большие суммы денег неподвижны в течение неопределенного периода времени, а с другой стороны, в таких деньгах нет необходимости.

Түйіндеме: Бұл мақалада депозиттік-қарыздық операцияларды жүзеге асыра отырып коммерциялық банктер қаржы делдалы рөлін қалай орындайтындығы көрсетілге. Банктің бұл қызметі екі жаққа да пайда әкеледі. Салымшылар үшін өздерінің депозиттері айналыс құралы қызметі мен өтімді активтер қызметін атқара отырып, кей жағдайда оның үстіне пайыз әкеледі. Банк несиелерінің жетіспеушілігі және өте жоғары пайыз мөлшерлемесі тұсында өндірісті кеңейту мүмкін емес. Халық шаруашылығындағы осы сияқты іс-тәжірибелер тиімсіз, себебі бір жағынан, мынадай ірі ақша сомасы белгісіз уақытқа қозғалыссыз жататын болса, екінші жағынан, мұндай ақшалардың қажетсіздігі келтірілген.

Abstract:the: This article shows how commercial banks play the role of financial intermediaries, carrying out deposit and debt transactions. Such bank activities benefit both parties. For depositors, their deposits serve as negotiable instruments and liquid assets, and in some cases, earn interest. In the absence of bank loans and very high interest rates, expansion of production is impossible. This practice is ineffective in a national economy because, on the one hand, such large sums of money are immobile for an indefinite period of time, and on the other hand, there is no need for such money.

Ключевые слова: Коммерческие банки, финансовые операции в рыночной экономике, денежно-кредитный рынок, депозитно-долговые операции, кредитная система,

Кілтті сөздер: Коммерциялық банктер, нарықтық экономикадағы қаржылық операциялар, қаржылық-несие нарығы, депозиттік-қарыздық операциялар, кредиттік жүйе, банктік холдинг-компаниялардың, чартер.

Keywords: Commercial banks, financial transactions in a market economy, monetary market, deposit and debt transactions, credit system.

Несиелік жүйенің төменгі буыны халық шаруашылығына тікелей қызмет көрсететін және коммерциялық негізінде кең көлемді қаржылық қызмет жасайтын дербес банктік мекемелер торабынан тұрады. Бұлар коммерциялық, кооперативтік және жеке банктер, банктік заңдылықтарда коммерциялық банктер деген жалпы атпен біріктіріледі.

«Коммерциялық банк» термині банк ісінің ертеректегі даму кезеңінде, банктердің сауда, тауар айырбасы операциялары мен төлемдеріне қызмет көрсетуі барысында пайда болды. Негізгі клиенттері саудагерлер болған (міне осында «коммерциялық банк» деген атауға ие болды). Бірақ, өнеркәсіптің және басқа салалардың дамуымен банктер экономиканың өзге де салаларына қызмет көрсете бастағандықтан, да банктің «коммерциялық» деген атауы бастапқы мағынасын біртіндеп жоғалтты. Ол банктің «іскер» деген сипатын білдіреді, оның шаруашылық агенттердің барлық жұмыс түрлеріне қызмет көрсетуі олардың қызметтерінің саласына байланыссыз болады. Коммерциялық банктер - нарық экономикасында қаржылық операциялар мен қызмет көрсететін несиелік мекемелердің тобын білдіреді.

Бүгінгі коммерциялық банктер өз клиенттеріне 200-ге жуық әралуан өнімдер мен қызмет көрсетуге әзір. Мұндай кең көлемді операциялар коммерциялық банктерге өз клиенттеріп сақтай отырып, қолайсыз жағдайда өзінде пайдалы жұмыс жасауға септігін тигізеді.

Бір операциялардан болған зиян, екінші бір операциялардап түсетін пайда есебінен жабылады. Нарық экономикасы дамыған барлық елдердің коммерциялық банктері несиелік жүйесінің негізгі операциялық буыны болып қалуы кездей-соқтық емес. Олар өзгермелі ақша-несиелік нарығының жағдайына көндігетін қабілетінің барлығын көрсете алады.

Депозиттік-қарыздық операцияларды жүзеге асыра отырып коммерциялық банктер қаржы делдалы рөлін орындайды. Банктің бұл қызметі екі жаққа да пайда әкеледі. Салымшылар үшін өздерінің депозиттері айналыс құралы қызметі мен өтімді активтер қызметін атқара отырып, кей жағдайда оның үстіне пайыз әкеледі. Қарыз алушылар кейде көптеген ұсақ қарызды пайдаланады. Бұл кейде көптеген ұсақ қарапайым клиенттердің банкке аз ғана соманы қысқа мерзімге салғанның өзінде де мүмкін болады. Мұндай кезде коммерциялық банктер ретінде іскерлік операциялар жүргізіп, уақытша бос ақша қаражатын тарту мүмкін емес.

Шынында да, банктер мұндай операциялардан пайда көреді. Олар салымдарға төлейтіндеріне қарағанда, қарыздарға біршама жоғары пайыз мөлшерлемесін белгілеп табыс табады. Жалпы қоғамға көмек, олар банктен алған қарыздары есебінен өздерінің өнімдерін өндіріп, алға қойған мақсатына жеткенде ғана пайданы сезінеді (мысалға жалпы пайда нормасын 4-тен 5%-ға ұлғайтқанда). Болашақ қарыз алушыларды дұрыс тандай отырып, олардың ішінде берілетін қарыз бойынша жоғары пайызды төлеуге кімнің жағдайы келсе, соларға банктер ақшалай қаражаттарын бере алады.

Осы уақытқа дейін Қазақстанда несиелер үкіметтің қажеттілігіне (Үкіметтің үкімі бойынша) беріліп, кейіннен олар банктерге және олардың акционерлеріне пайда әкелмек түгіл, уақытында қайтарылмай қалды. Ондай қарыздардың ешкімге де пайдасы болған жоқ.

Коммерциялық банктер өз клиенттерінің ақшаларын сақтауға қолайлы әртүрлі депозиттерді ұсынады, бұл бір жағынан ақшаның сақталуын қамтамасыз етсе, екінші жағынан өтімділікке деген клиенттің қажеттілігін қанағаттандырады; Көптеген клиенттер

үшін облигацияға немесе акцияға жұмсағанға қарағанда, мұндай ақшаны сақтау формасы тиімді болып табылады.

Банктік несие - ең қолайлы және көптеген жағдайда орны ауыстырылмайтын қаржылық қызметтердің формасы ретінде ол нақты қарыз алушының қажеттілігін ескереді және олардың қарыз алу жағдайына көндігуіне мүмкіндік береді.

Қазіргі коммерциялық банктер туралы сөз қозғағанда, несиелік жүйенің басқа да буындары сияқты олардың үнемі дамып отырғандығын айта кету керек. Яғни, операциялар формасы, бәсеке әдістері, бақылау және басқару жүйелері өзгеруде.

Коммерциялық банктердің мынадай бастапқы қызметтері бар: депозиттер қабылдау, ақшалай төлемдерді және есеп айырысуларды жүзеге асыру, несие беру.

Коммерциялық банктердің басқа қаржы институттарынан айырмашылығы және ерекше бір қабілеті ол ақшаны жасауы мен жоюында болып табылады. Бұл жерде ақша деп тек қолма-қол ақшалар ғана емес, сондай-ақ талап етуге дейінгі салымдар түсіндіріледі. Банктердің ақша жасау мүмкіндігі экономика үшін өте маңызды. Ол тиімді несие жүйесін іске асыра отырып, экономиканың өсуіне қажетті жағдай туғызады. Банк несиелерінің жетіспеушілігі және өте жоғары пайыз мөлшерлемесі тұсында өндірісті кеңейту мүмкін емес. Халық шаруашылығындағы осы сияқты іс-тәжірибелер тиімсіз, себебі бір жағынан, мынадай ірі ақша сомасы белгісіз уақытқа қозғалыссыз жататын болса, екінші жағынан, мұндай ақшалар қажетті емес.

Коммерциялық банктер мұндай сұрақтарды шешуде маңызды роль атқарады. Өздерінің депозиттік және несиелік операцияларының көмегімен олар уақытша бос ақша қаражаттарын жинақтайды және несие түрінде оларды бере отырып, халық шаруашылығының қажеттілігін қанағаттандырады, яғни жаңа төлем құралдарын жасайды.

Банктер өз қызметінде ақшаның бір бөлігін жоятыны да рас. Бұл біріншіден, клиенттің банктегі шоттан нақты ақша алған уақытында және екіншіден, несиені қарыз алушының шотының есебінен қайтару барысында мүмкін болады.

1985 жылы АҚШ-та 15 мыңнан астам коммерциялық банктер қызмет еткен. Олардың 5 мыңға жуығы ұлттық, яғни федералдық үкіметтен чартер (рұқсат) алған банктер, 10 мыңнан астамы штаттардың банктері (штаттардың үкіметінен чартер алғандар). Ұлттық банктер мен штаттық банктерінің қызмет етуі банк жүйесінің қосарлы бағыныштылығын жасайды.

ФРЖ-ге қабылдауға өтініш жасайтын және оған мүше болуға жіберілген коммерциялық банк ФРЖ-нің мүше-банкі болып табылады. Заң бойынша барлық Ұлттық банктер ФРЖ-ге кіруге тиіс. Штат банктері өздерінің қалаулары бойынша және ФРЖ-нің мүше-банктерге қоятын талаптарына сәйкес келген жағдайда ғана жүйеге кіре алады. Қазір штат банктердің 10%-ға жуығы ФРЖ-ге мүше-банктер болып саналады. ФРЖ-ге мүше-банктер жалпы коммерциялық банктер қатарының 40%-ын құрайды.

Депозиттік мекемелерді реттеу және ақша айналысына бақылау, банктерді ФРЖ-нің банктік резервтерге қойылатын талаптарына бағындырды. Бұл ФРЖ-ге мүше банктер мен мүше емес банктердің арасындағы басты айырмашылығын калыпқа келтіреді. АҚШ-тағы ең көп тараған банктер типі - филиалсыз банктер.

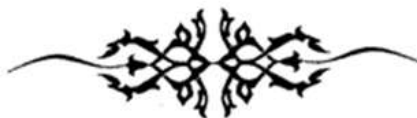
Екінші дүниежүзілік соғыстан соң АҚШ-та банктердің бөлімшелерін ашу кеңірек қанат жайып, олар штаттар шегінде, сондай-ақ одан тысқары және шетелдерде ашылған болатын, - Көптеген ірі банктер банктік холдинг компаниялардың бір бөлігі болып табылады. Банк ісінің бұл ұйымдастыру формасы тек қана банкі бөлімшелерінің ашылуына жол беріп қоймай, сондай-ақ жаңа қызмет аумағына енуді жеңілдетті. АҚШ-та холдинг-компаниялар 6 мыңға жуық, олар 8,6 мың банктерді және 35,6 мың олардың бөлімшелерін бақылайды.

Банктердің бірігу процесін үкімет тарапынан реттеу, сондай-ақ банктік холдинг-компаниялардың қызметін реттеу банк аумағында бәсекелестік жағдайды қолдап отыру мақсатын көздейді. Соңғы кездері бұл аумақтағы бәсекенің артуына чартер берудің қатаң саясатын жүргізу, банктердің бөлімшелерінің ашылуын кеңінен қолдау, электрондық

терминалдардың пайда болуы және АҚШ-та халықаралық банктік операциялардың таралуы септігін тигізді. Сонымен қатар бәсеке, басқа да қаржы институттарының тез арада өсуіне байланысты күшейді (мысалға жинақ коммерциялық банктерге тән көптеген қызмет көрсететін мекемелер және ақша нарығының өзара қорлары).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Исакова У.М., Банковское дело /Оқу құралы/ –Алматы. Экономика баспасы, 2012 ж.
2. Кадрова Н.Н., Корпоративтік қаржы /Оқулық/ –Алматы. Экономика баспасы, 2011 ж.
3. Исаков Ұ.М., Бохаев Д.Т., Рузиева Э.А., Қаржы нарығы және делдалдары /Оқулық/ –Алматы. Экономика баспасы, 2013 ж.

УДК (ӘӨЖ) 352

ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУ МЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ТИІМДІ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

**Берікқожа Серікбол Қайратұлы, заң ғылымдарының магистрі, маман
«Білім беру саласын тұрақты дамыту қоры» Қоғамдық қоры, Астана қаласы**

Андатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының теориялық және практикалық негіздері қарастырылады. Жұмыста жергілікті басқару органдары мен азаматтық қоғам ұйымдары арасындағы өзара әрекеттестік механизмдері талданып, олардың демократиялық қоғамның дамуындағы маңыздылығы сипатталады. Сондай-ақ, халықаралық тәжірибелер (Финляндия, Норвегия, Жапония) қарастырылып, Қазақстан жағдайына бейімдеудің мүмкіндіктері ұсынылған. Құқықтық, институционалдық және цифрлық тетіктер арқылы жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның байланысын нығайту жолдары көрсетілген. Негізгі мәселелер ретінде құқықтық базаның жеткіліксіздігі, қоғамдық белсенділіктің төмендігі және ресурстық шектеулер аталған. Автор тиімді серіктестік құру және шешім қабылдауға азаматтардың қатысуын қамтамасыз ету бойынша нақты ұсыныстар ұсынады.

Кілт сөздер. Жергілікті басқару, Азаматтық қоғам, Қоғамдық кеңестер, Цифрлық технологиялар, Құқықтық база, Демократия, Халықаралық тәжірибе, Бюджеттік ашықтық, Қоғамдық бақылау, Тиімді серіктестік.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты взаимодействия местного самоуправления и гражданского общества в Казахстане. Особое внимание уделено механизмам взаимодействия между органами местного управления и организациями гражданского общества, а также их значимости для развития демократического общества. Представлены примеры международного опыта (Финляндия, Норвегия, Япония) с возможностью адаптации их успешных практик к казахстанским условиям. Обсуждаются правовые, институциональные и цифровые механизмы, направленные на усиление связи между местными властями и гражданским обществом. Основные проблемы включают недостаточность правовой базы, низкую общественную активность и ограниченность ресурсов. Автор предлагает конкретные рекомендации по улучшению сотрудничества и обеспечению участия граждан в процессах принятия решений.

Ключевые слова. Местное самоуправление, Гражданское общество, Общественные советы, Цифровые технологии, Правовая база, Демократия, Международный опыт, Бюджетная открытость, Общественный контроль, Эффективное сотрудничество.

Abstract. This article explores the theoretical and practical aspects of the interaction between local governance and civil society in Kazakhstan. Particular attention is paid to the mechanisms of cooperation between local government bodies and civil society organizations, highlighting their importance for the development of democratic society. Examples of international practices (Finland, Norway, Japan) are presented, with recommendations for adapting their successful models to Kazakhstan. The study discusses legal, institutional, and digital mechanisms aimed at strengthening the connection between local authorities and civil society. Key challenges include insufficient legal frameworks, low public engagement, and limited resources. The author provides specific recommendations for improving collaboration and ensuring citizens' participation in decision-making processes.

Keywords. Local governance, Civil society, Public councils, Digital technologies, Legal framework, Democracy, International experience, Budget transparency, Public oversight, Effective collaboration.

Кіріспе.

Жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара тиімді іс-қимылы қазіргі заманғы демократиялық қоғамның маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Бұл тақырып Қазақстан Республикасында ғана емес, жалпы әлемдік қоғамдастықта өзекті болып отыр. Мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен халықтың әл-ауқаты жергілікті деңгейде қабылданатын шешімдердің сапасына және азаматтық қоғамның қатысуына байланысты екені анық [1,2].

Қазақстанда азаматтық қоғам мен жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. Азаматтық қоғам мемлекеттің қызметін толықтырып, халықтың мүддесін қорғау үшін қажетті құрал болып табылады. Елдегі демократиялық үрдістерді ілгерілету, ашықтық пен әділеттілікті қамтамасыз ету мақсатында жергілікті өзін-өзі басқару органдарының әлеуеті арттырылуда. 2025 жылға дейінгі даму тұжырымдамасында жергілікті басқаруды нығайту, азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысуын қамтамасыз ету және осы саладағы заңнаманы жетілдіру қажеттілігі баса айтылған. Бұл қадамдар халықтың билікке сенімін арттырып, ел дамуының тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған [8,9].

Сонымен қатар, азаматтық қоғам мемлекеттің тиімді әріптесі ретінде жергілікті мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарады. Ауыл әкімдерінің сайлануы, қоғамдық кеңестердің құрылуы, бюджеттік ашықтық сияқты реформалар азаматтардың жергілікті басқаруға қатысуына жағдай жасайды. Бұл тек елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етіп қана қоймай, халықтың саяси белсенділігін де арттырады.

Дегенмен, осы саланы дамыту барысында бірқатар проблемалар сақталып отыр. Жергілікті өзін-өзі басқару мен мемлекеттік органдар арасындағы функциялар толық айқындалмаған, бұл басқару жүйесінің тиімділігіне кері әсер етеді. Сонымен қатар, азаматтық қоғамның әлеуеті әлі де толық пайдаланылмаған, бұл жергілікті деңгейдегі маңызды шешімдердің қабылдануына кедергі келтіреді.

Жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара тиімді іс-қимылын қамтамасыз ету демократияны нығайту, құқықтық мемлекетті дамыту және халықтың өмір сапасын арттыру үшін аса маңызды. Осы орайда, мемлекет пен қоғам арасындағы әріптестіктің жаңа механизмдерін дамыту қажеттілігі туындайды. Бұл тақырыптың өзектілігі – оның қоғамның барлық саласын қамтуында және әр азаматтың өміріне әсер ететіндігінде. Қазақстанда бұл бағыттағы реформалар жалғасып, жергілікті басқару мен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылды одан әрі жетілдіру мақсат етілуде [9].

Жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара әрекеттестігі демократиялық басқару жүйесінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл өзара іс-қимыл мемлекеттік билік пен халық арасындағы тиімді байланыстарды орнатуға мүмкіндік береді және қоғамдағы ашықтықты, әділдік пен есептілікті қамтамасыз етеді.

Жергілікті басқару халықтың өміріне тікелей әсер ететін шешімдерді қабылдайтын, сол арқылы олардың мүдделерін қорғайтын негізгі механизмдердің бірі. Ал азаматтық қоғам басқарудың бұл деңгейіне қоғамдық бақылау, идеялар мен ұсыныстар беру арқылы ықпал етеді. Мұндай әріптестік билік органдарының қызметін халықтың нақты қажеттіліктерімен сәйкестендіріп, олардың мүдделерін іске асыруда маңызды рөл атқарады.

Бұл үрдіс демократиялық принциптердің жүзеге асуына жағдай жасайды. Біріншіден, ол халықтың шешім қабылдау процесіне қатысуына мүмкіндік береді. Екіншіден, жергілікті басқару органдары мен азаматтық қоғам арасындағы ашық диалог қоғамда сенім мен әлеуметтік тұрақтылықты нығайтады. Үшіншіден, бұл механизм мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырып, жергілікті ресурстарды тиімді пайдалануға ықпал етеді.

Қазақстанда жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара әрекеттестігіне ерекше көңіл бөлінуде. Елде азаматтық қоғамды дамыту тұжырымдамасы және жергілікті өзін-өзі басқаруды жетілдіру саясаты іске асырылуда. Мәселен, ауыл әкімдерін тікелей сайлау тәжірибесі енгізілді, қоғамдық кеңестер құрылды, жергілікті бюджеттік процестерге қатысу мүмкіндігі кеңейтілуде. Алайда, бұл бағытта бірқатар мәселелер бар:

1. Құқықтық базаның жеткіліксіздігі

Жергілікті басқару мен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылды нақты реттейтін заңнаманың жеткіліксіздігі байқалады. Мәселен, жергілікті өкілді органдар (мәслихаттар) мен атқарушы билік құрылымдары (әкімдіктер) арасында өкілеттіктердің айқын бөлінбеуі проблемаларды шешуді қиындатады [2,3].

2. Қоғамдық белсенділіктің төмендігі

Халықтың көп бөлігі жергілікті басқару процестеріне белсенді қатыспайды. Бұл сенімнің төмендігінен немесе ақпараттың жеткіліксіздігінен болуы мүмкін [4].

3. Ресурстардың шектеулілігі

Жергілікті басқару органдарының қаржылық және адам ресурстары шектеулі, бұл олардың тиімділігін төмендетеді. Сонымен қатар, азаматтық қоғамның да өзін-өзі қаржыландыруы мен ресурстық базасы әлсіз болып отыр [5].

Зерттеудің мақсаты – жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара әрекеттестігінің қазіргі жағдайын талдау және тиімділігін арттырудың нақты тетіктерін анықтау.

Міндеттері:

1. Жергілікті басқару органдары мен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының негізгі аспектілерін зерттеу.

2. Қазақстандағы осы бағыттағы қолданыстағы тәжірибелерді талдау.

3. Өзара әрекеттестікті жақсарту бойынша тиімді механизмдерді ұсыну.

Азаматтық қоғам мен жергілікті басқару арасындағы серіктестік мемлекеттің демократиялық институттарын нығайтуда маңызды. Қазақстанның мысалында бұл механизмді талдау үшін бірқатар ерекшеліктерді атап өтуге болады:

1. Қоғамдық кеңестердің рөлі

Қоғамдық кеңестер жергілікті билік пен қоғам арасындағы диалог алаңдары ретінде қызмет атқарады. Олар азаматтардың ұсыныстарын жинап, жергілікті проблемаларды шешуге ықпал ете алады. Дегенмен, олардың тиімділігі кеңес мүшелерінің құзыреті мен қоғамдық белсенділіктің деңгейіне байланысты болады [9].

2. Ауыл әкімдерін сайлау

Ауыл әкімдерін тікелей сайлау халықтың жергілікті басқаруға қатысу мүмкіндігін кеңейтіп, демократиялық процестерді жетілдіруге ықпал етті. Бірақ бұл жүйенің

тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін әкімдердің қаржылық тәуелсіздігі мен ресурстарын арттыру қажет [9].

3. Бюджеттік процестерге қатысу

Жергілікті деңгейде бюджетті қалыптастыру мен жұмсауға азаматтардың қатысуы ашықтық пен есептілікті қамтамасыз етеді. Бұл механизм халықтың сенімін арттырып, қаржылық ресурстардың тиімді пайдаланылуына ықпал етеді [9].

Тиімді өзара әрекеттестіктің тетіктерін анықтау - жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара әрекеттестігін жетілдіру үшін келесі тетіктер ұсынылады:

1. Құқықтық базаны нығайту

Жергілікті өзін-өзі басқару мен азаматтық қоғамның рөлін нақтылайтын және олардың ынтымақтастығын қолдайтын заңдарды жетілдіру қажет [2].

2. Қоғамдық белсенділікті арттыру

Азаматтарды жергілікті басқару процестеріне тарту үшін ақпараттық кампаниялар жүргізу, сондай-ақ жергілікті мәселелерді шешуге қатысуға ынталандыратын тетіктер жасау маңызды.

3. Ресурстық қолдауды күшейту

Жергілікті басқару органдары мен азаматтық қоғам ұйымдарын қаржылық және адам ресурстарымен қамтамасыз ету олардың тиімділігін арттырады.

4. Цифрлық технологияларды енгізу

Электрондық үкімет, онлайн дауыс беру және ашық деректер платформалары жергілікті басқару мен азаматтық қоғам арасындағы байланысты күшейтеді [6].

5. Тәжірибе алмасу

Дамыған елдердің жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылы тәжірибесін зерттеп, оны Қазақстан жағдайына бейімдеу маңызды.

Негізгі бөлім.

Жергілікті басқару - бұл мемлекет аумағындағы белгілі бір аймақтың әкімшілік мәселелерін шешу үшін құрылған жергілікті органдар мен билік құрылымдарының қызметі. Жергілікті басқару муниципалитеттердің немесе облыстардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік, экономикалық, экологиялық мәселелерді шешеді. Оның мақсаты - халықтың күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыру, қоғамдық қызметтерді ұсыну, және аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз ету.

Азаматтық қоғам - бұл мемлекеттен тәуелсіз, жеке тұлғалар мен қоғамдық ұйымдардан тұратын қоғамның саласы. Азаматтық қоғамның құрамына үкіметтік емес ұйымдар (ҮЕҰ), кәсіподақтар, қоғамдық кеңестер және басқа да ерікті ұйымдар кіреді. Азаматтық қоғамның басты ерекшелігі - ол мемлекет пен нарықтан тыс болғанымен, қоғамдық бақылау мен әлеуметтік жауапкершілікті жүзеге асырады.

Жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара байланысы қоғамды басқарудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді, өйткені азаматтық қоғам жергілікті билікке кері байланыс беріп, оның жұмысын бақылап отырады.

Жергілікті басқару мен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылдың құқықтық негіздері ұлттық заңнама мен халықаралық стандарттарға сәйкес болуы тиіс. Қазақстанда бұл негіздер Конституцияда, «Жергілікті мемлекеттік басқару туралы» Заңда, және «Азаматтық қоғамды дамыту туралы» заңдарда бекітілген. Бұл құқықтық актілер азаматтық қоғам ұйымдарының жергілікті басқару процестеріне қатысуына мүмкіндік береді, сонымен қатар мемлекеттік органдардың жұмысын бақылау, есептілік және ашықтық талаптарын қояды.

Институционалдық негіздер - бұл өзара іс-қимыл механизмдерін жүзеге асыруға арналған арнайы ұйымдар мен құрылымдар. Азаматтық қоғам мен жергілікті басқару арасындағы байланыс үшін маңызды құрылымдардың бірі - қоғамдық кеңестер, қоғамдық тыңдаулар, онлайн платформалар мен басқа да ақпараттық жүйелер. Бұл институттар мемлекеттік органдардың шешім қабылдау процесінде азаматтардың пікірлерін ескеруіне

мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жергілікті деңгейде ҮЕҰ мен қоғамдық ұйымдардың рөлі жоғары, олар әлеуметтік жобаларды жүзеге асыруда және халықпен тікелей жұмыс істеуде маңызды рөл атқарады.

Азаматтық қоғамның жергілікті басқару жүйесіндегі рөлі ерекше маңызды, өйткені ол тұрғындардың мүдделерін қорғау мен әлеуметтік әділдікті қамтамасыз етуге бағытталған. Азаматтық қоғам ұйымдары жергілікті билік органдарымен тығыз байланыста жұмыс істей отырып, жергілікті қоғамдастықтың қажеттіліктерін анықтайды және бұл мәселелер бойынша ұсыныстар мен пікірлер береді.

Азаматтық қоғамның жергілікті басқаруға қатысуы, мысалы, қоғамдық тыңдаулар мен қоғамдық кеңестер арқылы жүзеге асады. Азаматтық қоғам өкілдері бюджеттік процестерге, экологиялық және әлеуметтік бағдарламаларға қатысып, мемлекеттік органдардың шешімдеріне ықпал етеді. Бұл өзара іс-қимыл халықтың мемлекеттік басқаруға деген сенімін арттырып, саяси процестердің транспаренттілігін және есептілігін күшейтеді.

Азаматтық қоғам мен жергілікті басқарудың үйлесімді жұмысы қоғамдық мәселелерді шешуде өте маңызды рөл атқарады. Бұл тек жергілікті биліктің тиімділігін арттыруға ғана емес, сондай-ақ демократиялық процестердің дамуына, қоғамның тұрақтылығы мен әлеуметтік әділдікке негіз қалайды.

Қазақстанда жергілікті басқару жүйесі мен азаматтық қоғамның дамуы соңғы жылдары маңызды реформалар арқылы жетілдірілуде. Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру үшін азаматтық қоғамның рөлі күшейтіліп, халықтың жергілікті деңгейдегі шешімдерге қатысу мүмкіндігі кеңейтілуде. Дегенмен, бұл бағытта бірқатар мәселелер сақталып отыр.

Азаматтық қоғам ұйымдары (ҮЕҰ) мен қоғамдық кеңестер жергілікті басқару органдарымен бірлесіп жұмыс істеп, халықтың әлеуметтік, экономикалық және экологиялық мәселелерін шешуге үлес қосуда. Қазақстанда 2023 жылғы мәліметтерге сәйкес, 22 мыңнан астам ҮЕҰ тіркелген. Олардың көпшілігі аймақтық деңгейде жұмыс істеп, жастар саясаты, денсаулық сақтау, білім беру, және құқық қорғау сияқты салаларда белсенділік танытуда.

Қоғамдық кеңестер мемлекеттік органдардың қызметін бақылауға және ұсыныстар енгізуге мүмкіндік береді. Олар жергілікті деңгейде бюджеттік процестерді талқылауға, әлеуметтік маңызы бар жобаларды іске асыруға ықпал етеді. Алайда, кеңестердің нақты құзыреті мен тиімділігі кейде шектеліп, ұсыныстар көп жағдайда орындаусыз қалады.

Ашықтықты қамтамасыз ету мақсатында жергілікті басқару органдары бірқатар құралдарды енгізуде:

1. Ресми веб-сайттар мен әлеуметтік желілер:

Аймақтық әкімдіктер өз қызметтері туралы ақпаратты жариялау үшін веб-сайттарды және әлеуметтік медиа платформаларын қолданады.

2. Бюджеттік ашықтық:

Жергілікті бюджеттерді ашық талқылау тәжірибесі енгізілді. Бұл механизм халықтың ресурстарды бөлудегі әділдікке сенімін арттырады.

3. «Е-үкімет» порталы:

Электрондық үкімет платформалары арқылы халық мемлекеттік қызметтерді алуға және мәселелерді шешуге белсенді қатысуда.

Дегенмен, жергілікті басқару органдарының ақпаратты дер кезінде ұсыну мен сапалы байланыс орнату деңгейі кейде жеткіліксіз болып жатады.

Жергілікті деңгейде қоғамдық тыңдаулар жер мәселелері, экология, қала құрылысы және әлеуметтік жобалар бойынша өткізіледі. Бұл халықтың пікірін ескеру мақсатындағы маңызды құрал. Алайда, тыңдауларға қатысушылар саны төмен, ал айтылған ұсыныстардың орындалуы кейде шектеулі болып жатады.

«Е-Үкімет», «Ашық үкімет» және басқа платформалар азаматтарға ақпаратқа қол жеткізу және өтініш беру мүмкіндігін ұсынады. Бұл бастамалар халықтың белсенділігін арттыруға бағытталғанымен, олардың қолданылуы әр аймақта әртүрлі деңгейде.

Жергілікті басқару органдары мен азаматтық қоғам арасында ашықтықты қамтамасыз ету мақсатында жасалған реформаларға қарамастан, халықтың саяси белсенділігі төмен деңгейде қалып отыр. Бұған себептер:

- Ақпараттың жеткіліксіздігі.
- Қатысуға ынталандыру механизмдерінің әлсіздігі.
- Халықтың шешімдерге ықпал ете алмаймыз деген сенімсіздігі.

ҮЕҰ мен қоғамдық кеңестердің шешім қабылдау процесіне қатысу мүмкіндігі бар болғанымен, олардың нақты ықпалы шектеулі. Себептері:

- Кеңестер мен ҮЕҰ ұсыныстарының формальды түрде қабылдануы.
- Мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам арасындағы диалогтың толыққанды дамымауы.

Азаматтық қоғам ұйымдарының қаржылық ресурстарының жеткіліксіздігі олардың тұрақты және тиімді жұмыс істеуіне кедергі келтіреді. Сонымен қатар, жергілікті басқару органдарының инфрақұрылымы халықпен тиімді жұмыс істеу үшін жеткіліксіз болуы мүмкін.

Қазақстандағы жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара әрекеттестігі айтарлықтай даму кезеңінен өтуде. Дегенмен, халықтың белсенділігін арттыру, диалогты күшейту және тиімді механизмдерді енгізу үшін келесі шараларды қабылдау қажет:

1. Ақпараттық жұмысты күшейту: Халықты шешім қабылдау процесі туралы ақпараттандыруды жақсарту.

2. Қаржылық қолдауды арттыру: ҮЕҰ-ларды қолдау үшін гранттық бағдарламаларды кеңейту.

3. Цифрлық құралдарды дамыту: Онлайн платформалар арқылы халықтың шешім қабылдауға қатысу мүмкіндігін арттыру.

4. Құқықтық базаны жетілдіру: Азаматтық қоғамның рөлін нығайту үшін заңнамалық реформалар жүргізу.

Бұл шаралар Қазақстандағы жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара әрекеттестігін нығайтуға, халықтың басқару жүйесіне сенімін арттыруға және демократиялық институттарды жетілдіруге септігін тигізеді.

Халықаралық тәжірибелер азаматтық қоғам мен жергілікті басқару арасындағы өзара әрекеттестікті жақсартудың тиімді жолдарын ұсынады. Әртүрлі елдердегі үлгілер жергілікті басқаруды тиімді жүзеге асыру үшін қоғамдық ұйымдардың, мемлекеттік органдар мен азаматтардың ынтымақтастығының маңызды екенін көрсетеді. Финляндия, Норвегия және Жапония сияқты елдерде бұл процесстер жоғары деңгейде дамыған, және Қазақстан үшін бұл тәжірибелерді бейімдеу үлкен маңызға ие.

Финляндияда жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның ынтымақтастығы өте жоғары деңгейде дамыған. Елде жергілікті өзін-өзі басқарудың құқықтық және институционалдық құрылымы мықты қалыптасқан. Азаматтар жергілікті әкімшіліктердің қызметіне белсенді қатысып, қоғамдық шешімдерге ықпал ете алады. Финляндиядағы негізгі ерекшеліктердің бірі – азаматтық қоғамның заңдық тұрғыдан қамтамасыз етілген рөлі. Қоғамдық ұйымдар мен жергілікті басқару органдары бірлесіп әлеуметтік бағдарламаларды іске асыруда маңызды рөл атқарады. Мысалы, тұрғындардың қоғамдық кеңестерде дауыс беру құқығы бар, бұл жүйе шешім қабылдауда халықтың белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Бұл тәсілдің Қазақстанға бейімделуі жергілікті деңгейде азаматтық қоғамның қатысуын арттыруға, сондай-ақ қоғамдық басқару жүйесінің ашықтығын қамтамасыз етуге ықпал етуі мүмкін [7,8].

Норвегияда жергілікті басқару жүйесі жоғары деңгейде демократиялық ашықтықпен есептілікке негізделген. Елде халықтың жергілікті билік органдарына қатысуы және қоғамдық кеңестердің жұмыс істеуі кең таралған. Норвегиядағы азаматтық қоғам мен

жергілікті басқару арасындағы серіктестік мемлекеттік қызметтердің тиімділігін арттыруға және жергілікті мәселелерді шешудің тұрақты жүйесін құруға көмектеседі. Норвегияда үкіметтің жергілікті деңгейде шешімдер қабылдау барысында қоғамдық пікірді ескеру үшін қолданатын нақты құралдары бар, бұл халықтың өзекті мәселелерді шешуге ықпал ету мүмкіндігін арттырады. Қазақстан үшін Норвегияның азаматтық қоғамды басқару процестеріне белсенді тарту тәжірибесін енгізу тиімді болуы мүмкін. Мұндай серіктестік жергілікті тұрғындардың қажеттіліктерін тиімді ескере отырып, саяси шешімдер қабылдауды жетілдіруге мүмкіндік береді [7,8].

Жапонияның жергілікті басқару жүйесі жоғары ұйымдастырылған және көп деңгейлі болып табылады. Елде азаматтық қоғам мен жергілікті басқару органдарының арасында жүйелі өзара әрекеттестік бар. Жапонияда жергілікті тұрғындар мен үкімет арасында сенімді қарым-қатынас орнату үшін «жергілікті кеңестер» мен «халықтық тыңдаулар» кеңінен қолданылатын механизмдер болып табылады. Жергілікті деңгейде қоғамдық ұйымдар, үкіметтік емес ұйымдар мен басқа да әлеуметтік топтар жобаларды бірге жүзеге асырады, бұл аймақтық мәселелерді шешу үшін кең ауқымды ынтымақтастықты қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, Жапонияның тәжірибесі қоғамдық тыңдаулар мен ашық үкімет платформаларын қолданудың маңыздылығын көрсетеді. Қазақстанға бұл тәжірибені бейімдеудің маңызды аспектісі болып қоғамдық тыңдаулар мен онлайн платформалардың тиімді жұмыс істеуі саналады. Азаматтар мен жергілікті басқару органдары арасындағы байланыс күшейтіледі, халықтың шешім қабылдау процесіне қатысуы қамтамасыз етіледі [7,8].

Азаматтық қоғам мен жергілікті басқару арасындағы серіктестік түрлі механизмдер арқылы жүзеге асырылады. Қоғамдық кеңестер, онлайн платформалар және басқа да шешім қабылдау процестеріне қатысу құралдары мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Қоғамдық кеңестер жергілікті билік пен азаматтық қоғам арасындағы негізгі байланыстырушы буын болып табылады. Олар мемлекеттік органдарға ұсыныстар енгізу, жергілікті деңгейде қабылданатын шешімдерге пікір білдіру, әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыруда қатысу сияқты міндеттерді атқарады. Осы кеңестердің тиімділігі олардың мүшелерінің кәсібилігіне, халықтың кеңестерге қатысу деңгейіне және ұсыныстардың нақты орындалуына байланысты. Қазақстан үшін бұл механизмнің тиімділігін арттыру мақсатында қоғамдық кеңестердің құзыретін кеңейту, оларды жергілікті мәселелерді шешуде белсенді қатысуға ынталандыру маңызды.

Цифрлық құралдарды қолдану арқылы халықтың шешім қабылдау процесіне қатысуы айтарлықтай артады. Қазақстанда «Ашық үкімет» және «Е-үкімет» сияқты онлайн платформалар жұмыс істейді. Бұл платформалар азаматтардың жергілікті басқару органдарының қызметі туралы ақпарат алуы, өтініштер беруі, қоғамдық тыңдауларға қатысуы үшін тиімді құралдарға айналған. Мысалы, жергілікті деңгейде бюджетті талқылау мен қоғамдық тыңдауларды онлайн ұйымдастыру халықтың белсенділігін арттырып, шешімдер қабылдаудағы ашықтықты қамтамасыз етеді.

Қоғамдық тыңдаулар мен консультациялар жергілікті билік органдары мен азаматтық қоғам арасында сенімді қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді. Бұл процесс тұрғындардың пікірін ескере отырып, өзекті мәселелерді шешуге көмектеседі. Мысалы, Норвегия мен Финляндиядағы халықтың жергілікті билік органдарымен өзара әрекеттестігі мен консультациялардың жиілігі Қазақстан үшін үлгі бола алады.

Қазақстан үшін халықаралық тәжірибені бейімдеудің бірнеше мүмкіндіктері бар:

1. Қоғамдық кеңестердің рөлін нығайту. Қоғамдық кеңестердің құрамын азаматтардың түрлі топтарынан құру, олардың ұсыныстарын міндетті түрде орындау немесе түсіндірме беру тәжірибесін енгізу қажет. Сонымен қатар, қоғамдық кеңестердің шешім қабылдауға ықпал ету деңгейін арттыру үшін олардың кеңістігін кеңейту маңызды.

2. Цифрлық шешімдерді дамыту. Онлайн платформалар мен электрондық үкімет қызметтерін кеңейту арқылы халықтың жергілікті басқаруға қатысуын жеңілдетуге

болады. Бұл механизмдер арқылы азаматтар өз пікірін білдіріп, қоғамдық тыңдауларға қатыса алады, сондай-ақ жергілікті мәселелерді шешуде белсенді рөл атқара алады.

3. Қоғамдық тыңдаулар мен консультациялардың тиімділігін арттыру. Қоғамдық тыңдаулар мен консультацияларды жүйелі түрде өткізу арқылы халықтың шешімдер қабылдауға қатысуын қамтамасыз ету қажет. Азаматтардың нақты мәселелерді шешуге қатысуы олардың сенімін арттырып, билік органдарының тиімділігін жоғарылатуға ықпал етеді.

Қазақстан үшін халықаралық тәжірибелерді бейімдеу арқылы жергілікті басқару мен азаматтық қоғам арасындағы байланыстарды нығайтуға болады. Финляндия, Норвегия, және Жапонияның үлгілері көрсеткендей, тиімді серіктестік үшін ашықтық, есептілік және азаматтардың белсенді қатысуы маңызды факторлар болып табылады. Бұл тәжірибелерді елімізде енгізу азаматтық қоғамның рөлін күшейтуге, жергілікті басқаруды тиімді жүзеге асыруға және демократиялық процестерді нығайтуға көмектеседі.

Қорытынды.

Жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылы — қазіргі демократиялық процестердің маңызды бөлігі. Бұл өзара іс-қимыл, бірінші кезекте, халықтың жергілікті деңгейдегі басқару жүйесіне қатысуын қамтамасыз етеді, олардың қоғамдық қажеттіліктерін ескеруді және бұл қажеттіліктерге сай тиімді саясатты жүзеге асыруды талап етеді. Азаматтық қоғам мен жергілікті билік арасындағы серіктестік жергілікті даму, әлеуметтік әділеттілік және демократиялық ашықтық сияқты маңызды аспектілерді нығайтуға мүмкіндік береді. Бұл өзара іс-қимылдың маңыздылығы тек қоғамның демократиялық сипатын ғана емес, сондай-ақ билік органдарының жұмысына деген халықтың сенімін арттыруға да ықпал етеді.

1. Жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының маңыздылығы

Жергілікті басқару мен азаматтық қоғамның тиімді өзара әрекеттестігі қоғамды басқарудың ашықтығын қамтамасыз етуге, азаматтардың шешім қабылдау процестеріне қатысуын ынталандыруға және жергілікті проблемаларды шешудің сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл өзара іс-қимыл мемлекеттік органдардың жауапкершілігін арттырып, олардың әрекеттеріне қоғамдық бақылауды жүзеге асырады. Әрине, азаматтық қоғам жергілікті басқару жүйесіне бақылау жасап қана қоймай, сонымен қатар өз тарапынан көптеген мәселелерді шешуде бастамашылық танытуы мүмкін. Мұндай ынтымақтастықтың тиімділігі азаматтардың әлеуметтік, экономикалық және экологиялық мәселелерге бейімділігін қамтамасыз ете отырып, қоғамның тұрақтылығы мен бірлігін нығайтады.

Азаматтық қоғамның жергілікті басқарудағы рөлі қоғамдық мәселелердің шешімін табуда өте маңызды. Бұл рөл мемлекеттік органдарға азаматтардың қажеттіліктерін дұрыс түсінуге, сондай-ақ олардың пікірлерін ескеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, азаматтық қоғам өздерінің тәуелсіздігінен және еріктілігінен пайдаланып, мемлекетпен өзара әрекеттестікті ұйымдастыру арқылы әлеуметтік мәселелерге тиімді жауап беру үшін маңызды алаң болып табылады.

2. Қазіргі проблемаларды шешуге арналған нақты ұсыныстар

Қазіргі уақытта жергілікті басқару мен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылда бірқатар мәселелер кездеседі, оларды шешу үшін келесі ұсыныстарды жүзеге асыру маңызды:

Азаматтық қоғамның шешім қабылдау үдерісіне белсенді қатысуы өте маңызды. Қазіргі кезде көптеген жағдайларда жергілікті басқару органдары қоғамдық пікірді ескеру үшін қажетті деңгейде жұмыс істемейді. Осыған байланысты, қоғамдық кеңестердің, қоғамдық тыңдаулардың және басқа да пікір алмасу алаңдарының тиімділігін арттыру қажет. Азаматтық қоғамды шешім қабылдау процесіне толыққанды тарту оның мемлекеттік органдарға деген сенімін арттырып, нәтижесінде жергілікті басқарудың

сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Мысалы, Қазақстанда қоғамдық тыңдауларды өткізу тәжірибесін жақсарту арқылы тұрғындардың дауыс беру процесіне қатысуына ықпал етуге болады. Бұл ұсыныс жергілікті қоғамдастықтың мәселелеріне шешім қабылдаушылардың назарын аудару мақсатында өте маңызды.

Жергілікті деңгейдегі қоғамдық бақылауды күшейту үшін барлық деңгейде азаматтық қоғам ұйымдарының белсенділігін арттыру қажет. Қоғамдық бақылау азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауда өте маңызды құрал бола алады. Бұл үшін жергілікті әкімшіліктермен бірге халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына қатысты деректерді ашық түрде жариялап отыру керек. Сонымен қатар, жергілікті мемлекеттік органдардың жұмысын бақылауды күшейту үшін бейресми ұйымдардың рөлін арттыру қажет. Мұндай бақылаудың нәтижесінде мемлекеттік органдар өз қызметін тиімді әрі ашық жүргізеді, ал халық шешім қабылдауда өз пікірін білдіруге мүмкіндігі болады.

Цифрлық технологиялар мен онлайн платформаларды қолдану жергілікті басқарудың ашықтығын арттыруға және азаматтық қоғамның белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Интернет ресурстары мен әлеуметтік желілер арқылы азаматтар өз ой-пікірлерін білдіріп, жергілікті билік органдарының қызметіне бақылау жасай алады. Қазақстанда «Ашық үкімет» платформасын дамыту, азаматтардың түрлі мәселелер бойынша өтініштер мен ұсыныстар беру мүмкіндігін арттыру маңызды қадам болып табылады. Бұл жүйелердің жұмысы тұрғындар мен билік арасындағы қарым-қатынасты жақсартуға мүмкіндік береді.

3. Болашақ зерттеулер үшін ұсыныстар

Жергілікті басқару мен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимыл мәселелері еліміздің демократиялық дамуын қамтамасыз етуге бағытталған аса маңызды сала болып табылады. Бұл мәселе бойынша болашақ зерттеулерде бірнеше бағытты қарастыру қажет:

Қоғамдық кеңестердің жұмысын зерттеу - қоғамдық кеңестердің құрамы мен олардың тиімділігін зерттеу, кеңестердің ұсыныстарының жүзеге асырылуын бақылау механизмдерін жақсарту жолдарын қарастыру қажет.

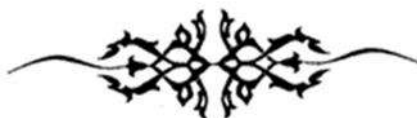
Жергілікті мемлекеттік органдардың жұмысын цифрландыру - интернет-технологияларды, мобильді қосымшаларды және басқа да сандық құралдарды қолдану арқылы азаматтардың басқару процесіне қатысуын қалай арттыруға болатынын зерттеу қажет. Азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысуын жеңілдететін платформалардың жұмыс істеу тәжірибесін талдау өте маңызды.

Азаматтық қоғам мен жергілікті басқарудың серіктестік моделін дамыту - түрлі елдерде қолданылатын серіктестік үлгілерін зерттеп, олардың Қазақстанға бейімделуі мүмкін болатын тәсілдерді анықтау. Әсіресе, Финляндия мен Норвегияның тәжірибесі азаматтық қоғам мен жергілікті басқарудың өзара тиімді ынтымақтастығының үлгісін көрсетуі мүмкін.

Жергілікті басқару мен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимыл - кез келген демократиялық қоғамның іргелі негізі. Бұл өзара іс-қимыл халықтың қажеттіліктерін дұрыс түсінуге, қоғамдық бақылауды күшейтуге және шешім қабылдау процестерінің ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Азаматтық қоғамның жергілікті басқарудағы рөлі қоғамдық ұйымдардың белсенділігін арттырып, жергілікті билік органдарының қызметін жақсартуға ықпал етеді. Қазақстанда азаматтық қоғамды шешім қабылдау үдерісіне толыққанды тарту, жергілікті деңгейдегі қоғамдық бақылауды күшейту және жаңа технологияларды тиімді қолдану арқылы жергілікті басқарудың сапасын арттыруға мүмкіндік бар. Болашақ зерттеулер осы бағытта елдің саяси және әлеуметтік дамуына маңызды үлес қосатын тиімді шешімдер ұсына алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Юрист, 2021. – 80 б.
2. Қазақстан Республикасының «Жергілікті мемлекеттік басқару туралы» Заңы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2019. – 120 б.
3. Қазақстан Республикасының «Азаматтық қоғамды дамыту туралы» Заңы. – Алматы: Экономика, 2020. – 96 б.
4. Асланбеков Н.Ж. Демократиялық басқару және азаматтық қоғам: теориялық және практикалық аспектілері. – Алматы: ҚазҰУ, 2018. – 240 б.
5. Мустафин К.Ж. Жергілікті басқару және қоғамдық бақылау: Қазақстандағы тәжірибе. – Астана: Ғылым, 2017. – 150 б.
6. Ким, Х. Азаматтық қоғам және мемлекеттік басқару: халықаралық тәжірибе. – Токио: Жапонияның әлеуметтік зерттеулер институты, 2015. – 310 б.
7. Hall, A., & Green, J. (2016). «Public participation in local governance: A case study in Finland». *Scandinavian Political Review*, 11(3), 154–172.
8. Johnson, E., & Miller, K. (2018). «Governance and Civil Society: A Comparative Analysis». *International Journal of Public Administration*, 32(2), 76-98.
9. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. (2023). «Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың жұмысын талдау». Статистикалық зерттеу. – Алматы: Ұлттық статистика, 2023. – 210 б.

УДК (ӘӨЖ) 65.012.122**Влияние методов управления проектами Agile и Waterfall на процессы в корпоративных компаниях****Кусманов Бауыржан Кумарович - магистрант,****Казахского национального исследовательского технического инновациялық институты имени К.И. Сатпаева (Алматы, Республика Казахстан)****АНДАТПА**

Agile және Waterfall тәсілдерінің корпоративтік компаниялардағы ақпаратты тарату процесстеріне әсерін талдауға арналған. Agile икемділік пен инновацияға ықпал ететін бейімделгіштікке, тұтынушыларға назар аударуға және үздіксіз дамуға баса назар аударады, ал Waterfall басқару деңгейі жоғары жобалар үшін қолайлы құрылым мен сенімділікті ұсынады. Зерттеу әдебиеттерге шолуды, сауалнаманы және жобаның негізгі қатысушыларымен сұхбатты қамтиды. Нәтижелер корпоративтік компанияларға жобаларды басқаруды оңтайландыруға және олардың бәсекелестік позициясын нығайтуға көмектеседі, жобаларды басқару практиктері мен зерттеушілеріне құнды ұсыныстар береді.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу влияния подходов Agile и Waterfall на процессы распространения информации в корпоративных компаниях. Agile подчеркивает адаптивность, ориентацию на клиента и непрерывное развитие, что способствует гибкости и инновациям, в то время как Waterfall предлагает структурированность и надежность, подходящую для проектов с высоким уровнем контроля. Исследование включает литературный обзор, опросы и интервью с ключевыми участниками проектов. Результаты помогут корпоративным компаниям оптимизировать управление проектами и укрепить конкурентные позиции, предоставляя ценные рекомендации для практиков и исследователей в области проектного менеджмента.

ABSTRACT

This article examines the impact of Agile and Waterfall approaches to project management on information dissemination processes in corporate companies. Agile emphasizes adaptability, client focus, and continuous development, fostering flexibility and innovation, while Waterfall offers structure and reliability, suitable for projects requiring high levels of control. The study includes a literature review, surveys, and interviews with key project participants. The findings will help corporate companies optimize project management processes and enhance their competitive positions, providing valuable insights for practitioners and researchers in the field of project management.

1 Введение

Проектное управление играет ключевую роль в обеспечении успешной деятельности современного бизнеса. Позволяет завершать проекты вовремя и в рамках бюджета, эффективно управляя целями, ресурсами и процессами организации. Традиционно каскадная модель считалась основным методом управления проектами, однако в последние годы подход Agile приобрел широкую популярность благодаря своей гибкости и адаптивности.

Цель данной работы - исследовать влияние подходов Agile и Waterfall на процессы распространения информации в корпоративных компаниях. Быстрая адаптация, ориентация на клиента и постоянное совершенствование, характерные для Agile, делают его привлекательным для компаний, стремящихся повысить свою гибкость, инновационность и конкурентоспособность. В то же время каскадный подход, отличающийся структурированностью и предсказуемостью, может быть предпочтительным для проектов, требующих высокой степени контроля и стабильности.

В рамках исследования будут рассмотрены процессы внедрения Agile и Waterfall в корпоративных компаниях, выявлены возникающие трудности, факторы успеха и достигнутые результаты. Также будет проанализировано влияние этих подходов на аспекты управления проектами, включая корпоративную культуру, организационную структуру, бизнес-процессы и взаимодействие с заинтересованными сторонами.

Методологическая основа статьи включает анализ литературы и проведение интервью. Литературный обзор позволит собрать и проанализировать существующие данные о влиянии Agile и Waterfall на процессы распространения информации. Интервью и опросы с руководителями проектов, членами команд и другими ключевыми участниками предоставят эмпирические данные для глубокого анализа. Результаты работы помогут корпоративным компаниям оптимизировать управление проектами и повысить конкурентоспособность, предоставив ценные инсайты о влиянии подходов Agile и Waterfall на процессы распространения информации в бизнес-среде.

2 Обзор литературы

Аспект управления качеством в случае управления проектами основан на включении всех ключевых элементов качества, которые могут быть использованы для повышения общей эффективности проекта. Согласно Курману, Дибольд, Мюнх, Телль, Гаруси, Фельдерер и Праузе может быть использован метод Waterfall в контексте качества проекта [1]. В соответствии с этой конкретной методологией задачи могут выполняться последовательно. Следовательно, существует минимальная возможность любого дублирования. В дополнение к этому, все эти фазы представляют собой обширные документы, которые помогают в надлежащем аудите реализуемых проектов. Однако Мораес утверждает, что проблема с принятием проектов Waterfall заключается в том, что они, как правило, не считаются подходящими для сложных проектов, что в некотором роде снижает их полезность для менеджеров проектов [2]. Поэтому Басс предполагается, что для надлежащего использования метода Waterfall в конкретном проекте важно, чтобы предыдущая фаза была завершена до начала новой фазы [3]. Таким образом, авторы

полагают, что существуют возможности снижения преимуществ модели Waterfall в управлении проектами. Кроме того, внедрение этой методики можно считать полезным для улучшения общего качества проектов.

Помимо каскадной методики, другой метод управления проектами, который необходимо применять в различных проектах, это методологии Agile. Согласно Бирбаум (2021), гибкая методология в случае проекта основана на разработке коротких циклов, которые можно рассматривать как спринты, которые фокусируются на постоянных улучшениях в разработке продукта или услуги. Кроме того, утверждает Бирбаум (2021) [4], что существуют различные преимущества, которые можно достичь с помощью применения гибкой методологии в управлении проектами, такие как увеличение общей направленности на конкретные потребности клиентов наряду с сокращением отходов. В дополнение к этому, существуют преимущества, которые необходимо получить, применяя гибкую методологию, такие как лучший контроль над результатами проекта и достаточная гибкость для управления проблемой непредвиденных обстоятельств в рамках проекта.

В отличие от преимуществ гибкой методологии, проиллюстрированных выше, нельзя игнорировать некоторые ограничения и недостатки. Одно из них связано с плохим планированием в отношении ресурсов, которые необходимо выделить для проекта [5]. Напротив, как утверждает Батра (2020), что проблема с применением гибкой методологии в управлении проектами заключается в том, что она не документирует различные виды деятельности, которые являются частью конкретного проекта. Поэтому менеджеру проекта сложно документировать и контролировать другие виды деятельности, которые выполняются в рамках проекта [6].

3 Методология исследования

3.1 Цель исследования

Цель данной работы - исследовать влияние подходов Agile и Waterfall на процессы распространения информации в корпоративных компаниях. В рамках исследования будут рассмотрены процессы внедрения Agile и Waterfall в корпоративных компаниях, выявлены возникающие трудности, факторы успеха и достигнутые результаты. Также будет проанализировано влияние этих подходов на аспекты управления проектами, включая корпоративную культуру, организационную структуру, бизнес-процессы и взаимодействие с заинтересованными сторонами.

Методологическая основа статьи включает анализ литературы и проведение интервью. Литературный обзор позволит собрать и проанализировать существующие данные о влиянии Agile и Waterfall на процессы распространения информации. Интервью и опросы с руководителями проектов, членами команд и другими ключевыми участниками предоставят эмпирические данные для глубокого анализа.

Результаты работы помогут корпоративным компаниям оптимизировать управление проектами и повысить конкурентоспособность, предоставив ценные инсайты о влиянии подходов Agile и Waterfall на процессы распространения информации в бизнес-среде.

3.2 Сбор данных

В рамках данного исследования сбор данных осуществлялся посредством метода интервью. В отборе участников предпочтение отдавалось специалистам, обладающим опытом управления проектами и знаниями, связанными с использованием методологий Agile и Waterfall. В выборку вошли представители различных корпоративных компаний, занимающие ключевые позиции, такие как менеджеры проектов, руководители групп и другие заинтересованные стороны.

Для проведения исследования были разработаны вопросы структурированного интервью. Респондентам предварительно направлялась ссылка на Google-форму с вопросами для предоставления письменных ответов. Расписание каждой встречи согласовывалось с учетом

графика респондентов, а продолжительность встреч была оптимально адаптирована к их временным возможностям. Процесс интервьюирования фиксировался с использованием Google-формы, а также через ведение заметок в ходе беседы.

В рамках исследования можно рассмотреть следующие вопросы интервью:

1. Каковы основные различия между Agile и традиционным управлением проектами Waterfall? Как эти различия влияют на процессы управления проектами?
2. В чем заключаются различия между Agile и Scrum? В каких случаях один из этих подходов может быть более предпочтительным?
3. Каковы причины предпочтения Waterfall вместо Scrum? Для каких типов проектов такой подход может быть более полезен?
4. Каковы преимущества и недостатки использования автоматизированного тестирования в процессах управления проектами?
5. Как изменения условий влияют на процессы управления проектами? Какие стратегии можно использовать для адаптации к этим изменениям?
6. Какова роль отчетности и измерений в управлении проектами? Какие метрики обычно используются?
7. Как должен осуществляться процесс определения и управления требованиями в проектах?
8. Каковы преимущества и сложности внедрения подходов Agile и Waterfall в корпоративных структурах?

Как Agile и Waterfall подходы к управлению проектами влияют на внутренние процессы в организации?

3.3 Участники исследования

Участниками данного исследования выступают менеджеры проектов. В выборку включены пять специалистов, занимающих должность менеджеров проектов.

Демографические характеристики менеджеров проектов, участвовавших в исследовании, представлены следующим образом:

Таблица 1: Демографические данные участников

Participants	Возраст	Стаж	Сертификат
Участник 1 (P-1)	26-35 лет	13 лет и выше	PMP
Участник 2 (P-2)	36-45 лет	5-8 лет	PMP, PSM I
Участник 3 (P-3)	45-55 лет	13 лет и выше	PMP
Участник 4 (P-4).	45-55 лет	13 лет и выше	PMP
Участник 5 (P-5).	26-35 лет	меньше 5 лет	-

3.4 Выводы и результаты исследования

3.4.1 Различия между Agile и традиционным управлением проектами (Waterfall)

По словам первого эксперта различия между Agile и традиционным управлением проектами (Waterfall) заключаются в нескольких ключевых моментах.

Во-первых, Agile базируется на философии гибкости и непрерывного совершенствования, тогда как Waterfall опирается на предсказуемый и строго регламентированный процесс. Agile предполагает реализацию проекта через короткие итерации, в рамках которых бизнес-требования и приоритеты пересматриваются по мере необходимости, обеспечивая высокую степень гибкости в управлении ходом проекта. Команды сосредоточены на выполнении небольших

функциональных задач, регулярно внося изменения на основе обратной связи от клиентов. В отличие от этого, подход Waterfall характеризуется линейной последовательностью этапов, где каждый следующий этап начинается только после завершения предыдущего. Бизнес-требования фиксируются на начальном этапе, что затрудняет внесение изменений в ходе реализации проекта. Получение обратной связи от клиентов ограничено и, как правило, осуществляется лишь на завершающей стадии проекта, что ограничивает возможности для оперативного реагирования на запросы (P-1).

Второе различие возникает в ролях и обязанностях. В методах Agile команды, как правило, самостоятельно управляют и принимают решения. Члены команды универсальны и могут работать в разных областях. В «Waterfalle» роли определены более строго. Существуют отдельные роли, такие как менеджер проекта, бизнес-аналитик и группа тестирования, и у каждой из них есть определенные обязанности (P-1).

Третьим ключевым отличием является характер коммуникации и взаимодействия с клиентами. В рамках Agile-подхода заказчик активно вовлечен в процесс разработки, обеспечивая регулярную обратную связь. Это способствует более глубокому пониманию потребностей клиента и позволяет оперативно адаптироваться к изменениям. В противоположность этому, методология Waterfall предусматривает взаимодействие с заказчиком преимущественно на начальной и заключительной стадиях проекта, что существенно ограничивает возможности для эффективной коммуникации в ходе его реализации. Кроме того, необходимо учитывать различия в подходах к управлению рисками. Agile ориентирован на раннее выявление и устранение потенциальных рисков. Благодаря итеративному процессу разработки и регулярному учету обратной связи, команды имеют возможность своевременно реагировать на возникающие угрозы, минимизируя влияние на проект (P-1).

По мнению второго эксперта, различия между подходами Agile и традиционным управлением проектами (Waterfall) могут быть объяснены следующим образом:

Методология Agile основывается на гибком и итеративном подходе к управлению проектами. Процесс реализации проекта разбивается на короткие и повторяющиеся циклы, называемые спринтами. Этот подход ориентирован на клиента и активно учитывает его обратную связь, что позволяет лучше понимать ожидания и оперативно адаптироваться к изменениям требований. Командная работа в рамках Agile строится на сотрудничестве, где каждый участник выполняет свою роль (например, Scrum-мастер, владелец продукта, разработчик), и регулярно проводятся встречи, такие как Daily Scrum, для обмена информацией. Важным аспектом является постоянное совершенствование: команда регулярно проводит ретроспективы для анализа своей работы и выявления областей для улучшений. Agile также позволяет выявлять риски на ранних стадиях проекта, благодаря чему возможны своевременные корректировки планов. В целом, этот подход характеризуется открытостью к изменениям и высокой гибкостью в процессе работы (P-2).

Традиционное управление проектами (Waterfallная модель) по мнению второго эксперта:

- Применяет линейный подход. Он делит процесс проекта на этапы и предполагает последовательное завершение каждого этапа.
- Основное внимание уделяется планированию и документированию. Комплексно планирует проект от начала до конца и обеспечивает контролируемый ход работ.
- Делает прогнозы на будущее. Крайне важно заранее определить все требования и результаты и следовать плану.
- Коммуникации и участие клиентов более ограничены. Отзывы клиентов обычно собираются по окончании проекта.
- Более устойчив к изменениям. Отсутствует гибкость в планировании проекта, а запросы на изменение требуют дополнительного времени и затрат (P-2).

По мнению третьего эксперта, различия между Agile и традиционным управлением проектами (Waterfall) заключаются в следующем:

Agile управление проектами:

- Гибкость и адаптивность: подход Agile допускает изменчивость и неопределенность. Обеспечивает гибкость и адаптивность на протяжении всего процесса проекта.
- Итеративный и инкрементальный: проекты Agile развиваются итеративно и инкрементально, разбивая работу на небольшие, управляемые части..
- Ориентация на клиента: обратная связь и сотрудничество с клиентами играют важную роль в руководстве проектом и расстановке приоритетов.

- Коммуникация и сотрудничество: поощряется постоянная коммуникация и сотрудничество между членами команды. В проекте активно участвуют заинтересованные стороны.
- Открытость к изменениям: гибкие проекты обеспечивают гибкость, позволяющую адаптироваться к меняющимся требованиям клиентов и рыночным условиям.

Традиционное управление проектами (модель Waterfall):

- Ориентированность на планирование: каскадный подход предполагает поэтапное планирование проекта и переход к следующему этапу после завершения каждого этапа. События развиваются в предопределенном порядке.
- Определенность и предопределенность: в каскадных проектах требования, бюджет и сроки определяются заранее, а изменения могут быть ограничены.
- Ориентированность на документацию: необходимо заполнить проектную документацию и спецификации. Прогресс отслеживается с помощью документации и презентаций.
- Односторонний: каскадный процесс переходит от одного шага к другому, а возврат ограничен.
- Управление рисками и проблемами: в каскадных проектах риски и проблемы часто прогнозируются заранее и поэтому управляются в рамках планирования.

Эти различия отражают фундаментальные различия между Agile и традиционным управлением проектами. Оба подхода имеют свои преимущества и недостатки, и выбор следует делать в зависимости от потребностей и требований проекта (P-3).

По мнению четвертого эксперта, основными отличиями Agile от традиционного управления проектами (Waterfall) являются:

1. Подход Agile-подход использует итеративный и постепенный подход, в то время как подход Waterfall следует линейному подходу.

2. Планирование: в Agile планирование постоянно пересматривается и адаптируется к меняющимся бизнес-требованиям. В методологии Waterfall детальное планирование осуществляется в начале проекта и обеспечивает меньшую гибкость.

3. Коммуникация: в то время как Agile поощряет частое и непрерывное общение, Waterfall предполагает более ограниченное общение и часто передает информацию между этапами.

4. Вовлечение клиентов: Agile постоянно поощряет вовлечение клиентов и опирается на их отзывы. В каскадной модели вовлечение клиентов меньше и обычно происходит на начальном и конечном этапах.

Управление изменениями: Agile более гибко реагирует на изменения и легко адаптирует изменения в ходе реализации проекта. В модели Waterfall изменения могут быть более сложными и дорогостоящими.

Управление рисками: в то время как Agile фокусируется на раннем выявлении рисков и быстром реагировании, в Waterfall управление рисками менее гибко. Управление процессами: в то время как Agile использует подход самоуправления, при котором процесс контролируется командой, в Waterfall процесс контролируется более централизованно.

Подводя итог, можно сказать, что различия между Agile и традиционным управлением проектами проявляются в таких областях, как подход, планирование, коммуникация, вовлечение клиентов, управление изменениями, управление рисками и контроль процессов. В то время как Agile предлагает более гибкий, итеративный и клиентоориентированный подход, Waterfall использует более линейный и менее гибкий подход (P-4).

По мнению пятого эксперта, основные различия между Agile и традиционным управлением проектами (Waterfall):

- Подход: Методология Agile ориентирована на гибкость и адаптивность, в то время как Waterfall применяет более предсказуемый и последовательный подход.
- Итеративность: В Agile проект разделяется на небольшие итерации (спринты), каждая из которых заканчивается поставкой результата. В отличие от этого, Waterfall делит проект на фазовые этапы, при этом переход к следующей фазе осуществляется только по завершении предыдущей.
- Взаимоотношения с клиентами: Agile придерживается клиентоориентированного подхода, развивая проект на основе постоянной обратной связи с клиентами. В модели Waterfall отзывы клиентов учитываются только на более поздних этапах проекта.
- Адаптация к изменениям: Agile обладает высокой гибкостью в адаптации к быстро меняющимся требованиям и неопределенностям, в то время как Waterfall предоставляет меньшую степень гибкости при внедрении изменений.

- Управление рисками: В Agile риски выявляются и управляются на более ранних стадиях проекта, что позволяет оперативно реагировать на потенциальные угрозы. В модели Waterfall риски обычно выявляются на поздних стадиях, что ограничивает возможности для их своевременного устранения.
- Коммуникация и сотрудничество: Agile поощряет частое и непрерывное общение, акцентируя внимание на сотрудничестве внутри команды, в то время как Waterfall может требовать меньшего уровня коммуникации и взаимодействия между участниками проекта (P-5).

Эти различия определяют выбор метода управления проектом в зависимости от таких факторов, как характер, масштаб и специфические требования проекта. В то время как Agile ориентирован на гибкость в условиях изменяющихся требований и обеспечивает быстрый результат, Waterfall предлагает более предсказуемый и контролируемый процесс, подходящий для проектов с четко определенными требованиями и фиксированными сроками (P-5).

3.4.2 Различия между Agile и Scrum

По мнению первого эксперта:

Agile нацелен на то, чтобы проекты могли адаптироваться к изменениям и неопределенностям. Scrum - это особая структура управления проектами, являющаяся частью Agile. Scrum - это методология, включающая определенные роли, процессы и встречи (P-1).

Agile фокусируется на таких принципах, как постоянное создание ценности, удовлетворение потребностей клиентов и быстрое реагирование на изменения. Agile обычно относится к широкому подходу, который может использоваться в различных методологиях Agile, таких как Scrum, Kanban, XP (экстремальное программирование). В этих методологиях могут быть разные роли и обязанности (P-1).

Scrum использует определенный процесс и инструменты для планирования, отслеживания и контроля проекта. Scrum фокусируется на достижении командой конкретных целей в течение спринта. Scrum включает в себя три основные роли: Scrum-мастер, владелец продукта и команда разработчиков. Каждая роль имеет определенные обязанности и ответственность. Пока Scrum-мастер управляет процессом, владелец продукта определяет требования, а команда разработчиков завершает работу (P-1).

По мнению второго эксперта, Agile и Scrum — это две разные концепции, которые дополняют друг друга:

Agile относится к философии разработки программного обеспечения, в то время как Scrum - это фреймворк реализации Agile. Основные различия между Agile и Scrum (P-2).

1. Agile обычно относится к подходу, который привносит такие ценности, как гибкость, быстрая обратная связь, постоянное совершенствование и ориентация на клиента в процессы управления проектами и разработки программного обеспечения. Scrum — это фреймворк реализации Agile, показывающий, как конкретно реализовать основные принципы Agile.

2. Agile как методология представляет собой более общую концепцию и может охватывать различные прикладные фреймворки (например, Scrum, Kanban, Lean). Scrum — один из таких фреймворков, определяющий определенные процессы, роли и встречи.

3. Agile делает акцент на итеративном и инкрементальном управлении процессом проекта, в то время как Scrum предоставляет конкретные правила и рекомендации по реализации этого процесса. В Scrum работа выполняется спринтами, которые представляют собой определенный период времени, и проводятся регулярные совещания (например, ежедневные стендапы, планирование спринта, ретроспектива спринта).

4. Agile поощряет постоянное сотрудничество между членами команды, владельцем продукта и заинтересованными сторонами, в то время как Scrum определяет конкретные роли. В Scrum есть роли Scrum-мастера, владельца продукта и разработчика. В то время как Scrum-мастер отвечает за управление процессом, владелец продукта определяет требования, а члены команды разработчиков выполняют работу.

5. Масштабирование: Хотя Agile можно применять и к крупномасштабным проектам, Scrum предлагает специализированные фреймворки и методологии (например, Nexus, LeSS) для обеспечения масштабируемости (P-2).

В результате Agile и Scrum являются взаимодополняющими концепциями, при этом Agile выражает общую философию разработки программного обеспечения, а Scrum обеспечивает

основу для реализации этой философии. Scrum воплощает принципы Agile, позволяя команде более эффективно внедрять такие ценности, как сотрудничество, постоянное совершенствование и ориентация на клиента (P-2).

По мнению третьего эксперта:

Agile — это методология управления проектами, ориентированная на гибкость, сотрудничество и непрерывное совершенствование. Она основывается на итеративном и инкрементальном подходе, который позволяет оперативно адаптироваться к изменениям в требованиях и максимально эффективно удовлетворять потребности клиентов (P-3).

Scrum, в свою очередь, представляет собой фреймворк, вытекающий из принципов Agile, и применяется для управления проектами. Scrum включает набор ролей, событий и артефактов, разработанных для поддержки совместной работы, ускоренной поставки и постоянного улучшения процессов (P-3).

Таким образом, Agile является более широкой философией, тогда как Scrum представляет собой конкретную реализацию этой философии. Scrum поддерживает основные принципы Agile, включая приоритизацию задач, командное взаимодействие, итерационный процесс и акцент на ценности для клиента (P-3).

Таким образом, можно сделать вывод, что Agile — это общий подход к управлению проектами, в то время как Scrum — это фреймворк, предлагающий конкретные методы для воплощения принципов Agile в практику (P-3).

По мнению четвертого эксперта:

В то время как Agile представляет собой более обширную концепцию управления проектами, Scrum является конкретной структурой, которая применяется в рамках Agile.

Agile - это подход, ориентированный на адаптацию к динамично меняющимся условиям бизнеса и на максимизацию ценности для клиентов. Он основывается на таких принципах, как гибкость, постоянная обратная связь, сотрудничество и итеративное развитие. Эти принципы способствуют эффективному управлению проектами в условиях неопределенности и изменений (P-4).

Scrum, в свою очередь, представляет собой фреймворк, используемый для реализации принципов Agile в рамках управления проектами. Scrum включает в себя специфические роли (Scrum-мастер, владелец продукта, команда разработчиков), процессы (планирование спринта, ежедневные Scrum-встречи, обзор спринта, ретроспектива) и артефакты (бэклог спринта, бэклог продукта, график прогресса), которые структурируют проектную работу и обеспечивают постоянное улучшение (P-4).

Таким образом, Agile можно рассматривать как общий подход, в то время как Scrum представляет собой конкретную структуру, ориентированную на реализацию этого подхода. Несмотря на то что Agile охватывает различные методологии и фреймворки управления проектами, Scrum является одной из конкретных методологий, применяемых для достижения целей, заложенных в рамках Agile (P-4).

По мнению пятого эксперта:

Между Agile и Scrum существует значительная разница. В то время как Agile представляет собой философию управления проектами, Scrum является одной из методологий, направленных на практическую реализацию этой философии.

Agile фокусируется на таких ключевых принципах, как способность к адаптации в условиях быстро меняющихся требований и неопределенности, ориентация на обратную связь от клиентов и постоянная поставка ценности. Этот подход способствует гибкости, сотрудничеству и непрерывному улучшению процессов (P-5).

Scrum, в свою очередь, представляет собой конкретную структуру, включающую роли, процессы и артефакты, которые помогают организовать команду и обеспечить реализацию принципов Agile. Scrum использует итеративный и инкрементальный подход, ориентируясь на частые поставки и на создание среды для эффективного сотрудничества внутри команды (P-5).

Таким образом, хотя Agile является более общим и гибким подходом к управлению проектами, Scrum представляет собой специализированный фреймворк, который позволяет внедрить и эффективно применить принципы Agile в практике управления проектами (P-5).

3.4.3 Использование Waterfall вместо Scrum

По мнению первого эксперта:

Scrum и Waterfall — это разные методологии управления разными проектами. Оба подхода имеют определенные преимущества и варианты использования. Вот несколько сценариев, объясняющих, почему вы можете предпочесть Waterfall вместо Scrum (P-1):

1. Ситуации, когда требования и результаты определены заранее: метод Waterfall больше подходит для проектов, где требования и результаты определены с самого начала. Если требования и результаты проекта полностью понятны, а вероятность изменений невелика, то предпочтительным может оказаться метод «Waterfall». Это гарантирует выполнение работ по заранее определенному процессу и графику.

2. Проекты, где предсказуемость стоит на первом месте: Waterfallная модель чаще используется в предсказуемых и предсказуемых проектах. Если продолжительность проекта, бюджет и требования известны наверняка, метод «Waterfall» может помочь минимизировать риски и изменения.

3. Проекты, требующие низкой степени вовлеченности клиентов: метод Waterfall может больше подойти для проектов, где степень вовлеченности клиентов низкая или ожидания клиентов формируются на ранних этапах процесса. Если клиент не желает активно участвовать в каждом этапе процесса или требования различаются незначительно, метод «Waterfall» может лучше соответствовать потребностям проекта.

4. Проекты без часто меняющихся технологических требований: если технологические требования проекта фиксированы и вероятность их изменения невелика, то предпочтительным может оказаться подход «Waterfall». В то время как Waterfall работает по плану разработки в соответствии с заранее определенными технологическими требованиями, методы Agile обеспечивают большую гибкость для технологических инноваций и быстрой адаптации.

Помимо этих сценариев, на выбор Scrum или Waterfall также могут влиять такие факторы, как навыки команды проекта, организационная культура и ожидания заинтересованных сторон. Следует рассмотреть преимущества и недостатки обоих подходов и выбрать тот, который наилучшим образом соответствует потребностям проекта (P-1).

По мнению второго эксперта:

Методология «Waterfall» (водопад) представляет собой линейный, последовательный и предсказуемый процесс управления проектами, который применяется в случаях, когда требования четко определены, а ограничения по времени и бюджету являются строгими. Этот подход предполагает, что каждый этап проекта выполняется последовательно, без возврата к предыдущим этапам. Метод «Waterfall» особенно эффективен в условиях, когда вовлеченность клиента ограничена, а также когда проект включает использование повторно применяемых компонентов или зависит от внешних факторов, что позволяет минимизировать необходимость в постоянных корректировках на протяжении выполнения. В таких случаях «Waterfall» может стать предпочтительным методом, поскольку его строгая структура и предсказуемость обеспечивают четкость в планировании и контроле над проектом (P-2).

По мнению третьего эксперта:

Методология «Waterfall» представляет собой линейный подход к управлению проектами, основанный на заранее определенных требованиях и поэтапном выполнении задач, что делает его более подходящим для проектов с четко сформулированными и стабильными требованиями, а также с ограниченными временными и бюджетными рамками. В отличие от гибкой структуры Scrum, которая ориентирована на адаптацию к изменениям и постоянную обратную связь с клиентом, метод «Waterfall» более предсказуем и эффективен для проектов, где изменения редки, а требования не подлежат существенным корректировкам. Scrum же предпочитается в условиях неопределенности и изменений, обеспечивая гибкость и возможность быстрого реагирования на изменения требований, что особенно важно для проектов, требующих активного сотрудничества и постоянной ориентации на клиента. Выбор между Scrum и Waterfall зависит от специфики проекта, степени изменчивости требований и уровня неопределенности, где Waterfall лучше подходит для стабильных, предсказуемых проектов, а Scrum - для гибких и динамичных (P-3).

По мнению четвертого эксперта:

Scrum и Waterfall представляют собой разные подходы к управлению проектами, ориентированные на различные проекты и бизнес-требования. В то время как Scrum делает акцент на гибкость, сотрудничество и быструю адаптацию с помощью итеративного процесса, Waterfall использует более линейный и последовательный подход, где этапы работы следуют один за другим в строгом порядке (P-4).

Методология «Waterfall» может быть предпочтительнее для проектов, которые начинают с тщательного планирования и требуют последовательного выполнения шагов, таких как определение требований, проектирование, разработка, тестирование и развертывание. Подобно водопаду, каждый этап ожидает завершения предыдущего, и откат назад становится трудным (P-4).

В противоположность этому, Scrum подходит для проектов, в которых существует значительная неопределенность, а также для тех, где необходима быстрая обратная связь от клиентов. Scrum работает в режиме непрерывных итераций, каждая из которых предоставляет готовый к использованию инкремент продукта. Этот подход позволяет команде адаптироваться к изменениям в ходе выполнения работы и быстро реагировать на потребности клиента (P-4).

По мнению пятого эксперта:

Методология Waterfall может быть предпочтительнее Scrum в тех случаях, когда требования и цели проекта четко predeterminedены, стабильны и предсказуемы. Waterfall, благодаря своему линейному и поэтапному подходу, допускает минимальные изменения и лучше подходит для проектов, где требования и объем работ полностью ясны, а изменения не ожидаются. Этот каскадный подход также оптимален, когда проект имеет фиксированный бюджет и сроки. В то же время, когда проект характеризуется быстрыми изменениями требований, высокой неопределенностью и необходимостью постоянной обратной связи от клиентов, более целесообразно применять гибкие методологии, такие как Scrum, которые позволяют эффективно адаптироваться к изменениям в ходе реализации проекта (P-5).

3.4.4 Автоматизированное тестирование в проектах

По мнению первого эксперта:

Использование автоматизированного тестирования способствует повышению качества проектов и оптимизации процессов, однако решение о его применении или рекомендации должны основываться на специфических потребностях, сложности и ресурсах проекта. Важно учитывать ряд факторов при оценке целесообразности внедрения автоматизированного тестирования, среди которых:

1. **Размер и сложность проекта:** Размер и сложность проекта являются ключевыми факторами, которые могут определить необходимость применения автоматизированного тестирования. В крупных и технически сложных проектах ручное тестирование может быть времязатратным и подвержено человеческим ошибкам. Автоматизация тестирования позволяет существенно снизить трудозатраты, обеспечивая повторяемость и комплексность тестирования, что повышает точность и эффективность процессов.
2. **Повторяющиеся тестовые случаи:** В проектах, где требуется выполнение однотипных тестовых случаев, использование автоматизированных тестов может существенно повысить эффективность. Например, автоматизация функциональных, интеграционных или производительных тестов позволяет сэкономить время, обеспечивая повторное и регулярное выполнение этих тестов, что особенно важно для непрерывных процессов разработки.
3. **Процесс непрерывной интеграции и поставки:** В проектах, где внедрены практики непрерывной интеграции и поставки (CI/CD), автоматизированные тесты становятся неотъемлемой частью этих процессов. Автоматизация тестирования позволяет запускать тесты при каждом изменении кода, обеспечивая быструю обратную связь и повышая уровень контроля качества, что способствует более высокому уровню стабильности и надежности программного обеспечения.
4. **Ресурсы и возможности:** Наличие необходимых ресурсов и компетенций является важным условием для успешной реализации автоматизированного тестирования. Для разработки, поддержки и обновления автоматизированных тестов требуется квалифицированная команда, обладающая знаниями в области автоматизации. Оценка доступных ресурсов и возможностей позволяет определить, насколько проект готов для внедрения автоматизированного тестирования и какие усилия потребуются для его успешного применения (P-1).

В конечном итоге решение о применении автоматизированного тестирования зависит от специфики и потребностей конкретного проекта. Автоматизация тестирования может предложить такие преимущества, как улучшенная повторяемость, значительная экономия времени и

постоянный контроль качества. Однако при этом необходимо учитывать доступные ресурсы, а также квалификацию и опыт команды, что может существенно повлиять на успешность внедрения и эффективности использования автоматизированного тестирования в проекте (P-1).

По мнению второго эксперта:

Использование автоматизированного тестирования предоставляет проектам ряд значительных преимуществ, включая повышение эффективности, точности и повторяемости тестовых процессов. Однако, несмотря на эти преимущества, автоматизация тестирования имеет определенные ограничения и может не быть оптимальной для всех типов проектов. Применимость автоматизированного тестирования должна быть тщательно оценена, особенно в условиях сложных или динамично изменяющихся проектов, где требования и ресурсы могут существенно варьироваться. Учитывая связанные с автоматизацией затраты, временные ограничения и требования к ресурсам, целесообразность применения автоматизированного тестирования следует определять на основе специфики и потребностей каждого отдельного проекта (P-2).

По мнению третьего эксперта:

Автоматизированное тестирование играет ключевую роль в процессе разработки программного обеспечения, предоставляя множество значительных преимуществ, таких как повышение скорости, повторяемости и надежности тестирования. Рекомендуется применять автоматизированные тесты, так как они способствуют улучшению качества и эффективности разработки. Тем не менее, поскольку потребности и характеристики каждого проекта могут существенно различаться, важно провести тщательную оценку целесообразности автоматизированного тестирования, учитывая специфику и требования конкретного проекта (P-3).

По мнению четвертого эксперта:

Настоятельно рекомендуется внедрение автоматизированного тестирования в рамках проекта, поскольку оно предоставляет значительные преимущества и часто используется в методологиях разработки, таких как Agile. Автоматизированное тестирование является важным компонентом для обеспечения быстрой поставки, непрерывной интеграции и поддержания высоких стандартов качества в проектах, реализуемых по методике Agile. Тем не менее, успешная реализация автоматизированного тестирования требует тщательной оценки требований проекта и возможностей команды, что необходимо для достижения оптимальных результатов и обеспечения долгосрочной эффективности процесса тестирования (P-4).

По мнению пятого эксперта:

Рекомендуется внедрение автоматизированного тестирования в рамках вашего проекта, поскольку оно способствует автоматической оценке корректности и функциональности программного обеспечения, обеспечивая раннее выявление и оперативное исправление ошибок. Автоматизированное тестирование ускоряет процесс разработки, повышая качество продукта за счет интеграции с процессами непрерывной интеграции и непрерывной поставки. Кроме того, автоматизация повторяющихся тестов значительно сокращает время, затрачиваемое на ручное тестирование, что позволяет более эффективно распределять ресурсы. Автоматизированное тестирование гарантирует надежные и повторяемые результаты, предоставляя команде возможность сосредоточиться на более важных и стратегически значимых задачах (P-5).

3.4.5 Определение продолжительности спринта

По мнению первого эксперта:

Продолжительность спринта может изменяться в зависимости от особенностей проекта и динамики работы команды. Методология Scrum поддерживает длительность спринта, которая, как правило, составляет от 1 до 4 недель. Эти временные рамки определяются на основе сложности проекта, уровня рисков, ожиданий заинтересованных сторон и возможностей команды. При выборе продолжительности спринта необходимо учитывать ряд факторов, включая (P-1).

Сложность проекта: Более сложные проекты обычно требуют более длительных спринтов, так как такие проекты зачастую включают в себя более объемные и детализированные этапы анализа, проектирования и разработки, которые требуют дополнительного времени и планирования.

Риски и неопределенности: В проектах с высоким уровнем рисков или неопределенности может быть предпочтительнее устанавливать более короткие спринты. Краткосрочные спринты позволяют оперативно выявлять и устранять возможные риски, обеспечивая своевременную обратную связь и возможность коррекции курса на ранних этапах (P-1).

Ожидания заинтересованных сторон: Ожидания заинтересованных сторон могут существенно влиять на выбор длительности спринта. В частности, заказчик или владелец продукта может предпочесть более короткие спринты для обеспечения частых поставок, что позволяет получать регулярную обратную связь и оперативно доставлять ценность. **(P-1).**

Возможности команды: При определении длительности спринта необходимо учитывать рабочую нагрузку и ресурсы, доступные команде. Команда должна иметь возможность выделить достаточное время и ресурсы для выполнения запланированных задач в пределах установленного временного интервала, что позволяет избежать перегрузок и обеспечить реалистичность плана **(P-1).**

Определение продолжительности спринта является процессом принятия решений, в котором участвуют как команда Scrum, так и заинтересованные стороны проекта. Желательно, чтобы первоначально продолжительность спринта устанавливалась в качестве экспериментального периода, с возможностью корректировки в дальнейшем на основе полученного опыта и обратной связи. Гибкость является одним из ключевых принципов методологии Scrum, и, соответственно, продолжительность спринта может быть адаптирована в соответствии с изменяющимися потребностями проекта. Важно учитывать, что каждый проект уникален, и продолжительность спринта должна быть определена с учетом его специфики, особенностей и требований **(P-1).**

По мнению второго эксперта:

Согласно мнению нашего второго эксперта, продолжительность спринта может изменяться в зависимости от особенностей проекта, динамики работы команды и предпочтений организации. Обычно продолжительность спринта варьируется от 1 до 4 недель, при этом наиболее распространенным выбором являются двухнедельные (10 рабочих дней) спринты. Такой период позволяет команде оперативно получать обратную связь и обеспечивает подходящий объем работы для подразделений. Однако продолжительность спринта может быть адаптирована в зависимости от специфических потребностей команды и требований проекта, что подчеркивает гибкость методологии Scrum **(P-2).**

По мнению третьего эксперта:

По мнению нашего третьего эксперта, продолжительность спринта должна определяться с учетом сложности проекта, уровня компетенции команды и потенциальных препятствий, которые могут возникнуть в процессе выполнения проекта. При этом продолжительность спринта может быть подвержена корректировке и оптимизации на основе накопленного опыта команды, что способствует улучшению эффективности и адаптации к изменяющимся условиям проекта **(P-3).**

По мнению четвертого эксперта:

Продолжительность спринта может варьироваться в зависимости от особенностей конкретного проекта и команды. Как правило, в методологии Scrum продолжительность спринта составляет от 1 до 4 недель. При определении продолжительности спринта необходимо учитывать несколько факторов, включая масштаб проекта, скорость работы команды и потребности организации. Продолжительность спринта должна обеспечивать достаточные временные рамки для выполнения поставленных задач, одновременно поддерживая высокую частоту и оперативность поставок, что способствует своевременной обратной связи и адаптации к изменениям **(P-4).**

По мнению пятого эксперта:

Согласно мнению пятого эксперта, краткосрочные спринты (1-2 недели) обеспечивают быстрый цикл обратной связи и регулярные поставки, что позволяет команде оперативно получать отзывы и своевременно вносить улучшения в продукт. Однако более короткие спринты могут требовать большего уровня планирования и корректировок. Определение продолжительности спринта должно осуществляться с учетом таких факторов, как скорость работы команды, процесс поставки и ожидания клиентов. Правильный выбор продолжительности спринта играет ключевую роль в оптимизации производительности команды, удовлетворении потребностей клиентов и обеспечении стабильного прогресса в рамках проекта **(P-5).**

3.4.6 Изменения условий

По мнению первого эксперта:

Изменение условий проекта, включающее изменение требований или объема работы, может повлечь за собой несколько важных последствий. Вот некоторые из возможных последствий таких изменений:

Планирование и график проекта: Изменение условий может потребовать пересмотра плана и графика проекта, включая возможное корректирование сроков, бюджета и потребностей в ресурсах. В некоторых случаях может понадобиться перепланирование или обновление графика.

Возможности и ресурсы команды: Новые требования могут изменить рабочую нагрузку команды или потребовать дополнительных навыков, что требует переоценки ресурсов и возможностей команды.

Моральный дух и мотивация команды: Часто меняющиеся условия могут негативно сказаться на моральном духе и мотивации команды, снижая концентрацию и производительность. Оценка воздействия изменений на команду и оказание необходимой поддержки критически важны.

Качество и риски проекта: Изменения могут повлиять на качество и риски проекта, требуя пересмотра мер контроля качества и оценки новых рисков.

Правильное управление изменениями, включая оценку последствий и приоритетов, а также информирование заинтересованных сторон, необходимо для поддержания целей проекта **(P-1)**.

По словам второго эксперта:

Изменения условий могут вызвать определенные сложности в управлении проектом или процессом, особенно если они затрагивают ключевые аспекты проекта. Однако гибкость подхода Agile и его способность адаптироваться к изменениям предоставляют возможности для эффективного управления этими изменениями, интегрируя их в соответствии с целями проекта. Преодоление возникающих трудностей возможно при условии тщательной оценки последствий изменений, их ценности и приоритетности, а также поддержания активного сотрудничества и коммуникации между командой и заинтересованными сторонами **(P-2)**.

По мнению третьего эксперта:

Запросы на изменения должны обрабатываться в соответствии с принципами Agile, такими как приоритетность, сотрудничество и ориентация на ценность. Эффективное управление изменениями требует тесной коммуникации и взаимодействия между владельцем продукта и командой. Владелец продукта играет ключевую роль в оценке запросов на изменения, определяя их соответствие целям проекта и их ценность для клиента **(P-3)**.

По словам четвертого эксперта:

Изменения условий являются неизбежным и часто встречающимся явлением в управлении проектами, что может порождать определенные сложности. Однако методы, использующие подходы Agile, такие как Scrum, обладают гибкой структурой, которая способствует эффективному восприятию изменений и быстрой адаптации к ним **(P-4)**.

По мнению пятого эксперта:

Могут возникнуть ситуации, когда кто-то захочет изменить условие, что может привести к возникновению проблемы. В Scrum условия — это цели, которые определяются и принимаются командой до начала спринта. Однако условия могут потребовать изменения из-за меняющихся требований или запросов клиентов. В этом случае важно достичь соглашения между Scrum-командой и соответствующими заинтересованными сторонами. Запрос на изменение следует оценивать с точки зрения его влияния на рабочую нагрузку команды и цели спринта. Если изменения будут сочтены целесообразными, следует обновить планирование спринта, определив новые условия при сотрудничестве с командой. Отдавая приоритет гибкости и сотрудничеству, мы стараемся свести к минимуму влияние меняющихся условий на успех проекта **(P-5)**.

По мнению второго эксперта:

В управлении проектами используются различные отчеты и измерения. Вот несколько примеров **(P-2)**:

1. Отчеты по спринту: используются отчеты по спринту, которые включают в себя рабочие единицы, выполненные в течение спринта, уровень реализации в соответствии с целевыми рабочими единицами, количество ошибок и другие показатели производительности. Эти отчеты используются для оценки прогресса спринта и эффективности работы команды.

2. Отчеты о сотрудничестве и коммуникации: это отчеты, используемые для оценки уровня сотрудничества, частоты и эффективности коммуникации между членами команды. Эти отчеты предоставляют важную обратную связь для укрепления взаимодействия и сотрудничества внутри команды.

3. Отчеты о качестве: это отчеты, которые включают показатели качества, результаты испытаний, показатели ошибок и отзывы клиентов. Эти отчеты используются для оценки качества продукта, выявления недостатков и сосредоточения внимания на постоянном совершенствовании.

4. Отчеты о ходе выполнения: это отчеты, показывающие ход выполнения проекта и выполненную работу. Эти отчеты особенно важны для менеджеров и заинтересованных сторон, поскольку они используются для контроля графика проекта, бюджета и объема работ, а также для вмешательства при необходимости.

5. Отчеты об удовлетворенности клиентов: это отчеты, которые включают отзывы клиентов, показатели удовлетворенности клиентов и данные о пользовательском опыте. Эти отчеты используются для понимания ожиданий клиентов, разработки продукта с учетом потребностей клиентов и повышения удовлетворенности клиентов **(P-2)**.

Мы используем различные отчеты и показатели для отслеживания хода проекта и оценки эффективности. Среди них:

Диаграмма выработки: Диаграмма выработки - это график, показывающий объем работы, которую необходимо выполнить в течение спринта, и объем выполненной работы. Эта диаграмма позволяет нам визуальнo отслеживать, насколько близка команда к своим целям спринта.

Скорость: Скорость относится к объему работы, выполненной за спринт. Этот показатель показывает скорость и эффективность выполнения командой отдельных единиц работы. Скорость используется для оценки единиц работы для будущих спринтов и оценки прогресса проекта.

Отчет по обзору спринта: это отчет, представленный на собрании по обзору спринта, проводимом в конце спринта. Целью данного отчета является обзор выполненной работы и предоставление информации о текущем состоянии продукта **(P-2)**.

Уровень дефектов: показатель, который измеряет количество ошибок, возникающих на протяжении всего проекта, и скорость их устранения. Уровень дефектов используется для оценки качества программного обеспечения и выявления возможностей улучшения.

Индекс счастья команды: это показатель, измеряющий уровень счастья членов команды. Это измерение может повлиять на мотивацию, сотрудничество и производительность команды **(P-2)**.

Эти отчеты и показатели используются для отслеживания хода выполнения проекта, оценки эффективности работы команды и выявления возможностей для улучшения. Однако для каждого проекта и команды могут потребоваться разные отчеты и показатели. Поэтому в зависимости от характеристик и требований проекта следует определить соответствующие отчеты и показатели **(P-2)**.

По словам четвертого эксперта:

В управлении проектами используются различные отчеты и измерения.

Эти отчеты и показатели используются для отслеживания хода реализации проекта, его эффективности и успешности. Вот некоторые общие отчеты и показатели **(P-4)**.

Отчеты о ходе работ: это отчеты, показывающие ход выполнения проекта. Эти отчеты могут включать объем выполненной работы, прогресс, выполнение работ по плану и задержки. В качестве примера можно использовать диаграмму Ганта или диаграмму прогресса.

Отчеты о расходах: это отчеты, используемые для контроля расходов проекта. Эти отчеты могут включать финансовые данные, такие как прогнозы бюджета, расходы, перерасход средств или экономию.

Отчеты о рисках: это отчеты, используемые для мониторинга и управления рисками проекта. Эти отчеты могут включать статус выявленных рисков, вероятности рисков, воздействия и принятые меры.

Отчеты о качестве: это отчеты, используемые для мониторинга качества выполнения проекта. Эти отчеты могут включать результаты испытаний, ошибки, корректирующие действия и цели в области качества.

Отчеты об отзывах клиентов: это отчеты, используемые для мониторинга и оценки отзывов клиентов. Эти отчеты могут включать в себя удовлетворенность клиентов, запросы, предложения и запросы на внесение изменений **(P-4)**.

Эти отчеты и показатели важны для мониторинга хода проекта, оценки эффективности, принятия решений и планирования корректирующих действий при необходимости. Каждый проект индивидуален, поэтому используемые отчеты и показатели могут различаться в зависимости от потребностей проекта, ожиданий заинтересованных сторон и методологии управления проектом **(P-4)**.

По словам пятого эксперта:

В управлении проектами используются различные отчеты и метрики. Они предоставляют важные данные для мониторинга хода проекта, оценки эффективности и составления планов на будущее. Например, отчеты о ходе выполнения раскрывают статус проекта, показывая объем

выполненных и запланированных работ. Отчеты о рисках указывают на возможные риски в проекте и принятые меры предосторожности. Отчеты о качестве оценивают качество программного обеспечения и результаты тестирования. Кроме того, для оценки эффективности работы членов команды используются показатели производительности и обратная связь. Эти отчеты и измерения важны для успешного хода проекта и достижения его целей (**К 5**).

3.4.7 Требования к использованию

По словам нашего первого эксперта:

Требования, которые он будет использовать в моей Scrum-команде, следующие (**К1**).

1. Ясность требований: для реализации проекта важно иметь четко определенные требования. Эти требования должны включать пользовательские истории, критерии приемки и приоритетность требований.

2. Четко определенные бэклоги продукта: бэклог продукта — это список ожидаемых функций и изменений для проекта. Этот журнал должен быть предоставлен заинтересованным сторонам проекта и другим командам, с которыми работает команда. В первую очередь необходимо постоянно обновлять и восстанавливать портфель продуктов.

3. Технологическая инфраструктура и инструменты: Для эффективной работы Scrum-команды необходимы соответствующая технологическая инфраструктура и инструменты совместной работы. Например, можно использовать такие инструменты, как инструмент отслеживания для управления проектами, платформу обмена сообщениями для общения и систему контроля версий для совместного использования кода.

4. Коммуникация и сотрудничество: Эффективная коммуникация и сотрудничество между членами Scrum-команды имеют решающее значение для успешного выполнения проекта. Члены команды должны проводить регулярные встречи, делиться прогрессом, обсуждать проблемы и работать вместе для достижения целей проекта.

5. Компетентные члены команды: важно, чтобы каждый член Scrum-команды имел возможность понимать требования, работать быстро и эффективно и вносить свой вклад в проект. Члены команды должны быть экспертами в своих ролях и обладать компетенциями, необходимыми для выполнения требований проекта.

6. Постоянное развитие и обратная связь: Scrum-команда должна постоянно совершенствоваться и быть открытой для обратной связи для успеха проекта. Это означает проведение ретроспективных встреч по спринту, выявление возможностей для улучшения и планирование будущих спринтов.

По мнению первого эксперта, вышеуказанные требования важны для работы по методологии Scrum и обеспечения успешного управления проектами.

Требования, которые мы будем использовать в нашей команде, могут меняться в зависимости от процесса разработки проекта или продукта, а также потребностей команды. У каждого проекта или команды могут быть разные требования, поэтому инструменты и требования, которые мы будем использовать, определяются характеристиками и потребностями проекта. Мы заботимся о выборе инструментов, которые соответствуют потребностям команды, просты в использовании и способствуют совместной работе (**К1**).

По словам нашего второго эксперта:

Требования, которые мы используем в нашей команде, важны для поддержки эффективности и сотрудничества команды. Вот некоторые основные требования (**К2**):

1. Инструменты коммуникации и совместной работы: для облегчения взаимодействия между членами команды необходимы соответствующие инструменты коммуникации и совместной работы. Эти инструменты могут включать такие функции, как обмен мгновенными сообщениями, видеоконференции, платформы для обмена данными и совместной работы.

2. Инструменты управления проектами: Инструменты управления проектами необходимы для мониторинга проектов, назначения задач и отслеживания прогресса. Эти инструменты облегчают планирование, предоставляя четкое представление о задачах и сроках выполнения команды.

3. Инструменты разработки: языки программирования, инструменты интеграции и другие инструменты разработки, которые будут использоваться в процессе разработки проекта, должны определяться в соответствии с потребностями команды.

4. Система контроля версий: система контроля версий используется для управления кодом, отслеживания изменений и управления форками. Это позволяет членам команды работать одновременно и быть в курсе событий.

5. Инструменты тестирования: Инструменты тестирования необходимы для обеспечения качества программного обеспечения и обнаружения ошибок. Автоматизированные инструменты тестирования позволяют автоматически выполнять тестовые случаи и оценивать результаты.

Эти требования важны для обеспечения эффективной работы команды и содействия успешному завершению проектов. Их можно настраивать в зависимости от специфики и требований проекта, а также они должны соответствовать потребностям команды **(К2)**.

По словам третьего эксперта:

Требования к команде могут различаться в зависимости от характера проекта, его целей и состава команды. Это может варьироваться в зависимости от потребностей проекта и динамики команды. Важно убедиться, что члены команды обладают соответствующими навыками и квалификацией для внесения вклада в проект **(К3)**.

По словам нашего четвертого эксперта:

Требования, которые мы будем предъявлять к нашей команде, могут различаться в зависимости от контекста проекта и потребностей команды. Однако в целом мы можем определить **(К4)**:

1. Коммуникация: Мы определяем четкие требования к коммуникации для установления эффективного общения между членами команды. Такие элементы, как каналы связи, встречи и инструменты коммуникации, поддерживают эти требования.
2. Способности и навыки: Отбираются члены команды, обладающие способностями и навыками, необходимыми для проекта. Сюда могут входить технические знания, языки программирования, возможности проектирования и т. д.
3. Инструменты и инфраструктура: определяются требования к инструментам и инфраструктуре, которые будут использоваться в проекте. Сюда могут входить инструменты управления проектами, среды разработки, инструменты тестирования и другая техническая инфраструктура.
4. Командная работа и сотрудничество: создаются среда и процессы, позволяющие членам команды работать и сотрудничать вместе. Определены и доведены до сведения всех участников команды требования, необходимые для эффективной работы.
5. Процессы и стандарты: важно определить процессы проекта и создать стандарты. Например, определяются и соблюдаются такие требования, как внедрение Scrum-процессов и проведение стендап-совещаний.

По мнению четвертого эксперта, эти требования позволяют членам команды работать эффективно и способствуют достижению целей проекта.

3.4.8 Влияние Agile и Waterfall управления проектами на процессы распространения в корпоративных фирмах

По мнению первого эксперта:

Agile и Waterfall — это разные методологии управления проектами, и у каждой из них есть свои преимущества и недостатки. Корпоративные компании могут использовать оба подхода при управлении своими проектами. Например, эффекты этих двух подходов можно описать **(К1)**:

1. Влияние Agile: Agile-управление проектами делает упор на быстрое и гибкое движение вперед. Эта методология позволяет командам быстро получать обратную связь, адаптироваться к меняющимся требованиям и работать, ориентируясь на клиента. Внедряя Agile, корпоративные компании могут быстрее разрабатывать продукты или услуги, лучше оценивать отзывы клиентов и получать конкурентное преимущество. Кроме того, Agile позволяет выявлять риски проекта на более ранних этапах и сокращать количество неудачных проектов **(К1)**.
2. Влияние Waterfallной модели: управление проектами по методологии Waterfall предполагает более линейный подход. Данная методология подчеркивает последовательное выполнение этапов проекта. Корпоративные компании могут выбрать Waterfall для крупномасштабных и сложных проектов. Waterfall требует более строгих правил и документации, которые могут больше подходить для процессов управления и

аудита некоторых корпоративных фирм. Waterfall упрощает планирование на основе заранее определенных целей и бюджетов (К1).

В корпоративных компаниях важно соблюдать баланс между Agile и Waterfall. Необходимо выбрать правильную методологию в соответствии с требованиями, масштабом и сложностью проектов. Кроме того, в некоторых случаях можно объединить Agile и Waterfall, например, начать с Agile и закончить Waterfall, чтобы обеспечить как быстрые итерации, так и контролируемость и документирование (К1).

Не рекомендуется применять Agile-методологию в юридических требованиях, поскольку требования вызывают друг друга. Waterfall должен подчиняться юридическим требованиям как из-за временных ограничений в институциональных процессах распространения, так и из-за условий, которым он подчиняется (К1).

В связи с этим для корпоративных компаний важно достигать наилучших результатов, используя в своих проектах методологии Agile и Waterfall. Правильный подход к управлению должен определяться в соответствии с потребностями проекта, ожиданиями клиентов и культурой компании. Гибкая структура не подходит для корпоративных компаний при развертывании процессов выполнения юридических требований. Вместо того чтобы изолировать требования, необходимо продолжить реализацию «Waterfall» в целом (К1).

По мнению второго эксперта:

Влияние различных подходов к управлению проектами, таких как Agile и Waterfall, на процессы распространения информации в корпоративных компаниях имеет важное значение. Agile и Waterfall — это два разных подхода к управлению проектами, основанные на разных философиях, процессах и ценностях. В то время как Agile фокусируется на гибкости, непрерывном обучении и итеративной разработке, Waterfall использует более линейный и постепенный подход (К2).

В корпоративных компаниях распространение подхода Agile может способствовать таким факторам, как адаптация к быстро меняющимся рыночным условиям, ориентация на клиента и инновации. Методы Agile предлагают такие преимущества, как более частые поставки, постоянная обратная связь и повышение гибкости проектных процессов. Это позволяет корпорациям быть конкурентоспособными и быстро реагировать на потребности клиентов (К2).

Подход «Waterfall» управляет проектами, следуя определенной последовательности процессов. Корпоративные компании с большей вероятностью будут использовать Waterfall для крупномасштабных, сложных и маловариантных проектов. Метод каскада позволяет осуществлять проекты по заранее запланированным фазам, что в некоторых случаях может быть более безопасным путем (К2).

Если входящие запросы и требования проекта четко определены и стабильны, предпочтительным подходом для реализации проекта может стать метод Waterfall.

Влияние методов Agile и Waterfall на процессы распространения информации в корпоративной среде определяется такими факторами, как особенности проекта, поставленные цели и ожидания заинтересованных сторон. Каждый из подходов имеет свои преимущества и ограничения: Agile поддерживает гибкость, позволяет адаптироваться к изменениям и способствует инновациям, тогда как Waterfall обеспечивает линейность, структурированность и предсказуемость.

Оптимизация процессов управления проектами может быть достигнута путем разумного комбинирования этих подходов. Выбор между Agile и Waterfall должен основываться на характеристиках проекта, его сложности и динамике. При правильном подходе корпорации могут найти баланс между гибкостью, эффективностью и инновационным развитием (К2).

По мнению третьего эксперта:

Такие подходы к управлению проектами, как Agile и Waterfall, могут по-разному влиять на процессы распространения информации в корпоративных компаниях. Корпоративные компании часто работают над крупномасштабными и сложными проектами и поэтому могут предпочесть традиционные методы, такие как каскадная модель. «Waterfall» — это подход, при котором проекты развиваются шаг за шагом в соответствии с заранее определенным планом, переходя к следующей фазе после завершения каждой фазы (К3).

Однако подход Agile предлагает более гибкий подход, позволяющий адаптироваться к быстро меняющемуся миру бизнеса. Agile — это итеративный и постепенный подход, при котором постоянно оцениваются бизнес-требования и отзывы клиентов. Данный подход основан на принципах быстрого обучения, постоянного совершенствования и клиентоориентированности (К3).

Корпоративные компании могут столкнуться с некоторыми трудностями в процессе внедрения Agile. Крупномасштабные проекты могут потребовать координации действий различных заинтересованных сторон и отделов, а сосредоточенность Agile на сотрудничестве и коммуникации может затруднить управление. Кроме того, проекты Agile требуют большей командной работы, самоуправления и быстрого принятия решений, что может потребовать трансформации организационных структур и иерархических структур (К3).

Однако нельзя игнорировать преимущества, которые Agile предлагает корпоративным компаниям. Agile дает возможность быстрее и гибче завершать проекты, эффективнее учитывать отзывы клиентов и легче адаптироваться к меняющимся потребностям бизнеса. Кроме того, Agile может повысить мотивацию команды и стимулировать инновации (К3).

Необходимо тщательно изучить организационную структуру компании. Принимая во внимание процессы распространения, в Agile-проектах в различных средах могут возникнуть трудности (К3).

В результате, принятие корпорациями таких подходов к управлению проектами, как Agile или Waterfall, зависит от характеристик проектов, запросов клиентов и организационных требований. Оба подхода имеют свои преимущества и недостатки. Важно, чтобы корпоративные компании выбирали наиболее подходящий подход к управлению проектами, принимая во внимание требования своего бизнеса и характеристики проекта. По мнению организаций компании, процессы распространения информации имеют важное значение. Agile-методология должна применяться в командах, работающих сообща. Распространение должно осуществляться в правильной среде (К3).

По словам четвертого эксперта:

Agile — это гибкий подход к управлению проектами, который позволяет лучше адаптироваться к быстрым изменениям и неопределенностям. Как правило, мы работаем сообща, основываясь на отзывах клиентов, и этапы проекта реализуются через регулярные промежутки времени. Agile предоставляет возможности для быстрого реагирования на потребности клиентов, внедрения инноваций и постоянного совершенствования (К4).

«Waterfall» — более традиционный и предсказуемый подход к управлению проектами. Проекты обычно реализуются поэтапно и последовательно, при этом каждая фаза завершается перед переходом к следующей фазе. Метод «Waterfall» позволяет заранее определить такие факторы, как масштаб проекта, бюджет и сроки (К4).

Широкое использование Agile в корпоративных компаниях позволяет управлять проектами более оперативно и адаптивно. Принятие клиентоориентированного подхода дает возможность раньше выявлять риски и быстро реагировать. Кроме того, он поощряет сотрудничество и общение внутри команды, а также поддерживает непрерывное обучение (К4).

Однако некоторые корпоративные компании могут предпочесть метод «Waterfall». Сложность и необходимость контроля могут стать более заметными, особенно в крупномасштабных проектах. Метод каскада позволяет лучше планировать проект, точнее оценивать его и более тщательно управлять ресурсами. В результате каждая корпоративная компания может выбрать метод Agile или Waterfall в зависимости от своих потребностей, проектов и ожиданий клиентов. У обоих подходов есть свои плюсы и минусы, и важно определить, какой метод лучше всего соответствует целям проекта, и применять его соответствующим образом (К4).

По мнению пятого эксперта:

Методы управления проектами Agile и Waterfall могут по-разному влиять на процессы распространения информации в корпоративных компаниях. В то время как Agile предлагает такие преимущества, как адаптация к быстрым изменениям, ориентация на клиента и гибкость, Waterfall представляет собой более спланированный, структурированный и последовательный подход (К5).

Благодаря своей способности быстро и непрерывно предоставлять ценность, Agile обеспечивает постоянное совершенствование продукта или услуги на основе отзывов клиентов. Это также может повысить удовлетворенность клиентов. В то же время он поощряет сотрудничество между командами и позволяет быстро адаптироваться к меняющимся потребностям благодаря своей гибкости (К5).

Waterfallный подход — это подход, при котором проекты состоят из заранее спланированных этапов. Это может быть более целесообразно для управления более крупными и сложными проектами. Поскольку Waterfall основан на заранее определенном плане и последовательности, можно легко отслеживать и контролировать ход выполнения проекта (К5).

«Оба метода имеют свои преимущества и недостатки. Выбор корпоративных компаний будет зависеть от характеристик проекта, структуры команды и организационной культуры. Важно выбрать подход к управлению проектами, который наилучшим образом соответствует потребностям проекта, и достичь успешных результатов, применяя принципы Agile, такие как гибкость, ориентация на клиента и постоянное совершенствование (K5).

4 Заключение

Agile и Waterfall — это два разных подхода, широко используемых в области разработки программного обеспечения и управления проектами. Каждый из них рассматривается как отдельная методология управления проектами и имеет определенные характеристики.

Данная статья предлагает базовую концептуальную структуру для оценки влияния подходов Agile и Waterfall на процессы управления проектами в корпоративной среде.

Модель «Waterfall» представляет собой традиционный последовательный подход. В этой модели процесс проекта состоит из определенных фаз, и каждая фаза завершается перед переходом к следующей фазе. Обычно фазы включают в себя: анализ требований, проектирование, кодирование, тестирование и развертывание. В каскадной модели каждая фаза выполняется последовательно, возвраты и переходы не допускаются. Планирование и документирование играют важную роль, а масштаб, сроки и стоимость проекта определяются с самого начала.

Agile-подход - это гибкий, итеративный и постепенный подход. Такой подход чаще используется в нестабильных и неопределенных проектах. Agile использует клиентоориентированный подход и делает упор на быструю адаптацию, частые циклы обратной связи и постоянное совершенствование. В Agile-проектах работа организована в виде краткосрочных итераций (спринтов), в рамках каждой из которых осуществляется создание функционального прироста продукта. Особое внимание уделяется командной работе, эффективной коммуникации и сотрудничеству, что обеспечивает гибкость и быструю адаптацию к изменениям.

Оба подхода обладают своими уникальными преимуществами и ограничениями. Методология Waterfall характеризуется высокой степенью структурированности, что обеспечивает надежность в планировании и контроле проекта. Однако данный подход демонстрирует ограниченные возможности для адаптации в условиях изменения требований. В свою очередь, методология Agile способствует быстрой адаптации к изменениям, обеспечивает оперативную обратную связь с клиентами и стимулирует развитие креативных решений. Тем не менее, использование Agile может быть сопряжено с определенными трудностями в области контроля и планирования проекта.

В зависимости от каждого проекта, организации и характеристик проекта более подходящим может оказаться подход Agile или Waterfall. Некоторые проекты могут потребовать четкого охвата и планирования, в то время как другие проекты могут потребовать гибкости и оперативности.

Подходы Agile и Waterfall предлагают варианты, подходящие для различных потребностей и проектов в управлении проектами. Характеристики проекта, ожидания клиентов, возможности команды и организационная культура являются важными факторами при определении того, какой подход выбрать.

В данной работе исследуется влияние различных подходов к управлению проектами, таких как Agile и Waterfall, на процессы распространения информации в корпоративной среде. Основной целью исследования является анализ применения этих двух подходов в управлении проектами корпоративных компаний, а также оценка их воздействия на эффективность организационной деятельности.

Согласно результатам проведенного исследования, применение Agile-подхода обеспечивает ряд существенных преимуществ, включая гибкость, оперативность в принятии решений и ориентацию на потребности клиента. Данный подход способствует быстрой адаптации корпоративных компаний к изменениям рыночных условий и эффективному удовлетворению ожиданий клиентов. Кроме того, установлено, что использование Agile способствует улучшению коммуникации и взаимодействия между командами, а также стимулирует внедрение инноваций и развитие креативного потенциала.

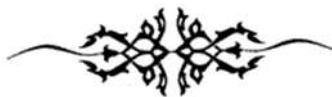
С другой стороны, каскадный подход (Waterfall) характеризуется более детально спланированным и структурированным процессом управления проектом. Данный подход проявляет особую эффективность при реализации крупномасштабных и сложных проектов, обеспечивая рациональное использование ресурсов. Однако успешное применение каскадной методологии предполагает предварительное определение таких параметров, как масштаб проекта, сроки и бюджет, что снижает гибкость и возможность внесения изменений в ходе выполнения проекта.

В результате исследования было установлено, что подходы Agile и Waterfall оказывают различное влияние на процессы распространения информации в корпоративных компаниях. Выбор подхода зависит от специфики проекта, ожиданий клиентов и организационной культуры компании. В то время как некоторые организации отдают предпочтение методологии Agile из-за необходимости управлять разнообразными проектами и быстро принимать решения, другие могут выбрать методологию Waterfall благодаря ее структурированности и предсказуемости.

При анализе процессов распространения информации эксперты подчеркнули значимость таких факторов, как целостность выполнения задач, дифференцированность требований и количество задействованных сред разработки. Эти аспекты играют ключевую роль при выборе подходящей методологии управления проектами — Agile или Waterfall.

5 Список использованной литературы

1. Kuhrmann, M., Diebold, P., Münch, J., Tell, P., Garousi, V., Felderer, M., ... & Prause, C. R. (2017, July). Hybrid software and system development in practice: waterfall, scrum, and beyond. In Proceedings of the 2017 International Conference on Software and System Process (pp. 30-39).
2. Moraes, A. T. D., Silva, L. F. D., & Oliveira, P. S. G. D. (2020). Systematization of absorptive capacity microprocesses for knowledge identification in project management. *Journal of Knowledge Management*, 24(9), 2195-2216.
3. Bass, R. B., Pejcinovic, B., & Grant, J. (2016, October). Applying Scrum project management in ECE curriculum. In 2016 IEEE Frontiers in Education Conference (FIE) (pp. 1-5). IEEE.
4. Beerbaum, D. (2021). Applying Agile Methodology to regulatory compliance projects in the financial industry: A case study research. *Applying Agile Methodology to Regulatory Compliance Projects in the Financial Industry: A Case Study Research* (April 26, 2021).
5. Wachnik, B. (2016). Agile Methodology as a tool for reducing information asymmetry in the implementation of it projects completed on the basis of the outsourcing strategy. *Information Systems in Management*, 5.
6. Batra, D. (2020). Job-work fit as a determinant of the acceptance of large-scale agile methodology. *Journal of Systems and Software*, 168, 110577.

УДК 333. 1

ПОТЕНЦИАЛ БУХГАЛТЕРСКОГО АУТСОРСИНГА ДЛЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РЕГИОНАХ КАЗАХСТАНА: АНАЛИЗ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ

Жантаева Г. М., Саркулова Ж. Ж., Айтбаева Д. Т.—сеньор лекторы кафедры «Финансы и учет» Международный Таразский Инновациялық институт имени Шерхана Муртазы

Тогайбаева Айнур Дауловна - Главный бухгалтер отдела управления финансов и экономики, бюджетного планирования и учета управления сельского хозяйства акимата по Жамбылской области

Аннотация. Данная научная статья посвящена анализу эффективности и потенциала применения бухгалтерского аутсорсинга для малых и средних предприятий в регионах Казахстана. Исследование направлено на оценку выгод и вызовов, стоящих перед предпринимателями, а также на выявление перспектив данной практики в контексте местного бизнес-сообщества. В статье рассмотрены основные факторы, влияющие на решение о внедрении бухгалтерского аутсорсинга в регионах Казахстана. На основе проведенного исследования предложены конкретные практические рекомендации для местных предпринимателей с целью оптимизации использования бухгалтерского аутсорсинга, учитывая специфику регионального бизнес-климата. Результаты исследования представляют собой ценный источник информации для принятия обоснованных решений о внедрении бухгалтерского аутсорсинга в малом и среднем бизнесе Казахстана с целью повышения эффективности и конкурентоспособности предприятий.

Keywords: accounting outsourcing, SME outsourcing, outsourcing Kazakhstan

Ключевые слова: бухгалтерский аутсорсинг, аутсорсинг МСБ, аутсорсинг Казахстана.

Annotation. This scientific article is devoted to analyzing the effectiveness and potential of using accounting outsourcing for small and medium-sized enterprises in the regions of Kyrgyzstan. The study aims to assess the benefits and challenges facing entrepreneurs, as well as to identify the prospects for this practice in the context of the local business community. The article discusses the main factors influencing the decision to introduce accounting outsourcing in the regions of Kyrgyzstan. Based on the study, specific practical recommendations are proposed for local entrepreneurs in order to optimize the use of accounting outsourcing, taking into account the specifics of the regional business climate. The results of the study represent a valuable source of information for making informed decisions on the implementation of accounting outsourcing in small and medium-sized businesses in Kyrgyzstan in order to increase the efficiency and competitiveness of enterprises.

В условиях современной экономической действительности малые и средние предприятия играют важную роль в развитии экономики многих стран, включая Казахстан. Для успешного функционирования таких предприятий необходимо обеспечивать эффективное управление финансами и бухгалтерским учетом. В данной статье мы рассмотрим эффективность и потенциал применения бухгалтерского аутсорсинга для малого и среднего бизнеса в регионах Казахстана, а также предложим практические рекомендации для предпринимателей. В 2023 году в Казахстане были внесены изменения в Налоговый Кодекс, которые оказали существенное влияние на бизнес-среду и практику учета. Одним из значительных изменений стало ужесточение требований к отчетности и налоговому учету для предприятий всех масштабов. Это включает в себя более жесткий контроль за правильностью ведения бухгалтерии, своевременным предоставлением отчетности и уплатой налоговых обязательств. В этом

контексте бухгалтерский аутсорсинг становится особенно значимым для предпринимателей в. Бизнес-среда становится более сложной и требовательной к соблюдению налогового законодательства, что увеличивает необходимость в квалифицированных бухгалтерах и налоговых консультантах. Бухгалтерский аутсорсинг предоставляет бизнесам возможность обратиться к специалистам, которые обладают не только профессиональными знаниями в области бухгалтерии и налогообложения, но и следят за последними изменениями в законодательстве. Это позволяет бизнесу избежать штрафов и проблем с налоговыми органами, а также сосредоточиться на своей основной деятельности. Более того, бухгалтерский аутсорсинг может предложить более эффективные и оптимизированные процессы учета и отчетности, что в свою очередь может привести к снижению издержек и повышению эффективности работы бизнеса. Таким образом, в условиях изменений в налоговом законодательстве в Казахстане, бухгалтерский аутсорсинг приобретает особое значение для предприятий всех масштабов, помогая им соответствовать требованиям законодательства и обеспечивать стабильность своего бизнеса.

1. Контекст малого и среднего бизнеса в регионах Казахстана.

Малый и средний бизнес играют ключевую роль в экономическом развитии регионов Казахстана, внося значительный вклад в формирование ВВП страны, создание рабочих мест и обеспечение устойчивости экономического роста. Однако, несмотря на свою важность, малые и средние предприятия в регионах Казахстана сталкиваются с рядом проблем в области бухгалтерского учета и финансового управления. Малые и средние предприятия (МСП) в Казахстане демонстрируют динамичный рост и значительный потенциал для развития. Эти предприятия охватывают широкий спектр отраслей, включая сельское хозяйство, производство, услуги и туризм. Малые и средние бизнесы являются источником инноваций и технологического развития, способствуют разнообразию продукции и услуг, а также укрепляют социально-экономическую структуру регионов. Одной из основных проблем, с которыми сталкиваются МСП в регионах Казахстана, является недостаточная квалификация бухгалтеров и финансовых специалистов. Часто предприятия не могут себе позволить нанимать опытных профессионалов или обеспечить их постоянное обучение и развитие. В результате этого качество ведения бухгалтерского учета и финансового анализа может оставлять желать лучшего, что влияет на принятие управленческих решений и финансовое здоровье предприятий. Также среди проблем в учете можно выделить сложности с налоговой отчетностью и соблюдением законодательства. Налоговые правила и требования к отчетности могут быть запутанными и изменчивыми, что создает трудности для МСП в их соблюдении. Неправильное ведение учета и нарушение налогового законодательства могут привести к штрафам и даже к закрытию предприятия. Бухгалтерский аутсорсинг представляет собой решение для многих МСП, сталкивающихся с проблемами в учете. Обращение к профессиональным бухгалтерам и финансовым консультантам позволяет предприятиям получить качественное и своевременное бухгалтерское обслуживание, а также обеспечить соблюдение законодательства и минимизацию налоговых рисков. Бухгалтерский аутсорсинг также может быть более экономически эффективным для МСП, поскольку они могут оплачивать услуги только по мере необходимости, не тратя ресурсы на содержание собственного бухгалтерского отдела.

2. Понятие бухгалтерского аутсорсинга и его преимущества

Бухгалтерский аутсорсинг - это передача функций бухгалтерского учета и отчетности стороннему поставщику услуг. Это может включать в себя ведение бухгалтерского учета, составление финансовых отчетов, налоговое планирование и другие финансовые операции. Основные преимущества бухгалтерского аутсорсинга для малого и среднего бизнеса включают снижение затрат на содержание внутреннего бухгалтерского отдела, повышение качества бухгалтерского учета за счет использования опытных специалистов и освобождение времени и ресурсов для основной деятельности предприятия.

3. Анализ эффективности бухгалтерского аутсорсинга в регионах Казахстана

Анализ развития бухгалтерского аутсорсинга в Казахстане за последние пять лет позволяет оценить динамику и тенденции данного сегмента рынка в стране.

А) Увеличение спроса на услуги бухгалтерского аутсорсинга: За последние годы наблюдается увеличение спроса на услуги бухгалтерского аутсорсинга со стороны малых и средних предприятий, а также индивидуальных предпринимателей. Это связано с ростом осведомленности о преимуществах аутсорсинга, а также с растущими требованиями к качеству бухгалтерского учета и отчетности.

Б) Увеличение числа компаний-поставщиков услуг: За последние годы на рынке бухгалтерского аутсорсинга в Казахстане наблюдается увеличение числа компаний, предоставляющих эти услуги. Это свидетельствует о росте конкуренции в этом сегменте рынка и разнообразии предложений для бизнеса.

В) Внедрение новых технологий и методов работы: Компании-поставщики услуг бухгалтерского аутсорсинга активно внедряют новые технологии и методы работы, такие как автоматизация процессов учета и использование облачных сервисов. Это позволяет увеличить эффективность и качество предоставляемых услуг, а также сократить время на выполнение работ.

Г) Усиление роли бухгалтерского аутсорсинга в условиях изменений законодательства: В связи с изменениями в налоговом и бухгалтерском законодательстве в Казахстане, многие компании обращаются за помощью к специалистам по бухгалтерскому аутсорсингу для обеспечения соблюдения новых требований и предотвращения штрафов и нарушений.

Д) Улучшение качества предоставляемых услуг: Конкуренция на рынке бухгалтерского аутсорсинга способствует улучшению качества услуг и повышению уровня профессионализма компаний-поставщиков. Это в свою очередь способствует увеличению доверия со стороны клиентов и укреплению позиций этого сегмента рынка.

В целом, за последние пять лет в Казахстане наблюдается положительная динамика развития бухгалтерского аутсорсинга, что свидетельствует о росте его значимости и востребованности среди бизнес-сообщества.

4. Практические рекомендации:

Для успешного внедрения бухгалтерского аутсорсинга в малом и среднем бизнесе в регионах Казахстана, предпринимателям следует учитывать следующие рекомендации:

Тщательно выбирать поставщика услуг на основе его репутации, опыта и квалификации.

Установить четкие процедуры взаимодействия с поставщиком услуг для обеспечения эффективного сотрудничества.

Провести анализ внутренних процессов и готовности организации к внедрению бухгалтерского аутсорсинга.

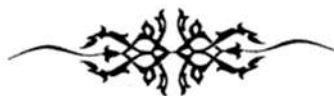
Обеспечить регулярный мониторинг и оценку качества предоставляемых услуг.

Взаклучений, анализ развития бухгалтерского аутсорсинга в Казахстане за последние пять лет позволяет сделать несколько ключевых выводов о текущем состоянии и перспективах этого сегмента рынка. Во-первых, следует отметить рост спроса на услуги бухгалтерского аутсорсинга со стороны малых и средних предприятий. В условиях ужесточения налогового и бухгалтерского законодательства, предприниматели всё чаще обращаются за помощью к профессиональным бухгалтерам и налоговым консультантам для обеспечения соблюдения требований и минимизации рисков.

Во-вторых, важно отметить активное развитие компаний-поставщиков услуг бухгалтерского аутсорсинга. Конкуренция на рынке способствует улучшению качества услуг и внедрению новых технологий и методов работы, что увеличивает эффективность и доступность бухгалтерского аутсорсинга для предпринимателей. Третьим ключевым аспектом является роль бухгалтерского аутсорсинга в условиях изменяющегося законодательства. Стремительные изменения в налоговом и бухгалтерском законодательстве требуют от бизнеса быстрой адаптации и соблюдения новых требований, что делает услуги бухгалтерского аутсорсинга более востребованными. Наконец, необходимо отметить значимость бухгалтерского аутсорсинга для повышения финансовой устойчивости и конкурентоспособности малых и средних предприятий в регионах Казахстана. Правильно организованный и квалифицированный бухгалтерский учет позволяет бизнесу сосредоточиться на своей основной деятельности, минимизируя риски и оптимизируя управленческие решения. Таким образом, бухгалтерский аутсорсинг становится неотъемлемой частью успешного ведения бизнеса в современных условиях, а его рост и развитие в Казахстане свидетельствуют о значительной роли этого сегмента рынка в поддержке экономического развития и стимулировании предпринимательской активности в регионах страны.

Список использованной литературы:

- 1) Бухгалтерский аутсорсинг: теория и практика" - под ред. В.Н. Чиркова, М.М. Тагиева.
- 2) Аутсорсинг финансовых и бухгалтерских услуг: практическое пособие" - Ю.В. Малахова, А.А. Пархоменко.
- 3) Организация бухгалтерского аутсорсинга в современных условиях" - И.С. Баталова, Т.И. Кондратенко.
- 4) <http://www.minfin.gov.kz/> Министерство финансов Республики Казахстан
- 5) <http://stat.gov.kz/> Бюро национальной статистики

УДК: 338.26

**Ақша қаражаттарының бухгалтерлік және аналитикалық
ақпараттар ағымын талдау**
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты
«Қаржы және есеп» кафедрасының сеньор-лекторлары:
Саркулова Ж. Ж., Жантаева Г. М.
ЕА 23-1 тобының студент: Үйсін Ұлжания

Аннотация. Бұл мақалада ақша қозғалысы туралы ақпарат базасы қарастырылады. Өртүрлі типтегі ұйымдардағы аналитикалық жұмысты ақпараттық қамтамасыз ету саласындағы мамандардың көпшілігі оның сапасын арттыруға ерекше көңіл бөледі, оған қол жеткізу деңгейі іргелі қағидалардың сақталуына байланысты. Жоғары сапалы ақпараттық қамтамасыз ету қазіргі жағдайда ұйымның өзі және барлық мүдделі тараптар үшін тиімділіктің берілген деңгейін қамтамасыз ету үшін қаржылық шешім қабылдау процесінде белгісіздікті азайтудың қажетті құралы ретінде түсіндіріледі.

Кілт сөздер: ақша қозғалысы, талдау, ақпараттық база, бағалау, қаржылық есеп беру.

Аннотация. Данная статья рассматривает информационную базу о денежных потоках. Большинство специалистов в области информационного обеспечения аналитической работы в организациях различного типа особое внимание уделяют повышению его качества, уровень достижения которого зависит от соблюдения основополагающих принципов. Качественное информационное обеспечение трактуется в современных условиях как необходимый инструмент снижения неопределенности в процессе принятия финансового решения для обеспечения заданного уровня эффективности для самой организации и всех заинтересованных сторон.

Ключевые слова: денежный поток, анализ, информационная база, оценка, финансовая отчетность.

Annotation. This article examines the information base on cash flows. Most specialists in the field of information support for analytical work in organizations of various types pay special attention to improving its quality, the level of achievement of which depends on compliance with the fundamental principles. High-quality information support is interpreted in modern conditions as a necessary tool for reducing uncertainty in the process of making a financial decision to ensure a given level of efficiency for the organization itself and all interested parties. **Keywords:** cash flow, analysis, information base, assessment, financial reporting.

Әрбір ұйымның мақсаты - пайда табу және оның қызметінің үздіксіздігін қамтамасыз ету. Дегенмен, рентабельді кәсіпорынның өзінде айналым қаражатының баяулауы және операциялық цикл ұзақтығының ұлғаюы туындауы мүмкін, үнемі қаражат тапшылығын сезінсе, дағдарыс алдында болуы мүмкін.

Кәсіпорын табыстылығының жеткілікті деңгейін және оның үздіксіздігін қамтамасыз ету мақсатында ақша ағындарын басқаруға негізделген көзқарас қағидаларын басшылыққа алу маңызды, оның негіздемесі жоғары сапалы бухгалтерлік және аналитикалық ақпаратпен қамтамасыз етілуі керек. Ақша қаражатының қозғалысы туралы деректер акционерлер, менеджерлер, инвесторлар және кредиторлар үшін өте маңызды.

Акционерлерге кәсіпорынның даму мүмкіндіктерін және оның төлем қабілеттілігінің жағдайын бағалау, кәсіпорынның өз міндеттемелерін өтеу және басқа да қаржылық міндеттемелерді орындау қабілетін бағалау үшін ақша қаражаттарының қозғалысы туралы ақпарат қажет. Инвесторлар мен кредиторлар, егер бұрын алынған несиелер мен олар бойынша пайыздарды өтеу айтарлықтай үлкен болса және қаражатты операциялық айналымнан бұрып жіберсе, дивидендтерді төлеу үшін компания оң ақша ағындарын қамтамасыз ете ме, жоқ па білуі керек.

Ақша қаражатының қозғалысы туралы ақпарат, кез келген басқа экономикалық ақпарат сияқты, түсінікті, сенімді, салыстырмалы және дер кезінде ұсынылуы керек. Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы жинақталған ақпарат тиісті түрде өңделуі, топтастырылуы, талдануы, жинақталуы, бағалануы және басқару тәжірибесінде пайдаланылуы керек.

Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы ақпаратты дұрыс қалыптастыру, оны талдау және бағалау шаруашылық жүргізуші субъектінің табысты жұмыс істеуінің маңызды факторлары болып табылады, бұл ішкі басқару және қаржылық есеп пен бақылау функцияларын жоғары сапалы ұйымдастыруды білдіреді. Ақша ағындарының жоғары сапалы мониторингі басшылыққа кәсіпорын қызметінің және оның еншілес ұйымдарының қызметіндегі әртүрлі салалардағы кемшіліктерді уақтылы анықтауға, оларды жою және бизнестің тиімділігін арттыру бойынша шараларды болжауға көмектеседі. Дегенмен, ақша ағындары туралы ақпаратты қалыптастыру және бағалау проблемалары әлі жеткілікті түрде зерттелмеген.

Кәсіпорынның шаруашылық операциялары туралы, оның ішінде ақшалай активтер қозғалысы туралы алғашқы ақпарат бастапқы құжаттарда тіркеледі және сәйкес аналитикалық және синтетикалық есеп регистрлерінде жинақталады. Бұл ақпарат ұйымның қызмет түрлеріне, басқару кезеңдеріне және бизнесті басқару бойынша шешім қабылдау мақсатына сәйкес әртүрлі сипаттамалар мен бағыттар бойынша рейтингке сәйкес ағынды режимде берілуі мүмкін.

Ақша қаражатының қозғалысы туралы жинақталған ақпарат әртүрлі контрагенттер алдындағы міндеттемелерді уақтылы және толық көлемде орындап қана қоймай, сонымен бірге уақытша босатылған және жинақталған қаражаттарды тиімді пайдалану, кіріс әкелуге бағытталатындай әртүрлі шешімдер қабылдау үшін пайдаланылуы керек. құралдар, олардың негізгі қасиеттерінің бірі - «Ақша жаңа ақша жасайды».

Шаруашылық жүргізуші субъектінің қаражаты туралы ақпаратты дұрыс қалыптастыру мен бағалаудың маңыздылығын атап өткен жөн. Бәсекеге қабілетті болуға және ішкі нарықта да, сыртқы нарықта да өз позицияларын нығайтуға ұмтылатын кәсіпорындар ақша ағындары, олардың өзгеруі және қаржылық жағдайға әсері туралы ақпаратты қалыптастыруға бірінші кезекте назар аударуы керек.

Бұл мәселені зерделеу барысында қазіргі уақытта ақша қозғалысы туралы ақпаратты қалыптастыру мен бағалаудың егжей-тегжейлі және әмбебап жүйесі жоқ екені белгілі болды. Тәжірибеде көп жағдайда ақша ағындарының ретроспективті талдауы жүргізіледі, ал ақша ағындарын басқарудың нақты тиімділігін бағалауды тек қана ірі ұйымдар жүргізеді, олардың әкімшілік жүйесінде арнайы қазынашылық және қаржылық бақылау бөлімдері бар. құрылды.

Жалпы ұйымның және оның құрылымдық бөлімшелерінің ақша ағындарын басқару жүйесін есепке алудың және аналитикалық қамтамасыз етудің бірыңғай әдістемесінің болмауы іс-жүзінде қаржы ресурстарының кірісі мен шығысында теңгерімсіздікке әкеледі, теріс әсер етеді және тұтастай алғанда бизнестің тиімділігіне теріс әсер етеді. Демек, ұйымның ақша ағындарын басқарудың барлық аспектілерін есепке алудың және аналитикалық қамтамасыз етудің тиімді әдістемесін әзірлеу өзекті және іс жүзінде сұранысқа ие.

Көптеген ғылыми жарияланымдарды талдау олардың авторлары, әдетте, ұйымдардың ақша ағындарын басқарудың жекелеген ішкі жүйелеріне фрагментті талдау жүргізетінін көрсетті, олардың ақпараттық негізі ақша ағындары бойынша қаржылық есеп беру болып табылады. Кәсіпорынның ақшалай активтерін пайдалану сапасының толық бейнесін алу үшін басшылыққа ақша қозғалысы туралы жан-жақты аналитикалық ақпарат қажет және олар басқару шешімдерін қабылдау үшін сенімді болуы керек [1, 236 б.].

Басқару қызметінде ақша ағындарын басқару жүйесін есепке алу және аналитикалық қамтамасыз ету әдістемесі өте маңызды рөл атқарады. Мәліметтердің үздіксіздігі, ұйымның нақты қаржылық шешімді жүзеге асыруға дейінгі және одан кейінгі жағдайын

салыстыру мүмкіндігі - осы жағдайлардың барлығы қаржылық жағдайдың сапасына, нарықтық құнына және нарық қатысушылары үшін инвестициялық объект ретінде ұйымның тартымдылығына тікелей әсер етеді. . Ұйымның ақша ағынын басқару үшін таңдалған әдістер қолда бар бухгалтерлік ақпаратты, қолма-қол ақша мен ақша қаражаттарының нысандарының қол жетімді жиынтығын, сондай-ақ басқару шешімдерін қабылдау процесіндегі жауапкершілік деңгейін ескеруі керек [2, б. 48].

Ағымдағы отандық тәжірибені талдау нормативтік талаптарға сәйкес жасалған қаржылық есеп беру ұйымның нақты қаржылық жағдайын әрқашан сенімді және объективті түрде көрсетпейтінін көрсетеді. Сондықтан, шешім қабылдау үшін бастапқы деректердің сенімділігін қиындата отырып, жеке мақалаларға үнемі түзетулер енгізу қажет.

Сондықтан, бухгалтерлік есептің қолданбалы әдістерін әзірлеу және ақша ағындарын басқару бойынша шешім қабылдауды аналитикалық қамтамасыз ету процесінде ұйым оларды пайдаланудың нақты қадамдық тәсілін қамтамасыз етуі керек, оның бастапқысы ақша қаражатын жинау және жинақтау болып табылады. қажетті бастапқы деректер.

Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы бухгалтерлік және аналитикалық ақпаратты қалыптастыру шаруашылық жүргізуші субъектінің ақша қаражаттары мен олардың баламаларын қалыптастыру және ұтымды пайдалану мүмкіндігін бағалау кезінде, оларды қызмет түрлері бойынша тиімді бөлуде, «таза ақша позициясының» жеткілікті деңгейін сақтауда, және ұйымның қаржылық және ақшалай табыстылығы арасындағы байланысты сипаттайтын негізгі және қосымша факторларды болжау. Яғни, ақша ағынын басқару бойынша шешім қабылдаудың негізгі принциптері жүйелі және жан-жақты болуы керек [3, б. 71].

Өртүрлі типтегі ұйымдардағы аналитикалық жұмысты ақпараттық қамтамасыз ету саласындағы мамандардың көпшілігі оның сапасын арттыруға ерекше көңіл бөледі, оған қол жеткізу деңгейі іргелі қағидаттардың сақталуына байланысты. Жоғары сапалы ақпараттық қамтамасыз ету қазіргі заманғы жағдайларда ақпараттық қамтамасыз ету ретінде түсіндіріледі. Ұйымның өзі және барлық мүдделі тараптар үшін берілген тиімділік деңгейін қамтамасыз ету үшін қаржылық шешім қабылдау процесінде белгісіздікті азайтудың қажетті құралы [4, б. 145].

Ұйымды басқару үшін бухгалтерлік есеп пен аналитикалық ақпараттың жоғары маңыздылығын айта отырып, мүдделі тараптардың ұйымның нақты жағдайы туралы хабардар болмауы ұйымның қызметіне қауіп төндіретінін атап өтуге болады, оның тоқтатылуына дейін. әрекеттер.

Ақша ағындарын басқару жүйесін ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету сапасының негізгі сипаттамалары, сонымен қатар оған қойылатын талаптар:

- уақыттылығы;
- сенімділік;
- ұтымдылық;
- өңдеуді түрлендіру және автоматтандыру;
- салыстырмалы және қабылдаудың жеңілдігі;
- өзектілігі, қалауы және қолжетімділігі.

Уақытты қамтамасыз ету мүдделі пайдаланушыларға ақша ағындары туралы ақпаратты басқару шешімдерін қабылдау үшін қажетті уақытта беруді қамтиды, бұл оны жинау мен өңдеуді жеделдету арқылы қамтамасыз етіледі.

Ақпарат сенімділігінің жеткілікті деңгейіне оның Қазақстан Республикасының «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есеп беру туралы» Заңына сәйкес кәсіпорында бухгалтерлік есеп тәртібін ұйымдастыру кезінде сақталуы арқылы қол жеткізіледі.

Қолма-қол ақша қозғалысы туралы ақпараттың ұтымдылығының шарты - деректерді жинауды, жинақтауды, сақтауды және пайдаланушыларға таратуды басқару, бұл

процестердің шығындары компания алатын нәтижелермен өтеледі деп есептей отырып, тиісті деректерге ие. тиімді бизнесті басқару.

Ақпараттың түрлендіру мүмкіндігі ұйымның ішкі басқару жүйесінің қандай деңгейіне арналғанына байланысты оның егжей-тегжейлі немесе жинақталған деректер түрінде ұсынылуын білдіреді. Бұл принципті іске асыру мәліметтерді автоматтандырылған өңдеудің заманауи техникалық және бағдарламалық құралдарын және ақпараттық технологияларды енгізу арқылы жүзеге асырылады.

Салыстырмалылық талабы сонымен қатар цифрлық деректер тізімінде ғана емес, сонымен қатар көрнекі кестелік және графикалық бейнелерде, презентациялар түрінде ұсынылған ақпаратты қабылдаудың жеңілдігін қамтамасыз етеді, пайдаланушыларға ашылған жағдайды талдау және бағалау үшін қабылдаудың жеңілдігін тудырады.

Ақпараттың өзектілігі, сақтығы және қолжетімділігі оның мүдделі пайдаланушылардың (акционерлер, басшылық, кредиторлар, сатып алушылар, жеткізушілер және т.б.) мүдделеріне сәйкестігімен анықталады. Ақпараттың қолжетімділігі мен анықтығы оны кез келген мүдделі пайдаланушы үшін жалпыға ортақ игілікке жариялау арқылы қол жеткізіледі. Бұл ретте ақпараттың қолжетімділігін көрсетуге белгілі шектеулер бар, бұл кезде шамадан тыс жария ету коммерциялық құпияны қорғауға теріс әсер етуі мүмкін.

Демек, ұйым бір жағынан ақпараттық асимметрияға бейімділік болмайтындай ашықтық принципін жүзеге асыруы керек, екінші жағынан сыртқы пайдаланушылар үшін деректердің қолжетімділігінде сақтық пен шектеулер сақталуы керек. Ақша ағындарын басқару үшін ұйымның ақпараттық қамтамасыз етудің тұтас жүйесін құрайтын ақпараттық компоненттер келесі деректерден тұрады:

- мерзімді есеп берудің бухгалтерлік деректері;
- басқарушылық есеп пен есеп беру деректері;
- статистикалық есеп және есеп беру деректері;
- салық есебі мен есеп беру деректері;
- операциялық есеп және есеп беру деректері;
- сыртқы бухгалтерлік емес мәліметтер;
- ішкі бухгалтерлік емес мәліметтер;
- жоспарлы бюджет деректері;
- стратегиялық бизнес-жоспарлардың деректері.

Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы ең толық ақпарат ұйымның жылдық қаржылық есеп беруінде ұсынылған – ақшалай операциялардың түрлері: ағымдағы, инвестициялық және қаржылық, түсімдердің түрлері, қаражаттардың шығыстары және олардың қалдықтары туралы егжей-тегжейлі мәліметтерді ашатын есеп. есеп беру күндері бойынша. Ұйымның қаржылық есептілігі бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы заңда, қаржылық менеджмент және бухгалтерлік есеп бойынша тиісті нормативтік құқықтық актілерде қамтылған талаптарды орындай отырып, бухгалтерлік есеп деректеріне сәйкес жасалады.

Ақша қаражаттарының қозғалысын басқаруды ақпараттық қамтамасыз етудің ең маңызды құрамдас бөлігі бухгалтерлік есеп болып табылады, атап айтқанда, есеп беру күніндегі ақша қаражаттарының қалдықтары мен олардың баламалары туралы ақпаратты көрсететін Бухгалтерлік баланс, сондай-ақ ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп, әртүрлі операциялардың түрлерін көрсетеді және мүдделі пайдаланушыларға кезең басындағы және аяғындағы қолма-қол ақша қалдықтары, ақша түсімдері мен шығыстарының барлық түрлері туралы, сондай-ақ таза қалдық туралы толық ақпаратты ұсынады.

Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есепті енгізу қажеттілігін анықтаған ең маңызды себептер:

1) компанияға қаражатты инвестициялау немесе ұсыну кезінде инвесторлар мен кредиторларға ақпаратты ашу қажеттілігі, инвестор немесе кредитор қаражаттың қалай,

қашан және кіммен қайтарылатынын білуі керек және бұл барлық ақпаратты көрсететін ақша қозғалысы туралы есеп;

2) есепті пайдалана отырып, кәсіпорынның өтімді активтері және оның қаржылық жағдайы туралы ақпаратты алу қажеттілігі; қажетті талдау жүргізгеннен кейін ақпаратты пайдаланушы кәсіпорынның өтімді активтерін, оның қаржылық жағдайын бағалап, бір шешімге келе алады. олардың басқару әрекеттерінің қолайлылығы туралы қорытынды;

3) ақша қаражатының қозғалысы туралы есеп, жинақтау негізінде қалыптасатын басқа қаржылық есептіліктен айырмашылығы, қызмет түрлері бойынша белгілі бір уақыт кезеңіндегі кірістер мен шығыстарды көрсетеді. Бұл ақпарат ішкі менеджмент пен сыртқы пайдаланушылардың басқару шешімдерін қабылдау кезінде өте құнды;

4) ақша қаражатының қозғалысы туралы есептегі ақпарат кәсіпорынның ағымдағы сәттегі абсолютті өтімді жағдайын бағалауға және болашаққа арналған трендті анықтауға көмектеседі;

5) мемлекеттік органдардың фискалдық және бақылау функцияларын орындау үшін ақша қаражатының қозғалысы туралы ақпараттың маңыздылығы.

Кәсіпорынның міндеттемелерін өтеу үшін белгілі бір уақытта қаражаттың болуы оның қаржылық төлем қабілеттілігін сипаттайды. Сонымен бірге ақша ағындарын қалыптастыру мен пайдалану тиімділігін арттыруға қатысты барлық басқару шешімдері ақша қаражаттарының түсуі мен жұмсалуды бақылауға мүмкіндік беретін ішкі есеп регистрлері болып табылатын белгілі бір ақпараттық базаға негізделеді.

Кәсіпорынның ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есепте ағымдағы, инвестициялық және қаржылық қызметке қаражаттардың түсуі мен жұмсалуды туралы белгілі бір кезеңдегі ақша ағындарының құрамы мен құрылымының өзгеруі туралы ақпарат ашылады. Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есептегі ақпараттың көлемі мен сипаты оны қалыптастыру әдісіне байланысты – 7 IAS сәйкес тікелей немесе жанама.

Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп беруді жасаудың тікелей әдісінің мәні мынада: ақша қаражаттарының қозғалысын есепке алу кезінде кәсіпорынның есептік кезеңдегі операциялық қызметінен түсетін ақша қаражаттарының тікелей түсуі мен шығысы ашылады.

Инвестициялық және қаржылық қызметтен түсетін ақша ағындары қаржылық есепте тек тікелей әдісті қолдана отырып көрсетіледі. Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп деректері мыналарды қамтамасыз етеді:

- алынған қаражат көздері мен олардың жұмсалу бағыттары туралы бухгалтерлік және аналитикалық ақпаратты ашу;

- есептің ағымдағы қызмет барысында алынған және төленген қаражаттардың негізгі құрамдас бөліктерінің жалпы сомаларын көрсететін бухгалтерлік есеп регистрлерінің деректерімен байланысы;

- ағымдағы, инвестициялық және қаржылық қызметке қатысты ақша қозғалысы туралы мәліметтерді ашудың салыстырмалылығы;

- аналитикалық есеп деректері бойынша транскрипттерді (қаржылық есептілікке ескертулерде қосымша ашу) пайдалану арқылы егжей-тегжейлі көрсету арқылы ақпараттың ең аз көлемін кеңейту мүмкіндігі.

Ақша қаражатының қозғалысы туралы есепте берілген ақпарат тек бизнестің ақша ағынын басқару үшін ғана емес, пайдаланылады. Бұл ақпарат тұтастай алғанда қаржылық жағдайды талдау процесінде пайдаланылады, өйткені бұл ақпараттың көмегімен ұйымның қаржылық-шаруашылық қызметінің әртүрлі аспектілерін талдауға және бағалауға болады;

- есепті және алдыңғы есепті кезеңнің нәтижелері және олардың динамикасы;

- қаражаттың түсуі мен пайдаланылуының негізгі көздерінің деректемелері;

- болашақта қаражаттың түсуі мен жұмсалудың белгіленген тенденциялары мен мүмкіндіктері;

- қолма-қол ақша төлемдері мен ағымдағы операциялар бойынша қолма-қол ақша түсімдерінің меншікті көздерінің сәйкестігі;

- өтімділіктің қол жеткізілген деңгейі және оның динамикасы;
- қарыз қаражаты есебінен қаржыландыру қызметінің тәуелділігі;
- қарыз қаражатына қызмет көрсету төлемінің пайыздық деңгейі;
- кәсіпорын қызметінің әрбір саласының маңыздылығы (ағымдағы, инвестициялық және қаржылық);
- ұзақ мерзімді инвестициялардың бағыттары мен түрлері бойынша инвестициялық қызметтің қызметі.

Ағымдағы операциялардан түсетін ақша ағындары өнімді өндірумен және сатумен немесе қызметтерді көрсетумен немесе жұмыстарды орындаумен байланысты қарапайым қызметтен ақша ағындарын тудырады. Сонымен бірге жабдықтаушылармен, еңбекақы бойынша қызметкерлермен, салық төлеуге арналған бюджетпен, пайыздарды төлеу үшін несиелік мекемелермен есеп айырысуды жүзеге асыру үшін қаражат түсімінің жеткіліктілігі кәсіпорынның өтімділігін, оның жұмыс істеп тұрған өндірісін сақтау қабілетін сипаттайды. белгілі бір деңгейде сату көлемі. Есепті және өткен кезеңдердегі ағымдағы операциялар бойынша ақша қаражаттарының қозғалысы туралы салыстырмалы ақпарат ағымдағы операциялардан болашақ ақша ағындарын болжау үшін негіз болып табылады. Ағымдағы операциялардан ақша ағындарының мысалдары:

- өнімді (тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді) өткізуден түскен тұтынушылардың дебиторлық берешегін өтеу;
- өнімді (тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді) болашақта жеткізу үшін сатып алушылардан аванстық төлемдерді алу;— поступление арендных платежей, включая роялти;
- қысқа мерзімді қаржылық инвестицияларды қайта сатудан түсетін түсімдер;
- айналым активтерін жеткізушілерден шоттарды төлеу;
- персоналға еңбекақы төлеу;
- салықтарды, алымдарды, бюджетке және бюджеттен тыс қорларға міндетті төлемдерді төлеу;
- банктік несиелер бойынша пайыздарды төлеу.

Кәсіпорынның инвестициялық операциялардан түсетін ақшалай қаражаттарының қозғалысы оның инвестициялық сипаттағы төлемдерді жүзеге асыру, атап айтқанда, басқа ұйымдарға несиелер беру, басқа ұйымдармен бірлескен қызметке қатысу, негізгі капиталға инвестициялау, құрал-жабдықтарды жаңарту, қатысу қызметін сипаттайды. басқа кәсіпорындардың жарғылық капиталын қалыптастыруда қаржылық лизинг (лизинг) бойынша сатып алынған негізгі құралдар үшін лизинг төлемдерін төлеуге және т.б. Инвестициялық қызметтен түсетін ақшалай түсімдер айналымнан тыс активтерді сатумен, бұрын берілген несиелерді қайтарумен және оларды ұсыну бойынша сыйақылармен, сондай-ақ басқа компаниялардың капиталына қатысудан түскен табыстармен байланысты.

Ұйымның қаржылық операцияларын жүзеге асыру кезіндегі ақша қозғалысы қарыз қаражатының қозғалысымен, жарғылық капиталдың өзгеруімен (акцияларды шығару немесе оларды сатып алу), сондай-ақ осы компанияның иелеріне кірістерді төлеумен (дивидендтер) байланысты.), мысалдары:

- акционерлер арасында акцияларды бастапқы орналастырудан, жарғылық капиталды көбейтетін акцияларды қосымша шығарудан түскен ақшалай түсімдер;
- қарыздар мен қарыздар бойынша қарыздың негізгі сомасының түсуі;
- облигациялар шығарылымын орналастыруға байланысты қаражаттың түсуі;
- акционерлерден меншікті акцияларды сатып алудан түскен ақшалай түсімдер;
- акционерлерден меншікті акцияларды сатып алуға бағытталған қаражаттың кетуі;
- борыштық міндеттемелер (несиелер, қарыздар, оның ішінде облигациялар шығарылымы) бойынша қарыздың негізгі сомасын өтеу;
- меншік иелеріне (қатысушыларға) дивидендтер төлеу.

Қаржылық операциялар бойынша ақша қаражаттарының қозғалысы туралы деректер болашақтағы ақша ағындарына қатысты кредиторлар мен акционерлердің (қатысушылардың) талаптарын қанағаттандыруды болжау және жоспарлау үшін, сондай-ақ қарыздық және үлестік қаржыландыруды тарту бойынша болашақ қажеттіліктерді анықтау үшін негіз болып табылады.

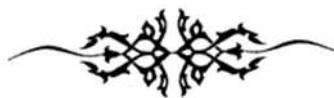
Ақша қаражатының қозғалысы туралы есеп кәсіпорынның ақша қаражатының кезең ішінде қалай пайда болғанын және қалай пайдаланылғанын түсіндіреді. Есеп берудің бұл нысаны кәсіпорынның есептік кезеңдегі қаржылық нәтижелерін көрсететін, есептеу әдісімен есептелген кірістер мен шығыстар туралы деректерді ашатын қаржылық нәтижелер туралы есепті алмастырмайды, бұл шаруашылық операциялардың есепті кезеңде көрсетілетінін білдіреді. олар осы операцияларға байланысты ақшалай қаражаттардың түсуіне немесе төленуіне қарамастан іс жүзінде жасалған. Қаржылық нәтижелерді дайындаудың есептеу әдісінен айырмашылығы, ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есепте олардың ақша қаражатына әсері бойынша операциялар көрсетіледі.

Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп, оның аты айтып тұрғандай, тек ақша қаражаттары мен олардың баламаларының нақты түсуі мен шығысы туралы ақпаратты ғана қамтиды; Тиісінше, ол қолма-қол ақшаның түсуі мен төлемдерінің көлеміне тікелей әсер етпейтін барлық қаржылық операцияларды алып тастайды. Ақша қаражатының қозғалысы туралы есеп қолма-қол ақшасыз операцияларды көрсетпеуі керек және осының нәтижесінде есеп пайдаланушылар басқару мақсатын дұрыс түсінуі үшін тек қана ақша қаражаттарымен және ақша қаражаттарының баламаларымен байланысты операциялық, инвестициялық және қаржылық қызметтен түсетін ақша ағындарына басты назар аударады. осындай деректердің шешімдері.

Осылайша, ұйымның ақша ағындары туралы ақпаратты ашудың егжей-тегжейлі деңгейін арттыру үшін есеп құрылымына ұйымның ақша ағындары туралы қосымша ақпаратты енгізу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Семенова Н.Н. Аналитическое обеспечение стратегического финансового менеджмента / Н.Н. Семенова // Новое слово в науке и практике: гипотезы и апробация результатов исследований. – 2016. - № 26. –с. 234-239.
2. Долгова, М. А. Проблемы в управлении денежными потоками / М. А. Долгова // Символ науки. – 2017. – № 12. – с. 48.
3. Кеменов, А. В. Управление денежными потоками организации / А. В. Кеменов. – М. : Юнити-Дана, 2015. –192 с.
4. Пласкова, Н. С. Теория и практика стратегического экономического анализа результативности бизнеса : монография. – М. : МАКС Пресс, 2007. – 368 с.
5. <http://www.minfin.gov.kz>/Министерство финансов Республики Казахстан

ПЕДАГОГИКА

ӘОЖ 88.5/6

С 52

THE CAUSES OF REACTIVE STRESS IN THE PERSONALITY

Smanova Uldanay Kaldybayevna, master of pedagogical sciences, assistant
International Taraz Innovation Institute named after Sherkhan Murtaza,
Republic of Kazakhstan, Taraz

Annotation. The article will be aimed at identifying the psychological features of personality distress and the ways of its occurrence, causes. Practical ways to identify and prevent the occurrence of distress in a person are considered.

Key words: stress, amitriptyline, imipramine, diagnosis, depressive disorders, reactive stress.

Аннотация. Статья будет направлена на выявление психологических особенностей дистресса личности и путей его возникновения, причин. Рассмотрены практические способы выявления и предотвращения возникновения дистресса у личности.

Ключевые слова: стресс, amitриптилин, имипрамин, диагностика, депрессивные расстройства, реактивный стресс.

Аңдатпа. Мақалада тұлға күйзелісінің психологиялық ерекшеліктері мен оның шығу жолдарын, себептерін анықтауға бағытталады. Тұлға бойында күйзелістің пайда болуын анықтау және оны болдырмаудың тәжірибелік жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: күйзеліс, amitриптилин, имипрамин, диагноз, депрессивті бұзылулар, реактивті күйзеліс.

In the field of psychology of the scientific theory of stress problems, this concept was introduced into scientific circulation for the first time by the Canadian physiologist Gans Selye in 1936. He said, «All the pain from stress!» with the wording represents a universal stress formula. In addition, he defines: «stress is a stereotypical, phylogenetic protective, adaptive reaction of the body to a stereotypical state of life, and not only a negative state of life.» He sees stress as a reaction that occurs in certain emergency situations. According to G. Selye, in any situation, he called eustress the positive side, which leads to adaptation and mobilization of the body, and psychological pain, sadness, unhappiness, weakness indicated distress [1].

Stress is a decrease in mental activity and a slowdown in movement and a bad mood. Stress always represents some unsatisfactory, unresolved or delayed human condition. Although this disorder is a disease of middle-aged people, it is widespread in all age groups-adolescence, youth and old age, while its manifestations in these groups may be atypical.

The 21st century is called the stress century. In developed countries, this disorder accounted for 6% of the adult population in the early 1990s. Stress has been one of the main problems of general medicine, going beyond psychiatric institutions: at a general doctor's appointment, at least 15% of patients reveal clinically pronounced stress symptoms. It was found that 10% of men and 20% of women can suffer from various types of stress throughout their lives. At least 200 million people are diagnosed with depressive disorders every year. Unlike other types of psychopathological disorders, stress conditions are not diagnosed in 40% of cases.

Stress is a mental disorder expressed by a persistent decrease in mood, motor inhibition and impaired thinking. The cause of development may be psychotraumatic conditions, somatic diseases, substance abuse, metabolic disorders in the brain or insufficient light (seasonal depression). Violations are accompanied by a decrease in self-esteem, social disability, loss of interest in ordinary activities, one's own life and surrounding events [2].

Currently, many difficulties arise in the new production, and in these difficulties a person cannot overcome the accumulated energy, and it is there that the energy destroys the person himself. The problem, which affects both oneself and the health of employees, determines the basis of psychological stress. Susan Lind said, «Stress is the most expensive form of detention that affects an employee's health and the firm's money».

Considering stressful problems, N.V. Samoukina wrote «professional stress is the tired state of an employee in performing emotional and extreme factors faced by performing professional work». She highlighted the main forms of occupational stress.

Informative stress is a difficult period of time and is applied in high responsible rules. In addition, informative stress is accompanied by uncertainty of the situation.

Emotional stress arises from an accurate or predictable fear. For example: feeling guilty for work not done, communicating with colleagues, etc.

The next type of communication stress is associated with the problems of hard communication. It is associated with high conflicts that cannot restrain themselves, as well as not giving up something, not protecting themselves from manipulative actions.

The most common type of occupational stress is competitive stress, the most common type of which is competition. A person sees his competitor in the environment. «A person who gives himself to a competitive race, he does not live his life, does not choose her at will, looks at her money and chooses, and also does not have time when he came to friends, people who need him», wrote N.V. Samoukina. The main problem of this person is only what they are pursuing-profession, success, competition.

The speed of our life is accelerating every day, in this case, people, having adapted them to the environment, find it difficult to maintain emotional balance. The human body does not have time to restore its strength, for this reason, all twelve human members feel daily experiences. And, of course, every day such a life ends throughout the day, which makes the nervous system obsolete.

Occupational stress is a factor associated with work.

1. Simple or strong work pressure. From the large number of collected works, the question arises: «I cannot complete this task». In this case, there are usually material circumstances that arise in frustration, hopelessness. usually a little work creates such conditions. An employee who does not receive a work assignment usually feels frustrated.

2. Poor physical working rules, such as poor light or heavy noise.

3. Lack of time (you always don't have time to do something)

4. The need for independent decision-making.

Stress factors are related to the roles of the employee in the team.

1. Role uncertainty, for example, ignorance with colleagues about what the boss expects from him, how to do a professional job. People need to know what the team expects from them, what they should do, how to do it, and how to evaluate them.

2. Role conflicts that you think this person is doing things that they shouldn't be doing.

3. Responsibility for certain objects and people. For example: (budget) reminds that responsibility for a person causes a lot of stress.

4. Very low responsibility [3].

There are many people in today's society who are able to quickly open their own society. Everyone accepts external discomfort in different ways. The simplest people remind you that if anger leads to a natural process, then a doctor's consultation reminds you that excessive human anger weakens nerves and stresses. In the era of the market, which mostly does not raise negligence, there are many reasons that lead to stress. For example, social problems, lack of funds, negative attitude towards people. Unfortunately, people do not know that he has a mental illness or do not want to admit it, do not turn to specialists and special centers. In order to avoid a little stress, you need to remember the following simple rules.

Firstly, any person should adhere to normal behavior. To do this, you need to eat in a timely manner, plan the right rest, and engage in a certain type of sport.

Secondly, if a person can understand what he needs in life. At the very least, every day should have the skills of effective, purposeful use. And only then can he be disappointed in his business and life, rid of unnecessary thoughts.

Thirdly, it is obvious that everyone strengthens the preservation of the values that he himself evaluates, is approaching the best. Stress has many negative effects on human health. It is one of the main causes leading to disorders of the nervous system and blood circulation. In the modern world, people have a significant influence on neurosis, that is, on stress abilities.

To sum up, a stressful period is considered a temporary moment of mood relaxation. At the same time, a person can react to changes in himself, if necessary, seek help from experienced specialists and regulate a stressful situation. Stress is a disease that can be treated, but it is

necessary to immediately identify and timely provide the necessary psychotherapeutic and psychological assistance to a person. In any case, there is a solution to all things, only a person must be disciplined without interrupting relationships with other people. Ideally, a person should ask himself: «do I want to suffer further or not?» Because a decrease in personal performance and activity in life, first of all, negatively affects others. In the world, a person has his own responsibilities and in order to fulfill them, a person should not lose his efforts.

References:

- 1 Казиев К.О. Стресс и способы его преодоления. // Вестник ПГУ. – 2017. – №2. – 182с.
- 2 Авдеев Д.А. Депрессия – как страсть и как болезнь. – М.: Мир. – 2012. – 195с.
- 3 Самоукина Н.В. «Психология и педагогика профессиональной деятельности». – М.; 2000. – 281с.

САҚ ДӘУІРІН ЖАҚЫНДАТҚАН ҒАЛЫМ

(Академик Меңдібай Әбілұлының ғылыми және әдеби еңбектері туралы)

Ғалым Қазжанов, филология ғылымдарының магистрі, Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты.

Казжанова Зада Рахмановна, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты, Астана қаласындағы Білім инновация лицейінің Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

М. Әбілұлы сақтар туралы ғылыми мақалалар, қиссалар, өлеңдер жазған қаламы жүйрік әмбебап қалам иесі. Оның тынымсыз ізденімпаздығын, еңбекқорлығын мерзімді басылымдарда жарияланған ғылыми-зерттеу мақалалары дәлелдейді. Ол ежелгі сақтар туралы балаларға арналған оқу құралдарын, хрестоматиялық оқу құралдарын, оқулық-хрестоматияларын жазып сақ дәуірін жақындата түсті. Оның қаламынан туған әдеби шығармалар әдебиетті сүйетін оқырмандарды таным әлеміне еріксіз жетелеп отырды.

Ең қызығы - ежелгі сақтар туралы тарихи, әдеби жәдігерліктерді ақтарып, әдебиеттерді шолып шыққанда 1994-95-жылдарда Орталық Азия мемлекеттерінде фольклорлық экспедицияда жинаған ауыз әдебиеті үлгілері алдынан шықты. Ол кезде М. Әбілұлы А. Иасауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік инновациялық университеті жанындағы Қазақстан тарихы және этнофилологиясы ғылыми-зерттеу орталығының кіші ғылыми қызметкері болып еңбек ететін. Сол қызмет істеген жылдары ол Өзбекстанда, Тәжікстанда, Түркіменстанда, Қарақалпақстанда, Қырғызстанда қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинады. Сол кездерде Түркістандағы *(Орталық Азиядағы)* түркі республикаларындағы қазақтар көп шоғырланған аудандарда, ауылдарда айтушылардан *(информаторлар)* қазақтардың ауыз әдебиеті үлгілерін, тарихи жырларды, аңыз әңгімелерді, ертегілер мен жұмбақтарды, мақал-мәтелдер мен жаңылтпаштарды жинады. Балаларға арналған ауыз әдебиеті үлгілері де назарынан тыс қалмады. Ал бұл жәдігерлер ежелгі дәуірдегі балалар ауыз әдебиеті тарихын зерделегенде аса қажетті жәдігерлер

болды. Ең бастысы- Меңдібай Әбілұлы Орталық Азиядағы фольклорлық экспедицияның өз жемісін бергеніне көзі жетті.

М. Әбілұлы 2012-жылы "Ежелгі дәуірдегі балалар әдебиеті" атты оқу құралын жазып, баспадан 500 дана етіп шығарды. Бұл кітаптың баспадан шығуы қазақ әдебиеттану ғылымындағы тосын жаңалық болғаны рас.

Профессор А. Қыраубаева Сақтар туралы былай деп жазады: "Сақтар біздің заманымыздан бұрын Монғұлия мен Дунайдың арасын мекендеген. "Сақ" сөзі қазақ тілінде бүгінге дейін сақталған. Мысалы: сақа (асық), сақшы, сақпан, қарсақ, сақсыну, тағы басқа. "Сақты" грек тарихшылары - искиит, еуропалықтар (европалықтар) - скиф дейді. Сақтар жауынгер болған. Жауынгер көшпенділердің батырлары туралы аңыз-әңгімелер б.з.б. V ғасырда өмір сүрген грек тарихшысы Геродоттың "Тарих" атты кітабында, қытайлықтар Сыма-цяньның "Жылнама", Бань-Гудің "Ханнама" атты кітаптарында жазылған. Олар біздің заманымыздан бұрын гректермен мәдени, саудасаттық байланысын орнатқан. Византиялық Феофилакт Симокатта: "Күншығыста тұрған скифтерді біз түркітер деп атаймыз", - деген. Көне Грециядағы жеті ғұламаның бірі саналған Анахарсис көшпелі скифтердің ұлы..." [1].

Ғалым һәм ақын М. Әбілұлы сақтар туралы ғылыми ізденістер жүргізе отырып сақтардың тарихи тұлғалары туралы әдеби шығармалар да жазды. Сақтардан шыққан әйгілі философ Анарыс Қоңырұлы мен сақтардың атақты батыр қызы Тұмар патшайым туралы қиссалар жазды. Сөйтіп, ғалым сақтар туралы зерттеу жұмыстарын әдеби шығармамен қатар жүргізіп, қазақ әдебиеттану ғылымында, қазақ поэзиясында өлшеусіз биіктерге көтерілді. Тағы бір атап өтерлік жәйт - ол ұмытылып бара жатқан, өлең мен қарасөз кезектесе жазылатын қисса жанрын қайта жаңғыртты.

Жоғары категориялы мұғалім К. Абдуллаева М. Әбілұлының сақтардың оқымыстысы, ғұлама философы Анахарсис (*Анарыс Қоңырұлы*) пен Тұмар патшайым туралы жазған қиссалары туралы былай деп жазатыны бар: "Белгілі ғалым әрі ақын М. Әбілұлы ежелгі сақтардың ғұлама, данышпаны Анахарсис туралы "Анахарсис-Анарыс туралы қисса", сақтардың батыр патшайымы Тұмар туралы "Тұмар патшайым туралы қисса" атты шығармалар жазды. Екі қиссадағы Анарыс пен Тұмар патшайым тарихта болған тарихи тұлғалар. Анахарсис-Анарыс бабамыз сақтардың ғұлама, данышпаны болған. Ал Тұмар сақтардың патшайымы. М.Әбілұлының аталған екі қиссасы қазіргі таңда рухани байлығымыздың молаюына қызмет етуде.

Белгілі ғалым А. Қыраубаева сақтар жайлы былай деп жазады: «Сақтар біздің заманымыздан бұрын Монғұлия мен Дунайдың арасын мекендеген. «Сақ» сөзі қазақ тілінде күні бүгінге дейін сақталған. Мысалы: сақа (асық), сақшы, сақпан, қарсақ, сақсыну, тағы басқа. «Сақты» грек тарихшылары – искиит, еуропалықтар (европалықтар) – скиф дейді. Сақтар жауынгер болған. Жауынгер көшпенділердің батырлары туралы аңыз-әңгімелер б.з.б. V ғасырда өмір сүрген грек тарихшысы Геродоттың «Тарих» атты кітабында, қытайлықтар Сыма-цяньның «Жылнама», Бань-Гудің «Ханнама» атты кітаптарында жазылған. Олар біздің заманымыздан бұрын гректермен мәдени, саудасаттық байланысын орнатқан. Византиялық Феофилакт Симокатта: «Күншығыста тұрған

скифтерді біз түріктер деп атаймыз», - деген. Көне Грециядағы жеті ғұламаның бірі саналған Анахарсис көшпелі скифтердің ұлы...» [2].

Қазақ Энциклопедиясында б.з.д. VI-VII ғасырларда өмір сүрген Анахарсис туралы былай деп жазады: «...Тарихта «Скиф-Анахарсис» деген атпен белгілі болған Сақ тайпасының ғұламасы» [3].

Анахарсис туралы философия ғылымдарының докторы, профессор Ғ. Есім, филология ғылымдарының докторы, профессор А. Қыраубаева, Тұрсын Жұртбай т.б. ғылыми-зерттеу мақалалар жазғаны белгілі.

К. Абдуллаева: "М. Әбілұлының "Анахарсис-Анарыс туралы қиссасы" Анахарсис бабамыз туралы жазылған алғашқы шығармалардың бірінен саналады. Сондықтан Анарыс бабамыздың өмірінен дерек беретін бұл шығарма әдебиетіміздегі айтарлықтай дүниенің бірі десек артық айтқан болмаймыз" деп жазды [4].

"Ежелгі сақтар" атты ғылыми мақаласы "Ежелгі сақ дәуіріндегі балалар ауыз әдебиеті" атты хрестоматиялық оқу құралына енгізілді. Бұл құнды кітаптың алғы сөзін жазып, құрастырған М. Әбілұлы болды. Хрестоматиялық оқу құралы 2014-жылы Тараз қаласындағы "Формат-Принт" баспасында 500 данамен басылды. Хрестоматиялық оқу құралы "Жаңылтпаштар", "Ертегілер мен аңыз әңгімелер", "Грек тарихшыларының ежелгі сақтар мен сақтардың тарихи тұлғалары туралы жазған еңбектері", "Рим тарихшысы Помпей Трогтың ежелгі сақтар туралы жазған еңбектері", "Эллада елінің ұлы ақыны Гомер мен Қытай жиһанкезі Мотиязының ежелгі сақтар туралы жазған шығармалары", "Қазақ ақын-жырауларының ежелгі сақ дәуірінің тарихи тұлғалары мен қаһармандары туралы жазған шығармалары" атты жеті тараудан тұрды. Бұл хрестоматиялық оқу құралы әрине, сақ дәуіріндегі ауыз әдебиеті туралы, сақтар туралы тарихи мәліметтерге толы құнды мағлұматтарға толы кітап болды.

Ең қызығы - М. Әбілұлының ежелгі сақтар туралы құрастырған оқулықтары мен оқу құралдары, хрестоматиялық оқу құралдары негізінде Жамбыл облысы, Т. Рысқұлов ауданының бірнеше мектептерінде, Тараз қаласындағы мектептерде "Ежелгі дәуірдегі балалар әдебиеті" атты 4-сынып оқушыларына таңдау пәні өтілді. Әрине, мұның өзі М. Әбілұлының ежелгі сақ дәуіріндегі балалар ауыз әдебиетін зерттеп-зерделеу барысында тынымсыз еңбектенгенін дәлелдеген еді.

М. Әбілұлы сақ дәуіріндегі жазба әдебиеттер мен ауыз әдебиеті үлгілері туралы ғылыми ізденістерге қалам тербеген кезде бұл тосын зерттеулерге кейбір ғалымдардың қолдау көрсете қоймағаны шындық еді. Мұның себебі әртүрлі. Оған тоқтауды мақсат еткен жоқпыз, біз осы мақаламызда М. Әбілұлының сақ дәуіріндегі ежелгі сақтардың мәдениетіне, жазба әдебиеті мен ауыз әдебиетін зерттеп, зерделеген М. Әбілұлының жанқиярлық еңбегі туралы айтпақпыз.

Ең алдымен, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ұлттық Ғылым академиясының академигі Қ. Бөлеевтің М. Әбілұлының "Ғылыми ізденістерге толы оқулық" атты мақаласына табан тірейміз: Академик Қ. Бөлеев "Ғылыми ізденістерге толы оқулық" деп аталатын мақаласында былай деп жазатыны бар: "Профессор М. Әбілұлының "Сақ дәуіріндегі қазақ әдебиеті" атты ғылыми ізденістерге толы оқулық - хрестоматиясы

қазақ әдебиеті тарихына қосылған айтулы еңбек болып саналатыны сөзсіз. Кітаптың аты айтып тұрғандай ежелгі сақ дәуірінің әдеби жәдігерліктерін қамтитын, терең ғылыми ізденістерге толы, өскелең ұрпаққа берері мол, тағылымдық бағытымен ерекшеленетін еңбек...

Сақ дәуірінің әдеби жәдігерліктеріне ғылыми тұрғыдан тұжырымдар жасап, қазақ әдебиетінің тарихын осы сақ дәуірінен бастау туралы пікірлерді алға тартқан М. Әбілұлы осы тақырыпта бірнеше кітаптар жазды. 2012-жылы "Ежелгі дәуірдегі балалар әдебиеті", "Ежелгі сақ дәуіріндегі балалар әдебиеті", "Ежелгі ғұн дәуіріндегі балалар әдебиеті" атты оқулықтары жарық көрді..." [5].

Осы жерде "Сақ дәуірінде балалар ауыз әдебиеті, немесе сақтардың (қассақтардың-қазақтардың) жазба әдебиеті пайда болуы мүмкін бе?" деген сұрақтың туындауы мүмкін.

2016-жылы Тараз қаласындағы Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті баспасынан "Сақ дәуіріндегі қазақ әдебиеті" атты хрестоматиялық оқу құралы жарық көрді. Бұл кітапты шығарудағы мақсат-сақ дәуіріндегі балалар ауыз әдебиеті туралы зерттеп-зерделенген еңбектердің алдында жалпы сақ дәуіріндегі қазақ әдебиеті тұрғанын алға тарту еді.

Академик Қ. Бөлеев одан әрі былай деп жазды: "М. Әбілұлы *"Аға саған (бұл) ошақ! Бөтен (жат ел адамы), тізеңді бүк! Халықта азық-түлік мол болғай!"* деген үш сөйлемнен тұратын Есіктен табылған Алтын адамның жанындағы күміс тостағандағы жазуды қазақтың жазба әдебиетінің бастау көзі деген мәселе көтереді.

М. Әбілұлы "Аға, саған (бұл) ошақ!" деген төрт сөзден тұратын сөйлемге мынадай пікір білдіреді: "Төрт сөзден тұратын бұл сөйлем терең оймен жазылған. Оқыған саналы адамды өмірдің терең тұңғиық қатпарларына жетелейді. Ошақ-отбасы, ошақ-шағын мемлекеттің қазығы, ошақ - бүкіл салт-дәстүр, тәрбие арнасы... Мұнан біз ошақ басындағы - отбасылық әдебиетті сеземіз. Бұл төрт сөз түгін түтететін, ас пісіретін ошақтың аса киелі екенін аңғартады. Қазақта: "Түтінің түзу ұшсын" деген аталы сөз бар. Немесе: "Баяғы Ыбырай атамыздан жеті бала бар, жетеуі жеті ошақтың түтінін түтетіп отыр..."- деген сөз тіркестерінде ошақтың киелі, қасиетті мүлік екенін санаға құяды. Сонан соң ошақ - отбасының алтын қазығы. Ошақ - отбасы мүшелерінің сиынар тірегі. Сақ бабаларымыз ошақты қадірлей отырып, онан шыққан отқа табынған. "Арман-мақсаттарымыз осы ошақтан аспанға ұшып шыққан от пен түгін арқылы Тәңіріге жетсін..."-деген тілек айтқан. Ошақ- кішкене мемлекеттің тірегі. Сол мемлекетті сыртқы дұшпандардан қорғау парызымыз. Ошақ бүгін болуы шарт. Төзімділік те, адалдық та, еңбеккерлік те, қажырлылық та, ұлтжандылық та, отаншылдық та, бауырмалдық та ошақ басынан басталады".

Мектеп оқушылары мен білімгерлерге, мектеп мұғалімдері мен ғалымдарға арнап шығарылған М. Әбілұлының "Сақ дәуіріндегі қазақ әдебиеті" атты оқулық-хрестоматиясы бүгінгі жаңғыру дәуірінде қазақ әдебиеті тарихының кезеңдерін зерделеуге оң әсер етеді. М. Әбілұлы ең көне дәуірлерден келіп жеткен ата-бабаларымыздың рухани мұрасын игілікті істерге бағыттау қажеттігін алға тартады. Өскелең ұрпақтарымызды рухани

құндылықтардың нәрімен сусындатып отырсақ, олардың рухани санасы жаңарып отыратыны сөзсіз. Сондықтан бұл кітап ғылыми-техникалық прогрестің жылдам дамып жатқан осындай кезеңде жаһандық бәсекелестікке қабілетті факторларды қамтып, қазақилық сана-сезімімізбен рухани мұраларымызға аса жауапкершілікпен қарауға ықпал етеді.

М. Әбілұлы біраз жылдардан бері сақ, ғұн дәуірінен жеткен әдеби жәдігерліктерді жинап, жариялап, зерттеп жүр. Ол осындай игі мақсаттармен Орталық Азиядағы қазақ түркілерінің ауыз әдебиетін, жазба жәдігерліктерді жинады. Оның үй мұрағатында көне Үйсін, Қаңлы дәуірлеріне жататын әдеби жәдігерліктер де бар.

М. Әбілұлының "Сақ дәуіріндегі қазақ әдебиеті" атты хрестоматиялық оқу құралының қазақ әдебиеттану ғылымында айтулы жаңалық болғаны рас. Ұлттық құндылықтарымызды сақтау, халқымыздың ежелден келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілері мен жазба жәдігерліктерді әдебиетіміздің тарихын тереңдетуге пайдалану - қазақилық болмысымызды айқындай түседі. Бұл кітап осындай игі істерді жалғастырып, ата-бабамыздан қалған бай әдеби мұраларымызды өскелең ұрпақтарымызға ұсынуда үлгі бола алады [6].

М. Әбілұлының "Ежелгі сақ дәуіріндегі балалар ауыз әдебиеті" атты оқу құралы туралы академик Қ. Бөлеев, ғылым кандидаттары Р. Садықбеков, Ж. Әбдуәлиевалар жылы лебіздер білдірді.

Филология ғылымдарының кандидаты Ж. Әбдуәлиева былай деп жазды: "Кітаптың ерекшелігі - ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілері болып саналатын ежелгі дәуір мұраларының енгізілуі. М. Әбілұлы бұрын еліміз басылымдарында жарияланбаған бұл мұраларды ел аузынан жинаған. Хрестоматиялық оқу құралына енген "Алтын" атты аңыз әңгіменің тәрбиелік мәні жоғары. Сақтардың көсемі және батыры Тарғытайдың балалық шағынан сыр шертетін бұл шығармада сексеуіл түбінде жатқан алтынды анасына әкеліп көрсеткен баласы Тарғытайға анасы: "Балам, алтынды қай жерден тауып алсаң, сол жерге апарып қой... Алтынды жоғалтқан жолаушы болуы мүмкін. Ол алтынын іздеп келеді..." - деп өсиет айтады.

Сонау көне ғасырлардан ұрпақтан ұрпаққа жетіп, халқымыздың рухани байлығына айналған жәдігерліктер М. Әбілұлының хрестоматиялық оқу құралынан орын алған... [7].

Белгілі ғалым Р. Садықбеков М. Әбілұлының "Ежелгі сақ дәуіріндегі балалар ауыз әдебиеті" атты кітабын "Жаңа серпілістерге толы кітап" деп бағалады. Хрестоматиялық оқу құралына енген ежелгі ауыз әдебиеті үлгілері жаңылтпаштар, ертегілер мен аңыз әңгімелер, сондай-ақ ежелгі грек, қытай тарихшылары мен ғалымдарының, ақын-жазушыларының ежелгі сақтар туралы жазған шығармалары; ежелгі грек тарихшылары Геродот пен Страбонның ежелгі сақтар туралы жазған еңбектері; Рим тарихшысы Помпей мен Трогтың ежелгі сақтар туралы жазған еңбектері; Анарыс пен Тоқсарының афоризмдері; Эллада елінің ұлы ақыны Гомер мен Қытай жиһанкезі Мотиязының ежелгі сақтар туралы жазған шығармалары; қазақ ғалымдары мен ақын-жазушыларының ежелгі сақ дәуірінің тарихи тұлғалары мен қаһармандары туралы жазған еңбектері қазақ әдебиеті тарихы мен қазақ балалар әдебиеті тарихының жаңа белестерін ашатыны сөзсіз.

Қазақ әдебиеттану ғылымында соны серпіліс әкелген М. Әбілұлы "Ежелгі сақ дәуіріндегі балалар ауыз әдебиеті" атты хрестоматиялық оқу құралының ұлттық идеологиямызда қуатты күш болатыны анық. Кітаптағы ертегілер мен аңыздар, жаңылтпаштар қазақ балалар әдебиетінің мұраларының ішінен ойып тұрып орын алады.

Бұл ертегілер мен аңыз әңгімелер, жаңылтпаштар мектептің оқулықтарына да енгізілуі қажет. Біз осындай ежелгі дәуір мұраларын балалар мен жасөспірімдерге ұлықтау арқылы оларды ұлтжандылыққа, отансүйгіштікке тәрбиелей аламыз.

Профессор М. Әбілұлы Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан, Қырғызстан қазақтарының ауыз әдебиеті үлгілерін жинаған, оны ғылыми айналымға қосқан ғалымдарымыздың бірі. Ол сонымен бірге Иран, Түркия, Қытай, Моңғолия қазақтарының ауыз әдебиеті туралы бірнеше ғылыми еңбектер жазды. Осындай ізденістердің нәтижесі осы хрестоматиялық оқу құралында көрініс береді. Бұл үлгі аларлық үрдіс. Біздің ауыз әдебиетіміз өте бай. Оны жинап, зерттеп, халыққа ұсынуымыз керек. Мұндай үлгіні ХІ ғасырда М. Қашғари бабамыз кейінгі оқымыстыларға ұсынып кеткен. Ол сонау ежелгі сақ дәуірінің мұрасы - Алып Ер Тоңғаны жоқтау жырын ел аузынан жазып алып кітапқа енгізген. Ауыз әдебиетін жинаушы һәм басылымдарда жариялауда еңбек еткен әдебиетші-ғалымдарымыз Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов т.б. ұлттың құндылықтарын көздің қарашығындай сақтаған оқымыстыларымыздан үлгі аулымыз керек. М. Әбілұлы осы дәстүрді жалғастырып жүр. Меңдібай Әбілұлы ұлттық идеология туралы былай деп жазды: *"Ұлттық идеологияның кілті-балалар әдебиетінде"*. Ұлттық идеология туралы сөз болғанда балалар әдебиетін айналып өту мүмкін емес.

Әдеби жәдігерліктеріміз, соның ішінде балалар ауыз әдебиеті біздің рухани байлығымыз. Балалар мен жасөспірімдерді ұлттық салт-дәстүрлер мен халқымыздың ауыз әдебиеті үлгілері арқылы тәрбиелеу - батыстан қаптап келе жатқан техногендік өркениетке бас имеудің бірден бір жолы. М. Әбілұлының балаларға арналған оқулықтары мен оқу құралдары, хрестоматиялық оқу құралдары осының бір айғағы іспеттес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қыраубаева А., "Ежелгі әдебиет", Алматы- "Өнер", 2008-жыл, 6-б.
2. Қыраубаева А., "Ежелгі әдебиет", Алматы, "Өнер" баспасы, 2008. 6-б.
3. Қазақ Энциклопедиясы, Алматы, "Ұлттық Энциклопедия" баспасы, 1999-жыл, 359 б.
4. Абдуллаева К., "Сақтардың тарихи тұлғалары туралы қиссалар", ТИГУ Жаршысы, №5, қараша-желтоқсан, 2011. 72-б.
5. Бөлеев Қ., "Ғылыми ізденістерге толы оқулық", "Әмбебап қаламгер, ғалым һәм ұстаз", Тараз, 2018. 3-б.
6. Бөлеев Қ., "Ғылыми ізденістерге толы оқулық", кітапта: "Әмбебап қаламгер, ғалым һәм ұстаз", М. Әбілұлының "Таразым-тарихтың бесігі" атты шығармашылық кешінде жасалған баяндамалардың жинағы, бірінші кітап, Тараз инновациялық-гуманитарлық университетінің баспасы, Тараз, 2018, 3-4-бб.
7. Әбдуәлиева Ж., "Ежелгі дәуір мұралары", кітапта: "Әмбебап қаламгер, ғалым һәм ұстаз", М. Әбілұлының "Таразым-тарихтың бесігі" атты шығармашылық кешінде жасалған баяндамалардың жинағы, бірінші кітап, Тараз инновациялық-гуманитарлық университетінің баспасы, Тараз, 2018., 13-б.

ТІЛ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ӘДЕБИ НОРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институтының қауымдастырылған профессоры, ф. ғ. к. Карибаева А. У.

Резюме: В этой статье рассматриваются вопросы, о том, что культура языка и языковая норма в развитии в периодической печати.

Кілт сөздер: мәдениет, тіл мәдениеті, сөйлеу тілінің мәдениеті, әдеби норма, әдеби тіл т.б.

Мәдениет оқу-ағарту, ғылым-білім, т.б. рухани өмір табыстарының жиынтығы, ал тіл мәдениеті дегеніміз тілдік тәсілдердің жетілген дәрежесі. Сонымен қатар, ол сөз жұмсаудағы ізеттілік пен сыпайылықтың, оқу мен жазудағы сауаттылықтың, тіліміздегі тілдік тәсілдердің дұрыс қолдану дағдысы. Тіл мәдениеті екі салаға бөлінеді, олардың бірі «сөйлеу тілінің мәдениеті» болса ал, екіншісі «баспасөз тілінің мәдениеті». Олардың қарым-қатынасы қоғамда өте күшті қызмет атқарады. Әдеби тіл – сөйлеу тілінен нәр алса, баспасөз тілі - сөйлеу тіліне әсер етеді. Баспасөз тілі мәдениетінің дәрежесі - әдеби тілдің де, сөйлеу тілінің де сапасына белгілі дәрежеде өлшем бола алады. Сондықтан да баспасөзді – әдеби тіл мәдениетінің айнасы деуге болады. Біз бұл жерде сөйлеу тілінің мәдениетін де, көркем әдебиет тілінің өнерлік, көркемдік қасиеттерін сөз етпейміз. Өйткені, көркем әдебиет тілі эстетикалық тәрбие құралы, бейнелеу, көріктеу құралы ретінде қарастырылады. Әдеби тілді байытуда, дамытуда халықтың тіл мәдениетін қалыптастыруда, арттыруда қазақ баспасөзінің ролі ерекше. Қазақ әдеби тілін өмірге шыңдаудың негізі баспасөз болып табылады. Баспасөзде жарияланған әрбір мәтін сауатты да, мәдениетті жазылуы тиіс. Осы мәдениеттің негізінде тілімізде тіл мәдениеті мен сөз мәдениеті, орфографиялық норма мен орфоэпиялық норма қалыптасты.

Жазуымыз тұрақты, әрі халықтың жазу мәдениеті жоғары болу үшін, баспа орындарында сауатты жазу талабын күшейтумен қатар, орфографиялық сөздіктерде ресми бірлікті дәріптейтін болуы керек. Мәселен, орфографиялық сөздіктің алғы сөзінде біріккен сөздерді бөлек жазуды уағыздайды да, жазылуы әбден қалыптасып кеткен мынадай бірлі – жарым сөздердің тек орфографиясы бұрынғы қалыптасқан күйінде өзгеріссіз беріледі.

Сөздікке қарасақ, «тек, ғана, бірлі – жарым» емес, көптеген сөздер біріктіріліп жазылған және соларға ұқсас сөздер бөлек те жазылған, - дейді көрнекті тіл маманы, профессор Қ.Жұбанов. Сондай-ақ ғалым ... күрделі сөздің жазылуы бір қалыпқа түспей, көптен бері талас тудырып жүргенін және емле қателерінің көптігін айтады [1,165].

Біріккен сөз жаңа мағынаға ие болған сөз, сондықтан, мағынаға қосақталған екі сөздің бұрынғы мағыналары бірде сақталып, кейде сақталмай жазылады. Көп жылдан бері бірігіп жазылып жұртшылыққа үйреншікті болып кеткен, әдеби тілде жиі қолданылып, нормаға айналғандардың ішек – қарнын ақтармау керек еді, - дейді ғалым [2,206]. Соңғы кездері көптеген «тіл мамандарының жасаған эксперименттері» сәтті болмай шықты. Өйткені, қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің де көмегі тиетін емес дейді, - ғалым тілдік норма жайлы туралы өз пікірлерінде.

Тілдік норма – тілдің әдебилігінің бір белгісі. Мұнан сөйлеу тілінде норма болмайды деген түсінік тумайды, керісінше онда да норма бар. Бірақ бізге керегі, әдеби тілдің

нормасы болғандықтан, халықты әдеби тілге баулитындықтан, халықтың, әдеби тілге тіл мәдениетіне көз жүгірткенде, олардың әдеби тілді қаншалықты дәрежеде сақтай алатыны, немесе сақтай алмайтыны қарастырылады. Оған сыпайы сөйлеу, ойды айқын айту, сөзді орынды қолдану, ой мақсатына лайық сөйлемді дұрыс құру сияқты дүниелер енеді. Кейбір ғалымдардың тіл мәдениетінің негізі – норма дегені мен тілдік заң бірдей деген пікірі қате[3,206].

Өйткені, біз норманы «заң» деп түсінбейміз. Ал тілдік «норма» деген өзгермейтін, ауыспайтын, жылыспайтын нәрсе емес, нормада ауытқулар көп кездеседі. Норманың екі түрі болады, оның бірі – жөнімен ауытқу, ал екіншісі- жөнсіз ауытқу. Мәселен, көркем әдебиетте, ауыз екі сөйлеу тілінде, «бармаймын», «айтпаймын» сияқты келер шақ етістіктері «барман», «айтпан» сөздері сияқты белгілі бір стильдік мәнде қолданылады. Сондай-ақ «рұқсат» сөзін автор атынан ұлықсат, лұқсат түрінде қолдану да жөнсіз ауытқудың бір түрі. Мұндай ауытқуды жөнсіз ауытқу деп есептейміз. Егер жазушы бұл сөздерді персонаж ретінде қолданса, оны жөнімен ауытқу деуге болады. Біздің мақсатымыз жарыса қолданылатын осындай сөздер мен грамматикалық тұлғалардың тиімдісін нормаға айналдырып, басқаларының жөнін тауып, дублетке, не диалектке айналдыруымыз керек. Мәселен, студенттер тілінде де көптеген осы сияқты сөздер кездеседі. Мысалы, «инновациялық институт» сөзін студенттер «универ» деп қолданады. Айталық, «универге барам, универден келем, универдемін» деген сөздер «жаргон» сөздер деп есептейміз, бірақ бұл сөзде тілімізде «дүкенге барам, дүкеннен келем» деген сияқты стильдік тұрғыдан нормадан жөнсіз ауытқу ғой. Бұл нормалау принциптеріне жатады. Нормалау принциптерінің негізі – әрбір әдеби тілдің өсу дәрежесі мен нормалау нысандарына байланысты. Сондықтан, нормалау бағытын дұрыс ұстану керек, өйткені оны көп жылдық тәжірибе көрсетеді. Мәселен, қазақ әдебиетінің даму кезеңінде, әртүрлі нормалар қолданылған.

ХУІІІ ғасырдағы ақындар тілінде және хандардың жарлықтарында ескі өзбек әдеби тілінің нұсқалары және кітаби тіл норма болған. Мысалы, бірлән (бірігіңдер), барадүр (барады), айтылмыш (айтылады), үшбу (осы), мілләт (ұлт), харакат (әрекет), уағада (уәде), һам (және) т.б. Бұл сөздер Абай шығармаларында да қолданылады.

Сондай-ақ, әдеби тілдің өлең – жырлардан басқа да нұсқалары халықтық қасиетке ие болғанда, араб-парсы сөздерін қолдану мен қатар шағатай сөздерін өзгертіп қазақша айту мен қазақ тілінің дыбыстық заңына лайықтап қолдану бағыты Абай заманында күшті болды. Ескі сөздер мен ескіше жазу нормалары бірден жоғалып кете қоймайды, ол Кеңес дәуірінің басында да қолданылды. Ал жаңа норма халыққа бірден сіңісіп кете қоймайды, себебі ескіше хат таныған адам ескіше жазады, оқиды, сөйлейді. Мәселен, Абай шығармаларының лексикасында араб-парсы сөздері мен көне түркіше және қазіргі түркі тілдерінің сөздері көп қолданылған. Абай сөздігіне қарап отырсақ, оның алғашқы жылдардағы арабша, латынша жазылған шығармаларында, қара сөздерінде көптеген араб сөздері кездеседі. Мысалы: хақим (әкім), ғыззат (іззет), ғұмыр (өмір), ғарап (араб), ғадалат (әдет), ғанимат (ғанибет), ғамал (амал), ғалам (әлем), ғайып (айып) т.б. түрінде қолданғанын байқадық. Мәселен: Хақим Абай. Хәкім ата. Хәкім ата қойымшылығы. Қожа Ахмед Яссауи өз заманында Сүлеймен Бақырғаниды хәкім етіп, Сырдарьяның төменгі ағысы мен Арал бойларына жіберген.

Мұны кезінде сыншылар мен тілшілер Абай шағатай әдебиетінің шеңгелінен шыға алған жоқ,- деп сынаса, Қ.Жұбанов пен М.Балақаев былайша көрсетеді: «13-19 жастар шамасында Абай мұны жалтыратып тағынғанмен, сонан соң ол тілден суынып, тастап кеткен тәрізді», - деген ой түйеді Қ. Жұбанов [4.291].

Абайдың өзінен кейінгі шыққан әдебиеттерде ондай нормаларды бұзып, аудармашылардың жаңа нормаға сәйкес, әрі қазақ тілінің заңдылығына сәйкестендіріп қолданғаны айқын. Сондықтан, біз осы жағынан Абайды әдеби тілдің негізін қалаған классик ақын деп үлгі етеміз. Әдеби тілде болуға тиісті жағдай оның белгілі бір даму кезеңінде қылаң беріп, бой көрсетеді. Тіл мамандарының мақсаты: жоқты жону, барды ұштай жетілдіру болып табылады. Нормалаудың да басты принципі осы болуы керек. Нормалауда қалам қайраткерлерінің де тәжірибелері мен өнегелі ұстаздардың үлгілеріне сүйенуіміз керек. Қазіргі әдеби тіл нормаларының айнасы – олардың әдеби үлгілері. З. Шашкиннің сөзімен айтқанда: «Абай тілі салмақтасаң - таразы, қарасаң – айна сияқты...». Абайдың мақсаты – «тіл ұстартып, өнер шашпақ» Бұл ұлы ғұламаның тамаша талғамы мен өнерінен сусындаған қазіргі ақын-жазушыларымыздың, журналистер мен ғылыми қызметкерлердің үлгі алатын сабағы дер едік.

Өйткені, Абайдың данышпандығы мен даралығы сонда, оған деген еліктеу, одан үйрену, оның өмірінен нәр алу ізгі ниет қой. Абай алдында барлық халықтың бас иетіні де сондықтан болуы керек. Тіл мәдениеті тұрғысынан біз үшін өте маңызды мәселе тілдік норма жайында болып отыр. Тілдік норма дегеніміз – әдеби тілдің жүйелілік қасиеті. Қазақтың қазіргі әдеби тілі – белгілі бір диалект негізінде емес, жалпы халық тілінің негізінде дамып келеді. Халықтың сөйлеу тілі – ескі әдеби мұралардың тілі және қазіргі әдебиеттің өзі тілдің қайнар бұлағы. Қазақтың көрнекті жазушысы С. Мұқанов айтқандай: «халықтың ең қымбат кені». Сондықтан әдеби тілді байыта түсейік деген ниетпен «сөз асылы – елде, кен асылы - жерде», - деп айтқан пікірін қолдай отырып, сол асыл қазынаға, қымбат кенге түсіп, кенелуіміз қажет. Ол біздің заманымыздың бізге сыйға тартқан заңды сыбағасы [5. 241]. Сондай-ақ, қазақ тілі орыс тілінің игілікті әсерімен қыруар байлыққа ие болды. Әдеби тілдің даму барысында жаңа тілдік нормалар қалыптасты. Сондықтан тілдік норма дегенді біз маңызды мәселелердің бірі деп қараймыз. Ең алдымен «тілдік норма» мен «нормалау» деген ұғымды түсінуіміз керек.

Тіл – ойлаумен байланысты болғандықтан, ол өсу, даму барысында болатындықтан, қатып қалған тілдік тәсілдермен өмір сүре алмайды. Мәселен, әртүрлі ой-пікірді әрқилы құрамда айтылу мақсатына қарай әр түрлі орамда жұмсай береміз. Әрбір сауатты кісі ой-пікірін қағазға түсіргісі келсе, міндетті түрде тілдің жалпыға ортақ тілдік нормаларына сүйене отырып жазады. Ал әдеби тілдің нормасы – тілдің жүйелі қасиеті. Нормалау дегеніміз – ол тілдік дұрыс тәртіп. Тәртіп – ұйымдасқан, қоғамдық тәртіп, ол біздің жазуымызда, сөз қолдануымызда, сөйлем құрауымызда және әдеби тіліміздің өн бойында жатыр. Сонымен қатар «тіл нормасы» - деп адамдардың бір -бірімен қатынас жасау нәтижесінде қалыптасып бекіген, жалпы халыққа тегіс танылған тілдік құбылыстарды айтамыз.

Тілді нормаландыру ісіне тіл мамандары, әдебиетшілер, жазушылар, журналистер, актерлер және басқалар белсене қатысады. Халықтың жазу мәдениетін бір ізге салу: орфография, терминология, пунктуацияны реттеу, сөздіктер құрастыру арқылы көп

табысқа жетуге болады. Тіл нормасы - тарихи құбылыс. Ол сөйлеу және жазу арқылы қалыптасып, адамдардың санасында сақталып, ұрпақтан - ұрпаққа ұласып, дамып, жетіліп отырады. Соған орай, әр кезде тіл қолдану заңдылықтарын білдіретін ұғымы да, өзгеше болады. Мысалы: Белгілі бір тарихи кезең үшін «дәстүр» деп қолдану орынды болса, қазір «тіл нормасы», «әдеби норма», «әдеби тіл» терминдері қалыптасты. 1920 жылға дейін «қала», «кент», «шаһар» сөздері қатар жұмсалып келді де «қала» әдеби нормаға айналып кетті.

Ал 1930 жылдары, бір сөз жаңа, және- және болып, қалық-халық, болып, үйіткені-өйткені болып түрліше жазылатынды. Кейін және, халық, өйткені, варианттарын қабылдап, әдеби нормаға сіңісіп кетті. Тілдің нормалану процесі үздіксіз болып отырады. Бірақ ол процесті жеделдейтін кез - әдеби тілдің еркін жан - жақты даму жолына түскен кезі. Әдеби тіл пайда болғанда, халық тілінде, ала - құлалыққа тыйым салына бастайды да таңдау, талғау тәсілі күшейеді. Мысалы 18 ғасырда араб - парсы тілінен енген сөздердің айтылуында, жазылуында ешқандай тиянақ болмайтын. Сол кездегі әдеби тілде: әдет - ғадет, өмір - ғұмыр, күна - гүна, кітап - китап болып жазылатын. Бұл сөздер осы күнде әдеби тілдің нормасына айналып кетті. Өйткені, қазіргі түркі тілдері ішінде қарақалпақ тілінде әдет, гүнә, китап сөздері қазіргі кезеңде де қолданылады. Сондықтан да, әдеби тілдің нормасы, жазба тіл арқылы қалыптасып, шыңдалып отырады. Ал, оның өңделіп жетілуі және халық арасында тарап, жалпыға танылуы, ұлттық әдебиеттің дамуымен байланысты болды. Қазақта тұңғыш әдеби жазба тіл мен әдеби тіл үлгісін жасағандар Абай мен Ыбырай. Олар жалпы халықтық тілдің сөздік қорының тек түсінікті тұлғаларын ғана, шығармаларында қолданған. Фольклорлық бай мұраны шебер пайдалана білген. Жалпы халықтық тілдің сөздік қорының бай қазынасының ең тамаша қасиеттерін бойына сіңірген. Сондықтан да басқа түркі халықтары да Абайдың тілін әдеби тілдің негізі ретінде қабылдайды.

Бұл тілде Абайдан бастап, Шәкәрім, Ахмет Байтұрсынов та осы әдеби тілдің негізінде сөйлеген. Сондықтан, ол шығармалар, көркем сөздің ерекше үлгісі ретінде мәңгі жасайды. Тілдің ілгері даму процесінде оның ішкі заңдарына негізделген жүйелілік пайда болып, оларды қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық қағидаларынан анық көруге болады. Тілдік дәстүрлерді әдеби тіл бекемдей түсті де, сөйлеу тілінде бар шашыраңқылықты жою, тілдік норманы орнату процесі басталды. Әдеби тілді ілгері дамыту туралы, үкіметтің саясаты негізінде, әдеби тілді нормалауға бағытталған жұмыстар жүргізілді. Жазба әдебиеттің дүкеніне түскен тіл байлықтары, сөз шеберлігінің қаламына ілінетіндіктен, әр алуан әшекейге безенеді, сымбаттылық қасиетке ие болады, ықшамдалып жан жақты байи түседі. Осылардың нәтижесінде тілдік норма жасалады. Әдеби тілге сіңген, тілде орныққан, тіл байлықтары - тілдік «норма» дегенге жатады. Сонымен қатар «тіл нормасы» - деп адамдардың бір-бірімен қатынас жасау нәтижесінде қалыптасқан, жалпы халыққа тегіс танылған, тілдік құбылыстарды айтамыз.

Тілді нормаландыру ісіне тіл мамандары, әдебиетшілер, жазушылар, журналистер, актерлер және басқалар белсене араласады. Халықтың жазу мәдениетін бір ізге салу: орфография, терминология, пунктуацияны реттеу, сөздіктер құрастыру арқылы көптеген табысқа жетуге болады. Тіл нормасы - сөйлеу және жазу арқылы қалыптасып, адамдардың санасында сақталып, ұрпақтан - ұрпаққа ұласып, дамып, жетіліп отырады. Соған орай, әр

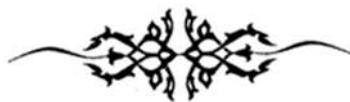
кезде тіл қолдану заңдылықтарын білдіретін ұғымы да, өзгеше болады. Мысалы: Белгілі бір тарихи кезең үшін «дәстүр» деп қолдану орынды болса, қазір тіл нормасы

ретінде «әдеби норма», «әдеби тіл» терминдері қалыптасты.

Ойымызды түйіндей келе, айтарымыз тілдің ілгері даму процесінде оның ішкі заңдарына негізделген жүйелілік пайда болып, оларды қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық қағидаларынан анық көруге болады. Тілдік дәстүрлерді әдеби тіл бекемдей түсті де, сөйлеу тілінде бар шашыраңқылықты жою, тілдік норманы орнату процесі басталды. Әдеби тілді ілгері дамыту туралы, үкіметтің саясаты негізінде, әдеби тілді нормалауға бағытталған жұмыстар жүргізіліп, тіл мәдениетінің болашағы қарқынды дами бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұбанов Қ. Тіл білімі жөніндегі зерттеулер. - Алматы, -1966.
2. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. - Алматы, -1987. -267.
3. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. - Алматы: Арыс, -2004. -207.
4. Жұбанов Қ., Балақаев М. Сөз өнері «Тіл мәдениеті» жинақ. - Алматы, -1978. 21б.
5. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы -1979. -377б.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ

Далабаева Меруерт Жамбыловна

Жамбыл облысы, Тараз қаласы

Керімбай атындағы №12 мектеп-гимназиясы

Бастауыш сынып мұғалімі

Педагог-зерттеуші

Кіріспе

Қазіргі заман білім беру жүйесінде оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Сыни ойлау – ақпаратты талдау, бағалау, оны қайта өңдеу арқылы негізделген шешім қабылдау қабілеті. Сыни ойлауы дамыған оқушылар кез келген жағдайды талдап, дәлелдер келтіріп, тез пікірін қорғай алады. Бүгінгі күні оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту – білім берудің басты бағыттарының бірі. Бұл қабілетті дамыту арқылы оқушылар тек білім алып қана қоймай, оны өмірлік жағдайларда қолдана алады. Мұғалім бұл процесте шешуші рөл атқарады. Ол оқушыларды ойлануға, сұрақ қоюға, деректерді талдауға және қорытынды жасауға үйретеді. Бұл мақалада оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытудағы мұғалімнің рөлі, тиімді әдіс-тәсілдер және олардың оқу процесіне әсері қарастырылады.

1. Сыни ойлау дегеніміз не?

Сыни ойлау – бұл ойлаудың жоғары деңгейі, ол адамның белгілі бір мәселені жан-жақты талдау, деректерді бағалау және тез ой-пікірін қорғау қабілеті. Бұл қабілет ақпаратты сұрыптап, дәлелдерді талдап, логикалық қорытынды жасауға көмектеседі.

1.1 Сыни ойлаудың негізгі ерекшеліктері

- Деректерді талдау – ақпаратты сараптау және фактілерді тексеру.
- Дәлелдерді бағалау – ақпараттың шынайылығын бағалау.
- Логикалық ойлау – тұжырымдамаларды байланыстырып, қорытынды жасау.
- Шығармашылық ойлау – мәселені шешудің баламалы жолдарын табу.
- Өзіндік рефлексия – адамның тез ойларын, әрекеттерін және олардың салдарын түсіну қабілеті. Сыни ойлау қабілетін дамыту оқушыларға өмірде кездесетін қиындықтарды жеңуге, логикалық шешімдер қабылдауға және тез пікірін қорғауға мүмкіндік береді.

2. Сыни ойлау қабілетінің маңызы.

Сыни ойлау қабілетін дамыту – оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Сыни ойлауы дамыған оқушылар оқу процесіне белсенді қатысады, тез көзқарасын қорғай алады және жаңа ақпаратты жылдам игереді.

2.1. Сыни ойлаудың артықшылықтары

- Проблемаларды шешу қабілеті – оқушылар күрделі мәселелерді шешуде тез бетінше әрекет етеді.
- Шығармашылық қабілетті дамыту – оқушылар стандартты емес шешімдерді таба алады.
- Оқу мотивациясын арттыру – оқушылар білімді жай ғана есте сақтамай, оны қолдануды үйренеді.
- Өзін-өзі дамыту – оқушылар тез қабілеттері мен әлсіз тұстарын бағалайды.

3. Мұғалімнің оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытудағы рөлі.

Мұғалім – оқушылардың сыни ойлауын дамытатын басты тұлға. Мұғалім сабақта шығармашылық тапсырмалар, зерттеу жұмыстары және пікірталастар арқылы оқушылардың ойлау қабілетін дамытады.

3.1. Мұғалімнің негізгі міндеттері

1. Оқушыларды сұрақ қоюға ынталандыру – оқушыларды қызықтыратын сұрақтар қоюға үйрету.

2. Ақпаратты талдауға үйрету – фактілерді тексеру, деректерді жинау және талдау қабілетін қалыптастыру.

3. Шешім қабылдау дағдыларын дамыту – мәселелерді шешу үшін әртүрлі әдістерді қолдануға үйрету.

4. Өзіндік рефлексияны дамыту – оқушылар өз әрекеттеріне сыни көзқараспен карауға дағдыланады.

4. Сыни ойлауды дамыту әдістері мен тәсілдері Оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту үшін әртүрлі әдіс-тәсілдер қолданылады. Бұл әдістер сабақ барысында мұғалім мен оқушы арасындағы өзара әрекеттесуді белсенді етуге бағытталған.

4.1. Дебат және пікірталас

Дебат – бұл оқушылардың өз ойларын ашық айтуға және өз көзқарасын қорғауға үйрететін әдіс.

Мысал:

Тақырып: "Мектеп формасы міндетті болуы керек пе?"

- Оқушылар екі топқа бөлініп, біреуі "иә" деп, екіншісі "жоқ" деп дәлелдер келтіреді.

4.2. Сұрақ-жауап әдісі

Сұрақ қою – оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытудың тиімді тәсілі. Мұғалім оқушыларға сұрақтар қойып, олардың жауаптарын талдайды. Мысал сұрақтар:

- "Бұл мәселені шешу үшін тағы қандай әдістерді қолдануға болады?"
- "Сенің ойыңша, бұл шешімнің қандай артықшылықтары бар?"

4.3. Кейс-әдіс (нақты жағдайларды талдау)

Кейс-әдіс – нақты жағдайды шешуге бағытталған тапсырмаларды орындау.

Мысал:

- Мәселе: "Мектеп асханасында қоқыс көлемін азайту жолдарын ұсыну."
- Оқушылар осы мәселені шешу үшін топта жұмыс істеп, шешімдерін ұсынады.

4.4. "Ойлау картасы" әдісі

Бұл әдіс ақпаратты визуализациялауға және ойларды құрылымдауға мүмкіндік береді. Оқушылар кестелер, схемалар және сызбалар жасайды.

Мысал:

- Тақырып: "Табиғи ресурстар"
- Оқушылар табиғи ресурстардың түрлерін, олардың қолдану салаларын және қоршаған ортаға әсерін сызба ретінде көрсетеді.

5. Сыни ойлау қабілетін бағалау әдістері

Оқушылардың сыни ойлауын бағалау үшін мұғалім әртүрлі тәсілдерді қолданады.

- Шығармашылық тапсырмалар – оқушылардың шығармашылық шешімдер табу қабілеті бағаланады.
- Жобалық жұмыс – жобаның нәтижелері, талдауы және қорытындысы бағаланады.
- Пікірталасқа қатысу – оқушылардың өз пікірін қорғау қабілеті ескеріледі.

6. Мұғалімдерге арналған ұсыныстар

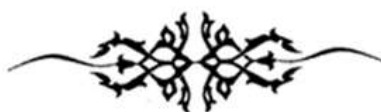
1. Оқушылардың сыни сұрақ қою дағдыларын дамыту. Мұғалім сыныпта "Неге?", "Қалай?", "Неліктен?" деген сұрақтарды жиі қоюы қажет.
2. Тәуелсіз ойлауға жағдай жасау. Оқушыларды тәуелсіз шешім қабылдауға итермелейтін тапсырмалар беру керек.
3. Жеке және топтық жұмыс ұйымдастыру. Жеке және топтық жобалар сыни ойлау дағдыларын дамытуға көмектеседі.
4. Кері байланыс беру. Мұғалім оқушыларға өз қателіктерін түсінуге және оларды түзетуге мүмкіндік береді.

Қорытынды:

Сыни ойлау қабілеті – оқушының ақпаратты талдау, бағалау және шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыратын маңызды қабілет. Мұғалімдер бұл процесте шешуші рөл атқарады. Сыни ойлау қабілеті бар оқушылар өз пікірін дәлелдеп, өмірде кездесетін қиындықтарды оңай шеше алады. Сыни ойлау дағдыларын дамыту білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Білім беру әдістері мен педагогикалық тәсілдердің өзгеруі оқушылардың болашақта бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздері мен теориялық тетіктері. Мақалалар жинағы
Жалпы ред. басқ. Ж.Дөдебаев; баспаға дайынд. Л.Мұсалы, Б.Даутова. – Алматы: Қазақ инновациялық университеті, 2021. – 254 б.
2. Жусанбаева С. Б. Абай шығармашылығын оқытудың дидактикалық мәселелері // Абай (Ибраһим) тамыз 2022 жыл / Құрастырған және электрондық баспаға дайындаған Л. Мұсалы, Б. Даутова. – Алматы: Абай ғылымизерттеу институты, 2022. – Б. 39-55. ISBN 978-601-04-6060-7 «Абай институтының электрондық басылымдары» сериясы.
<https://abai.kaznu.kz/?p=5508>
3. Аюбаева Т. Ақпараттық технологияларды оқыту үрдісінде Т. Аюбаева // Қазақстан мектебі 2008. - № 11. – Б.

ӘӨЖ:373:371.2**БАЛАБАҚШАНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ТОПТАРЫНДАҒЫ МЕКТЕП
ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІН ДАМУДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ****Мекемтас Ляззат Алибекқызы**

М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің магистранты,
ғылыми жетекшісі – п.ғ.к, доцент **Санай Гаухар Ералықызы**,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Түйінсөз: Мақалада балабақшаның отбасылық топтарында мектеп жасына дейінгі балалардың тәуелсіздігін дамытуда қолданылатын әлеуметтік-педагогикалық технологиялар талданады. Тәуелсіздікке тәрбиелеудің бала дамуы үшін маңызы, отбасылық топтардың ерекшеліктері, және әлеуметтік-педагогикалық технологияларды қолдану әдістері қарастырылады. Осы технологиялардың көмегімен балалардың өзін-өзі басқару, шешім қабылдау, және қиындықтарды өз бетінше жеңу дағдылары қалыптасады.

Аннотация: В статье анализируются социально-педагогические технологии, используемые в развитии самостоятельности дошкольников в семейных группах детского сада. Рассматриваются значение воспитания самостоятельности для развития ребенка, особенности семейных групп и методы применения социально-педагогических технологий. С помощью этих технологий у детей формируются навыки самоуправления, принятия решений и самостоятельного преодоления трудностей.

Abstract: The article analyzes the socio-pedagogical technologies used in the development of independence of preschool children in family groups of kindergarten. The importance of education of independence for the development of the child, the features of family groups, and methods of using socio-pedagogical technologies are considered. With the help of these technologies, children develop the skills of self-management, decision-making, and independent overcoming of difficulties.

Балабақшаның отбасылық топтарында балалардың тәуелсіздігін дамыту олардың әлеуметтік және тұлғалық дамуына негіз бола отырып, мектепке дайындықтың маңызды кезеңі болып саналады. Мектеп жасына дейінгі балаларға тәуелсіздік қасиеттерін сіңіру олардың танымдық қабілеттерін, өздігінен ойлау және шешім қабылдау дағдыларын қалыптастырады. Тәуелсіздікті дамыту әлеуметтік-педагогикалық технологияларды

қолдану арқылы жүзеге асады және бұл технологиялар балалардың жас ерекшеліктеріне, даму деңгейіне және қызығушылықтарына қарай іріктеледі.

1. Балабақшаның отбасылық топтарының ерекшеліктері. Отбасылық топтар – әртүрлі жас топтарына жататын балалар бірлесіп тәрбиеленетін ерекше педагогикалық орта. Мұндай топтар балалардың аралас жас ерекшеліктерін ескере отырып, кіші балалардың үлкендерден үйренуіне, ал үлкен балалардың жауапкершілік пен қамқорлық қасиеттерін дамытуына мүмкіндік береді.

Отбасылық топтардың ерекшеліктері:

- Әртүрлі жас араласады: Балалар әртүрлі жас деңгейінде болғандықтан, олардың бір-бірінен үйренуіне жағдай жасалады.
- Жеке тәсіл: Мұндай топтарда педагогтар балалардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, олармен дара жұмыс істеуге көп көңіл бөледі.
- Отбасыға ұқсас орта: Топтағы қарым-қатынас отбасыдағыдай, үлкендер мен кішілер арасында сенім мен қолдау қалыптасады.

2. Тәуелсіздікті дамытудың маңызы. Мектеп жасына дейінгі балалардың тәуелсіздігін дамыту олардың тұлғалық, әлеуметтік және эмоциялық дамуының маңызды бөлігі болып табылады. Тәуелсіздіктің дамуы:

- Өз бетімен әрекет ету дағдыларын қалыптастырады;
- Өзіндік сенім мен өзін-өзі бағалау деңгейін арттырады;
- Әлеуметтік дағдыларды дамытуға ықпал етеді;
- Шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Баланың тәуелсіздігі оның кейінгі өміріндегі әртүрлі жағдайларға бейімделу қабілетінің негізгі алғышарты ретінде көрініс табады.

3. Әлеуметтік-педагогикалық технологиялар. Балабақшаның отбасылық топтарында балалардың тәуелсіздігін дамыту үшін қолданылатын әлеуметтік-педагогикалық технологиялар түрлі тәсілдер мен әдістерді біріктіреді. Бұл технологиялар балаларға білім мен дағдыларды өз бетінше меңгеруге және қоғамға бейімделуге көмектеседі.

3.1. Ойын технологиясы. Ойын – мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі әрекет ету түрі. Тәуелсіздікті дамытуда ойын арқылы балаларды өздігінен шешім қабылдауға, ережелерге бағынуға және өзара келісімге келуге үйретуге болады. Мысалы, рөлдік ойындар арқылы балалар өз рөлін орындап, шешім қабылдауды үйренеді. Ойындарда балалар әртүрлі жағдайларды өз бетімен шешуге дағдыланады.

3.2. Жобалық оқыту технологиясы. Жобалық оқыту балалардың қызығушылықтарына негізделген ұзақ мерзімді жұмыстарды орындауды қамтиды. Балалар өздері қызығатын тақырып бойынша ақпарат жинап, зерттеу жүргізеді, нәтижесінде өз бетінше әрекет ету және іздену дағдылары қалыптасады. Мысалы, «Менің жанұям» жобасы арқылы балалар өз отбасын таныстырып, материалдар жинақтауды, ақпаратты жүйелеуді үйренеді.

3.3. Шығармашылық тапсырмалар технологиясы. Шығармашылық қабілеттерді дамытуда балаларға еркіндік беру маңызды. Шығармашылық тапсырмалар орындау барысында балалар өз ойларын еркін білдіріп, шешім қабылдауда тәуелсіз әрекет етеді. Мысалы, сурет салу, мүсіндеу, ән айту сияқты шығармашылық тапсырмалар балалардың өзіндік пікірін қалыптастыруға ықпал етеді.

3.4. Құзыреттілікке негізделген оқыту технологиясы. Құзыреттілікке негізделген оқыту технологиясы баланың өмірлік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Бұл технология арқылы балалар әртүрлі өмірлік жағдайларға бейімделіп, шешім қабылдау дағдыларын дамытады. Мысалы, тұрмыстық жағдайларды ұйымдастыру, өз бетінше киіну, тамақ ішу сынды іс-әрекеттерді балалар өздері жасайды.

3.5. Әлеуметтік қарым-қатынас технологиясы. Әлеуметтік қарым-қатынас арқылы балалар үлкендермен және құрдастарымен қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастырады. Балаларға жеке таңдау жасауда тәуелсіз болуға мүмкіндік беру әлеуметтік қарым-қатынасқа оң ықпал етеді. Мұндай қарым-қатынас түрлері достықты, өзара құрметті және қолдауды дамытады.

4. Әлеуметтік-педагогикалық технологияларды енгізу әдістері:

1.Мотивацияны арттыру: Балаларға тапсырмалар мен ойындарды қызықты етіп ұйымдастыру арқылы олардың қызығушылықтарын арттыру. Мотивациясы жоғары балалар тәуелсіздікке ұмтылып, өз бетімен әрекет етуге ынталанады.

2.Тәуелсіз әрекеттерге ынталандыру: Балаларға әрбір тапсырманы өз бетімен орындауға мүмкіндік беру. Бұл олардың шешім қабылдау қабілетін және сенімділігін арттырады.

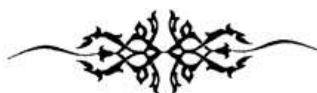
3.Балалардың жеке ерекшеліктерін ескеру: Әр баланың қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сәйкес жеке тәсіл қолдану арқылы балалардың өздеріне деген сенімін дамыту.

4.Тапсырмаларды кезең-кезеңмен күрделендіру: Балаларға жеңіл тапсырмалардан бастап, біртіндеп күрделі тапсырмаларды беру арқылы олардың тәуелсіздік деңгейін арттыру.

Балабақшаның отбасылық топтарындағы мектеп жасына дейінгі балалардың тәуелсіздігін дамыту үшін әлеуметтік-педагогикалық технологияларды қолдану үлкен маңызға ие. Бұл технологиялар балалардың тұлғалық, танымдық және әлеуметтік дамуын қолдай отырып, олардың еркіндікке, өздігінен ойлауға және шешім қабылдауға бейімделуіне ықпал етеді. Отбасылық топтарда тәуелсіздікті дамыту арқылы балаларды болашақта дербес өмірге дайындауға және олардың толыққанды тұлға болып қалыптасуына жағдай жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахметова, Ж.С. (2019). Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде балалардың тәуелсіздігін дамыту әдістері. Алматы: Қазақ инновациялық университеті баспасы.
2. Әділова, Г.Е. (2021). Инклюзивті білім беру және әлеуметтік педагогика. Нұр-Сұлтан: Ұлттық академиялық кітапхана.
3. Бабаева, С.Қ., & Жұманова, Г.Т. (2018). Әлеуметтік педагогика және психология негіздері. Оқу құралы. Шымкент: Мектеп баспасы.
4. Көпенова, А.Б. (2020). Мектепке дейінгі білім беру: педагогикалық технологиялар мен әдістер. Тараз: Парасат баспасы.
5. Мұсабекова, А.Т. (2022). Мектеп жасына дейінгі балалардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастырудағы әлеуметтік-педагогикалық аспектілер. Оқу-әдістемелік құрал. Қарағанды: Білім баспасы.
6. Оспанова, М.С. (2017). Тұлғалық даму және тәрбиелік технологиялар. Алматы: Рауан баспасы.
7. Пирожкова, Т.А. (2018). Мектепке дейінгі балалардың тәуелсіздігін дамытудағы заманауи педагогикалық технологиялар. Қазақстан педагогика журналында жарияланған мақала, №3, 25-32 беттер.

ӘӨЖ:373:371.2

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІН ДАМУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Мекемтас Ляззат Алибекқызы

М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің магистранты,
ғылыми жетекшісі – п.ғ.к, доцент **Санай Гаухар Ералықызы**,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Түйінсөз: Бұл мақалада мектепке дейінгі жастағы балалардың дербестігін қалыптастыруға бағытталған әлеуметтік-педагогикалық технологияларды отбасылық

балабақша топтарында қолдану мәселесі қарастырылады. Зерттеу барысында балалардың дербестігін дамытуға арналған инновациялық әдістер мен тәсілдер зерттеліп, олардың тиімділігі талданады. Тәрбиешілер мен ата-аналар арасындағы серіктестік қарым-қатынастың балаларды тәрбиелеуде маңызы зор. Мақалада әлеуметтік-педагогикалық технологиялардың баланың тұлғалық дамуына қалай әсер ететіні және олардың мектепке дейінгі балалардың өміріне бейімделуіне ықпал ететіні туралы айтылған.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема применения социально-педагогических технологий, направленных на формирование самостоятельности детей дошкольного возраста в группах семейного детского сада. В ходе исследования изучаются инновационные методы и подходы к развитию самостоятельности детей, анализируется их эффективность. Партнерские отношения между воспитателями и родителями имеют большое значение в воспитании детей. В статье рассказывается о том, как социально-педагогические технологии влияют на развитие личности ребенка и способствуют его адаптации к жизни дошкольников.

Abstract: This article discusses the problem of using social and pedagogical technologies in family kindergarten groups aimed at the formation of independence of children of preschool age. In the course of the study, innovative methods and approaches to the development of children's independence are studied and their effectiveness is analyzed. The partnership between educators and parents is of great importance in the education of children. The article talks about how socio-pedagogical technologies affect the personal development of a child and contribute to their adaptation to the life of preschool children.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың дербестігін дамыту – олардың өмірде өз бетінше әрекет етуіне, өзін-өзі ұйымдастыру және шешім қабылдау дағдыларын меңгеруіне көмектесетін маңызды кезеңдердің бірі. Бүгінгі күні отбасылық балабақша топтарында тәрбиелік үдерісті дұрыс ұйымдастыру қажеттілігі артып келеді. Дербестік – баланың тұлғалық дамуының негізі, сондықтан бұл жастағы балалардың осы қасиетін дамыту ерекше назар аударуды қажет етеді.

Зерттеудің өзектілігі: қазіргі қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес, мектепке дейінгі балалардың өз бетінше әрекет ету қабілетін арттыру өте маңызды. Ата-аналардың және тәрбиешілердің тығыз өзара әрекеттестігі бұл үдерістің тиімділігін арттырады.

1. Мектепке дейінгі балалардың дербестігін дамытудың теориялық негіздері

Дербестік дегеніміз – адамның өз іс-әрекетін өзі жоспарлау және жүзеге асыру қабілеті. Мектепке дейінгі кезең – балада өзіне деген сенімділікті, дербестікті қалыптастыратын ең маңызды уақыт. Психологтар мен педагогтардың зерттеулері көрсеткендей, бұл жастағы балалардың дербестік дағдыларын дамытуда ойынның, шығармашылықтың және тәжірибелік әрекеттің маңызы зор.

Әлеуметтік-педагогикалық тәсілдер:

- Отбасы мен балабақша арасындағы өзара әрекеттестік.
- Баланың қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ескеретін білім беру ортасын құру.

2. Әлеуметтік-педагогикалық технологиялар және олардың қолданылуы

Әлеуметтік-педагогикалық технологиялар – бұл баланың тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін арнайы ұйымдастырылған әдістер мен тәсілдер жиынтығы.

Дербестікті дамытуға арналған негізгі технологиялар:

1. Ойын технологиялары: Балалардың дербестігін дамытуда ойын ерекше рөл атқарады. Мысалы, рөлдік ойындар арқылы балалардың қарым-қатынас дағдылары мен өз бетінше шешім қабылдау қабілеттері қалыптасады.

2. Жобалық әдіс: Балалар белгілі бір жобаны орындау барысында өз іс-әрекетін жоспарлауды және ұйымдастыруды үйренеді. Бұл әдіс балалардың танымдық белсенділігін арттырады.

3. Топтық жұмыс: Балалар бірлесіп әрекет ету арқылы өзара қолдау көрсетуді, өз

ойларын білдіруді және жауапкершілікті сезінуді үйренеді.

Отбасылық контекст:

Ата-аналардың тәрбиелік үдерісте белсенді қатысуы балалардың дербестігін дамытуға айтарлықтай ықпал етеді. Мысалы, ата-аналар балаларға үйде өз бетінше киіну, тамақтану немесе ойыншықтарын жинау секілді әрекеттерді жасауға мүмкіндік беруі керек.

3. Практикалық іске асыру және қолдану тәжірибесі

Зерттеу барысында әлеуметтік-педагогикалық технологиялардың тиімділігін арттыру үшін қажетті жағдайлар анықталды. Балабақшада балалардың дербестігін дамытуға арналған арнайы сабақтар өткізілді. Бұл сабақтарда балалардың өзін-өзі бақылау, шешім қабылдау және өз әрекеттерін ұйымдастыру дағдылары қалыптасты.

Сабақ мысалдары:

- Ойын сабақтары: «Отбасылық кафе» ойыны, онда балалар тапсырыстарды қабылдап, тамақ дайындау процесін ұйымдастырады.
- Тәжірибелік тапсырмалар: Балаларға күнделікті тұрмыстық тапсырмаларды өз бетінше орындау ұсынылды.

Зерттеу әдістемесі:

- Бақылау: Балалардың мінез-құлқын бақылап, дербестік деңгейлерін бағалау.
- Сауалнамалар мен сұхбаттар: Ата-аналардан және тәрбиешілерден кері байланыс алу.
- Балалардың жұмыстары: Балалар жасаған қолөнер бұйымдары мен жазба жұмыстары талданды.

4. Әлеуметтік-педагогикалық технологияларды қолданудағы қиындықтар және оларды жеңу жолдары.

Әлеуметтік-педагогикалық технологияларды енгізу барысында кездесетін қиындықтар мен олардың шешу жолдарын талқылау маңызды. Көптеген тәрбиешілер мен ата-аналар балалардың дербестігін дамытуда кейбір кедергілерге тап болады, мысалы:

Кедергілер:

1. Ата-аналардың жеткіліксіз қатысуы: Көптеген ата-аналардың жұмыспен қамтылғандығы немесе тәрбие үдерісіне қатысуға жеткілікті уақытының болмауы.
2. Балалардың әртүрлі деңгейдегі даму ерекшеліктері: Әр бала дербестікке дайындық деңгейімен ерекшеленеді, сондықтан кейбір балаларға қосымша қолдау қажет болуы мүмкін.
3. Материалдық-техникалық базаның жетіспеушілігі: Кейбір балабақшаларда қажетті материалдар мен ресурстардың жоқтығы әлеуметтік-педагогикалық технологияларды толық көлемде қолдануға кедергі келтіреді.

Шешу жолдары:

- Ата-аналармен серіктестік: Тәрбиешілер ата-аналарға дербестікті дамытудағы өз рөлінің маңыздылығын түсіндіру үшін семинарлар мен тренингтер ұйымдастыруы қажет. Ата-аналарға үйде қолдануға болатын қарапайым әдістерді үйрету де тиімді.
- Индивидуалды тәсіл: Балалардың дербестігін дамыту үшін жеке ерекшеліктерін ескеру маңызды. Әр балаға арнайы тапсырмалар мен әрекеттерді ұсыну қажет.
- Ресурстарды пайдалану: Бар материалдарды шығармашылық түрде қолдану, мысалы, қолда бар ойыншықтар мен құралдарды жаңа әдістермен пайдалану арқылы дамыту жұмыстарын жүргізу.

5. Педагогтар мен ата-аналар арасындағы серіктестіктің маңыздылығы

Балабақша мен отбасы арасындағы өзара әрекеттестік – баланың дербестігін қалыптастыруда негізгі факторлардың бірі. Отбасы мен балабақша тығыз қарым-қатынаста болған кезде ғана тәрбие мен білім беру процесі нәтижелі болады.

Серіктестіктің негізгі принциптері:

1. Ашықтық: Ата-аналар мен тәрбиешілер арасында үздіксіз байланыс орнату,

баланың дамуындағы өзгерістерді бірге талқылау.

2. Ортақ мақсаттар: Баланың дербестігін дамытудағы бірлескен мақсаттарды анықтап, сол бағытта жұмыс істеу.

3. Ата-аналарға арналған семинарлар: Ата-аналарды дербестікті дамытуға арналған әдістермен таныстыру, практикалық кеңестер беру.

6. Әлеуметтік-педагогикалық технологияларды пайдаланудың нәтижелілігін бағалау.

Әлеуметтік-педагогикалық технологиялардың тиімділігін бағалау үшін арнайы көрсеткіштер қолданылады:

Бағалау көрсеткіштері:

- Балалардың дербестік деңгейі: Ойын кезінде немесе тапсырмаларды орындау барысында балалардың өз бетінше шешім қабылдай білуі, өз әрекеттерін жоспарлауы.

- Қарым-қатынас дағдылары: Балалар арасындағы өзара әрекеттестік, бір-біріне көмек көрсету және ортақ тапсырмаларды орындаудағы ынтымақтастық.

- Ата-аналардың қанағаттануы: Ата-аналарға сауалнамалар арқылы олардың баланың дамуына қатысты пікірлерін білу.

Нәтижелер: Тәжірибелік зерттеу барысында балалардың дербестік деңгейінің едәуір артқаны байқалды. Балалар өз әрекеттерін сенімді түрде жоспарлап, жаңа жағдайларға бейімделе бастады. Ата-аналар мен тәрбиешілер арасындағы серіктестік нәтижесінде балалардың әлеуметтік дағдыларының жақсарғаны анықталды.

7. Болашақ зерттеулерге ұсыныстар

Мектепке дейінгі балалардың дербестігін дамыту бойынша болашақта келесі бағыттарда зерттеулер жүргізу ұсынылады:

- Дербестікті дамытудағы цифрлық технологиялардың рөлі: Балалардың дербестігін дамытуда білім беру қосымшаларын және интерактивті құралдарды қолдану.

- Аймақтық ерекшеліктерді зерттеу: Әр аймақтың мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік-педагогикалық технологияларды бейімдеу.

- Жас ерекшеліктеріне қарай әдістемелерді жетілдіру: 3-4 жастағы және 5-6 жастағы балалар үшін арнайы әдістемелер жасау.

Бөлімде әлеуметтік-педагогикалық технологияларды отбасылық балабақша топтарында қолдану тәжірибесі жалпыланып, олардың мектепке дейінгі балалардың дербестігін дамытудағы маңыздылығы атап өтіледі. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бала тұлғасының қалыптасуында отбасы мен балабақша арасындағы серіктестік ерекше рөл атқарады. Болашақта балалардың дербестігін дамыту бойынша қосымша әдістемелік құралдар мен оқыту бағдарламаларын жасау қажеттілігі анықталды.

Бұл технологиялар мектепке дейінгі білім беруді жетілдіруде тиімді құрал бола алады. Болашақта балалардың дербестігін дамытуға бағытталған жаңа тәсілдерді зерттеу және енгізу қажеттілігі туындайды. Бұл мақала мектепке дейінгі білім беру саласында жұмыс істейтін мамандар үшін пайдалы және тәжірибеде қолдануға болатын нақты ұсыныстар береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахметова, Ж. Б. (2020). Отбасылық жағдайда мектепке дейінгі тәрбие. Алматы: “Білім”.
2. Сейітқұлова, Г. С. (2019). Педагогикалық технологиялар және олардың қолданылуы. Нұр-Сұлтан: “Педагогика”.
3. Нұрғалиева, А. Р. (2018). Жас балалардың дербестігін дамытудағы әдістемелер. Шымкент: “Оқулық”.
4. Қасымова, Л. М. (2021). Мектепке дейінгі балалардың әлеуметтік дамуы. Қарағанды: “Балапан”.
5. Тұрсынова, М. А. (2017). Отбасы және бала: тәрбиелік өзара іс-қимыл. Ақтөбе: “Руханият”.

МЕКТЕПТЕ ҚР ҚК ЖАЛПЫ ӘСКЕРИ ЖАРҒЫЛАРЫН ҮЙРЕТУ

**Ғылыми жетекшілері: сеньор лектор Үсен Б.М.,
Тараз инновациялық көпсалалы колледжінің АӘД пәнінің оқытушысы**

**Жолдыбай Абылай Садуақасұлы
Калдаров Д.М.,БӘД-21-1
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты,
Тараз қ.**

Андатпа: Қазақстан Республикасы Қарулы күштерінің жалпы әскери жарғылары - Қазақстан Республикасының әскери қызметшілері үшін міндетті заңдардың жиынтығы қарастырылады.

Аннотация: Общевоинскими уставами Вооруженных Сил Республики Казахстан предусматривается свод законов, обязательных для военнослужащих Республики Казахстан.

Abstract: The General Military charters of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan are a set of laws that are mandatory for military personnel of the Republic of Kazakhstan.

Бойында адамға тілерлік барлық абзал қасиеттері бар парасатты азаматты тәрбиелеу оңай іс емес. Тәрбиелеу жұмысы көп сатылы, алуан қырлы, әрі көп еңбекті қажет етеді. Тәрбие жұмысы - бұл бесікте жатқан кезден басталады. Тәрбие ананың, ақ сүтімен беріледі. Ата-ана тәрбиесі - мектеп жасына дейінгі тәрбиенің ең басты сатысы. Мектеп тәрбиесі, қоғамдық жастар тәрбиесі адамның қалыптасуындағы ең басты кезең. Қазақ ұлты «Адам ұрпағымен мың жасайды», «Жастар – болашағымыз» деген қағиданы берік ұстап, жастарды адамгершілікке, елін, жерін, ұлтын сүйуге тәрбиелеп, жақсылыққа баулуға маңызды мән берген халық. Өйткені саналы, сапалы ұрпақ-ұлтымыздың басты тірегі. Бұл мақалада Қазақстан Республикасы қарулы күштерінің жалпы әскерлік жарғыларының Бастапқы әскери дайындық және дене шынықтыру мамандығы бойынша студенттерді тәрбиелеудегі рөлі мен маңызы туралы баяндалмақ.

Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің жалпы әскери жарғылары - бұл Қазақстан Республикасының әскери қызметшілері үшін міндетті болып табылатын заңдардың жиынтығы. Еліміздің қарулы күштерінің жалпы әскерлік жарғылары 1998 жылдың 27 қарашасында қабылданды. Оның төрт түрі бар: Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Ішкі Қызметінің Жарғысы, Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің Тәртіптік Жарғысы, Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің Гарнизондық және күзет қызметтерінің Жарғысы және Саптық Жарғы.

Біздің әскери істі оқыту барысында студенттерді кез келген уақытта өз Отанына адал болуға, қажет болған жағдайда қорғауға, әскери техника мен қару-жарақты терең меңгерген, қиыншылыққа төзімді, қайсар, ержүрек шыншыл, тәртіпті, өз Отанының патриоты бола білетіндей етіп тәрбиелеу, интеллектуалды білім беру басты мақсатымыз.

Студенттердің алатын тәрбиесі мен білімінің мәні - әрбір студент әскер қызметкері сияқты, өзінің құқықтары мен міндеттерін білуі шартты және оны сенімді орындаулары қажет.

Студенттердің Бастапқы әскери дайындық сабақтарындағы міндеттеріне тоқталайық:

- Қазақстан Республикасының Конституциялық заң талаптарын қатаң сақтау;
- Жалпы әскери жарғылардың талаптарын сақтау;
- оқытушылардың бұйрықтары мен талаптарын бұлжытпай, дәл және шұғыл орындау;
- әскери істі меңгеріп, табанды, батыл, тәртіпті болу;
- оқытушылардың үйреткенін ынтамен есте сақтау;

- лайықсыз істерге араласпау және оған жолдастарыңызды тартпау;
- мінез-құлық пен сәлемдесу ережелерін қатаң сақтау;
- теориялық білім мен практикалық жаттығуларды жүйелі және терең меңгеру;
- оқу жоспарлары мен бағдарламаларында көзделген оқу тапсырмаларының барлық түрлерін белгіленген мерзімде орындау;
- ішкі тәртіп және күн тәртібі ережелерін қатаң сақтау;
- оқу орнының қоғамдық өміріне белсенді қатысу және т.б..

Біріншіден, егер студент өте жақсы болса, жоғарыда айтылғандай, өзінің құқықтары мен міндеттерін нақты білетін болса, онда ол үнемі істеп жатқан ісінің дұрыстығына сенімді болар еді.

Екіншіден, студенттер өздерінің құқықтары мен міндеттерін нақты білсе, теріс қылықтар жасамас еді.

Қазақстан Республикасы Қарулы күштерінің Тәртіптік жарғысындағы әскери тәртіптің мазмұны, әскери қызметшілердің оны орындау жөніндегі міндеттері, көтермелеу түрлері және тәртіптік ықпал ету шаралары.

Командирлердің оларды қолдану аясындағы құқықтары айқындалады. Яғни, өз міндеттерін адал орындайтын әскери қызметшіге ынталандыру жасалады.

- а) бұрын болған тәртіптік жазалардың күшін жою;
- ә) алғыс;
- б) әскери бөлімнің орналасқан жері немесе корабльден жағаға 1 тәулікке дейінгі мерзімге сейілдемеге рұқсат беру.

Әскери қызметшілердің міндеттерін зерделеу қосымша орта мектептерде, республикалық әскери мектеп-интернаттарда, арнаулы жоғары оқу орындарында өз бетінше жұмыс істеуге тапсырма пункті көзделеді, бұл ретте оқу орнындағы оқу процесінің барлық уақытында дәйектілік пен тәртіпті сақтау мақсатында студенттердің осы міндеттерді күнделікті орындауы талап етіледі.

Қазақстан Республикасының «Әскери қызметшілердің және олардың отбасы мүшелерінің мәртебесі және әлеуметтік қорғалуы туралы» Заңында: «Қорғаныс және оның халықаралық міндеттемелерге сәйкес міндеттерді орындау, әскери қызметшілердің әскери антқа адалдығы, талаптарды қатаң сақтауы және әскери ережелер әскери борыштың мәні болып есептеледі».

Құқықтық тұрғыдан алғанда әскери оқу құралдары дегеніміз - бұл әскери қатынастардың, әскери тәртіптің және жеке басшылыққа негізделген заңдылықтың әртүрлі аспектілерін реттейтін мемлекет бекіткен нормативтік құжаттар жиынтығы. Олар әскери өмірдің және оның қызметінің әртүрлі аспектілерін реттейді:

- міндеттер, әскери қызметшілерді оқыту мен тәрбиелеудің нормалары мен әдістері, әскердің күнделікті өмірін ұйымдастыру тәртібі;
- ішкі, гарнизон, күзет, патруль, саябақ, лагерь және басқа да арнайы қызметтердің күн тәртібі;
- әскерлерді орналастыру және медициналық көмек;
- әскери қызметшілердің құқықтары, міндеттері және тәртіптік жауапкершілігі;
- қызметтегі және уақыттан тыс кездегі жауынгерлердің өзара әрекеті мен тәртібі.

Қатаң жарғылық тәртіп жоғары ұйымшылдықты, әскери тәртіпті және жауынгерлік даярлықты қолдаудың құқықтық аспектілері мен әдістерін реттейді.

Ішкі қызмет Жарғысы барлық санаттағы әскери қызметшілердің жалпы және қызметтік міндеттерін, олардың бастықтары мен қарамағындағылардың арасындағы өзара қарым-қатынастарды, бұйрықтарды беру және орындау тәртібін, әскери этика мен жеке құрамның мінез-құлық қағидаларын айқындайды. Осы Жарғының ережелеріне сәйкес жеке құрамды орналастыру жүзеге асырылады, күн тәртібі айқындалады, әскери қызметшілерге медициналық көмек көрсетіледі, олардың бөлімшеден шығуы ұйымдастырылады, дабыл қоңыраулары ұйымдастырылады. Сонымен қатар ішкі тәуліктік күзет қызметтерін орындау тәртібі де жазылады.

Гарнизондық және қарауылдық қызметтер жарғысында гарнизондық және қарауылдық қызметті тағайындау және ұйымдастыру мәселелері. Жарғыда гарнизонның лауазымды адамдары мен күзеттің кезекші әскери қызметшілерінің міндеттері мен құқықтары, әскерлердің қатысуымен гарнизондық және басқа да іс-шараларды өткізу тәртібі айқындалынады.

Саптық жарғы әскери қызметшілер мен бөлімдердің іс-қимылдарының ережелері мен тәртібін, сапты сақтау тәртібін, майдан шебіндегі әскери қызметшілердің міндеттерін, сондай-ақ ұрыс даласында қозғалу мүмкіндігін сипаттайды.

Қарулы күштерде жауынгерлік нұсқаулықтар да бар. Бұл ережелерде жауынгердің шайқастағы әдістері мен міндеттері, оның мінез-құлқының негізгі қағидалары, басқару және басқару әдістері сипатталған. Жекпе-жек өнері қазіргі жекпе-жек өнерінің, жалпы жеңіс туралы ғылымның негізін құрайды.

Олар қазіргі заманғы ұрыс қимылдарының ерекшелігі мен сипатын ескереді, әскери техника мен қарудың барлық түрлерін қолдануда әскерлердің жұмыс режимін анықтайды. Жауынгерлік іс-әрекеттер мен сарбаздардың қызметі, білімі және олардың өмірінің кез-келген аспектілері тұрғысынан олардың барлығы ережелермен және командирлердің бұйрықтарымен анықталады.

Жарғылар әскери өмірдің қызметіне ерекше айқындық пен үйлесімділік әкеледі, әскери қызметшілерде қажетті дағдылар мен әдеттердің қалыптасуына ықпал етеді, олардың еркі мен мінезін тәрбиелейді, ішкі тәртіпті қалыптастырады. Мұнсыз тиісті әскери тәртіпке, Қарулы күштердің барлық салаларында жоғары ұйымшылдық пен тәртіпке және жалпы әскер мен Әскери-теңіз күштерінің үнемі шайқасқа дайын болуына қол жеткізу мүмкін емес.

Барлық жауынгерлер Жарғы талаптарын кез-келген уақытта, мысалы, қатарда немесе саптан тыс жерде, бөлімшеде, бөлім аумағынан тыс жерде орындауға міндетті.

Тиісті саптық дайындықсыз жақсы жаттығуға қол жеткізу мүмкін емес. Қазіргі уақытта бөлімшелер мен бөлімдерге күрделі әскери техника мен жабдықтар, ең алдымен әскери мәдениеттің жоғары деңгейі қажет.

Әскери жаттығуларға мыналар кіреді:

- қарумен немесе қарусыз сызықтық жаттығулар;
- сызықтық қозғалыс, бөлімдердің, взводтардың, роталардың, батальондар мен полктердің тасымалдау кезінде және жаяу орналасуы;
- бөлімдер мен бөлімдерді саптық тексеру.

Практика көрсеткендей, әскери қызметтің жоғары деңгейі келесі міндеттерді орындау кезінде ғана мүмкін болады:

Студенттің қателіктерін тек жеке әскери дайындық барысында ғана толық анықтауға болады екен. Алайда кейбір оқытушылар бұл туралы ұмытып кетеді.

Саптық дайындық міндеттерін ойдағыдай орындау, сондай-ақ бұған деген ұмтылыс әскери мұғалімдерге жоғары білікті маман болып қана қоймай, білімді азамат болып шығуға көмектеседі.

Әскери әнді орындау арқылы халық алдындағы шерулер жауынгерлерге тәртіптік қасиеттерді сіңіреді. Сонымен қатар әдемі және тартымды көрінуге міндеттейді.

Әскери туды әскери негізде көтеру, ант қабылдау және кешкі тексеру, ауысым және басқа да әскери рәсімдер жауынгердің санасына әсер етудің маңызды құралдары. Оқытушылардың мақсаты - әскери қызметкерлерді немесе студенттерді әскери тәртіпті сақтауға шақыру.

Қорытынды. Жалпы осы әскери салаға тиісті мәнді және мағыналы білім нәрімен сусындату үшін Бастапқы әскери дайындық пәнінің оқытушы- ұйымдастырушысының білімі мен тәжірибесі жоғары болғаны жөн. Ізденіс үстіндегі әскери оқытушы-ұйымдастырушы қай кезде де болсын жастарға үйретуден жалықпайды. Жеткіншекке Отан алдындағы борышын өтеуге барғанда осы мектеп қабырғасында, дәлірек айтсақ,

Бастапқы әскери дайындық сабағында алған теориялық және практикалық білімі толық болған жағдайда ғана әскери істің қиындығына төзуге және тез үйреніп кетуіне көп көмегін тигізетіні анық. Жалпы орта мектептерде Бастапқы әскери дайындық сабағын жүргізу барысында көбінесе практикалық сабақтарға көп көңіл бөлінуі қажет. Әрине, теориясыз да болмайды. Оқушылардың қабылдау қабілеті бірдей болмағандықтан кейбір балалар айту, әңгімелесу, лекция түрінде тез қабылдаса, ал кейбір оқушы көру қабілеті арқылы тез үйреніп алады. Жалпы алғанда бәрімізге ортақ мақсат - ұрпаққа саналы патриоттық тәрбие беру

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы қарулы күштерінің жалпы әскерлік жарғылары.
2. Алғашқы әскери дайындық 10-сынып. А.Тасболатов, К.Аманжолов, Д.Майхиев, Б.Аманжолова – Алматы: Мектеп, 2006 жыл.
3. Бастауыш әскери дайындық 10-11сынып. Алматы, АОӘО, 2000ж.
4. Төлеубекова Р.К. «Адамгершілік тәрбиесінің негіздері». Алматы, 1991. – 30 б.
5. Сейталиев К.Б. «Тәрбие теориясы». Алматы.: Мектеп, 1986. – 150 б.
6. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның Білім және ғылым қызметкерлерінің ІІ – съезі // Егемен Қазақстан (қыркүйек), 2007.

МЕКТЕПТЕ ТАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ САБАҒЫ БОЙЫНША АНЫҚТАУЛАР ЖҮРГІЗУ

**Ғылыми жетекшілері: сеньор лектор Турсинбаев М.М.,
Ажиреев Дәулет Үкемпірұлы Тараз инновациялық көпсалалы колледжінің дене
шынықтыру пәнінің оқытушысы,
Райымқұлов Б.С., БӘД -21-1**

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз қ.

Андатпа: Болашақ әскери қызметкерді отбасында және жалпы білім беретін мектеп мекемелерінде тәрбиелеу және оқыту мақсаттар мен міндеттерге негізделеді.

Аннотация: Воспитание и обучение будущего военнослужащего в семье и в общеобразовательных школьных учреждениях основывается на общие целям и задач.

Abstract: Education and training of a future serviceman in the family and in general education schools have common goals and objectives.

1. Оқыту процесінде болашақ жауынгерлерді тәрбиелеудегі мұғалім мен отбасының атқаратын рөлі.

Алғашқы әскери дайындық процесінде жас жеткіншектерді оқыту мен тәрбиелеуді одан әрі жетілдіру отбасы мен мектептің бірлескен жұмысын дамыту және нығайту жолымен жүзеге асырылады .

Болашақ әскери қызметкерді отбасында және жалпы білім беретін мектеп мекемелерінде тәрбиелеу және оқыту жалпы мақсаттар мен міндеттерге негізделеді. Оған олардың ақыл-ойын дамыту, адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеу, көркемдік талғамын қалыптастыру, сондай-ақ денсаулықтарын нығайту, ең негізгісі болашақ әскери қызметке педагогикалық-психологиялық тұрғыдан дайын болуын қамтамасыз ету мәселелерін жатқызуға болады. Демек, білім алдын-ала жасалған арнайы жоспарға сәйкес мақсатты және ұйымдастырылған түрде жүзеге асырылуы тиіс. Сондықтан білім мен орта арасындағы айырмашылық осындай заңдылықтарға байланысты болуы шартты.

Педагогика тарихында тәрбиенің рөлі жоғары екені анық. Яғни, оқушының көзқарасы мен адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудағы тәрбиенің шешуші ролін мойындай отырып, адам тәрбие арқылы жетілдіріледі деген қорытындыға келеміз. Зерттеушілердің айтуы бойынша, баланың жаны ақ тақта сияқты таза, сондықтан мұғалім осы таза ақ тақтаға балаға қажетті нәрсені жазуы керек .

«Бастапқы әскери дайындық» пәні мұғалімі жеткіншектерді тәрбиелеу және оқыту мақсатында отбасымен тығыз байланыста болған кезде ата-аналардың қандай сұрақтар қоятынын, олар не туралы кеңес беретінін, не ұсынатындығын білуі қажет. Сонымен қатар, ата-аналар кеңесін құру өскелең ұрпақты патриоттық тәрбиелеу ісінде ата-аналар қоғамдастығының қызметін дамытуға ықпал ететін болады .

Мысалы: Ұлттық мектептерде Бастапқы әскери дайындық пәнін оқыту мен тәрбиелеу процесінде болашақ жеткіншектердің мәдени мінез-құлық дағдылары мен әдеттеріне тәрбиелеу, «Елжандылыққа», «Отансүйгіштік», «Ұлтжандылық» ұғымдарын кеңейту, «Бала тәрбиесіндегі әкенің ролі», «Мектеп пен отбасы тәрбиесі міндеттері мен мақсаттары - біртұтас», «Ата аналар комитетімен бірлескен жұмыс», «Бастапқы әскери дайындық» пәнін оқыту тәрбиелеу процесіндегі жұмыстың мазмұны», «Пән мұғалімінің есебі» т.б. және ата-аналар бірлескен кеңесте ұйымдастыру ісін талқылаумен қатар, күн тәртібіндегі басты орын болашақ жауынгерлерді оқыту мен тәрбие берудің барлық жақтары қамтылуы қажет .

2. Бастауыш әскери дайындық процесінде жеткіншектердің дамуындағы тәрбие мен тәрбие берудің әдіс-тәсілдерін пайдалану

Бастауыш әскери дайындық процесінде жауынгерлік - ерлік тәрбиесі мазмұнын жүзеге асыруда қазақ халқы бірқатар принциптерді (табиғилық, халықтық, бірізділік, жүйелілік, пысықтау, сенімділік, түсініктілік, айқындылық, жас және дара ерекшелігін ескеру, саналылық, бақылау және қолдау, еңбек арқылы тәрбиелеу, тұлғаны ұжым арқылы тәрбиелеу, тұлғаның өзіндік көзқарасын қолдау, адамның бойындағы жағымды қасиеттерді тірек ете білу, тәрбие ықпалының сабақтастығы, талаптардың бірлігі және іс-әрекетті бағдарлау, іскерлік және т.б. принциптер) негізге алған және мынадай құралдарды пайдаланған :

а) халықтың ауызекі шығармашылығы (мақал-мәтелдер, аңыз-әңгімелер, эпостық жырлар , жұмбақтар , жаңылтпаштар , әндер, күйлер, термелер және т.б.);

ә) салт - дәстүрлер (бала тәрбиесіне байланысты салт - дәстүрлер. тұрмыстық салт - дәстүрлер, әлеуметтік - мәдени салт - дәстүрлер, жауынгерлік дәстүрлер және т.б.);

б) ұлттық ойындар (халықтық ойындар, ұлттық, спорттық ойындар, интеллектуалдық ойындар және т.б.);

в) қолданбалы қолөнері (ұсталық, зергерлік, ағаш өңдеу, тері илеу т.б). Қазақ халқының ауызекі шығармашылығын гуманизм мектебі десе болады. Өйткені ондағы кішіпейілділік, мейірімділік, қонақжайлылық, обал сауап, борыш пен парыз, имандылық, ар-намыс сияқты гуманистік түсініктер болашақ жауынгерлердің күнделікті тыныс-тіршілігінде моральдық норма ретінде шешуші қызмет атқару дәрежесіне көтеріледі. Олар жауынгерлерді оқыту мен тәрбиелеуде рухани дүниесін реттейтін гуманистік күштерге, қағидаларға айналады.

Оқу процесінде жауынгерлік және батырлық тәрбиені жүзеге асыру кезінде келесі әдістер-тәсілдерді қолдануға болады: оқыту, демонстрация, мейірімді, мұқият қарау, адамгершілік сезімдерін тәрбиелеу, кеңес беру, моральдық көтермелеу, еліктеу, сенім, қорлау, наразылық, айыптау, еркелету, жалған немқұрайлылық, қолдау, ескерту, сұрау, сендіру, талап ету, мақтау, тапсырма, қайрау, алғыс айту, хат, бәсекелестік, жаза, жанама әсер ету, қызықты және жауапты әрекетке, тапсырыс беру , шақыру және т.б..

Әдістердің ішінде оқу процесінде сендіру, еліктеу әдістеріне ерекше назар аудару керек екенін атап жөн . Осы әдістердің көмегімен болашақ жауынгерде патриотизм, батылдық, моральдық принциптер мен моральдық-

этикалық көзқарастар туралы түсінік қалыптастыруға болады. Адамгершілік, патриоттық, мінез-құлық үшін қажетті дағдыларды жетілдіру үшін әртүрлі жаттығуларды қолдануға болады. Адамгершілік, патриоттық батырлық тәрбиені жүзеге асыру кезінде жауынгердің өз бетінше білім алуына, олардың өз бетінше білім алуын қолдауға және олардың тіршілік әрекеті үшін қажетті идеяларын іске асыруға ерекше көңіл бөлінеді. Өзін-өзі тәрбиелеуде еңбек қызметіне үлкен мән берілуі мүмкін және ол жас кезеңдеріне қарай біртіндеп күрделене түсетіні анық.

Осының бәрін ескере отырып, зерттеу барысында біз Бастапқы әскери дайындық процесінде жауынгерлерді оқыту және тәрбиелеу әдістерін қолданудың ғылыми - әдістемелік тұжырымдамасына назар аударамыз. Тұжырымдамада қазіргі заманғы патриоттық тәрбиеде болашақ жауынгерлердің ерлік дәстүрлерін қолдану мақсаты анықталады, белгілі бір міндеттерді шешу арқылы жүзеге асырылатын мақсат анықталады, негізгі қағидаттар сараланған түрде белгіленеді, патриоттық тәрбие мазмұнындағы батырлық дәстүрлердің көрінісі, оларды жүзеге асырудың формалары мен әдістері қарастырылады. Тұжырымдаманы іске асыру шарттары айқындалады. Тұжырымдама болашақ жауынгерлерді патриоттық батырлық тәрбиелеу дәстүрлерін дәйекті іске асыруды, оқу-тәрбие процесінде пайдалануға бағдарлауды болжайды, бүгінгі күннің талаптарын ескере отырып, сирек назар аударатын дәстүрлерді жандандыруға ықпал етеді. Озық дәстүрлерді жүйелейді және қалыптастырады, оларды пайдалану тәсілдерін көрсетеді.

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін біз Бастапқы әскери дайындық процесінде жауынгерлерді оқыту мен тәрбиелеу әдістерін пайдалануда мынадай міндеттердің шешімін іздеу қажеттілігін қарастырдық:

- болашақ жауынгерлердің ұлттық философиялық және дүниетанымдық дүниетанымын бекіту;
- жастарға өмірдің мәнін анықтауға көмек көрсету;
- оқушылардың ұлттық сана - сезімін қалыптастыру;
- заңды, ұжымдық өмір нормаларын құрметтеуге тәрбиелеу;
- әлеуметтік және азаматтық жауапкершілікті дамыту.

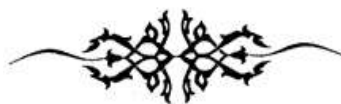
Адамдағы мұндай қасиеттер өз Отанының әл-ауқатына қамқорлық жасауда және оның негізін нығайтуда, қорғаныс қабілетін арттыруда

көрінеді. Патриоттық тәрбиенің бүгінгі міндеті, әсіресе жастарды жоғары азаматтық және әлеуметтік белсенділік рухында тәрбиелеуді мақсатты жолға қою арқылы оның тиімділігін арттыру болып табылады.

Қорытынды. Бүгінгі таңда жас ұрпақты оқытуға, оларға кәсіби білім беруге, маман ретінде жан-жақты дайындауға мемлекетіміз барынша күш салып отыр. Сондықтан, соңғы жылдары, әлемдік, отандық, ұлттық негізде кеңінен білім беру, тәрбие беру міндетіне сай Республикада ондаған жаңа тұжырымдамалар, бағдарламалар және заңдар қабылдану үстінде. Заман талабына сай қазіргі уақытта білім мекемелерінің алдында тұрған басты мақсат -оқушылардың ой-өрісін жан-жақты дамыту. Ал, оқушыларды жан-жақты дамыту дегеніміз - оның дене бітімі жағынан өсіп-жетілуі ғана емес, сондай-ақ, баланың жан-дүниесі байып рухани өсуі, қабілеті мен бейімділігі анықталып, ой-өрісі мен парасаттылық, көзқарастарының қалыптасуы. Жас жеткіншектің көкейіне патриотизм туралы ой сала білсек, үлгі көрсетсек, сонда ғана заманға сай, қоғамға керекті отансүйгіш азамат тәрбиелейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Джанабаева Р.А. Қазақ педагогикасындағы патриоттық - ерлік тәрбиесінің ғылыми негіздері. Алматы 2006. - 42 б .
2. Бекбосынов А.Қ. Жауынгерлік дәстүрлі негізінде болашақ әскери дайындық мұғалімдерінің Елжандылық қасиеттерін қалыптастыру. М. Әуезов атындағы ОҚМУ еңбектер жинағы. 2007 ж.
3. «Алғашқы әскери дайындық » журналы. 2006 ж.
4. Дүйсенбаев А.К. Ұлттық білім беру жүйесіндегі патриоттық тәрбие мәселесі Білім №4. 2006ж.
5. Аманжолова А.А. «Алғашқы әскери дайындық» 2006.

ӘОЖ:

БАСТАПҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚ САБАҒЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

сеньор лектор Турсинбаев М.М., сеньор лектор Үсен Б.М.

Тараз инновациялық көпсалалы колледжінің АӘД пәнінің оқытушысы

Жолдыбай Абылай Садуақасұлы

АНДАТПА. Мақалада Бастапқы әскери дайындық сабағын жүргізудің теориялық негіздерінің маңызы қаралады.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматривается значение теоретических основ проведения занятий Начальной военной подготовки.

ABSTRACT. The article discusses the importance of the theoretical foundations of conducting Basic Military Training classes.

Кең байтақ отанымызды қорғау ісі – бүкіл халықтық іс. «Қазақстан Республикасының қорғанысы мен Қарулы Күштері туралы» Заңда Отанды қорғау және Республика Қарулы Күштерінде қызмет ету Қазақстан Республикасы азаматтарының халық пен мемлекет алдындағы Конституциялық міндеті мен парызы деп көрсетілген.

Қарулы күштеріміздің алдыңғы сапында ер-азаматтардың, әсіресе, қазақ жастарының тұруы, олардың бір кісідей ынтымақпен топтасуы, Ата заңымызда көрсетілген қасиетті борышын, перзенттік парызын орындауы – Отанымызға, ата мекенге деген сүйіспеншіліктің негізгі мазмұн-мәні, имандылық пен кісіліктің негізгі белгісі мен басты өлшемі.

Бүгінгі таңда Отанының лайықты қорғаушысы болатын жастарымыз сан түрлі бағытта білім алуда. Оларды бастапқы әскери дайындық сабағына аса бір ыждағаттылықпен қатысатындай, болашақта тәуелсіз Еліміздің құрметіне бөленген аяулы ұлдары – Бауыржан Момышұлы, Талғат Бигельдинов, Токтар Әубәкіров сынды азаматтардай етіп тәрбиелеу ісі күн тәртібінен ешқашан түспеуі тиіс.

Бастауыш әскери дайындық іс-шаралары Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, басқа да әскерлері мен әскери құрамаларында әскери қызмет етуге психологиялық дайындау жүйесінің құрамдас бөлігі. Иелігі мен меншік нысандарына қарамастан жалпы орта білім беретін мектептерде, арнаулы кәсіптік оқу орындарында міндетті пән.

Осы бағыттағы білім беру бағдарламасы жас жеткіншектердің Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінде қазіргі заманғы қару мен әскери техниканы қысқа мерзімде меңгеруі үшін әскери істі оқып-үйренуін көздейді.

Бастауыш әскери дайындық сабағы барысында студенттер Қазақстан Республикасының қорғанысы жөніндегі Конституциялық қағидаттарды, ҚР ҚК сипаты мен мақсатын, әскери іс пен азаматтық қорғаныстың негіздерін анықтап ұғынады. Қазақстан Республикасының Қарулы Күштеріндегі қысқа мерзімді әскери қызметке шақырылған жағдайда әскери қызметті өткерудің ерекшеліктеріне бейімделіп, өздеріне сеніп тапсырылған қару-жарақ пен жауынгерлік техниканы меңгеру үшін алағшқы дайындық көлемінде қажетті білім, практикалық машықтанушылық, мінез-құлық орнықтылығын қалыптастырады. Сондай-ақ, Қазақстандық патриотизмді, интернационализмді, демократиялық қоғам ісіне шексіз берілгендікті, Отанға және Қарулы күштерге деген сүйіспеншілікті, болашақ әскери борышын мінсіз орындауға әзірлік рухында тәрбиеленеді.

Патриоттық тәрбие проблемасына қазақ халқы қоғамның барлық даму кезеңдерінде аса мән берген. Дей тұрғанмен, бүгінгі таңдағы ғылыми зерттеулер мен әдебиеттер, озық психологиялық-педагогикалық тәжірибелер орта және орта кәсіптік білім беріп отырған мекемелердің оқушыларын болашақ әскери қызметке психологиялық дайындау барысын толығымен қамти алмайтындығын дәлелдейді.

Осындай күрделі мәселелердің шешімін табу мақсатында бастауыш әскери дайындық бағытында тәрбиелеу ісін қазақ халқының дәстүрі негізінде психологиялық-педагогикалық тұрғыдан қалыптастыру және алдағы уақыттарда бір жүйеде зерттелуін қамтамасыз ету қажет. Яғни, оқу-тәрбие процесінде, жүргізілетін сабақтарда пайдалану

үшін қазақ тіліндегі оқу-әдістемелік нұсқаулықтардың аз болуы анық байқалады. Осының салдары әлі де болса бұйрық мәндегі әскери әмір берулердің бұр жүйеге түспеуіне әсерін тигізуде.

Қазақстан Республикасының «Жалпыға бірдей әскери міндеттер және әскери қызмет» туарлы заңына, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1996 жылы 1 қарашада шыққан №1340 қаулысына сәйкес, орта мектептерде бастауыш әскери дайындық пәні мемлекеттік пән ретінде оқытылуы жалғасын табуда. Осыған орай жастарды әскер қатарында қызмет атқаруға психологиялық тұрғыда дайындау, келешек ұрпақ Отанын қорғаушыларды педагогикалық бағытта тәрбиелеу – орта білім беру мекемелерінің негізгі міндеттерінің бірі.

Бастауыш әскери дайындық барысында жастар Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің даму тарихымен, жалпы сипатымен, ерекшеліктерімен танысумен қатар «Жалпыға бірдей әскери міндет және әскери қызмет» туралы т.б.зандардың және әскери жарғылардың талаптарын оқып үйреніп, атыс қаруларының үлгілерімен жете танысады, азаматтық қорғанысқа қажетті мәлеметтер мен іс-қимылдарға үйренеді, сондай-ақ қыз балалар дәрігерлік- санитарлық іспен айналысады.

Әскери дайындық негізі бойынша оқыту, басқа да пәндердегі сияқты сабақ беру процесі мұғалімнің іс-әрекеті және білім алушы оқушының іс-әрекетінен тұратын екі жақты процесс.

Бастапқы әскери дайындық пәнінің оқытушысы сабақ беру процесінде оқушының танымдық және тәжірибелік іс-әрекетін ұйымдастырады. Оқу процесіндегі оқушының іс-әрекеті білім, біліктілік және дағдыларды меңгеруден басталады. Оқыту процесі тәрбие процесімен бірге тұтастай қарастырылуы тиіс. Яғни, тек қана пән бойынша білім, біліктілік және дағды қалыптасуымен қатар адамгершілік, өзін-өзі ұстауы, танымдық мүмкіндіктері жетіліп, өздігімен жұмыс істеуі қабілеті дамиды. Білімді меңгеру қабылдаудан басталғаны жөн. Игерілген материалдың білім алушының түйсігінде қорытылғандығына мән беріледі. Тек мән берілген білім ғана тәжірибелік іс-әрекеттерде қолданылуы мүмкін.

Оқыту процесі мазмұнының алғашқы және жетекші элементі – жинақтаған білім екені айтпаса да түсінікті. Бір сөзбен айтқанда білімнің белгілі бір жүйелерінің меңгерілуі өте маңызды. Мысалы, жоғары сынып оқушысы Калашников автоматының бөлімдерін жақсы біліп, бірақ автоматты әскери қару ретінде қолданудағы өзара әрекетін нашар білетін болса, қанағаттанарлық деп санауға болады. Оқушылардың білімі механикалық түрде жатталған емес, мәнін нақты түсінгенінде болуы тиіс. Сонда ғана жетістіктерге қол жеткізуге болады.

Оқу процесінің құрама бөлігі біліктілікті, дағдыны құру және меңгертумен нақтыланады. Біліктілік алған білімнің негізінде, алға қойылған міндеттер мен жағдайға сәйкес орындалатын әрекеттер кешені. Бұл әрекеттерді тек нақты жағдайда ғана емес, сонымен бірге алғашқы жағдай өзгергенде де іске асыра білуі керек. Іске асыруы керек біліктілікке карта бойынша азимутты анықтау, мылтық ату дайындығы бойынша сұрақтарды шешу және т.б.кіреді.

Дағдылар бір әрекетті көп рет қайталаумен пайда болады. Қалыптасып келе жатқан дағдыға, мысалы, Калашников автоматын бұзу және жинау, газ тұмалдылық кию және т.б. айтуға болады.

Біліктілік пен дағды арасында тығыз байланыс бар. Кейбір жағдайларда біліктілік адамның бойында бар дағдылар негізінде құрылады.

Үйрету процесі танымдық іс-әрекеттердің кезеңдері немесе оқыту процесі звенолары бойынша белгілі бір реттілікпен іске асырылады. Яғни, жүйелейтін болсақ: танымдық сұрақтар, жаңа материалды қабылдату, ғылыми түсініктерді қалыптастыру, заңдарды меңгерту, біліктілік пен дағдыны қалыптастыру, өз кезегінде біліктілікті және дағдыны қолдану, студенттің білімді меңгеруін тексеру, оқыту нәтижелерін сараптауға үйрету, өздігінен талапшылдыққа ынталандыру.

Жоғарыда аталған барлық кезеңдер бір-бірімен байланысты және оқыту звеносының басқа да мүмкіндіктерін жоққа шығармайды. Бастапқы әскери дайындық пәнінің оқытушысы оқыту процесінде оқытудың негізгі кезеңдерін логикалық және әдістемелік реттілікпен өткізуді ескергені маңызды.

Оқытудың дидактикалық принциптері мен педагогикалық заңдылықтарын көрсететін және оқушыларды біліммен, дағды, біліктілікпен қаруландыруды анықтайтын, жетекші педагогикалық қалыптарды бекітеді. Оқыту принциптері өздігінен құрылмайды. Ол педагогикалық процесс заңдылықтарын көрсетеді және сол оқыту процесінің мәнінен пайда болады. Бастапқы әскери дайындық пәні мұғалімі оқу процесіне негізделген дидактика талаптарын жақсы білуі және заңдылықтарды оқыту мен тәрбие мақсаттарын орынды шешуді қолдана білуі керек.

Оқыту процесінің заңдылықтары негізінде оқу процесінің барлық жақтарын анықтайтын дидактикалық принциптер жүйесі (мазмұны, әдістері, ұйымдастыру түрлері) көрінеді.

Оқытудағы түйсік және белсенділік. Білімділік түйсікпен меңгеру принципі – бұл студенттің оқу процесінде оқылатын материалды жақсы түсінуі және мән беруі керек деген ұғымды тудырады. Яғни, студенттердің фактілерді өздігінен сараптауы, салыстырулар жасап және жалпылама тұжырымдар құруы өте маңызды.

Бастапқы әскери дайындық пәні оқытушысы студенттерге оқытудың мақсатын және міндетін түсіндіріп, білімге деген қызығушылығын арттырып, оқытуы керек. Студенттің түйсікпен қабылдаған оқу материалы көп жағдайда бастапқы әскери дайындық пәні оқытушысының түсінікті және тапқырлықпен түсіндіруіне байланысты.

Оқу кезіндегі студенттің түйсіктілігі, белсенділігі және жеке даралылығы басқа да дидактикалық принциптермен тығыз байланыста болады. Мысалы, теория мен практикалық бірегей негізінде білімнің ғылыми маңызы және түсіндірілу жүйелілігі түйсіктілікке қол жеткізеді.

Оқытуды өмірмен байланыстыру оқу процесінің негізін құрайды және орта мектеп түлегінен студент болғанға дейін жүргізіледі. Осы принципке орай оқу бөлімдерінің студенттерді пайдалы өндірістік еңбектерге (практикаға) баулуы ұйымдастырылады.

Теория мен практиканы байланыстыратын дидактикалық принцип бастапқы әскери дайындығында маңызды орын алады. Оны іске асыру барысында студенттермен дала жиыны сабақтарын өткізу, әскери бөлімдерге бару, қысқа мерзімдік әскери міндетін өткеретін жауынгерлер өмірімен және әскери сабағымен танысуы үлкен роль ойнайды.

Оқытудың жүйелігі және реттілігі. Оқытудағы жүйелілікті және реттілікті ұстану принципі – бағдарлама материалы логикалық реттілікпен оқытылып, студенттерге берілетін білімді бір жүйеге келтіру деген түсінік. Өйткені сол ғана бізге, меңгерілген білімімізді басқаруға мүмкіндік береді.

Қарастырылып отырған принцип негізінде оқу материалының әр жылдарға және әр семестрлерге, сонымен қатар сабақтардың тақырып бойынша орналасуын қатаң түрде сақталуы талабы жатыр.

Оқылатын материал өтіліп кеткен материалға сүйенуі тиіс. Себебі, өтілген сабақ бекітіліп, студентті алдағы материалды меңгеруге дайындайды.

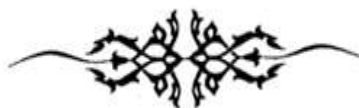
Оқытудың реттілік принципі сабақтарда студенттердің оқылатын материалды меңгеруін активтендіретін түрлі көрнекілік құралдарды болжайды. Бастапқы әскери дайындығы бойынша оқу процесінде мынадай: құралдар бөлініп көрсетілуі мүмкін: пәндік көрнекілік (қару көшірмесі, Азаматтық Қорғанысы бойынша құрылғылар, әскери техника және т.б.), көркемдік көрнекілік (кестелер, плакаттар, суреттер, макет және модельдер, оқу кинофильмдері) және сөздік-кесіндік көрнекілік (оқиғаларды, батырлар ерлігін, салыстырмалы қолдану және т.б. жарқын суреттеу).

Қорыта айтқанда білім, біліктілік және дағдының меңгерілу беріктігі қағидасын іске асырудың бірден-бір жолы оқылатын материалды қайталау және бекіту.

Зерттеу жұмысы негізінен бастауыш әскери қызметке психологиялық дайындау мақсатында педагогикалық тәрбиенің күрделі де көпсалалы проблемасын жан-жақты ашып көрсетуді көздейді. Алдағы уақытта жоғары оқу орыны студенттерінің Отансүйгіштік санасын қалыптастыруда қазақ ұлтының жауынгерлік дәстүрлері мен қазақ батырларының ерлік істерін насихаттау арқылы оқытылуы мәселелері қарастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасының қорғанысы және Қарулы Күштері туралы». Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 7 қаңтардағы N 29 Заңы.
2. Әлімбаев Б. Мектеп оқушыларының әрқайсысының отан қорғауға дайындық сапасын қалыптастыру. //Әдістемелік журнал: «Алғашқы әскери дайындық». №6, Алматы. 2003. - 34-36 б.
3. Дінмұхамедұлы А. Орта мектептердегі әскери патриоттық тәрбие жұмыстарының мәні мен мақсаты және оны ұйымдастырудағы педагогикалық талаптар. //Әдістемелік журнал: «Алғашқы әскери дайындық». № 11, Алматы. 2004. -21-25 б.
4. Бастауыш әскери дайындық: Орта оқу орындарына арналған оқулық (10-11 сынып). 1-ші басылым. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың Білім Академиясы ұсынған.
5. Иманбаев С.Т. Оқушыларды ұлттық жауынгерлік дәстүр арқылы ерлікке баулудың педагогикалық негіздері. Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация авторефераты. Алматы.: Ғылым баспасы, 1997.

УДК (ӘӨЖ):796.03

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПӘНІНІҢ МАҚСАТТАРЫ, МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

П.С. Джекенов – доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері
А.Д. Касымова – «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының аға оқытушысы
Ш. Муртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Түйіндеме: Бұл мақалада жоғары оқу орнындағы дене шынықтыру пәнінің мақсаттары, міндеттері және мазмұнының құрылымы зерттелген, олардың ерекшеліктері көрсетілген

Кілт сөздері: реформалау жағдайы, нормативтік-құқықтық құжаттарында, басым ережелері, «дене шынықтыру» пәні, психикалық стресстер, қолайсыз факторлар.

Аннотация: в данной статье исследуются цели, задачи и структура содержания предмета физической культуры в вузе, отражаются их особенности

Ключевые слова: состояние реформ, нормативно-правовые документы, приоритетные положения, предмет «физическая культура», психические стрессы, неблагоприятные факторы.

Abstract: this article examines the goals, objectives and structure of the content of the subject of physical education at the university, reflects their features

Keywords: the state of reforms, regulatory documents, priority provisions, the subject of "physical culture", mental stress, adverse factors.

Жоғары оқу орнындағы дене шынықтыру қазіргі заманғы маманның жеке басының жалпы және кәсіби мәдениетін, студенттерді гуманистік тәрбиелеу жүйесін қалыптастыру

жөніндегі ұлттық бағдарламаның ажырамас бөлігі болып табылады. Жоғары білім беруді реформалау жағдайында студенттердің денсаулығын сақтау және нығайту, олардың салауатты өмір салтын қалыптастыру және физикалық өзін-өзі жетілдіру қажеттілігі дене тәрбиесі жұмысындағы басым бағыттар болып табылады. Бұл бағыттар Қазақстан Республикасының аса маңызды мемлекеттік нормативтік-құқықтық құжаттарында көрсетілген. Дене шынықтыру қолданыстағы заңнамалардың нормаларын іске асыратын пәндерге (ҚР 2014 жылғы 3 шілдедегі № 228-V «дене шынықтыру және спорт туралы» Заңы өзгерістер мен толықтырулармен) жатады және міндетті түрде жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламалары мен оқу жоспарларына енгізіледі. Дене шынықтыру жалпы білім беретін пәндер циклінің міндетті құрамдас бөлігі болып табылады. «Дене шынықтыру» пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы өз қызметінде Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында оқитын оқытушылар мен студенттерге басшылық етуге арналған. Бағдарлама пәнді игеру деңгейіне қойылатын талаптар контекстінде оқытудың барлық кезеңінде дене тәрбиесі процесінде оқытушы мен студенттің бірлескен ынтымақтастығын анықтайды. Жалпы мәдениеттің бір түрі ретінде дене шынықтырудың өзектілігі оның тәуелсіз саланы, нақты әрекет процесін, жеке тұлғаны физикалық жетілдіру құралы мен әдісін білдіретіндігіне байланысты.

Осы бағдарламаның басым ережелері:

- кредиттік оқыту технологиясының талаптарына сәйкес пәннің жаңартылған мазмұны;
- оқытуда құзыреттілік тәсілді қолдану;
- адам дамуындағы және бәсекеге қабілетті маман даярлаудағы дене шынықтырудың рөлін едәуір күшейту;
- денсаулықты сақтау және нығайту үшін дене шынықтырудың теориялық және әдіснамалық негіздерін қолдану, практикалық біліктер мен дағдыларды жалпылау және саралау;
- теориялық материалды студенттерге өзін-өзі даярлау дағдыларын үйрету, дене шынықтыру құралдарымен өзін-өзі жетілдіру бойынша мәселелерді шешуге бағыттау;
- түлектің кәсіби және жеке қасиеттерін дамыту.

Дене шынықтыру, қоғамның жалпы мәдениетінің бөлігі ретінде, денсаулық деңгейін нығайтуға және арттыруға, физикалық қабілеттерін жан-жақты дамытуға және оларды қоғамдық тәжірибеде және әр адамның күнделікті өмірінде қолдануға бағытталған.

Дене шынықтыру-бұл мәдениеттің ерекше және тәуелсіз саласы. Ол адамның жалпы мәдениетімен бір уақытта пайда болды және дамыды. Адамның қалыпты өмір сүруі үшін денсаулық, физикалық қасиеттерді дамыту, белсенді қозғалыс белсенділігі, моторика мен дағдыларды дамыту, дененің физиологиялық және психологиялық функциялары қажет.

Әлеуметтік-гуманитарлық білім жүйесіндегі «дене шынықтыру» пәнінің орны оны зерттеу пәнімен анықталады, ол түлектің жеке басының дене шынықтыруын қалыптастыру процесінің жүйелік заңдылықтары мен ерекшеліктері, жеке тұлғаның физикалық және рухани күштерін нығайту, өмірлік және кәсіби мақсаттарға жету мүддесінде дене шынықтыру-сауықтыру іс-әрекетінің білімдері, біліктер мен дағдыларының жиынтығы болып табылады. Дене шынықтыру, оқу пәні ретінде, дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесіне негізделген, бір-бірімен тығыз байланысты және анатомия, адам физиологиясы, дене жаттығуларының физиологиясы, гигиена, медициналық бақылау, педагогика, психология, биология сияқты сабақтас ғылымдарға сүйенеді. Ол оқу процесінің мектеп оқушылары мен кәсіптік оқу орындарының дене тәрбиесі бағдарламаларымен сабақтастығын қамтамасыз етеді. «Дене шынықтыру» пәнінің мақсаты мен міндеттері жастар саясатын іске асырудың маңызды бағыттарының бірі, жастардың дене шынықтыру мен үйлесімді даму қажеттілігін қалыптастыру болып табылады. ЖОО-дағы «дене шынықтыру» оқу пәнінің мақсаты студенттердің әлеуметтік-тұлғалық құзыреттіліктерін және кәсіби қызметке дайындалу үшін денсаулықты сақтауды,

нығайтуды қамтамасыз ететін дене шынықтыру құралдары мен әдістерін мақсатты пайдалану қабілетін қалыптастыру, болашақ еңбек қызметінде дене жүктемелерін, жүйке-психикалық стресстерді және қолайсыз факторларды тұрақты түрде көтеруге бағытталған. Жоғары оқу орындарында дене шынықтыру оқу пәні және жеке тұлғаның тұтас дамуының маңызды құрамдас бөлігі ретінде ұсынылған.

Барлық білім беру мекемелерінде дене шынықтыру пәнін ұйымдастыру мыналарды қамтиды:

- 1) мемлекеттік білім беру стандартында белгіленген көлемде негізгі білім беру бағдарламалары шегінде дене шынықтыру бойынша міндетті сабақтар, сондай-ақ қосымша білім беру бағдарламалары шегінде дене шынықтыру және спортпен қосымша (факультативтік) сабақтар өткізу;
- 2) дене шынықтыру-спорт даярлығы бойынша кешенді іс-шараларды өткізу үшін жағдайлар жасау, оның ішінде спорттық мүкәммалмен және жабдықтармен қамтамасыз ету;
- 3) студенттердің жеке қабілеттері мен денсаулық жағдайын ескере отырып, дене шынықтыру дағдыларын қалыптастыру, білім алушыларды дене шынықтыру және спортпен шұғылдануға тарту үшін жағдайлар жасау;
- 4) оқу сабақтары кезінде дене шынықтыру іс-шараларын жүзеге асыру;
- 5) Дене шынықтыру мен салауатты өмір салтының ғылыми-биологиялық, әдістемелік және практикалық негіздерін меңгеру, дене тәрбиесін ұйымдастыруға кешенді бақылау жүргізу;
- 6) студенттердің дене дайындығы мен дене дамуының жыл сайынғы мониторингін жүргізу;
- 7) спорттық іс-шараларды ұйымдастыруға және өткізуге жәрдемдесу.

«Дене шынықтыру» пәні бойынша құзыреттілікке білім беру стандартының талаптарына сәйкес түлек:

білуге тиіс:

- адам дамуындағы және маман даярлаудағы дене шынықтырудың рөлі;
- Қазақстан Республикасының дене шынықтыру және спорт саласындағы мемлекеттік саясатының негіздері;
- дене шынықтыру мен салауатты өмір салтының теориялық-әдіснамалық негіздері;
- Қазақстан Республикасының дене шынықтыру және спорт саласындағы негізгі жетістіктері;
- дене шынықтыру және спортпен шұғылданудың гигиеналық және ұйымдастырушылық негіздері;

білу тиіс::

- өмірде денсаулықты сақтау мен нығайтуды, психофизикалық қабілеттер мен қасиеттерді дамыту мен жетілдіруді қамтамасыз ететін практикалық біліктер мен дағдыларды қолдану;
 - өмірлік және кәсіби мақсаттарға жету үшін дене шынықтыру-спорттық іс-әрекет тәжірибесін пайдалану;
 - дене шынықтыру және спорт түрлерімен сабақтарды қауіпсіз өткізу ережелерін қолдану.
- Жоғарыда көрсетілген мақсатты іске асыру үшін келесі негізгі міндеттер шешілуі керек:*
- денсаулықты нығайту, қатаю және дененің еңбек қызметінің қолайсыз факторларының әсеріне төзімділігін арттыру;
 - тәртіптілікке, ұжымшылдыққа, жолдастық өзара көмекке тәрбиелеу, саптық түзеу мен тонусты қалыптастыру;
 - ақыл-ой тұрақтылығын, өз күшіне деген сенімділікті, мақсаттылықты, батылдық пен шешімділікті, бастамашылықты, талапшылдық пен табандылықты, төзімділік пен байсалдылықты тәрбиелеу;
 - негізгі қозғалыс қасиеттерін дамыту және үнемі жетілдіру - төзімділік, күш, жылдамдық, ептілік, икемділік;

- жылдам қозғалу дағдыларын игеру (жүзу, шаңғымен кросс және т. б.);
- студенттің болашақ маманды кәсіби-тұлғалық қалыптастырудағы дене шынықтырудың әлеуметтік рөлі мен құндылықтарын түсінуі және қабылдауы;
- дене шынықтыру құндылықтарын пайдалану бойынша белсенді дене шынықтыру-спорттық іс-әрекет тәжірибесін игеру.

«Дене шынықтыру» пәнін игеру нәтижесінде студент:

- дене шынықтыру мен салауатты өмір салтының рөлін түсінуі керек;
- дене шынықтыру және салауатты өмір салтының негіздерін білу;
- денсаулықты сақтау мен нығайтуды, психомоторлық қабілеттер мен қасиеттерді дамыту мен жетілдіруді қамтамасыз ететін практикалық біліктер мен дағдылар жүйесін меңгеру (жалпы дене шынықтыру, спорттық және кәсіптік қолданбалы даярлық бойынша белгіленген нормативтерді орындай отырып).

Студент өзінің функционалдық және қозғалыс мүмкіндіктерін арттыру үшін дене шынықтыру-спорттық іс-әрекетті пайдаланудың жеке тәжірибесін алуы керек. Студенттің дене шынықтыру негіздерін білуі оны өмірдің келесі кезеңіне шеберлікпен және дағдылармен қаруландыруы керек

Дене шынықтыру пәні мазмұнының құрылымы. Жалпы гуманитарлық және әлеуметтік-экономикалық пәндер циклі бойынша білім мен дағдыларға қойылатын жоғары кәсіптік білім берудің мемлекеттік білім беру стандартының талаптарында *дене шынықтыру саласында болашақ бакалавр не білу және істеуі керекін көрсеткен:*

- адам дамуындағы және маман даярлаудағы дене шынықтырудың рөлін түсіну;
- дене шынықтыру және салауатты өмір салтының негіздерін білу;
- денсаулықты сақтау мен нығайтуды, психофизикалық қабілеттер мен қасиеттерді дамыту мен жетілдіруді, дене шынықтыруда өзін-өзі анықтауды қамтамасыз ететін практикалық дағдылар мен дағдылар жүйесін меңгеру;
- өмірлік және кәсіби мақсаттарға жету үшін дене шынықтыру-спорттық іс-әрекетті пайдалану тәжірибесін алу.

Мемлекеттік білім беру стандартының талаптарына сәйкес дене шынықтыру бойынша жоғары оқу орындарына арналған үлгілік оқу бағдарламасы бекітілді. Оқу пәні мазмұнының құрылуы ірі дидактикалық бірліктердің ерекшеліктерімен жүргізіледі (модуль, бөлім). Оқу пәнінің мазмұнына: кіріспе, бөлімдер (модульдер), оқу сабақтарының тақырыптары кіреді. «Дене шынықтыру» пәнінің оқытуға 16 кредитке бөлінген, оның ішінде дәрістік, практикалық сабақ, сондай-ақ қызығушылықтары бойынша клубтарда және спорттық секциялардағы қосымша сабақтар, бұл студенттер аптасына 8-10 сағат қозғалыс режимінде жүреді дегей сөз.

Оқу бағдарламасының мазмұны келесі концептуалды позицияларда негізделеді:

- дене шынықтыру процесінің жалпы білім беру бағыты;
- дене шынықтырудың интегративті функциялары;
- оқу-тәрбие процесінің жүйелілігі;
- дене шынықтырудың кәсіби-қолданбалы бағыты;
- дене шынықтыру және спорт саласында студенттердің білімділігін нормативті және әдістемелік қамту;
- дене шынықтыру бойынша студенттердің кезеңді және қорытынды аттестациясы.

Дене шынықтыру бойынша бағдарламалық материал дене шынықтырудың негізгі компоненттеріне, оның материалдық және тұлғалық құндылығына негізделеді, студентті оқыту, тәрбиелеу және білім беру мазмұндық бағытын құрайды.

Оқу бағдарламасына ықпал ететін студенттің дене шынықтыру функциялары, әдістемелі негізделген аспектілер қатары ретінде көрсетілген:

- *ұйымдастыру*, студентке дене шынықтыру және спорт сабағымен айналысуына нақты жағдай жасап, мүмкіншілік беруін қарастырады;

- *қайта білім беру*, арнайы бір деңгейде дене саулығын, дене дамуын және дайындығын жоғарлатуға және жақсартуға бағытталып, дене тынықтыру құралдарымен кәсіби-тұлғалық қасиеттерді қалыптастырады;
- *білім беру*, дене шынықтыру және спорт саласында студенттерге білімін кенейтіп, жетілдіруге мүмкіндік береді, сонымен қатар алынған білім мен ептілікті кәсіби іс-әрекетте және өмірде қолдану;
- *әлеуметтік* бастапқы және келесі кезеңдегі әлеуметтендіру рөлі болып табылады, сонымен қатар студентті жаңа жүйеге «кіруін» және дене шынықтыру құндылығы мен дене құрылымын өзгеше қамтамасыз етеді;
- *шығармашылық*, мұның нәтижесінде тұлғада өзін-өзі анықтау іс-әрекеті, шығармашылық іс-әрекетте тәжірибе жинайды, дене шынықтыру мотивациясы негізінде жеке мүмкіншіліктерді дамыту.

Бағдарламаның жалпы ережелерінің мағынасы құрылымдық компоненттердің қалыптасуы және студенттің дене шынықтыру құрылымындағы маңыздылығы.

Бағдарламаның ұйымдастыру-әдістемелік бөлімі жалпы ережелерден, заңдылықтардың, дене шынықтыру теориялары мен әдістерінің және жоғары оқу орны бөлімінің қағидаларынан шығатын оқу үрдісін құрайтын жалпы ұйымдастыру және әдістемелеу формасы. Оқу материалының құрылысы мен мазмұны келесі позициялар бойынша нақтыланады:

1. Әр оқу бөлімінің (модульдің) мақсаттары мен міндеттері бойынша оқытушы мен (кафедрамен) нақты педагогикалық технологиялар жобаларын іске асырылады. Ең көп перспективті және эффективті қазіргі инновациялық білім жүйелеріндегі технологиялары көмегі дене шынықтыру оқу процесін компетентті жолымен іске асырады, мысалы: оқу-әдістемелік комплекстер; блокті -модульдік модульді-рейтинг, ақпараттық психологиялар.

2. Дене шынықтыру типтік оқу бағдарламасының мазмұнына сәйкес студенттер төрт оқу бөліміне бөлінеді; негізгі, дайындық. арнайы (емдік денешынықтыру топтарымен бірге), спорттық. Студенттерді жынысына, денсаулығына, дене дамуына, дене және спорттық біліктіріне байланысты оқу бөлімдеріне оқу жылының басында бөлінеді. Студенттер бір оқу бөлімінен (тобынан) екінші оқу бөліміне оқу жылының немесе семестрдің соңында ауыса алады. Студент денсаулығына байланысты дайындық және арнайы оқу бөліміне оқу жылының қай уақытында болса да ауыса алады.

Студенттер спорт түрі топтарына және жалпы дене дайындық топтарына негізгі және дайындық оқу бөлімдерінде анықталады. Оқу топтары 15-20 адамнан тұрады. Дене дайындығына денсаулығы жарамайтын студенттер дайындық тобына жіберіледі.

Медициналық нұсқаулары бар студенттер арнайы оқу бөліміне жіберіледі. Адам тығыздығы 8-12 немесе емдік дене шынықтыру тобында 5-7 адам.

Спорттық оқу бөлімінің топтық тығыздығы спортшының спорттық жіктелуіне байланысты болады, Оқу сабақтары оқудан тыс уақытта жүргізіліп, спорттық оқу бөліміндегі сабақты өткізу сағаты оқу жүктемесіне енгізіледі немесе оқытушы жаттықтырушының 0,5 жүктемесімен жүргізіледі.

Жоғары оқу орындарының дене шынықтыру және спорт кафедралары, материалды-техникалық база, кадрлық мүмкіндігін және оқу орнының бағыттарын ескере отырып, дене шынықтыру оқу бағдарламасын типтік бағдарлама негізінде өндейді. Оқу бағдарламалары жоғары оқу орны профилінің өзгешелігін, мамандығын, өзіндік ғылыми әдістемелік ерекшелігін және профессор-оқытушы құрамының кәсіби тәжірибесін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Железняк Ю.Д. Педагогическое физкультурно-спортивное совершенствование: Учеб. пособие. — М., 2002

2. Железняк Ю.Д., Петров П. К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте: Учеб. пособие. — М., 2001.
3. Физическое воспитание учащихся 5 — 7 классов: Пособие для учителя / Под ред В. И. Ляха, Г. Б. Мейксона. — М., 1997.
4. Физическое воспитание учащихся 8 — 9 классов: Пособие для учителя / Под ред. В. И. Ляха. - М., 1998
5. Зацюрский В.М. «Физические качества спортсмена» М., 1990

УДК:796.7

КӘСІБИ СПОРТ МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

**Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері.
Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық инновациялық институт**

**Ахметов Несипжан Аманжолович - «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқушысы.
М.Х. Дулати атындағы Тараз Инновациялық институт, Тараз қаласы, Қазақстан**

Түйіндеме: Бұл мақалада кәсіби спорт спорттық жарыстарды ұйымдастыруға және өткізуге бағытталған спорт бөлігі ретінде қарастырылды және кәсіби спорт менеджментінің ерекшеліктері зерттелді.

Кілт сөздер: кәсіби спорт, спорттың үш моделі, «драфт» жүйесі, «плей-офф», корпоративтік, акционерлік.

Аннотация: В этой статье профессиональный спорт рассматривается как часть спорта, направленного на организацию и проведение спортивных соревнований, в статье дается анализ особенносте и специфики профессионального спортивного менеджмента.

Ключевые слова: профессиональный спорт, три модели спорта, система «драфт», «плей-офф», корпоративный, акционерный.

Abstract: In this article, professional sports are considered as part of sports aimed at organizing and conducting sports competitions, the article analyzes the features and specifics of professional sports management.

Keywords: professional sports, three sports models, «draft» system, «playoffs», corporate, joint-stock.

Кәсіби спорт-спорттық жарыстарды ұйымдастыруға және өткізуге бағытталған спорт бөлігі, оған қатысқаны және дайындығы үшін спортшылар өздерінің негізгі қызметі ретінде жарыстарды ұйымдастырушылардан сыйақы және (немесе) жалақы алады.

Қазіргі кәсіби спортқа тән белгілер:

- әуесқойлық және кәсіби спорттың мақсатты көзқарастарының түбегейлі айырмашылығы;
- коммерциялық тұрғыдан ерекше қызығушылық тудыратын спорт түрлерінің салыстырмалы түрде аз санына шектеу;
- кәсіби спорт ұйымдарының жарыстарда қатал бәсекелестікті қолдауды қамтамасыз етуге деген ұмтылысы, онсыз спорт көрермендер үшін тартымдылығын жоғалтады, демеушілер мен теледидар тарапынан оған деген қызығушылық жоғалады;

- кәсіби спорт түрлерінің әрқайсысында спорт элитасын-көрермендер арасында жоғары танымалдылыққа ие көрнекті спортшыларды қалыптастыру;
- спортшыларды әлеуметтік қорғаудың жеткілікті тиімді және үнемі жетілдіріліп отыратын жүйесінің болуы.

Кәсіби спорттың ұйымдастырушылық құрылымы мыналардан тұрады:

- спорт түрі бойынша ресми танылған федерацияға кіретін кәсіби спорт лигалары, қауымдастықтар, одақтар;
- кәсіби спорт клубтары;
- кәсіби дене шынықтыру-спорт бірлестіктерімен еңбек шарттарын (келісімшарттар) жасасқан спорт командалары мен кәсіпқой спортшылар.

Әлемде кәсіби спорттың үш моделі бар:

- американдық,
- еуропалық,
- аралас.

Бірінші модель үшін өзгермейтін заң-пайда табу, спортшылардың жалақы деңгейін саралау, команданың жалақы қорының лимитін белгілеуге дейін, демеушілердің болмауы, теледидар құқықтарын сатудың жоғары құны, жаңадан келген клубтар үшін жоғары кіру жарнасы, билеттерді сатудан түскен кірісті бөлу жүйесі, муниципалды спорт нысандарын пайдаланғаны үшін төмен жалдау ақысы, салық жеңілдіктері. Американдық модель клубтардың спорттық күштері мен қаржылық мүмкіндіктерін үнемі теңестіруге деген ұмтылысқа негізделген. Лига иелері ең мықты команда таратылғанға дейін түбегейлі шаралар қабылдаған жағдайлар бар, егер ол айқын артықшылықпен жеңе бастаса (NHL, 1920). Қарсылас күштердің теңдігі мәселесін суперклубтардың пайда болуына жол бермейтін «драфт» жүйесі шешеді. Еуропадан айырмашылығы, АҚШ-та әртүрлі спорттық командалардың қаржылық мүмкіндіктерінде мұндай үлкен алшақтық жоқ. Бұған келесі шаралармен қол жеткізілді:

- жарыстарды ұйымдастырудың тұрақты қағидаты;
- АҚШ-тың спорт лигалары командалардың шеберлік деңгейін теңестіруге тырысатын «драфт» жүйесі;
- «плей-офф» жүйесі бойынша чемпионды анықтау.

Американдық спортта команданың тұрақты чемпионаттың қорытындысы бойынша қандай орынға ие болғаны соншалықты маңызды емес, өйткені плей-оффта тіпті сырттан келген команда да жеңіске жетуі мүмкін. Кәсіби американдық лигаларда командалардың бірі чемпионат аяқталғанға дейін бірнеше матчта мерзімінен бұрын чемпион атанған жағдай болуы мүмкін емес, бұл Еуропада, оның ішінде Қазақстанда да жиі орын алады. Еліміздің баскетбол және хоккей федерациясының шетелдік тәжірибесін ескере отырып, ұлттық чемпионат ойындарына қызығушылықты арттыру мақсатында «плей-офф» жүйесі де қолданыла бастады. Американдық модельден айырмашылығы, еуропалық модель жарыстарды өткізудің ротациялық принципіне негізделген: соңғы орын алған команда спорттық нәтижелер бойынша таңдалған басқа командаға жол беріп, жоғарғы дивизионнан шығарылады. Ұйымдастыру бойынша кәсіби лига спорт түрі бойынша ұлттық федерацияның құрамына кіреді. Бұл ерекшеліктер командаларды жинақтау, демеушілердің қатысуы (еуропалық клубтар кірістердің 50% - на дейін демеушілік көмек арқылы болуы мүмкін) және оларды қаржыландыруға жергілікті билік құрылымдарының қатысуымен көрінеді. Еуропада клубтар теледидар құқығын сатудан аз кіріс алады. Америкада да, Еуропада да кәсіби спортта ұлттық құрамалар үшін спортшыларды даярлау міндеті қойылмаған. Еуропалық жарыстарды ұйымдастыру жүйесі ұлттық чемпионаттарда үстемдік ететін бірнеше клубтардың пайда болуына әкеледі [1].

Әлемдік кәсіби спорт кәсіпкерлік қызмет заңдары бойынша дамуда. Спорттық көріністер және онымен байланысты атрибуттар сатылатын және сатып алынатын тауарға айналды. XX ғасырдың екінші жартысындағы әлемдік спорттың қарқынды коммерциялануына халықаралық және олимпиадалық спортты коммерцияландыруды

кеңейту процесі, сондай-ақ ХОК-ты қоса алғанда, халықаралық спорт ұйымдарының кәсіпқойларды бұрынғы әуесқой жарыстарға жіберу туралы шешімі үлкен ықпал етті. Кәсіби спорт менеджментін дамыту процесі тек қоршаған орта факторларының ғана емес, сонымен қатар өз кезегінде ішкі нарықтың, қоғамда үстемдік ететін әлеуметтік құндылықтардың, тарихи дәстүрлердің және басқа факторлардың әсерін сезінетін кәсіби спорттың бұрын қалыптасқан және әлемде қалыптасқан модельдерінің белсенді әсеріне ұшырайды. АҚШ спорты жетекші рөл атқаратын әлемдік спортты интернационалдандыру процесін де ескермеуге болмайды. Кәсіби шетелдік спортта АҚШ пен Еуропада әр түрлі таралатын кәсіби командаларды иеленудің үш негізгі формасы бар. Олардың қатарына мыналар жатады:

- жеке (жеке немесе топтық);
- корпоративтік;
- акционерлік.

Корпоративтік нысанда компания немесе компания клубтың иесі болып табылады, акционерлік меншік иелері акция иелері болып табылады. Меншіктің соңғы түрі еуропалық кәсіби спортқа тән. Қазақстанға келетін болсақ, соңғы 15 жылда клуб иелерін ауыстыру және командаларды иеленудің оңтайлы нысанын іздеу процесі жүрді. Бүгінгі күні процесс әлі аяқталған жоқ. Елдегі қазіргі экономикалық жағдайлар кәсіби коммерциялық спорт саласындағы басқару қатынастарын түбегейлі өзгертті. Кәсіби коммерциялық спорттың қалыптасуы мен даму процесі түбегейлі жаңа ұйымдық-экономикалық негіздерді қалыптастыруды және оның субъектілерінің жұмыс істеуінің құқықтық формаларын іздеуді талап етті. Ойын спортына келетін болсақ, нарықтық қатынастарға көшу кезінде клубтар негізінен иелерін ауыстырды.

Клубтардың жаңа иелері үшін қызметтің негізгі бағыттары:

- меншік нысандарын реформалау;
- қаржыландыру көздерін іздеу, кіріс алуға тырысу.

Федерациялар мен лигалар деңгейінде бұл процесс командалар мен ұлттық чемпионатты басқарудың тиімді жүйесін құру бағытында жүрді; күнтізбені және көрерменді, теледидарды тартуға бағытталған жарыстар жүйесін әзірлеу. 1990 жылдардың ортасында жеке меншік иелері болған клубтардың пайда болуы ерекше факт болып табылады. Меншік иелері клубтарды қаржыландыруды жаңа жағдайда қамтамасыз ете алатын мемлекеттік билік құрылымдары болды; демеушілердің күшті қаржылық қолдауына сүйенетін акционерлік қоғамдар мен кәсіпорындар; қоғамның саяси және қаржылық элитасына жататын адамдарды қамтитын қамқоршылық кеңестер. Қазіргі Қазақстанда кәсіби коммерциялық спортты дамытудың ерекшелігі мемлекеттік сектордың жетекші рөлін сақтау болып табылады, ол кәсіби спорт құрылымдарын экономикалық қолдау факторы ретінде өз ықпалын біртіндеп жоғалтады [2].

Осы уақытқа дейін бұл мәселені шешудің негізгі тәсілдері қалыптасты. Жарыстардан түсетін кірістердің ұлғаюы олардың телехабарларына құқықтарды сатумен, көрермендерді тарту және билет бағдарламаларын (бірінші кезекте маусымдық абонементтер) іске асырумен, спорттық лотереялар мен тотализаторларды өткізумен, стадиондарда қолайлы жағдайлар жасаумен, жарнамалық-демеушілік және лицензиялық қызметпен байланысты. Кәсіби спортты басқару саласында қаржыландырудың жаңа көздерін белсенді іздеу процесі де, клубтар, лигалар, федерациялар, жарыстар қызметінің экономикалық тиімділігін арттыру жолдары да бар. Жарыстардан түсетін кірістердің ұлғаюы телеарнаға құқықтарды сатудан түсетін кірістердің өсуімен, көрермендерді тарту және билеттік бағдарламаларды (бірінші кезекте маусымдық абонементтер) іске асырумен, лотереялар мен тотализаторларды өткізумен, стадиондарда көрермендер үшін қолайлы жағдайлар жасаумен, жарнамалық-демеушілік және лицензиялық қызметпен байланысты. Ол үшін келесі факторларды ескеру қажет:

- жоғары бәсекелестік пен жеңімпаздың болжау мүмкін еместігімен алғышарттарын жасау;

- бірнеше жыл ішінде күнтізбенің тұрақтылығы;
- маусымдағы матчтардың оңтайлы санын анықтау;
- көлік шығындарына қаражат пен уақытты үнемдеу;
- команда демеушілері мен спортшылар үшін жеңілдікті жағдайлар жасау.

Федерациялардың міндеті - экономикалық тұрғыдан тиімді жарыстар жүйесін құру:

- жоғары бәсекелестік пен жеңімпаздың болжамсыздығының алғышарттарын қалыптастыру;
- бірнеше жыл ішінде күнтізбенің тұрақтылығы;
- маусымдағы матчтардың оңтайлы санын анықтау;
- көлік шығындарына қаражат пен уақытты үнемдеу;
- команда демеушілері мен спортшылар үшін жеңілдік шарттарын ұсыну.

Кәсіби спорт субъектілерінің елдер чемпионаттары мен басқа да жарыстар шеңберінде федерациялардың коммерциялық қызметін жүргізу үдерісіндегі құқықтық қатынастары коммерциялық регламенттерді реттейді. Олар Федерация демеушілерінен, теледидар демеушілерінен, жарнама берушілерден түскен қаражатты бөлу тәртібін анықтайды. Оларда телевизиялық хабарларға, жарнамалық және коммерциялық мүмкіндіктерге құқықтарды алу және пайдалану; зияткерлік меншікпен жасалатын операциялар; дауларды шешу тәртібі және т. б. мәселелер талқыланады. Осы мәселелердің тізімі қазіргі уақытта федерациялардың коммерциялық қызметінің қаншалықты жаңа жақты екендігін көрсетеді. Футбол, хоккей, баскетбол федерацияларының жарғыларын зерттеу спорт түрлерінің ерекшеліктеріне қарамастан, коммерциялық қызметке қатысты көптеген мәселелер ұқсас шешім тапқанын көрсетеді. Мысалы, федерациялардың осы спорт түрлері бойынша құзыреті елдің тұрақты чемпионатының ойындарына құқықтар болып табылады.

Бұл іс жүзінде федерациялардың құқықтары бар дегенді білдіреді:

- ұлттық телеарналарда телевизиялық хабарлар;
- логотиптер, рәміздер, сауда белгілері және сауда белгілері;
- Федерация шығаратын полиграфиялық, кәдесый және басқа да өнімдердегі жарнамалық мүмкіндіктер;
- ойындарды олардың жиынтығында және жеке - жеке көрсететін теле, бейне және фотоматериалдарды, соның ішінде ойыншылардың суреттерін пайдалану (бұл ретте клубтар үй ойындарына қатысты жоғарыда айтылғандарға құқықтарын сақтайды).

Қазіргі жағдайда федерация мен клуб өте күрделі экономикалық қатынастарға түседі. Бір жағынан, федерация клубтардың мықты қаржылық жағдайына мүдделі, өйткені бұл көбіне тәуелді. Екінші жағынан, Қазақстан чемпионатын өткізу, құрама командаларды халықаралық жарыстарға дайындау және қатысу, аппаратты ұстауға жұмсалатын шығыстар елеулі қаржы қаражатын талап етеді.

Дене шынықтыру және спорт министрлігі, Қазақстан Олимпиада комитеті, демеушілер, Халықаралық федерация желісі бойынша түсімдерден басқа федерация қызметін қаржыландырудың аса маңызды көздері чемпионатқа қатысқаны үшін клубтардан түскен ақша, ойыншылар мен жаттықтырушылардың лицензияларын клубтармен төлеу, клуб символикасын тіркегені үшін төлем және т. б. болып табылады. Федерацияның бюджетін тағы да әр түрлі бұзушылықтар үшін клубтарға салынатын айыппұлдар жүйесі толықтырады. Бірақ клубтардың коммерциялық мүдделерін ескеру қажет, сондықтан ұлттық Чемпионат ойындары мен басқа жарыстарға құқықтардың бір бөлігі федерациялар мен клубтардың бірлескен құзыретінде. Бұл құқықтарды пайдалану Федерация, клубтар, Федерация демеушілері арасындағы келісіммен реттеледі. Оларға келесі құқықтар жатады [3]:

- жарнамалық материалдарды орналастыру (қалқандар, созылу белгілері, плакаттар, жапсырмалар, ақпараттық табло, баспасөз орталығы, фойе және т. б.);
- полиграфиялық, кәдесый өнімдерінде жарнамалық мүмкіндіктерді пайдалану;
- клубтардың логотиптерін, рәміздерін, сауда белгілері мен сауда маркаларын қолдану.

Федерациялар басқа да коммерциялық мүмкіндіктерді пайдалануға құқылы:

- үшінші тараптармен өнімдер мен қызметтерді ресми жеткізушілердің мәртебесін алу туралы келісімдер мен келісімшарттар жасасу. Бұл ретте клуб нарықтың осы секторында өнім/қызмет көрсететін компаниямен бұрын келісім жасасқан жағдайларды қоспағанда, клубтар осы өнімді/қызметтерді сатып алуға (немесе өтеусіз алуға) және пайдалануға міндетті;

- электрондық және баспа бұқаралық ақпарат құралдарымен (теледидардан басқа) олардың чемпионаттың ресми ақпараттандырушысы мәртебесін алуы туралы келісімдер мен келісімшарттар жасасу.

Жаңа мыңжылдықтың басында федерацияларды қаржыландырудың келесі көздері қалыптасты [4]:

- чемпионатқа қатысқаны үшін жарналар;
- құрылтайшының жарналары және ерікті жарналар;
- кәсіпкерлік және шаруашылық қызметтен түсетін түсімдер;
- банктердің және басқа кредиторлардың кредиттері;
- өтеусіз немесе қайырымдылық жарналар;
- ұйымдардың, кәсіпорындардың және азаматтардың қайырымдылықтары;
- ақшалай және тауарлық нысанда түрлі санаттағы (бас, ресми, техникалық, медиа) демеушілердің жарналары;
- жарнама берушілерден түсетін түсімдер;
- елдер чемпионаттарына жататын федерацияның телехабарларына, іс-шараларды өткізуге, зияткерлік өнімдеріне (лицензиялар, логотиптер және т.б.) құқықтарды сатудан түсетін түсімдер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Галкин В.В. Экономика и управление физической культурой и спортом: учебное пособие для вузов / В.В. Галкин. - Ростов н/Д.: Феникс, 2006. - 448 с.
2. Зубарев Ю.А., Попова А.Ф., Пряхин Г.Н. Менеджмент в физической культуре и спорте. Учебное пособие. – Волгоград: ВГАФК, 2001.
3. Кутепов М.Е. Менеджмент в зарубежном спорте: Курс лекций. М.: Росс. Фонд поддерж. малых предпр. в науке и науч.исслед. : Школа спортивного бизнеса ГЦОЛИФК, 1992
4. Филиппов С. С. Менеджмент физической культуры и спорта. — М.: Юрайт. 2023. 256 с.

УДК:796.5

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТТЫ ДАМЫТУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

-Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері

-Инкарбекова Жанерке Нұрланқызы - ДШ-21-15 тобының студенті

**Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық
инновациялық институты**

Түйіндеме: Бұл мақалада авторлар салауатты өмір салты дамытудағы педагогикалық мәселелерінің өзектілігін зерттеді

Кілт сөздері: денсаулықты сақтау, нығайту, проблемалар, интеграцияланған,

рухани компонент, валеология.

Аннотация: в этой статье авторы исследовали актуальность педагогических проблем развития здорового образа жизни

Ключевые слова: сохранение здоровья, укрепление, проблемы, интегрированная, духовная составляющая, валеология.

Abstract: in this article, the authors investigated the relevance of pedagogical problems of developing a healthy lifestyle

Keywords: health preservation, strengthening, problems, integrated, spiritual component, valeology.

Валеология саласында валеологиялық өзін - өзі тануға, саналық ерекшеліктерге, тұлғалық іс - әрекеттіліктерге ерекше көңіл бөлінеді. Бұл жүйе өз денсаулығының құндылығы, денсаулықты сақтау мен нығайту, өзінің түсінігі бойынша валеологиялық іс - әрекеттіліктің бағытталуы, сондай-ақ салауатты өмір салтындағы білімге бағытталады (денсаулықтың тұлғалық моделі). Валеологиялық өзін - өзі саналықтың тағайындалып аяқтан тұруы, тек қана өз денсаулығының құндылықтарын сезініп, саналап қана қоймай, сонымен қатар, осы саналықты тұлғаның іс - әрекеттіліктерін саналы формасына айналдыру, жүйелеу. Валеология – ғылымдарының мазмұндауынша, баланың бойында валеологиялық өзін - өзі саналауды қалыптастырудағы маңызды және қолайлы кезең жас жеткеншек және балалық кезең, себебі осы жасқа байланысты кезеңдерде тұлғалықтың өзін - өзі саналау қарқынды қалыптасады. Денсаулықты сақтау, нығайту және салауатты өмір салтын қалыптастыруда, өзекті педагогикалық проблемаларымен қатар, валеология саласы педагогтардың назарын аударуда. Біз Белоруссия педагогы Н.К.Степаненковтың «Валеологияның негізгі ережелерін педагогикалық іс - әрекеттіліктерге ендіру, қолдану, педагогтардың ертеректегі стратегиясын - өсіп келе жатқан жас буынды бүтін тұлғалы дамытудың бірыңғай процесі ретінде оқытып тәрбиелеу қажет» деген ұғыммен келісеміз.

Педагогикалық ғылым «валеологиялық білім мен тәрбие» ұғымына сүйенеді, ол оқушының бойында денсаулықты қалыптастыра отырып тәрбиелеуді, салауатты өмір салтын ғылыми ұғынуды, тиісті ережелерді қолдануды тұжырымдайды. Валеологиялық білімнің негізінде ой – сана, дене және жыныстық тәрбие, сонымен қатар, психо өзін - өзі реттеу, гигиеналық, физиологиялық, экологиялық және медициналық білім арқылы іске асырылатын дені сау адамның қалыптасу, қызметтесу концепциясы жатыр. Сонымен, валеологиялық білімді жалпы білімнің негізгі бөлігі, өсіп келе жатқан жас буындарды тәрбиелеу, салауатты өмір салты мен мәдениеттіліктің қалыптасуындағы процесс және нәтиже ретінде қарастыруға болады.

Салауатты өмір салтына тәрбиелеу проблемалары ХХ ғасырдың соңында ХХІ ғасырдың басында түрлі ғылымдардың зерттелу объектісі болды. Иванов Г.Д. салауатты өмір салтын жалпы адамдық құндылық ретінде қарастыруға талпыныс жасады. Ғалымның мазмұндауынша «Денсаулық, салауатты өмір – мектеп оқушысымен құндылық ретінде санап, қажеттілік тұрғысында қабылдануы тиіс. Сонда ғана осы құндылықтар мінез – құлықты мативациялайды». Осындай мазмұн қазіргі заманғы әдістемелік тұжырымдамаларға сәйкестенеді. Алайда, Г.Д.Ивановтың қорытындылауынша «Қазіргі заман білімінің басты мақсаты өз денсаулығына, қоршаған ортаға және болашақ буынға мейіріммен қарайтын адамды тәрбиелеу». Біздің көзқарасымыз бойынша, мектеп оқушысының бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруды бүтіндей педагогикалық процестің құрама бөлігі ретінде қарастыру қажет [1].

Оқушылардың бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруды тұлғаның гормониялық даму міндеттемелерімен өзара байланыстыра отырып қарастыру қажет. Осы айтылған мәселелер, жалпы білім беретін мектептердегі мәселе валеологиялық білім жайында емес, жалпы білімнің валеологиялық аспектісі, педагогикалық процессті

ұйымдастырудағы формалар мен әдістемелері, осы процестің рухани саналы, психо және физиологиялық даму мәселелері жайындағы бағыттарын қарастырады. Осы мәселелер бойынша, біз А.С.Ивановтың «салауатты өмір салтын қалыптастырудағы білімнің тиімділігі, интеграциаланған валеологиялық курстар және мектеп пәндерінің валеологиялық мазмұндарымен байланысты болуы тиісті – деген тұжырымдамалармен келісе алмаймыз. Яғни, оқыту жоспарлары мен жалпы білім беру бағдарламалдарының шамадан тыс жүктемеленулерінде, жалпы білім мазмұнына интеграцияланған валеологиялық курстарды енгізу қажет еместігін сипаттады. Бүтіндей педагогикалық процестің көзқарастары жағынан ең тиімділігі валеологияның салауатты өмір салтын негізгі идеялары мен ережелерін барлық оқу пәндері мен сыныптан тыс жұмыстардың мазмұнына ендіру болып табылады.

Салауатты өмір салтын қалыптастыруда білім саласын күрделендіріп, сауықтыру бойынша жұмыстарды жүргізуге мүмкіншілік беретін оқу мен тәрбиенің жүйелілігі, үздіксіздігі және кезеңдігі ерекше роль атқарады. Салауатты өмір салтын қалыптастыруда оқушылардың жастық ерекшеліктерін есепке алу маңызды,... Мектеп оқушысының денсаулығының нашарлап кету себептері қатарында гиподинамия (жеткіліксіз қозғалыс белсенділігі); мектеп және үйдегі оқушының оқу жүктемесімен шамадан тыс жүктемеленуі; дұрыс тамақтанбауы, оқу сабақтарының кестелерінің бұзылуы, демалыс және ұйқының бұзылуы себеп болып табылады. Оқушының денсаулығына мұғалімнің гигиеналық талаптарды орындамауы теріс әсер етеді (сынып бөлмесінің қажетті деңгейдегі желденбеуі; жиһаздың оқушылардың дене ерекшеліктеріне сәйкес келмеуі; оқу орындарының нашар жарықтануы т.б.). Салауатты өмір салтын балалар, оқушылар және ата-аналардың толық түсінбеушілігі, экологиялық, эстетикалық және дене мәдениеті тұрғысында жұмыстардың толық жүргізілмеуі оқушылардың бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруды қиындататын факторлар ретінде байқалады.

Баланың денсаулығының соматикалық қоры оның ағзасының өсіп, дамуымен, табиғи дарындылығымен қалыптасады. Өз кезегінде жекелей, дербес дамуы оның жетілу кезеңдеріндегі байқалатын іс-әрекеттерімен жүйеленеді. Базалық іс-әрекет бір жағынан адам баласын дамытудың механизмі ретінде көрінсе, екінші жағынан - өсу процессін қамтамасыз етеді.

Жоғарыда айтылған мәселелер бойынша байқайтынымыз, баланың гармониялық даму шарттары, оның нақтылай дамып, жетілу кезеңдерінде байқалатын нақтылай іс-әрекетін толық қанағаттандыру болып табылады. Осы іс-әрекет, мұқтаждылықтарды қанағаттандыра алмаса баланың дамуын баяулатып оның денсаулығын төмендетеді. Үшінші вариантта болуы мүмкін: жеделдетіп дамыту. Ол, ереже бойынша, баланың бойында әлеуметтік мұқтаждылықтың мерзіміннен тыс қалыптасуымен байланысты. Осы вариант денсаулық үшін қауіпті, себебі «жалпы бейімделу қорының көлемінің» төмендеуіне жетелейді.

Оқушының тәрбиесінің психологиялық сәттілігінің көрінісі оның денсаулығының компоненті ретінде білім беру процессіндегі мінез-құлығын қамтамасыз ететін рухани мәселесі. Осы жағдайлары адамның өзін өзі сақтау, сыйласу мен сүйіспеншілікке деген мұқтаждылығымен мазмұндалады, шартталады. Білім беру мекемелерінде ең маңызды педагогикалық міндеттемелердің бірі балалармен сұқбаттасу, қызығушылықтарын өсіру, сүйіспеншілік атмосферасын, ортасын құра білу. А.С.Иманғалиевтың айтуынша, мектеп оқушысының денсаулығындағы әлеуметті - өнегелік компонентері, екі негізгі критериалармен сипатталады: білім іс-әрекетіне деген қарым-қатынастылық және мінез - құлықтың ережелері. Сондықтан, білім беру іс-әрекеттері мен мектеп оқушысының мінез-құлық сипаты оның базалық іс-әрекетінде [2].

Жас жеткіншектік шақта көптеген қажетті мұқтаждылықтар нақтыланады, мінез – құлықтың саналы дамуы, қоршаған ортамен байланыстылық және т.с.с. байқалады. Осындай мұқтаждылықтардың дамуын, осы мезгілдегі, жас жеткеншектердің ортаны тану, өмірдің мәнін іздеу, өзін - өзі ортаға таныта білу сияқты ерекше қабілеттіліктерімен

байланыстырады. Өзінің құндылығы мен жеке дербестілігін көрсету процесінде, сонымен қатар, өзін - өзі анықтау мен әрекеттеу нәтижесінде жас адамдардың бойында жауапкершілік, әрекетшілік, тұлға ретінде тани білу секілді сапалық көрсеткіштер қалыптасады.

Осы тұста арнайы ұғымдарға түсінік бере кетуді жөн көрдік. Тұңғыш «Салауаттылық» деген ұғымды психолог И.И.Брехман енгізді. Психолог И.И.Брехман «Салалауаттылық – мінез –құлық пен дағдыны ретке келтіріп, өзін-өзі түсіне білу» - дейді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Салауатты» сөзінің мәні – парасатты, байыпты, ақылды, ойлы, білімді және сабырлы – деген мағынаны білдіреді. Бұл түсіндірмелер өз кезегінде салауаттылық сипаттамасын, оны қалыптастыру жөніндегі ұстанымның ауқымын кеңейтеді. Ал, «Өмір салты», «Өмір сүру»-әлеуметтік категория. Өмір салт – қоғамдық болмыстың, аумағындағы адамдардың іс-әрекеті, маңызды жақтарының жүйесі, жиынтығы. «Өмір сүру» - адамдардың табиғаттағы және әлеуметтік ортадағы қарым-қатынас жүйесі, яғни ұзақ өмір сүруге талпындыратын іс-әрекет. И.Т.Левкина «салауатты өмір сүру әркімнің өз мамандығы деңгейінде дұрыс игере біліп, өнімді еңбек етіп, тұрмыс жағдайын түзете отырып, қоршаған ортаға қарым-қатынас жасай білуінде екенін негіздей отырып сипаттайды. Ол: «адамның салауатты өмір сүруі – адам мәдениетінің бөлігі, өмір сүру құндылығына байланысты» - деп атап көрсетті [3].

Салауатты өмір салтын қалыптастыру тәрбиелік міндеттердің басты мақсаты мен қойылымы барысында өтеді, өйткені оқушылардың салауатты өмір салтын деген ұмтылысты ояту барлық педагогикалық жүйелерде қызмет атқарудың нәтижесі болып табылады.

Оқушылардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру біздің түсінігімізше 2 түрлі міндеттерді ескеруді қажет етеді:

- біріншіден, оқушылардың салауатты өмір салтының айқын көріну ерекшеліктері мен маңыздылығы ретіндегі жеке тұлғалық сипатының жан-жақты дамуын қалыптастыру;
- екіншіден, оқушылардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру процесінің сипаты, бұл кіші және ересек жастағы оқушыларды тәрбиелеу міндетін жүзеге асырушы ерекшеліктерді ескеру.

Оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың маңызды шарты мен оны жүзеге асырудың негізгі түрі – ұжымдық тәрбие.

Тәрбиенің мәнін, оның жүйелік нысан ретіндегі құрылымын, қозғаушы күшін, маңызды заңдылықтарын тәрбиелік өзара әрекет арқылы жүзеге асыруға болатынын білеміз.

Тәрбиелік өзара әрекет дегенде тәрбиеленушілерге әсер етуді, олардың жауап беру реакциясы мен өзіндік белсенділігін түсінеміз. Оқушы мен педагог тарапынан болатын басқару жүйесінен өз белсенділігімен өзін-өзі басқару жүйесіне өтуі керек. Егер салауатты өмір салтының аспектілеріне қатысты болатын мұндай белсенділік назардан тыс болып, өз алдына жүзеге асырылып жатса, онда тәрбие процесінің жоғары жетістікке жеткені деп білеміз.

Осы айтылған мәселелерден анықтағанымыз оқушылардың салауатты өмір сүру дағдысын денсаулық сақтау технологиясы және ұлттық спорт түрлері арқылы қалыптастыру, жетілдірудің ғылыми негіздері әлі де зерттеуді қажет ететіндігі байқалды. Мысалы, мектеп оқушыларының жас, жыныстық ерекшеліктерін ескере отырып салауатты өмір салтын дәріптеу мәселесі түйіткілді мәселе. Ол туралы келесі тармақта тоқталамыз.

Бір топ ғалымдар өмір салты мен ұлттық спорт түрлерін жастардың өмір жағдайынан айыруға болмайды, жағдай қалай болса, өмір салты да солай болмақ деп түсіндіреді. «Адам дегеннің пәндік мәні бар», сондықтан да ол «пән ретінде қабылданады және о бастан табиғат болып келеді». Осылайша, ол «өзінің таза қызметінен» пән ретінде ауысады, оның пән ретіндегі жемісі оның пәндік қызметін, пән ретіндегі табиғи мәндік қызметін нығайта түседі .

Зерттеушілердің басқа тобы өмір салты өндіріс тәсілдерінен өзгешеленеді және ең алдымен қызмет тәсілдеріне ерекше мән беріледі деп санайды. Олар өмір салты мен өмір сүру жағдайларының өзгешелігіне мән бере отырып, өмір салтын барлық қоғамдық ортамен ұштастырады және қоғамдық-экономикалық формация ұғымымен біріктіріп жібереді.

Л.А. Гордон, Э.В. Клоповтар өмір салтын күнделікті мінез-құлық жүйесі ретінде қарастырады. Бірақ өмір салтын күнделікті мінез-құлық жүйесі ретінде қарастыру проблемаға толық бағдар бере алмайды. Біздің ойымызша, сырттай мінез-құлық сипаты бүкіл қоғамдық қатынастар арқылы детерминацияланған. Басқа жағынын алып қарағанда өмір салты анықтамасына «күнделікті мінез-құлық» сипатын енгізу оның мәні мен ғылыми сипатын көрсетпейді.

Өмір салты және әр ұлттың өзіндік спорт түрлері көптеген әлеуметтік процестер мен қоғам сипатына елеулі әсер етеді. Соның ішіндегі ең маңыздысы өмір салты мен халықтың денсаулығы мәселелерінің өзара байланысы болып табылады. Бірсыпыра зерттеушілердің пікірінше, көп жағдайда денсаулық адамның өмір салты арқылы айқындалады.

Педагогикада «денсаулық» түсінігінің өз анықтамасы бар. Педагогикалық ғылымда жеке тұлғаның психофизикалық сапаларының туындау сипатының әсері мен оның әлеуметтік бейімделу дәрежесі адам денсаулығына игі әсер етеді немесе керісінше ықпал етеді. Және де бұл денсаулыққа деген бүтін көзқарастар төмендегі суретте келтірілген үлгі ретінде көруге болады.

Рухани компонент жеке тұлғаның бір мақсатқа және өмір құндылығына адамгершілік бағдармен, өзіне қатысты менталитетіне, табиғат пен қоғамға байланысты ұмтылу деңгейімен анықталады. Дене компонент дененің даму деңгейімен, дене мүшелері мен жүйелердің өзін - өзі реттеу дәрежесімен, организмдегі резервтік мүмкіндіктердің болуымен сипатталады. Психологиялық компонент психикалық процестердің даму деңгейімен, қызметі мен эмоционалды – еріктік саласының реттелу деңгейімен анықталады.

Әлеуметтік компонент жеке тұлғаның қоғамдағы әлеуметтік бейімделу дәрежесімен және жеке тұлға сапасының социумдағы толыққанды және ұзақ мерзімді белсенділігі үшін маңызды қалыптасуымен сипатталады.

Денсаулықтың бұл компоненттерінің өзара байланысын балалардың жастық ерекшеліктерімен қоса қарастыра отырып, денсаулықтың уақыт өте өзара әсері мен түрлі иерархиясының өзгермелігін бақылауға болады. Осылайша, салауатты өмір салты түсінігін білу мен оны қалыптастыру негізінде жоғарыда көрсетілген тұқымқуалау және қоршаған орта факторларының да есепке алынатынын байқаймыз.

«Салауатты өмір салты» сонау замандардағы Гиппократтың трактаттарында бірқатар денсаулық сақтау іс-шаралары ретінде философиялық ой-санасы құрылымның жалғасы түрінде мазмұндалады. Трактат денсаулық және салауатты өмір салты жайындағы ілімнің дамуына негіз болды. Көне грекиялық философтардың еңбектерінен балаларды салауатты өмір салтына

Белгілі педагог К.Д. Ушинский балалардың жүйке жүйелері жайында қамқорлық етті, ол: «Баланың жан тыныштығы жайлы қамқорлық жасау, лас, келеңсіз қылықтарды жою, сүйіспеншілікті қарым-қатынастылықтар, баланың рухани даму дүниесі, дене тәрбиесінің дамуы, басты мәселе» дейді. Осы мәселелер бойынша педагог-мамандардың адамзаттың дене тәрбиесі және рухани табиғатын терең оқып түсінуді талап етіп кеңес берді: «Өздеріңіз басқаратын психикалық құбылыстардың заңдарын оқып зерттесеңіздер тәрбиеленушінің ішкі дүниесі мен табиғатын түсіне білесіз» дейді.

Темекі шегу, шарапқа әуестену секілді зиянды әдеттерге Л.Н. Толстой былай деп үн қатты: «Адам өміріндегі ептілікті істерді елестете алу қиын, күрделі болады, егер адамзат өзі өзін шарап, арақпен темекі түтінімен, нашамен улануын қоя алмаса». Л.Н. Толстойдың өзі салауатты өмір салтын ұстаған. Оның шығармашылық жолының басты

мақсаты дене шынықтыру белсенділігімен байланысқан. Л.Н. Толстойдың айтуынша: «Қозғалыссыз, дене еңбегінсіз аяқ-қолымен, дене мүшемен жұмыс істемеуі, ой-сананы жұмыс істету өте қиын, мүмкін емес» [5].

Жалпы білім беру мектептерінде салауатты өмір салтына байланысты талаптарға сәйкес қазақтың ұлттық ойындары қолданылып келеді. XX-ғасырдың соңында елдегі балалардың гигиенасы, денсаулығы қауіпті жағдайда екенін педагогтар түсінеді. Маскүнемділік пен нашақорлыққа қарсы ағарту жұмысында тәжірибелік ұсыныстар шыға бастады. Салауатты өмір салты бағытында мұғалімдер, ғалымдар балалардың жыныстық тәрбиесі, жас жеткіншектердің психикалық денсаулықтарын сақтау, психофизиологиялық алшақтауды қалыптастыру әдістемелерін іздестіре бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сатпаева Х.К., Нілдібаев Ж.Б.. Валеология. – Алматы. Ғылым, 2009.
2. Торманов Е.Т. Валеология. А. Қаз. Инновациялық университеті., 2000.
3. Лищук, В.А. Основы здоровья. Актуальные задачи, решения, рекомендации /В.А. Лищук, Е.В. Мосткова. – М.: – 2009. – 134 с.
4. Макарова, Л.П. Гигиенические основы формирования культуры здорового образа жизни школьников /Л.П. Макарова, Л.Г. Буйнов, Н.Н. Плахов. – Гигиена и санитария. – 2017. – 96 (5). – С. 463-466.
5. Мартыненко, А.В. Формирование здорового образа жизни молодежи /А.В. Мартыненко. – М.: – 2003. – 252 с.

УДК: 796.2

КЕШЕНДІ СПОРТТЫҚ ЯДРО ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері.

Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық инновациялық институт

Ахметов Несипжан Аманжолович - «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы.
М.Х. Дулати атындағы Тараз Инновациялық институт, Тараз қаласы, Қазақстан

Түйіндеме: Бұл мақалада кешенді спорттық ядроның негіздемесі және оның құрылысының ерекшеліктері зерттелген.

Кілт сөздер: Спорттық ядро, ережелерге сәйкес, секторлар, футбол алаңы, итеруге арналған шеңбер, ВИСТИ сызбалары.

Аннотация: В данной статье исследуется обоснование комплексного спортивного ядра и особенности его построения.

Ключевые слова: спортивное ядро, по правилам, секторы, футбольное поле, круг для толкания, чертежи ВИСТИ.

Abstract: This article examines the rationale for a comprehensive sports core and the features of its construction.

Keywords: sports core, according to the rules, sectors, football field, pushing circle, LEAD drawings.

Спорттық ядро дегеніміз – ашық ғимарат кешені, оның құрамында спорт ойындарына арналған алаң немесе алаңқай, шетінде айналып жүгіру жолы, сондай-ақ жүгіру жолының ішінде және сыртқы периметрінде секіру және лақтыру орындары болады.

Типтік жеңіл атлетика ядро 400 метрлік дөңгелек жүгіру жолынан және футбол алаңынан тұрады, оның өлшемдері (104x69 м) оңтайлы радиусты 31,54 М пайдалануға мүмкіндік бермейді. осыған байланысты 1939 жылдан бастап біздің еліміздегі бір орталықты жүгіру жолының радиусы 36 м құрайды. осылайша, 400 метрлік жүгіру жолының оңтайлы болжамды ұзындығы екі бөлімнен ұзындығы 85,96 м (ішкі периметрді есептегенде) және радиусы 36 м болатын екі бұрылыстан тұрады.

Ережелерге сәйкес, дөңгелек жүгіру жолының ұзындығы ішкі қастың сыртқы жиегінен 30 см қашықтықта орналасқан шартты өлшеу сызықтары бойынша есептеледі (әдетте, ол ішкі периметр бойынша кез-келген осындай жолды жиектейді). Барлық басқа жолдар үшін өлшеу сызықтары қастың сыртқы жиегінен 20 см қашықтықта орналасқан.

Ішкі қас бір көлденең жазықтықта орналасуы және жолдың бетінен 5 см жоғары шығуы тиіс; бұл ретте жүгіру жолының бетінің жүгіру бағытындағы еңісі 1:1000, ал көлденең бағытта - 1:100 (Ішкі қасқа қарай) аспауы тиіс.

Секторларды айна сияқты орналастыру (спорт ядросының солтүстік және оңтүстік бөліктерінде) ядроны итеру, диск, балға, найза, граната, доп лақтыру ұзындыққа секіру, үштеп секіру, биіктікке секіру мен сырықпен секіру жарыстарына арналған орынды жабдықтауға мүмкіндік береді.

Мұндай спорттық ядро үшін ауданы 188 x 90,5 метр жер учаскесі қажет. Солтүстік секторда жарыстарды өткізудің ыңғайлылығы үшін, әдетте, ядроны итеру үшін 1-2 орын жабдыкталады. Итеруге арналған шеңбер ұшыру сызығының жанында 100 м қашықтықта белгіленеді. қауіпсіздік мақсатында снарядтың ұшу бағыты оның жүгіру жолына шығу мүмкіндігін барынша азайтатындай болуы тиіс. Көп жағдайда ядроның қону секторын тұтқыр материалдан жасаған жөн, онда снарядтың ізі айқын көрінеді және қону кезінде оның ең аз серпілуін қамтамасыз етеді.

Футбол алаңының жанында ядро итеру шеңберінің орналасуы шөпті көгалдарға снарядтың қонуы үшін секторды жабдықтауға мүмкіндік береді, бұл әсіресе ірі жарыстарда ұсынылады. Бұл секторда әдетте ұзындыққа немесе үш есеге секіруге арналған екі шұңқыр бар: біреуі – 100 метр, екіншісі-200 метр сөреге жақын орналасқан. Егер стадион секторларының орналасуы мүмкіндік берсе, ені 4,25 метр (екі іргелес жолмен) қону үшін қос шұңқыр жасаған жөн.

200 метр жүгірудің басталуына жақын секторда диск пен балға үшін шеңберлер белгіленеді. ВИСТИ сызбаларына сәйкес жасалған жылдам босатылатын қауіпсіздік құрылғысын орнату ұсынылады.

Найза, граната және доп лақтыру жарыстарын өткізуге арналған орындарды солтүстік және оңтүстік секторларда жабдықтаған жөн. Бұл бас төрешіге секторлардың белсенділігіне байланысты жарыстарды жақсы жоспарлауға, сондай - ақ атмосфералық жағдайларды ескеруге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта найза лақтыратын орын стадионның бойлық осі бойымен қатаң түрде жабдыкталуда, бұл, бір жағынан, футбол қақпаларын міндетті түрде алып тастауды талап етеді, ал екінші жағынан, жарыстардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді (найзаның жүгіру жолына түсу мүмкіндігі азаяды) және спортшының жүгіруін мүмкіндігінше ұзартады. Жүгіру аймағында жүгіру жолының материалдық қасын алып тастауды, сондай-ақ нөсер науаларын жабуды қамтамасыз ету қажет.

Стадионның оң (немесе оңтүстік) секторында дәстүрлі түрде сырықпен секіру, биіктікке секіру және Найза лақтыру жарыстары өтеді. Ұзындыққа немесе үш есеге

секіруге арналған орындар бас төрешіге жарыс кестесін өзгертуге мүмкіндік береді және оларды жаттығу үшін пайдалануға болады. Әдетте, бұл сектордың барлығы дерлік (ұзындыққа секіру шұңқырын қоспағанда) жүгіру жолымен бірдей қамтуға ие. Биіктікке секіруге арналған жылжымалы төсеніштер төрешілер алқасына атмосфералық жағдайларды, сондай-ақ жарысқа қатысушылардың санын ескере отырып, ыңғайлы учаскеде жарыс өткізу үшін бір немесе екі орынды жабдықтауға мүмкіндік береді.

Сырықпен секіру үшін ұзындыққа немесе үш есе секіру үшін жүгіру жолын пайдалануға болады, ал жылжымалы қону төсеніштері құм шұңқырына төсеуге болады. Сырықпен секіру үшін стационарлық орынды жабдықтаған жөн, өйткені сырықты тоқтату үшін қорап керек, сонымен қатар тіректерді орнатуға және жылжытуға арналған құрылғы қажет. Әдетте, ол 1500 метр жүгіруге сөренің жанында орналасқан. Егер спорттық ядроның орналасуы мүмкіндік берсе, кейбір стадиондарда батыс және шығыс трибуналардың алдында жүгіру жолының түзу учаскелері бойымен ұзындыққа секіру, үш есе секіру және сырықпен биіктікке секіруге арналған қосымша орындарды орналастыру керек. Кейбір жағдайларда (әсіресе жүгіруде жылытуға арналған арнайы алаңдардың болмауына байланысты) орталық спорт ядросында, сыртқы шеңбердің бір жарым метрлік қауіпсіздік аймағында, жүгіру жолының артына қыздыру (жұмсақ синтетикалық немесе үгінділер) жолы салынады.

Егер бұл мүмкін болмаса, онда үгінділер жолы жүгіру жолы мен футбол алаңы арасындағы ішкі (сонымен қатар бір жарым метрлік) қауіпсіздік аймағына – жүгіру жолының шетіне қойылады. Бұл вариант нашарлау, өйткені жаттығу кезінде үгінділер жүгіру жолына лақтырылып, оны бітеп тастайды. Толтырғыш ретінде, әдетте, пирит бөртпелерімен араласқан жұмсақ ағаш үгінділері қолданылады (олар шіруге аз бейім). Шеңберде 6 немесе 8 жеке жүгіру жолы бар, осы жолыдардың өлшемдеріне жаңа талаптар қойылады. Жеке жолдың ені 1,25 метр болғанда жүгіру жолының тікелей учаскесінің ені: 4 жолға 5 метр, 6 жолға 7,5 метр, 8 жолға 10 метр болады. Әдетте, ірі жарыстарда финал сегіз спортшы арасында өтеді. Осыған байланысты тікелей учаскелерде 8 немесе 10 жүгіру жолын жасау міндетті болды.

Қалыпты типтік стадион салу әрдайым мүмкін емес: бұл қымбат, арнайы құрылыс ұйымының болуын және тиісті мөлшердегі аумақты қажет етеді. Сондықтан көптеген жағдайларда жеңіл атлетикадан ғана емес, футболдан, волейболдан, қол допынан да жаттығу сабақтары мен жарыстар өткізуге болатын жеңілдетілген спорт алаңдары салынады. Мұндай алаңдар ауылдық жерлерде, мектеп жанындағы учаскелерде, демалыс лагерлерінде және т. б. жерде салынады. Көбінесе жеңілдетілген спорттық ядро-бұл жүгіру жолымен қоршалған, бұрылыстары 37,6 м-ге тең бір орталық радиуспен сипатталған кішірейтілген футбол алаңы (65 x 46 м)

Спорттық ядро құрылысының ерекшеліктері.

А) Жер телімін таңдап алу. Спорттық ядроның құрылысы үшін жер телімін таңдап алу кезінде жер рельефі мен құрылыстың гидрогеологиялық жағдайларының шешуші маңызы бар. Спорттық ядроны жобалау бойынша жер жұмыстарының ең төменгі көлемін қажет ететін жерді таңдап алған жөн. Жер асты сулары жердің деңгейінен 70 см жоғары болған жерге спорттық ядро орналастыру тиімсіз, себебі оны құрғатуға көп шығын жұмсалады. Жер асты суларын тексеру үшін 4-5 жерден тереңдігі 1м болатын шұңқыр қазу керек. Одан кейін сол жерлерге 2-3 шелек су құйылады. Жер құрғақ болған жағдайда су 5-15 минуттың ішінде тез сіңіп кетеді. Жер сазды болса суды ұзақ уақыт сіңіреді (15-40 минут). Сазды және батпақты жерлерге су сіңбейді. Мұндай жерлерде су бір сағаттан астам уақыт сіңбей тұрады. Құмды жерлер әдетте құрғатылмайды. Орташа сазды және қатты жерлерді құрғату қажет.

Спорттық ядро салуға ыңғайлы жерлер.

Жан-жағы биіктеу немесе бір жағы биіктеу жерлерге салған ыңғайлы, биік жерлерді көрермендер отыратын орын үшін пайдалануға болады. Жер таңдаған кезде осы ауданға тән желдің жылдамдығы мен бағытын ескерген жөн. Егер желдің жылдамдығы

секундына 2,5 метрден артық болса, спорттық ядроны желден және шаң-тозаңнан қорғау шараларын қарастыру керек. Осы мақсатта спорттық ядроның айналасына ағаштар мен бұталы өсімдіктер отырғызу керек (жасыл желектің ені 3-тен 10 метрге дейін).

Меридионалдық спорттық ядро салған жөн (бойлау осы солтүстіктен оңтүстікке қарай. Осы осьтің меридианнан ауытқуы +/-15гр.). Спорттық ядро осылайша орналасқан кезде оның солтүстік жағындағы көрермендерге арналған орын өте ыңғайлы болады.

Спорттық ядроға арналған жер телімінде кемінде екі кіреберіс және екі шығатын жол болуы керек.

Б) Жер телімін жер жұмыстарына дайындау. Жер телімін дайындаудың алдында сол жерде тік бұрыштар жасап алу керек (192 x 95м), ол квадраттарға бөлінеді, одан кейін жер телімінің геодезиялық сызбасы жасалады. Жер телімінің геодезиялық сызба материалдары бойынша нөлдік деңгей, яғни горизонталды ауданның белгісі анықталады, биіктеу жерлерден алынған топырақ төмендеу жерлерге төгіледі. Егер жер асты сулары шамадан тыс жақын болса (0,7м), онда горизонталды ауданның белгісін нөлдік деңгейден 10-20 см биіктікке көтеру қажет. Бұл ретте төселген топыраққа қарағанда кесінді топырақ аз болады және де тығыздай түсу үшін топырақты басқа жақтан әкелу қажет.

Жердің үлкен аумағын қазып және кесіп алу және басқа жаққа қарай тарту жұмыстарын бульдозер атқарады. Жерді аздап тегістеу жұмыстарын грейдерлер атқарады. Жер жұмыстары басталар алдында шым қазылып алынып, сақталады және кейіннен футбол алаңын немесе басқа көгалдар жасаған кезде пайдаланылады.

Жер вертикалды жобалаудан кейін бөлінеді. Жерді бөлу жұмыстары спорттық ғимараттың сызбасын құрылыс салынатын жерге орналастыруға байланысты жүргізіледі. Бұл жұмыс үшін геодезиялық құралдарды пайдалана алатын геодезист мамандарды тарту ұсынылады. Өз бетінше құрылыс жүргізген кезде күрделі емес өлшеу құралдарын пайдалануға болады. Бөлу жұмыстары үшін сондай-ақ жіптер, металдан жасалған өлшегіштер (бұрылыстарды мөлшерлеу және сызу үшін), ағаш және темір қазықтар қажет.

В) Спорттық ядроның негізін жоспарлау. Спорттық ядроның негізін жоспарлау дегеніміз жер бетіне жүгіру жолының, футбол алаңының және секторлардың қабат-қабат құрастырмаларын төсеуге дайындау. Спорттық ядроны жоспарлау кезінде сол жердің бетіндегі жекелеген нүктелер нөлдік деңгейге қарағанда көтеріңкі немесе төменірек болатындай етіп бөлінуі тиіс. Вертикалды жоспарлау сызбасын спорттық ядроның барлық жерінде су ағып кететін нормаланған еңіске сәйкес орындау керек. Сызба бойынша жер жұмыстарының картограммасы жасалады. Құрғату жүйелерін орнатуды талап ететін сазды және батпақты жерлерде спорттық ядро негіздерін жоспарлау керек. Үстіне топырақ төселетін жерлерге 10 см қалыңдықтағы қабаттар төселеді. Әрбір қабатқа су төгіліп, одан кейін нығыздайтын құралмен бекітеді. Жер жұмыстарының картограммасына сәйкес биіктіктерді қада қағып белгілейді. Жоспарланған құрылыстың биіктігін белгілетін қадалар тегістелген және нысаналанған жерге қағылады. Сонымен бірге құрғату арналары мен секіруге арналған шұңқырлар қазу керек. Арнайы құрылыс қоспалары төгілетін жерлер көгалдар орнатылатын жерлерден бөлініп тұруы керек.

Г) Құрғататын қондырғылар. Қатты қабатты жердің бетінде салынатын спорттық ядроның құрғату жүйесінде мыналар болуы тиіс:

1) жүгіру жолының ішкі жағында және футбол алаңының бет жағындағы сызықтарының бойында орналастырылған және барлық спорттық ядроғағы жер беті және жер асты суларын жинайтын арық түріндегі сақиналы магистралды құрғатқыштар;

2) алаңның, секторлардың немесе су өткізбейтін (сазды және батпақты) жүгіру жолдарына арық түрінде орнатылған құрғатқыштар (шағыл тастармен, құрғатқыш құбырлармен);

3) жүгіру жолдарының, алаңдар мен секторлардың өз құрғатқыштары, яғни қабатты тұтастай құрғатқыш тегіс жерге салынған ғимарат пен жер қабатының арасындағы ылғалды (жұмыр) қабатқа салынады. Бұл құрғатқыш шағыл тастан, қождан немесе ірі құмнан салынады;

4) алаңның немесе секторлардың бойымен салынған лотокты (жан жағы бекітілген арық) құрғатқыш. Бұл құрғатқыш көбінесе су өткізбейтін жолдар құрастырмалары мен секторларға салынады және жер бетіндегі сулардың жиналуы мен оларды су жинағыш құдықтар арқылы спорттық ядродан тыс жерлерге ағызып жіберу үшін қолданылады.

Д) Орындалған жұмыстарды қабылдап алу ережелері. Спорттық ядро ғимаратының жанындағы біраз жұмыстар алдын ала жүргізіледі. Сондықтан алдымен көрінбейтін жұмыстардың орындалу сапасы тексерілуі тиіс, яғни кейіннен жүргізілетін жұмыстар үшін қажетті жұмыстар, одан кейін аяқталған конструктивті элементтердің орындалуының сапасы. ***Мысалы, негізгі және аралық қабаттарды орналастырған кезде мыналарды тексеріп алу қажет:***

1. материалдар сапасының қолданыстағы нормалар мен стандарттарға сәйкестігі (сыртқы пішінін қарау, материалдарды ішінара тексеру);

2. мұқият жоспарлау және көлденең бекітілген материалдардың жобалық талаптарға сәйкестігі (әрбір 5 метр сайын өлшенуі тиіс);

3. қабаттардың қалыңдығының жобалық талаптарға сәйкестігі (жол және алаңның бойындағы өлшемдер алаңның шетінен 3м, көлденеңінен 5м қашықтықта болуы).

Орындалған жұмыстарды ішінара қабылдап алу төселетін қабаттың беті немесе жер қабаты дайындалып, құрғатқыш жүйе, конструктивтік қабаттар орнатылғаннан кейін жүргізіледі. Қабылдау комиссиясы объектіні көзбен көруге, жер қабатынан тексеру үшін топырақ, құрылыс материалдарын және алуға болатын қолайлы уақытта жұмыс істеуі тиіс. ***Дайын болған объектіні тапсыруға дайындап жатқан ұйым мынадай құжаттама дайындайды:***

1. спорттық ядроның конструктивтік элементтерінің жұмыс сызбалары;

2. көрінбейтін жұмыстардың актілері;

Спорттық ядроны пайдалануға қабылдап алу актісі мынадай құжаттардан тұрады:

1. қабылданатын объектінің қысқаша техникалық сипаттамасы (мәні, мөлшері, конструкциясы);

2. бекітілген жобалық және сметалық құжаттамасы;

3. орындалған жұмыстардың жобаларға сәйкестігі туралы анықтамалар;

4. орындалған жұмыстардың жалпы бағасы көрсетілген анықтамалар;

5. объектінің пайдалануға дайындығы туралы жазбаша қорытынды және салынып біткен спорттық ядроны қабылдап алу туралы комиссия шешімі

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

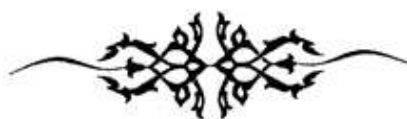
1. Частоедова А.Ю., Мусаев Б.Б. Спорттық ғимараттардың тарихы: ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін. Ташкент, Tafakkur qanoti, 2014 ж.

2. Частоедова А.Ю., Мусаев Б.Б. Ашық және жабық спорт ғимараттары. Ташкент, Qalam, 2016 ж.

3. Арестова И.В.. Дене шынықтыру-спорт ғимараттары. М.: Спорт Академ Пресс, 2001ж.

4. Соколов Г. К., Гончаров А. А. Арнайы ғимараттар мен құрылыстарды салу технологиясы: Оқу құрал. – М.: Издательский центр «Академия», 2005 ж.

5. Терентьев О. М. Ғимараттар мен құрылыстарды салу технологиясы.– Ростов н/Д: Феникс, 2006 ж.

УДК: 796.3

МЕДИЦИНАЛЫҚ АРНАЙЫ ТОП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫН ӨТКІЗУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ҚҰРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

- Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері
- Есмахан Берік-«Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының аға оқытушы
- Суиндикова Асема Сакенқызы - ДШ-21-15 тобының студенті

Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық инновациялық институт

Аннотация: Бұл мақалада авторлар арнайы медициналық топтың оқушыларымен дене шынықтыру сабақтарын өткізуді ұйымдастыру және құру ерекшеліктерін зерттейді.

Түйінді сөздер: бұзушылықтар, арнайы медициналық топ, толықтығы, арнайы жаттығулар, Денсаулық сабақтары, мектеп режимі

Аннотация: В данной статье авторами исследуется проблема организации проведения и особенности построений занятий физической культуры с учащимися специальной медицинской группы.

Ключевые слова: нарушения, специальная медицинская группа, наполняемость, специальные упражнения, уроки здоровья, режим школы

Abstract: In this article, the authors investigate the problem of organizing and building physical education classes with students of a special medical group.

Keywords: violations, special medical group, occupancy, special exercises, health lessons, school regime

Оқушылармен дене тәрбиесі бойынша сабақтар мектептің әдеттегі режимі жағдайында арнайы әзірленген бағдарлама бойынша өткізілуі тиіс. Денсаулығында Елеулі бұзылулары бар балалар мен жасөспірімдерге емдік дене шынықтыру қажет. Арнайы медициналық топтарға кірудің бірқатар ерекшеліктері бар. Ол әрбір жаңа оқу жылына жасын, дене дайындығын, функционалдық жағдайын және патологиялық процестің ауырлығын ескере отырып жүргізілуі тиіс. Осы жылдың сәуір-мамыр айларында жүргізілген тереңдетілген медициналық тексерулерге сәйкес оқу жылының соңындағы топтардың тізімдеріне мектеп дәрігерлері және балалар емдеу мекемелерінің мөрлері қол қояды. Топтың орташа толымдылығы бір оқытушыға сегіз-он адамды құрайды. Арнайы медициналық топта оқитын дене тәрбиесінің негізгі түрі-сауықтыру гимнастикасы. Бірақ оқытушы әлі де арнайы медициналық топта денсаулық сабақтарын біріктірмеуі керек, өйткені бұл жалпы физикалық белсенділіктің мөлшерін едәуір арттырады. Сабақтар схема бойынша құрылуы және жүргізілуі керек: дайындық, негізгі, қорытынды бөлім.

Медициналық топтағы сабақтың құрылысы әдеттегі дене шынықтыру сабақтарынан ерекшеленбейді, бірақ оның өзіндік ерекшеліктері бар. Дайындық бөлімі шамамен жеті-он екі минутқа созылады және баяу немесе орташа қарқынмен орындалатын әртүрлі жалпы гимнастикалық жаттығулардан тұрады, олар міндетті түрде тыныс алу жаттығуларымен ауысуы керек. Жүктеме біртіндеп артады, әр түрлі бұлшықет топтары үшін жаттығулар жасалады және әр қимылдың қайталану санын көбейтеді. Жаттығулар б. п.- тұру, отыру арқылы орындалады. Тым көп жаңа жаттығулар жасамау керек, себебі бұл жұмысты қиындатады. Он бес - жиырма минутқа созылатын негізгі бөлім балалар денесінің бейімделу мүмкіндіктерін дамытуды, оларды спорттық және қолданбалы моториканы игеруді және физикалық қасиеттерді дамытуды қарастырады: икемділік, күш, жылдамдық, төзімділік, ептілік. Ең қолайлы кезеңді-оқу жылының

ортасын жіберіп алмау үшін физикалық белсенділік деңгейін уақтылы арттыру маңызды. Жүктемелердің сипаты әмбебап болуы керек. Мысалы, жылдамдыққа, ептілікке зиян келтіріп, балалардың күшін арттыру қисынсыз. Үш-бес минутқа созылатын сабақтың соңғы бөлігінде қарқынды физикалық күш салудан кейін денені қалпына келтіретін жаттығулар беріледі: тыныш жүру, тыныс алу жаттығулары, релаксация және зейін жаттығулары. Сабақты қорытындылай келе, мұғалім балаларға үйде жеке тапсырмалар беруі керек [1].

Сыныптарды құру балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып жүзеге асырылады. Көбінесе мектепте үш жас тобын құруға келісуге тура келеді: 7-11 жас, 12-14 жас, 15-17 жас, олардың әрқайсысы үшін сабақтарды өткізу әдістемесі сәл өзгеше. Мұндай топтарда сабақ өткізу кезінде балада бар барлық аурулардың нозологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет, бірақ сонымен бірге жеке көзқарас принципін бірінші кезектегі ретінде ескеру қажет. Ресми диагностика, балалар денесінің жасырын әлеуеті мен икемділік дәрежесін жете бағаламау көбінесе балаларды дене тәрбиесінен негізсіз алып тастауға әкеледі, нәтижесінде психологиялық сипаттағы стресстер пайда болады және "созылмалы науқастың" бейнесі жасалады. Осы міндеттерді сәтті шешу үшін мұғалім негізінен медициналық білімге ие болуы керек, оның ішінде балалардың сыртқы келбеті мен шағымдары бойынша ғана емес, сонымен қатар қарапайым функционалдық сынақтар негізінде шаршау дәрежесін бағалау керек. Мұғалімнің балалардың функционалдық дайындығы дәрежесіне және олардың психологиялық жағдайына назар аударуы қызметкерлер тарапынан медициналық бақылауды күшейтудің кепілі болып табылады. Бұл дәрігерлердің жұмысын медициналық-педагогикалық бақылауларда, балалардың моторикасын тексеруде және психологиялық зерттеулерде жандандыруын керек мұғалімдер болады.

Дене шынықтыру сабақтары кезінде мұғалім жүрек соғу жиілігіне, тыныс алуға, шаршаудың сыртқы белгілеріне жүктемені басқара білуі керек. Дәл осындай жаттығулармен қыздардың импульсі ұлдарға қарағанда минутына 5-10 соққыға жоғары екенін есте ұстаған жөн. Сабақтың ойын түрі, жарыс элементтері жүрек соғу жиілігін 15-20 немесе одан да көп соққыларға / мин арттырады, тіпті 3-5 минуттан кейін де әсерге жету үшін сабақтың ортасында жүктемені осы бала үшін рұқсат етілген ең жоғары деңгейден 70-75% - ға дейін жүрек соғу жиілігімен ұстап тұру керек. Арнайы медициналық топтарға арналған сабақты өткізу кезінде оқушылардың физикалық тапсырмаларға дайындығының жеке ерекшеліктерін, сондай-ақ белгілі бір жаттығуларға қарсы көрсетілімдерді зерделеуге, зақымдалған функцияларға оң әсер етуге, берілген тапсырмадан кейін рекреацияға, оқушының тыныс алу жүйесіне арналған тапсырмалар көлемін ұлғайтуға, тапсырмаларды орындау жиілігі баяу, пульс және денсаулық жағдайын тұрақты тексеруге көп көңіл бөлінуі тиіс. Спорттық жарыстарға жіберу дәрігерлердің рұқсатымен ғана жүзеге асырылады. Арнайы медициналық топтардың оқушылары үшін сауықтыру дене шынықтыру міндеті-табиғи емес ауруларды тез емдеу, денсаулық көрсеткіштерін жақсарту және рекреациялау, оқушы үшін дене шынықтыру, қозғалыс қабілеті және моральдық дайындық деңгейінде жоғары нәтиже көрсету.

Соңғы кезең-дұрыс өмір салтын қалыптастыру және дене шынықтыруда өзін-өзі дамытуға деген ұмтылыс, сондай-ақ дене функцияларының қалыптасуы мен оң өзгерістері. Арнайы медициналық топтың бастауыш сынып оқушыларының дене тәрбиесінде сабақтарды ұйымдастырудың әртүрлі формалары қолданылады: дене шынықтыру сабақтары, оқу күніндегі спорттық-сауықтыру іс-шаралары, мұғалімнің тапсырмасы бойынша дербес дене жаттығулары (сауықтыру және түзету гимнастикасы кешенін орындау, жаяу туризм, коньки тебу және шаңғы тебу, төмен қарқынды ойындар, бассейн) [2].

Сабақ-бұл арнайы медициналық топтардың балаларын дене шынықтыруға тарту бойынша іс-шаралардың негізгі түрі. Әрбір сабақ сабақтың мағынасын, оқыту мен тәрбиелеу үшін пайдаланылатын материалдарды таңдауды, арнайы медициналық топтарда

білім алушыларды ұйымдастыру әдістерін қамтитын бұрын педагогикалық міндеттер үшін айқындалған қарапайым көзге көрінетін түсінікті және қарапайым нысаналы бағдарға ие болуға тиіс. Сабақтар өзара байланысты сауықтыру, білім беру және тәрбие міндеттерінің кешенін шешеді. Арнайы медициналық топтың оқушыларымен дене шынықтыру сабақтары денсаулықты нығайтуға, дененің физикалық өнімділігі мен функционалдығын арттыруға, физикалық қасиеттерді дамытуға бағытталуы керек. Арнайы медициналық топтағы дене шынықтыру сабағының ұзақтығы 30-45 минутты құрайды: сабақ аптасына 2 рет 45 минуттан немесе аптасына 3 рет 30 минуттан өткізілуі мүмкін.

Құралдар мен әдістерді таңдау кезінде дене тәрбиесінің негізгі принциптерін қатаң сақтау қажет: біртіндеп, жүйелілік, қол жетімділік, әмбебаптық. Негізгі принциптерді барлық мүмкін әдістермен және шамадан тыс жүктемені қажет етпейтін жалпы арнайы жаттығулармен қолдану керек. Дене шынықтыру пәнінің мұғалімі оқушының ауруға шалдыққан ағзасына физикалық жүктеме мен қатаю әдістерінің көріну ерекшеліктерін түсініп, ауруды емдеуге қажетті дене шынықтыру құралы мен тәсілдерін дұрыс таңдап, оқушылардың жағдайына әсер етудің дұрыстығын дұрыс бағалауы керек. Бөліну тәсілі дененің дұрыс емес процестерінен туындаған оқушының денсаулығындағы бұзылулардың ауырлығына байланысты дене шынықтыруды қолдануда көрінуі керек.

Денсаулығында ауытқулары бар бастауыш сынып оқушыларымен сабақтарда физикалық қасиеттерді тәрбиелеу үшін стандартты үздіксіз және стандартты интервалды физикалық белсенділік әдістері қолданылады.

- Стандартты үздіксіз жаттығулар әдісі-бұл тапсырманы монотонды орындау: бірдей жүктемемен жаттығу және стандартты ағындық жаттығуларды (итеративті үздіксіз қарапайым жаттығуларды орындау) пайдалану.

- Интервалды жаттығулардың стандартты әдісі-бұл бірдей жүктеме қайталанған кезде қайталанатын жаттығу. Сонымен қатар, қайталанулар арасында әртүрлі демалыс аралықтары болуы мүмкін.

Арнайы медициналық топтың оқушылары үшін қалпына келтіру аралықтарын нысанаға алу керек, жүрек соғу жиілігі минутына 100-120 соққыға дейін төмендеуі керек. арнайы медициналық топтағы сабақтар осы түрмен ұйымдастырылған:

- сабақ дайындықтың өсуіне емес, оқушылардың физикалық дайындығына қарай құрылады: спорт залының басында ең көп дайындалған балалар, ал соңында аз дайындалған балалар;

- сабақ өткізілгенге дейін оқушылар жүрек соғу жиілігін анықтайды.

Жүрек соғу жиілігі минутына 80 соққыдан жоғары оқушылар залдың соңына түседі, сынып арасында көңілді старттарды өткізген кезде ең дайын балалар бағанды басқарады, бастайды және аяқтайды, қажет болған жағдайда екі қайталау жасайды, аз дайындалған-бір қайталау жасау керек. Ойнату кезінде нашар дайындалған оқушылар әр 2 минут сайын ауыстырылады, бірінші тоқсанда сабақтың негізгі бөлігінің 5-7 минутын диагнозға байланысты ұсынылатын жаттығулардан тұратын жеке тапсырмаларды орындауға арнау ұсынылады. Оқу процесіне дене жүйелерінің дамуына, сондай-ақ жетілдірілуіне ықпал ететін бұлшықеттердің ең көп саны қатысатын жаттығуларды қосу өте маңызды. Негізгі назар дененің әртүрлі жақтарындағы бұлшықеттердің күшін дамытуға бағытталған жаттығуларға аударылады. Сабақтарда балалар медициналық топтары бар бастауыш сынып оқушыларының дене шынықтыру бағдарламасына енгізілген негізгі дағдыларды игеруі керек, сондай-ақ денсаулығын бағалау үшін өзін-өзі бақылау деректерін пайдалануды үйренуі керек [3].

Дене тәрбиесі процесінде оқушылардың жағдайын педагогикалық бақылау шаршаудың сыртқы белгілерін және олардың ауырлық дәрежесін ескеру қажет. Алғашқы сабақтарда шаршау белгілерінің пайда болуына жол бермеу керек. Келесі сабақтарда оқушылардың әл-ауқаты қолайлы болған кезде жағымды шаршау сезімін тудыратын қысқа мерзімді жүктемелер қолданылады. Арнайы медициналық топтағы бастауыш

мектеп жасындағы балалармен өткізілетін дене шынықтыру сабағына келесі талаптар қойылады [4]:

1. Тиімді тыныс алуды үйрету. Арнайы медициналық топта жиі айналысатын балалар физикалық дайындықтың болмауына байланысты оттегінің жетіспеушілігінен зардап шегеді, бұл үшін дұрыс және ұтымды тыныс алуды үйрету қажет. Бұл ең маңызды және бірінші кезектегі міндет. Тек осы қарапайым техниканың арқасында физикалық жаттығуларды жүзеге асыруға және пайдалануға болады. Дұрыс тыныс алуды тыныштықта да, физикалық жаттығулар кезінде де үйрету керек. Жүктеме кезінде тыныс алу келесідей жүргізілуі керек: 1) мұрын арқылы дем алу, 2) ауыз арқылы дем шығару. Ауыр жаттығулар кезінде немесе өкпеде оттегінің көп мөлшері қажет болған жағдайда ғана ауызбен дем алуға рұқсат етіледі. Тыныс алу әдістерін алғашқы сабақтардан бастап үйрену керек, өйткені бұл дененің маңызды функцияларының бірі және бұл қарапайым әдістердің арқасында мүмкін болады. Сонымен қатар, мұндай әдістер жаттығулар кезінде денеден жүктемені азайтуға мүмкіндік береді.

2. Әдемі және тегіс арқаны дамыту және оны түзету. Бұлшықеттердің осындай дамуы тек көркемдік сипатта ғана емес, сонымен қатар әлсіз балалар үшін де маңызды. Арқаның дамуы-бұл балалардың өсуінің барлық кезеңінде болатын ұзақ процесс. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жаттығулар тек арнайы тапсырмалар бағдарламасы бойынша ғана емес, сонымен қатар мұғалім сабақ барысында оқушылардың назарын (физикалық жаттығулардан демалу кезінде де, жүктеме кезінде де) бастың, қолдың, дененің және аяқтың дұрыс орналасуына аударып, дұрыс позаны мақұлдап, қателіктерді жоюға көмектеседі.

3. Оқушыларға жеке көзқарас. Бұл арнайы медициналық топта оқуға қойылатын негізгі талаптардың бірі. Бұл топта әр түрлі аурулары бар, әр түрлі дәрежеде көрінетін және физикалық белсенділікке әр түрлі бейімделуі бар әр түрлі жастағы балалар болуы мүмкін. Барлық оқушыларға бір уақытта сәйкес келетін жаттығуларды табу өте қиын. Оқушылардың ең дұрыс құрылысына, оқытудың әдепті және бөлгіш әдістемесіне, қолайлы бастапқы ережелерді таңдауға, жүктеме деңгейіне, қозғалыс жылдамдығына, жаттығулар санына, тапсырманы қиындату немесе азайту арқылы және т. б. міндет мұғалімдердің көмегімен орындалады

4. Дене шынықтыру сабақтарында жағымды жағдай болуы керек. Ерекше балаларды қалпына келтірудің негізгі факторы мынада: мұндай сабақтарда олар ауруды ұмытып, өздерін толыққанды сезінуі керек, дені сау балалармен тең болуы керек. Жас оқушылармен сабақтар сергектік, бұлшықет қуанышы, эстетикалық ләззат алу үшін өткізілуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Булич Э.Г. Физическое воспитание в Специальных медицинских группах: Учеб. пособие для техникумов. - М.: Высш. шк., 2010.
2. Васильков, А.А. Физическое воспитание в специальных медицинских группах: учебн. пособие / А.А. Васильков, Л.В. Кривохижина, Н.Л. Кандалова. — Челябинск: УралГАФК, 2001.
3. Луткова И.Н. Лечебная физическая культура для школьников специальных медицинских групп: Учеб. пособие(ПГПУ им. В.Г.Белинского) - Пенза, 1998г
4. Полатайко Ю.А. Физическое воспитание школьников в специальных медицинских группах. - Ивано-Франковск: Плорий, 2014.

УДК:796.323.2

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ БАСКЕТБОЛ САБАҚТАРЫН
БАСҚАРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ САЛАЛАРЫ****П.С. Джекенов – доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері,****А. В. Мурунов – «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының оқытушысы,
магистр****Ш. Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық инновациялық институт**

Түйіндеме: Бұл мақалада авторлар жалпы білім беретін мектептерде баскетбол сабақтарын басқарудың ғылыми-педагогикалық салаларын зерттеді

Кілт сөздері: қатынастар, теориялық материалдар, дене қасиеттері, шұғылдануға жұмылдыру, ойындарының элементері, физиологиялық әдебиеттер.

Аннотация: В данной статье авторами были проанализированы научно-педагогические области управления уроками баскетбола в общеобразовательных школах

Ключевые слова: отношения, теоретический материал, физические свойства, мобилизация на занятия, элементы игр, физиологическая литература.

Abstract: In this article, the authors analyzed the scientific and pedagogical areas of basketball lesson management in secondary schools

Keywords: relationships, theoretical material, physical properties, mobilization for classes, elements of games, physiological literature.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі мен жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынастарға ауысуы барлық салаларда, соның ішінде дене шынықтыру және спорт саласында бірқатар өзгерістерге ықпал етті. Қоғамдағы саяси, экономикалық және идеологиялық қайта құрумен бірге оқушы жастардың дене дайындығы жүйесі де қайта құрылды, соған байланысты мектептеп оқу-тәрбие үдерісін, оқушының тұлға ретінде дамуын жетілдіру мәселелерін шешуге деген инновациялық көзқарастардың пайда болуы заңды еді.

Ғылыми зерттеулердің теориялық материалдарын, практикалық тәжірибесін жинақтауда дене тәрбиесі сабақтарында оқушылардың баскетбол спорт түрінен спорттық-техникалық дайындығын ұйымдастыру мәселелеріне психологиялық-педагогикалық талдау жасалған.

Дене тәрбиесі сабақтары жағдайларында баскетбол ойынының негізгі тәсілдерін, техникасын қалыптастыру арқылы технологиялық-педагогикалық басқарудың шарттары мен мәнді кездері анықталған. Осы мәселені шешуге арналған қазіргі көзқарастардың қағидалары мен идеяларын психофизиологиялық тұрғыдан негіздеу көрініс тапқан.

Ғылыми зерттеулер мен тәжірибе оқушылардың дене қасиеттерін дұрыс дайындау, олардың жарасымды дамуын қамтамасыз ететінін және олардың спорттық әдіс-тәсілдерді меңгеріп, жақсы нәтижелерге жетуге мүмкіндік беретінін көрсетті. Сонымен қатар дене тәрбиесі мен спортпен жүйелі түрде шұғылдану барысы оқушылардың үлгеріміне, тәртібі мен ұйымдастырушылығына жағымды әсер ете отырып, өмірлік іс-әрекеттерінің тиімді тәртібін қатаң сақтауға үйретеді.

Баскетбол - біздің еліміздегі ең танымал ойындардың бірі. Ол әртүрлі қозғалыстармен сипатталады; жаяу жүру, жүгіру, тоқтау, бұрылу, секіру, аулау, лақтыру және қарсыластарымен жекпе-жекте допты жүргізуді жүзеге асырылады. Мұндай әртүрлі қозғалыстар метаболизмді жақсартуға, дененің барлық жүйелерінің қызметіне ықпал етеді, үйлестіруді қалыптастырады. Баскетболдың сауықтыру-гигиеналық маңызы ғана емес, сонымен қатар үгіт-насихаттық маңызы бар. Баскетбол сабақтары табандылықты, батылдықты, шешімділікті, адалдықты, өзіне деген сенімділікті, ұжымшылдық сезімін қалыптастыруға көмектеседі. Бірақ тәрбиенің тиімділігі, ең алдымен, дене тәрбиесі мен

адамгершілік тәрбиесінің өзара байланысы педагогикалық процесте қаншалықты мақсатты жүзеге асырылатындығына байланысты. Баскетбол дене шынықтыру құралы ретінде дене шынықтыру қозғалысының әртүрлі буындарында кеңінен қолданылды. Халықтық білім беру жүйесінде баскетбол мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесіне, жалпы орта, орта, кәсіптік-техникалық, арнайы орта және жоғары білім беру бағдарламаларына енгізілген. Баскетбол-бұл дене тәрбиесінің тиімді құралы болып табылатын қызықты атлетикалық ойын. Бұл мектеп оқушылары арасында өте танымал болуы кездейсоқ емес. Баскетбол балаларды дене шынықтыру мен сауықтырудың маңызды құралы ретінде орта мектептердің, политехникалық және өндірістік оқытатын мектептердің, балалар спорт мектептерінің, қалалық халыққа білім беру бөлімдерінің және спорттық ерікті қоғамдар бөлімшелерінің жалпы білім беру бағдарламаларына енгізілген. Мектептердегі жұмыстардың қалай ұйымдастырылатынын қарастырайық:

- жүйелі түрде балалар мен жасөспірімдердің денсаулығын нығайту мен жан-жақты дамытуға бағытталған дене шынықтыру-сауықтыру және тәрбие жұмысын жүргізуді іске асыру;

- оқушыларды жүйелі түрде дене шынықтыру және спортпен шұғылдануға жұмылдыру, жалпы білім беретін мектептерге дамып келе жатқан спорт түрі бойынша әдістемелік және спорттық-көпшілік жұмыстарын ұйымдастыруда жан- жақты көмек көрсету;

- жүйелі түрде өткізілген сабақтар барысында қабілетті балалар мен жасөспірімдерді спортпен арнайы шұғылданатын сабақтарға жұмылдыру үшін тұрақты түрде анықтап отыру;

- оқушының жеке басының гигиенасы мен алғашқы медициналық көмек көрсету бойынша азда болса білімдерді меңгеруін, сонымен қатар өзінің денсаулық жағдайын бағалаудың теориялық негіздері мен элементарлық тәсілдерін игеруін ынталандыру және қамтамасыз ету [1].

Жалпы білім беретін мектеп дене тәрбиесі бағдарламасында баскетбол спортының ұйымдастырылуы.

1 сынып. Баскетбол ойыншының тұрысы. Бір орында допты жүргізу, ілгері қозғалып алып жүру. Бір қолмен, екі қолмен, кеудеден, иықтан, төмен, жоғарыдан лақтыру. Орнында тұрып допты лақтырып, бір және екі қолменен лақтырып, бір және екі қолменен ұстап алу. Кез-келген тәсілмен допты қалқанға лақтыру. Қысқартылған ережемен ойын ойнау.

2 сынып. Баскетболда допты екі қолмен кеудеден, бір қолменен иықтан беру. Қозғалыс кезінде кеудеден екі қолмен серігіне доп беру. Кеуде деңгейінде, жанынан, төменнен келген допты ұстау. Допты оң және сол қолымен алма-кезек алып жүру.

3 сынып. Допты төмен және жоғары деңгейде жүргізіп қозғалыс жасау. Кез-келген тәсілмен допты қалқаға лақтыру. Баскетбол ойындарының элементері. Қысқартылған ережемен екі жақты командалық ойын ойнау.

4 сынып. Кеуде деңгейінде, жанынан, төменнен келген допты ұстау. Допты бір қолмен, екі қолмен ұстау. Баскетбол ойындарының элементері. Қысқартылған ережемен екі жақты командалық ойын ойнау.

5 сынып. Баскетболда дағдылардың бекуі мен қалыптасуына бағытталған арнайы дене жаттығулары: жүгіру, жүру, секіру техникалары (белгі бойынша тоқтап, бағыты мен жылдамдығын өзгерте жүгіру).

6 сынып. Баскетбол. Дағдылар: бір адым жасап екі қолмен кеудесінен допты беру және ұстау; біресе оң, біресе сол қолмен ауыстыра допты жүргізу (адымдай және ақырын жүгіре), орнынан екі қолмен торға доп салу.

7 сынып. Баскетболда қалыптастыруға және нығайтуға арналған арнайы дене жаттығулары: ойыншылардың алаңда ауысып жүруі, бір адым жасап екі қолмен ауыстыра допты алып жүру (жай адымдауда және ақырын жүгірісте). Баскетбол торына допты екі қолмен 3-4 метрден екпін алып тастау. Баскетболдың жеңілдетілген ережесі бойынша ойын ойнау.

8 сынып. Баскетболда допты жоғарыдан екі қолмен (бастан жоғары), жоғарыдан, төменнен бір қолмен беру. Допты бір қолмен, екі қолмен ұстау. Допты бір орында (оң және сол қолмен) және қозғалыста (төмен және жоғары, қозғалу бағытын өзгерте) алып жүру, алдап өту. Баскетбол себетіне допты орнынан, қозғалыс кезінде лақтыру. Жаттығу ойыны. Шабуылдағы, қорғаныстағы ойын тактикасының элементтері. Қорғаныстағы ойыншының жеке іс-әрекеті: қағып жіберу, жұлып алу, себетке лақтыру, ойыншыны бақылау.

9 сынып. Баскетболда алаңды ауысу тәсілдері: жүру, жүгіру (оқтын-оқтын ұмтылыспен), секірулер, тоқтаулар, бұрылулар. Допты меңгеру. Екі және бір қолмен допты ұстау. Кеудеден және жоғарыдан екі қолмен доп беру. Себетке лақтыру тәсілдері: екі қолмен жоғарыдан, бір қолмен жоғарыдан (орнынан және қозғалыста). Допты алып жүру: биік, төмен, алдап өту. Жаттығу ойыны. Допқа ие болу тәсілдері, жұлып алу, қағып жіберу, қайта тартып алу.

10 сынып. Баскетболда ойын техникасы элементтерін жетілдіру. Алаңда қозғалу, бұрылу, секіру секілді тұрақты дағдыларды қалыптастыруға бағытталған арнайы дене жаттығулары. Допты беру және лақтырулар. Бір және екі қолмен қашыққа, дәлдікке, жоғарыдан, төменнен, жаннан беру тәсілдері. Орнында және қозғалыста допты ұстау. Допты алып жүру. Сол және оң қолмен допты төмен және биік алып жүру. Жоғары және төмен алып жүргенде қарсы ойыншыны айналып өту. Допты себетке орнынан, екпін алып, секіріп лақтыру. Ойын тактикасының элементтері. "Позициялық" шабуыл кезіндегі шабуылшылардың іс-әрекеті. Қорғаныс: дербес, аймақтық. Ойыншының жеке іс-әрекеті. Допты қағып жіберу, жұлып алу тәсілдері.

11 сынып. Баскетболда бұрын меңгерген элементтерді пайдалана отырып, допты алып жүру мен берудің түрліше техникалық тәсілдерін орындау. Ойын тактикасының элементтері. Ойыншының шабуыл мен қорғаныс кезіндегі іс-әрекеті. Қорғаныс пен шабуылдау жағдайында бір команда ойыншыларының өзара іс-қимылы (жарыс ережелеріне сәйкес екі жақты ойын барысында).

Мектепте оқу жұмысының негізіне бұқаралық жастар спорты мен жоғары спорттық жетістіктердің нәтижелерін дамытуға бағытталған көп жылдық дайындықтың ғылыми негізделген жүйесі жатады. Оқу үдересі бастауыш, орта және жоғары сыныптардың оқу үдерісінде іске асырылады.

Арнайы сыныптарды жабдықтау барысында оқушы-спортшыны дайындаумен айқындалған белгілі бір кезеңділік қарастырылған. Бастапқы даярлық сыныптары жалпы білім беретін мектептердің спортпен шұғылданғысы келетін оқушылар арасынан жабдыкталады. Оқу-жаттығу сыныптары спортқа қабілетті және дарынды, бастапқы спорттық дайындықтан өткен және жалпы дене мен арнайы дайындық бойынша көрсеткішті талаптарға жауап бере алатын балалардың есебінен жабдыкталады. Спорттық жетілдіру сыныптары оқу топтарында дайындықтан өткен және арнайы дене мен спорттық дайындық бойынша қабылдау көрсеткіштерін орындаған жас спортшылар арасынан жабдыкталады [2].

Сыныптағы оқушылар саны, аптадағы сабақтар саны және олардың ұзақтығы Қазақстан Республикасы білім және ғылым Министрлігінің бағдарламалық - көрсеткіштік құжаттары арқылы белгіленеді. Мектептің негізгі жұмыс түрлері топтық сабақтар, сұхбаттар, үй тапсырмалары, спорттық жарыстарға қатысуы, сонымен қатар жалпы білім беретін мектептерге спорттық сабақтар мен жарыстар ұйымдастыруда көмек көрсету болып табылады.

Оқушыларға дене тәрбиесі сабақтарын өткізу, оқыту мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарына бағынған. Сондықтан оны іске асыру барысында дене тәрбиесінің жас және жыныстық ерекшеліктерін ескерте отырып, осы заңдылықтарды көрсететін жалпы педагогикалық ұстанымдарды басшылыққа алу қалпына келу мен жұмыс қабілетінің арта түсуі үшін демалыс жеткілікті болуы тиіс.

Дене жүктемелерін бірте-бірте және жоғары деңгейге арттыру ұстанымы олардың көлемі мен қарқындылығының, оқушыны дайындауға қойылатын талаптардың бірте-бірте күрделенуінің үздіксіз арта түсуімен байланысты болып келеді.

Сабақтарды бірте-бірте күрделендіру оқушыны даярлаудың мүмкіндіктері мен деңгейлеріне сәйкес келіп, олардың спорттық жетістіктерінің үздіксіз арта түсуін қамтамасыз етуі тиіс.

Дене жүктемелерінің толқынды түрде өзгеру ұстанымы олардың динамикасының толқынды сипатын көрсетеді, себебі ол салыстырмалы алғанда оқу - тәрбие үдерісінің кішігірім үзіндісіне, сонымен қатар сабақтың кезеңдері мен бөлімдеріне тән болуы мүмкін.

Оқу үдерісінің айрықша ерекшелігі мерзімдік, яғни белгілі бір уақыт аралығында жиі қайталанатын жекелеген сабақтардың, кезеңдердің (тоқсанның, жарты жылдың) салыстырмалы түрде алғандағы аяқталған фазаларының айналысы. Оқу үдерісінің органикалық құрамдас бөліктері апталық мерзім болып табылады.

Жоғарыда атап көрсетілген сабақтардың арнайы заңдылықтары бір-бірімен өзара байланысқан және өзара шарттас болып келеді. Оқу үдерісі келесі негізгі органикалық өзара байланысқан бөлімдерден тұрады: дене, спорттық-техникалық, тактикалық, ерік-жігер дайындығы. Оқу жылы бойында оқу үдерісінің осы бөлімдерінің міндетті түрде өз орындары бар. Сабақ кезеңдеріндегі міндеттерге, оқушылардың жеке дара ерекшеліктеріне және басқа жағдайларға байланысты сабақтың бір бөліміне көбірек көңіл бөлінсе, басқасына аз көңіл бөлінуі мүмкін. Сабақтың негізгі құралдары - дене жаттығулары, олар негізгі үш топқа бөлінеді: таңдаған спорт түрі бойынша жаттығулар, онда оқушы жетіле түседі; жалпы дамытушы дене жаттығулары; таңдаған спорт түріне қатысты және де техника мен тактикаға үйрету мақсатында дене және ерік-жігер сапаларын дамытуға арналған арнайы жаттығулар.

Дене шынықтыру және спорт бойынша сабақтың әртүрлі кезеңдері мен сәттерінде шұғылданушылармен жүргізген сабақ барысында үйрету міндеттерін шешу кезінде барлық оқытушылар сақтауға міндетті педагогикалық талаптар. Олар келесі қажеттіліктерді анықтайды [3]:

- спорттық бағдар беруді қамтамасыз ету;
- оқу-жаттығу міндеттері шешім табатын лайықты тәсілдер мен әдістерді таңдау;
- адамның психикалық және дене сипатының тұтастығы заңдылығын басшылыққа алу;
- үйренген спорттық техниканың тұтастығы мен бөлігінің ара қатынасын айыру;
- спорттық техникаға үйренудің тиімді бірізділігін сақтау;
- қимыл-қозғалыстардағы қателіктерді анықтау, олардың себебін іздеп табу;
- іс-әрекет ортасын ескеру, реттеу және нұсқасын табу;
- спорт техникасына дене сапаларын дамыту арқылы тұтастықта үйрету;
- спорттық жаттығулар техникасына үйретуді спорт тактикасына үйретумен сабақтастыру;
- спортшының білімдер жүйесін меңгеруге тырысуы;
- тыныс алуға үйренуі;
- үйрету нәтижелеріне үздіксіз бақылау жасауды қамтамасыз ету;
- үйретуді жоспарлы түрде жүргізу.

Оқушыларды дайындаудың маңызды ережесі шұғылданушылардың қалыпты өсуі мен жарасымды дамуын қамтамасыз етуден тұрады. Соның ішінде адамның дене жүктемелерін тиімді ұйымдастырудың басты шарттарының бірі дене жүктемелеріне бейімделу үдерісін басқару заңдылықтарын білу болып табылады. Физиологиялық бейімдеуді жаттықтыру үдерісінде іске асырудың арқасында адамның барған сайын жаңа дене сапаларының күйін жинақтау, ағзаның жаңа ішкі мүмкіндіктерін жұмылдыру мен аша түсу жүзеге асады [3].

Соған байланысты адам ағзасын тұтас қызметтік жүйе деп қарастыратын ғалымдардың еңбектерінде баяндалғандай балалар мен жасөспірімдердің дене жүктемелеріне бейімделуінің қуатты қорларын пайдаланудың теориялық

алғышарттарының ашуға қатысты мәселелерді қарастыру қажет. Осындай қуатты алғышарттар ретінде жүйенің тұтастығы, оның құрылымының қызметке сәйкестігі, жүйенің түрлі деңгейлерінің өзара сатыланып орналасуы, сыртқы және ішкі байланыстары болып табылады.

Спорттық және физиологиялық әдебиеттерде балалар мен жасөспірімдердің тәжірибелік сабақтарында бейімдеудің теориялық тұжырымдамасының негізгі ережелері мен оларды қолданудан тұратын эксперименттік материалдарды жан- жақты шолу мен жинақтау көзделеді [5].

Осылайша, дене жүктемелеріне бейімделу үдерісінде ағзаның қуаты мен оның дене шынықтыру- спорттық әрекетінің айрықша түрлерінде пайдалану мүмкіндіктері арта түседі. Педагогикалық тұрғыдан алып қарағанда, бұл мүмкіндіктер қайталамалы, ширыққан сабақтар ретінде іске асуы мүмкін. Оңтайлы биохимиялық арақатынасты аэробты және анаэробты қуат өндіруде қуаты жағынан жоғары қарқынды және қалыпты жаттығуларды тиімді ауыстыру қажет. Ғылым арқылы дене жұмысына қабілеттілігін арттырудың қуатты қорларын ашудың тиімді жолдары мен тәсілдері негізделген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кудряшов В.А., Рудаков В.И. Баскетбол в школе/ Учебное пособие для учителей школ. Л., Учпедлит, 1960.-154с.
2. Линдберг Ф. Баскетбол: Игры и обучение. - М.: Физкультура и спорт, 1971.-278с.
3. Суетнов К.В. Обучение школьников игре в баскетбол/ Учебное пособие. - Алма-Ата, 2005-92с.
4. Суетнов К.В. Баскетбол в 5-8 классах общеобразовательной школы: Учебное пособие, - Алма-Ата, 2007-82с.
5. Яхонтов Е.Р., Генкин В.А. Баскетбол. - М.: Физкультура и спорт, 1978.-45с.

ВОЛЕЙБОЛ СПОРТ ОЙЫНЫНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ЕРЕЖЕЛЕРІ

- Бекбергенова М.Н. -«Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының аға оқытушы
- Егізбек Дариға - ДШ-23-3 тобының студенті
- Сайлау Әсем -ДШ-23-3 тобының студенті

Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация: Бұл мақалада авторлар волейбол спорт ойынның мазмұны мен ережелерін зерттеп, ерекшеліктерін көрсеткен

Кілт сөздер: алаңының аумағы, бастапқы қалыпта, допты қабылдау, артқа жіберіңкіреп, тосқауыл қою

Аннотация: В данной статье авторы проанализировали содержание и правила игры в волейбол и показали их некоторые особенности

Ключевые слова: территория поля, исходное положение, прием мяча, перехват, поддержка

Abstract: In this article, the authors analyzed the content and rules of the game of volleyball and showed some of their features

Keywords: field territory, starting position, ball reception, interception, support

Волейбол ойынының ереже - талабы мынандай айла тәсілдерден тұрады: оқушылардың орын ауыстыруы, допты бір-біріне беруі, допты ойынға қосу, шабуыл соққысы және оған тосқауыл қою.

Волейбол алаңының аумағы шағын болғанына қарамастан, ойын кезінде ойыншы тек өз орнын ғана сақтап тұрмайды. Ойын кезінде қажетті жағдайға байланысты орын ауыстыра беруінің үлкен мәні бар. Орын ауыстыру дегеніміз- техникалық тәсілдер мен тактикалық іс-қимылдарды шебер орындап шығу мақсатында командадағы ойыншылардың бір – бірімен орын ауыстыруы. Егер ойыншы бастапқы қалыпта қолайлы жағдайда тұрса, онда ол орын ауыстыруларды да оңай орындайды. Ойыншының бастапқы қалпы-екі қолын шынтақтан сәл ғана бүгіп, дененің салмағын екі аяққа тең түсіріп, кеудені аздап ілгері бейімдеп тұру.

Волейболдағы орын ауыстыру тәсілдерін тіркемелі адыммен, қосарланған адыммен, жүгірумен, секірумен, бағытты кенеттен өзгертумен және допты құлап бара жатып алумен орындайды.

Тіркемелі адым ілгері, кейін оңға, солға қозғалу кезінде жасалады. Ол орын ауыстыру бағытына жақын тұрған аяқтан басталады. тіркемелі адымдар жақын қашықтыққа ауысу үшін және уақыт жеткілікті болған жағдайда қолданылады.

Қосарланған адым допқа шапшаң ұмтылу қажет болғанда және тіркемелі адыммен алға, артқа орын ауыстыруға үлгере алмайтын жағдайда қолданылады. Қосарланған адым бағытына қашық тұрған аяқтан басталады.

Жүгіру едәуір қашықтыққа тез жету кезінде (мысалы, доп алаңның сыртына шығып кеткенде) қолданылады. Жүгіруден кейін бірден тоқтай білуге машықтанған жөн.

Секіру көп жағдайда шабул соққысы мен тосқауыл қою кезінде қолданылады.

Орынды кенет өзгерту - қосарланған және тіркемелі адымдарға қарағанда, орын ауыстырудың ең шапшаң тәсілі. Ол қосарланған және тіркемелі адым жасаған сияқты орындалады.

Құлау шабул соққысынан ұшқан допты жерге түсірмей үлгеріп алу кезінде қолданылады.

Допты соғу үшін орында тұрып секіру негізгі тұрыс жағдайында орындалады. Бұл кезде қолды төмен және сәл артқа жіберіңкіреп, кеудені аздап еңкейтіп, аяқпен серпіле көтеріледі. Секіру кезіндегі қолдың қалпы дененің бағытын өзгертуге де әсерін тигізеді.

Волейболда допты берудің екі тәсілі- жоғарыдан және төменнен беру тәсілдері қолданылады.

Допты жоғарыдан беру. Ойыншы мұнда негізгі тұрыстан допты жоғары берудің ерекше жағдайына ауысады. Бұл тәсіл аяқты бір бағытта жазу үшін жасалады. Алдымен тізені баяу жазып, денені допқа қарай бағыттайды. Екі қол, кеуде және екі аяқ бірден үйлесімді қозғалысқа көшеді. Екі қолдың басы бет деңгейіне келтіріліп, саусақтар допты қабылдау жағдайында дайын болады. Осы қалыпта тұрып допты өзгеге береді.

Допты төменнен беру. Допты дәл беру үшін қолды дұрыс ұстаудың үлкен мәні бар. Қолды, білекті сәл ғана қисайтып ұстау доптың қайта серпілу кезіндегі бағытын өзгертіп жібереді.

Допты қабылдау үшін екі алақанды жоғары қарата біріктіріп және қолды бос, еркін ұстау керек. Ұшып келе жатқан допқа қарсы бейімделе отырып, екі шынтақты жақындата қолды жайлап көтереді. Қолдың қимылы бүгілген тізенің тез жазылуымен қатар жүреді.

Жоғарғы жылдамдықпен ұшып (зулап) келе жатқан доп білекке келіп тигенде де қатты серпіліп ұшады. Осының салдарынан доп кейде алаңның сыртына шығып кетуі де мүмкін. Сондықтан зулап келе жатқан доптың екпінін азайтуға әрекеттену керек. Ол үшін доп білекке тие бергенде қолды бос ұстап, сәл шегіндіре қойған жөн. Ал енді орташа жылдамдықпен ұшып келе жатқан допты қабылдау үшін ойыншы оның түсу бағытынан сәл шетке шығып, екі білекті доптың ұшу бағытына ол тік бұрыш жасап түсетіндей қалыпта бұрып ұстау керек. Бұл кезде ойыншы өзі допқа қарай жартылай бұрылады. Допты осы тәсілмен кері қайтару (немесе басқа ойыншыға беру) допты төменнен беру түріне жатады.

Волейболда допты жоғарыдан беру көп қолданылады. Допты жоғарыдан беруді жақсы меңгеріп алу үшін допты төбеге бірнеше рет беру және екі бала допты бір-біріне жоғарыдан беруге машықтану керек.

Жеңілдетілген ереже бойынша волейбол ойнау үшін мына төмендегілерді жақсы білген жөн.

Кедергі келтіретін заттарды алаңның шетінен 2,5 м жерге, спортзалдағы ойын алаңының шетінен 1,5 м жерге аулақтатып қою керек.

Алаңның аумағы 15x7,5 м-ге дейін кішірейтілуі қажет.

Алаңның шеттері сызықтармен белгіленді. Алаңдағы қысқа сызықтарды – ендік сызықтар, ұзын сызықтарды бүйір сызықтар деп атайды. Ендік сызықтар мен бүйір сызықтар өзара тік бұрышты құрайды.

Алаң сызығының оң жақ сыртқы бұрышына жанастыра ұзындығы 3 м, ені 15 см жалпақ сызық сызылады. Бұл – допты ойынға қосатын орын. Бүйір сызықтарды қосатын ортадағы сызық алаңды екіге бөледі. Ортадан өтетін сызықтан 3 м қашық жерден соған параллель сызықтар сызылады (алаңның екі жартысына да). Ойын кезінде әр команда алаңының бір жартысы ойыншылардың шабулдау аймағы, екіншісі қорғану аймағы болып есептеледі.

Әдетте волейбол торының ені – 1 метр, ұзындығы 9,5 м болады.

Жасөспірімдер үшін тордың биіктігі кестедегідей болып келеді.

Жасөспірімдер	13-14 жастағылар үшін	15-16 жастағылар үшін	17-18 жастағылар үшін
Ер балалар	2 м 20 см	2 м 35 см	2 м 43 см
Қыздар	2 м 10 см	2 м 20 см	2 м 24 см

Допты ойынға қосар алдында екі команданың ойыншылары да өз алаңдарындағы ортадан бөлінген сызықтың екі жағындағы аймақтарға 3 адамнан бөлініп орналасады. Торға жақын тұрған 3 ойыншы алдыңғы аймақтың, кейінгі 3 ойыншы артқы аймақтың ойыншылары деп аталады. Бұл кезде артқы аймақтың ойыншылары алдыңғы аймаққа өтуіне болмайды.

Допты артқы аймақтағы допты ойынға қосу орнына жақын тұрған ойыншы сол арадан төрешінің берген белгісі бойынша ойынға қосады. Допты ойынға қосуды допты бір қолмен көтеріп тастап, екінші қолмен соғу арқылы оны қарсыластар жағына бағыттайды. Егер оның қолы допқа тимей қалса, онда допты ойынға қосу қайталанады. Егер доп торға тимей үстінен асса, доп ойынға дұрыс қосылады.

Допты ойынға қосқан ойыншы немесе осы команданың бір мүшесі қате жібергенше сол ойыншы допты ойынға қосуды жалғастыра береді. Бұл команданың ойыншылары қате жіберіп немесе допты жерге түсіріп алған жағдайда допты ойынға қосу екінші командаға ауысады. Доп өздеріне ауысқан команданың ойыншылары сағат тілінің бағытымен орын ауыстырады да, допты ойынға қосады.

Допты кез келген тәсілмен кейін қайтаруға болады. Дененің белден жоғары кез келген жеріне доп тисе, допқа қол тиген болып есептеледі.

Бір команданың екі ойыншысы допқа бір мезгілде қол тигізсе, онда допқа екі рет қол тиген болып есептеледі. Осы екі ойыншының қай- қайсысы да бұл жолы допқа қайтадан қол тигізе алмайды.

Бір команданың екі немесе үш ойыншысы шабулға қарсы бір мезгілде топтаса тосқауыл жасағанда, үшеуі де допқа қол тигізсе, онда ол бір рет қол тигізілген болып есептеледі.

Ойын кезінде ойыншының торға тиіп кетуі, ортадағы сызықты басып не одан өтіп кетуі қателік болып саналады.

Доп алаң сызықтарынан шығып жерге түссе немесе волейбол бағанына не басқа бір затқа тисе, доп ойыннаң шыққан болып есептеледі.

Ойыншылар өз алаңынан шығып бара жатқан допты жүгіріп барып алуына хұқы бар.

Мынандай жағдайларда ұшып келе жатқан допты қабылдайтын команда қате жіберген болып табылады;

- доп жерге тисе;
- команда допқа 3 реттен артық қол тигізсе;
- доп лақтырылса немесе қолда кідіріп (ұсталынып) қалса;
- доп дененің белден төмен кез келген жеріне тисе;
- ойыншы допқа қатарынан 2 рет қол тигізсе;
- ойыншы торға тиіп кетсе;
- қарсы жақтағы допқа ойыншының қолы тисе.

Допты ойынға қосып тұрған команда мына жағдайларда қате жіберген болып табылып, доптан айырылады:

- 1) доп кесексіз (төрешінің рұқсатынсыз) ойынға қосылса;
- 2) допты арнаулы орыннан ойынға қоспаса;
- 3) допты ойынға қосқан кезде сол ойыншы алаңның сызығын басып тұрса немесе ішке еніп кетсе;
- 4) ойынға қосылған доп бағанға, торға т.б.тиіп немесе алаңнан шығып кетсе.

Бірінші курстың оқушылары келесі әдістерді үйрену қажет: ойын алаңында тұру және орын ауыстыру, допты екі қолымен жоғарыдан беру, допты екі қолымен төменнен қабылдау, допты төменнен тіке ойынға қосу, тіке шабулдау соққысын үйрену.

Ойын алаңында тұру және орын ауыстыру. Дұрыс тұра білу –жаңа бастаған волейболшы үшін басты шарт. Ойыншының тұрыс қалпы аяғы иық кеңдігінде тізеден бүгілген күйде кеуде ілгері еңкейтіледі, аяқтың біреуі шамалы ғана ілгері шығарылады. Қол шынтақтан бүгіліп, бір –біріне қаратылады. Бұл қалып тұрақты болып қалмауы керек, ол ойын кезіндегі жағдайға байланысты үнемі өзгертіп отырады. Егер тордан шоршыған допты қабылдау керек болса, онда ойыншы біршама бүгіледі де, секіре жазылып, допты соғу арқылы ойынды жалғастырады.

Волейболшылар алаңда қосарланған адыммен жүгіру және секіру арқылы орын ауыстырады.

Допты екі қолымен жоғарыдан беру. Ол үшін волейболшының тұрысынан ойыншы бір аяғын екіншісінің жанына әкеліп доп бағытына сәйкес қозғалыс жасап, ілгері қарай бүгіліңкіреген күйде допты қолдарын жоғары көтеріп қарсы алады. Доп қолына тиісімен жазылып, серпіле бере оны тиісті жаққа бағыттап жібереді.

Допты екі қолымен төменнен қабылдау. Қарсыластың ойынға қосқан не шабулдайтын немесе алдайтын соққымен жіберген допты төменнен екі қолмен қабылдаған жақсы. Бұл жағдайда допты қабылдаудан көп қате кетпейді. Қол алда, алақандар біріктіріп ұсталады. Қолдың қозғалысын қиындатпау үшін оны еркін ұстайды.

Соққыны жұмсарту үшін, допты қабылдау кезінде екі шынтақты жақындатады, қолдың қарын (тоқпан жілікті) көтеріп, бұрады.

Допты жұдырықпен қабылдағанда доп дәл тимей, шоршып, доп алаңның сыртына кетуі мүмкін. Допты алақанмен қабылдауға болмайды. Ойынның ережесі бұған рұқсат етпейді. Оған себеп – доп алақанда көбірек кідіріп қалуы мүмкін.

Допты қабылдауды көбіне орын ауыстырғаннан кейін, әсіресе қорғаныста ойнағанда орындауға тура келеді.

Допты төменнен тіке ойынға қосу. Допты ойынға қосу торға қарап тұрғанда орындалады. Шынтақ буыннан бүгілген бір қолмен белдің деңгейінде допты алда ұстап тұрады. Екінші қол сермеу үшін артқа қарай созылады. Саусақтар шамалы ғана алақанға қарай бүгіледі. Ойыншы допты жоғары қарай сәл лақтырып қалып, созылған қолмен допты ұру арқылы ойынға қосады.

Допты соғумен қатар ойыншы бір мезгілде артта тұрған аяғын жазып, алда тұрған аяғына дененің салмағын түсіреді. Допты ойынға қосқаннан кейінгі ойыншының қалпы доптың соңынан ұмтылғандай ыңғайлы болады.

Тіке шабулдау соққысы. Шабуылдау соққысы екпін алудан, секіруден және жеке соққы жасаудан тұрады.

Ұшып келе жатқан допты көргеннен кейін, қолдарын алға әрі жоғары көтере серпіле секіру керек. Ұратын қол допты соғу үшін сермеледі. Кеуде шамалы ғана артқа шалқайтылады. Соғу кезінде кеуде соғатын қолмен бір мезгілде ілгері қарай ұмсынады.

Соққы допка күшті тиюі үшін саусақтар жинақы болғаны дұрыс.

Шабул соққыларын жасауды бірден үйрену қиын. Сол себепті сабақта болмаса жеке жаттығу кезінде мына қимыл қозғалыстарды орындап машықтанған жөн:

1) бір не екі қадаммен секірген кездегі аяқ пен қол қимылдарының үйлесімділігін орындап көру;

2) шабуыл соққысын жасау;

3) екпін алып, тор арқылы теннис добын лақтыру (бұл жаттығуды орындағанда шабулдап доп соғуға тән қимыл қозғалыстардың ырғағын сақтай білу);

4) резенке серіппедегі (амортизатордағы) допты ұру;

5) екпін алып секіріп, теннис добын қағып алу;

6) теннис добын жоғары лақтырып тор арқылы «шабул соққысын» жасау (әуелі тек жай секірістен және жұппен орындау);

7) тордың маңындағы ұстағышқа (держатель) бекітілген допты соғу;

8) серігінің көтере лақтырып берген добын тор арқылы соғу.

Екінші курс оқушылар волейболға қатысты мынадай тапсырмаларды орындай білуге тиіс;

1. ілеспелі (қосалқы) қадам жасау –тұру –допты беру әрекеті;

2. екі қадам жасау – тұру –допты беру әрекеті;

3. секіріп қалу (секектеу) -итұру –допты беру әрекеті;

4. жүгіру, секіру, қатты секіру – шабуылдап доп соғу әрекеті;

5. ілеспелі қадам мен екі қадам жасау арқылы торды бойлай орын ауыстыру –секіру- допка тосқауыл қою әрекеті.

Ойын техникасының элементтері:

1) бастапқы қалып (волейболшының тұрысы);

2) допты ойынға қосу;

3) допты командалас серігіне беру;

4) шабуылдау соққылары;

5) тосқауыл қою;

6) әрқандай секіру түрлері; допка қарай ұмтылу, құлау.

Секіруге, ұмтылуға және құлауға қатысты болып осылармен сәйкес орындалатын әдістер мен қимыл – әрекеттердің үлкен мәні бар. Мұндай қимыл- әрекеттер аяқ, қол кеуде бұлшық еттерін шынықтырады. Өз серігіне допты дәл беру машығының қалыптасуы оқушы бұлшық еттерінің сезімталдығын, көзбен мөлшерлей білу қабілетін және қимылды уақыт пен кеңістікте бағдарлай білушілікті дамытады. Бұл элементтердің арасында тығыз байланыс бар. Мәселен, бір ойыншы тосқауыл жасау үшін, оған шабуылдаушы доп соғу үшін, оған басқа бір ойыншы допты ыңғайлы етіп беруі керек және т.б.

1. Волейболшының тұрысы. Жаңа ойнай бастаған оқушы –волейболшылар үшін дұрыс тұрудың (бастапқы қалыптың) маңызы өте зор. Бастапқы қалыптың көптеген түрі болуы түрі болуы мүмкін. Дегенмен, ең тімдісі «орташа тұрыс» болып табылады. Ойын жағдайының және алда болатын әрекеттердің сипатына қарай ойыншының тұрған тұрысы да өзгереді. Бірақ тұрыстың әркелкілігіне қарамастан, оның белгілі бір түрін таңдап алудың бірыңғай принципі бар екенің ұмытуға болмайды. Тұрыс немесе тұру – ол ойыншыға кез келген ойын әдісін орындауға мүмкіндік беретін бастапқы қалып.

2. Орын ауыстыру. Волейбол ойыны барысында ойыншы алаң ішінде орын ауыстырып жүруіне тура келеді. Алайда оқушылардың көпшілігі ыңғайлы да оңтайлы орын таба алмай қалуы да мүмкін. Бұл жердегі міндет – белгілі бір ойын тәсілін дәл орындап шығу. Сондықтан орын ауыстыру техникасының элементтері ойын барысындағы әрбір жағдайды дұрыс бағдарлап, соған қарай тез қимыл – әрекет жасауды қажет етеді.

Орын ауыстыруға мынадай қимыл – әрекеттер енеді:

1) қадамдар жасау – тік тұрған ойыншы әр түрлі бағытта ілеспелі (қосалқы) қадамдар жасайды: алға, артқа, оңға, солға аттау және екі қадам жасау;

2) секіріп қалу (секектеу) – бұл екі қадам жасау, бірақ қимылдың соңына қарай ұшу әрекеті көрініс береді;

3) жүгіру – басқа қалыпқа көшу үшін, яғни ойын тәсілін орындау мақсатымен алаң ішінде белгілі бір бағытта тез жүгіріп орын ауыстыру;

4) құлау – ойыншы өз қимыл – әрекетін өрістетуге, дәлірек айтқанда, өте қиын сәтте допқа тез жақындауға көмектесетін тәсіл; құлау доппен тікелей кездескеннен кейін ғана жүзеге асады, осыдан кейін ойыншы жаңа бастапқы қалыпқа келеді.

5) секіру – қатты секіруден соң орындалатын ерекше қимыл; волейболшы секірулер аралығында «секектеу» қимылың жасайды (мәселен ұзын жіптің (секіртпенің) екі ұшын екі адам ұстап айналдырып тұрғанда, ортадағы секірушінің жеңіл ғанасекіріп тұрғаны сияқты).

3. Допты ойынға қосу. Допты ойынға қосудың бірнеше тәсілі бар:

1) допты төменнен тура беру арқылы ойынға қосу;

2) допты төменгі бір жақ жанынан ойынға қосу;

3) допты жоғарыдан тура беру арқылы ойынға қосу;

4) допты жоғарыдан бір жағынан ойынға қосу;

5) допты айналып ұшатын және айналмай ұшатын етіп ойынға қосу.

7-сынып оқушылары допты ойынға қосудың қарапайым тәсілі – допты ойынға төменнен қосу тәсілін игеруге тиіс.

4. Допты командалас серігіне беру. Доп берудің мынандай тәсілдері бар:

1) жоғары қарай беру;

2) төмендетіп беру.

Екі тәсілді игеру де ұзақ уақыт жаттығуды талап етеді.

5. Шабуылдау соққыларын оқушылар әдетте тоғызыншы сыныпта үйрене бастайды. Алайда, жетінші сыныпта шабуылдау соққыларын орындаудың мынадай бірнеше тәсілі бар екенің біліп алған дұрыс:

1) тікелей шобулдау соққысы – үш қадам жасап барып орындалады, бұл кезде ойыншы доппен секірудің барлық үш кезеңінде де, мысалы ойыншы денесің ұша бастау сәтінде, ұшудың жоғарғы нүктесінде және оның төмен түсу сәтінде кездесе алады;

2) бір жақ бүйірден шабуылдау соққысы – оны орындаудың техникасы өте күрделі және ол ерекше шеберлікті талап етеді.

6. Тосқауыл қою – қарсыластың шабуылдау соққысынан соң доптың ұшуына кедергі жасау мақсатымен тордың үстінгі деңгейіне қолды қарсы тосу. Бұл қорғаныс әрекеті кей жағдайда қарсы шабуыл жасау тәсілі болып шығады. Тосқауыл жасауды бір екі, кейде тіпті үш ойыншы бірігіп жүзеге асыра береді. Тосқауыл қоюды әдетте бойы биік ойыншылар іске асырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Волейбол. Под ред. А.В. Беляева, М.В. Савина – М., 2009 г.

2. Железняк Ю.Д. Юный волейболист. – М., 2010 г.

3. Железняк Ю.Д., Кунянский В.А. У истоков мастерства. – М., 2009 г.

4. Марков К.К. Тренер – педагог и психолог. – Иркутск, 2011 г.

5. Беляев А.В. Волейбол на уроке физической культуры. -М.: Физкультура и спорт, 2005 г.

БАСКЕТБОЛ ОЙЫНЫ АРҚЫЛЫ КҮШ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

- Бекбергенова М.Н. - «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының аға оқытушы
- Аманғали Ғайниқен - ДШ-23-1 тобының студенті
- Абдыазиз Аяжан - ДШ-23-1 тобының студенті

Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация: Бұл мақалада авторлар баскетбол ойыны арқылы күш қасиеттерін дамыту ерекшеліктерін зерттеген

Кілт сөздері: спецификалық төзім, негізгі әдісі, физиологиялық күштілігі, динамикалық және мүсіндік, «мүмкіндіксізге дейін» әдісі

Аннотация: В данной статье авторы проанализировали особенности развития навыков игры в баскетбол

Ключевые слова: специфическая выносливость, основной метод, физиологическая сила, динамический и скульптурный, метод «до отказа»

Abstract: In this article, the authors analyzed the features of the development of basketball skills

Keywords: specific endurance, basic method, physiological strength, dynamic and sculptural, "to failure" method

Қозғалыс ерекшеліктеріне күш, жылдамдық, жылдам- күштілік, икемділік әдістері, жалпы және спецификалық төзімділік жатады. Әр адамдарда қозғалыс ерекшеліктері өзінше дамыған. Икемділіктің даму негізіне туа біткен (тұқым қуалаушылық) анатомиялық, физиологиялық алғы шарттары жатады.

-Мидың анатомо – марфологиялық және жүйке –жүйесінің ерекшеліктері (жүйке жүйесінің қасиеті – күш, икемділік, салмақтылық, ми құрылымы, басқа ми бөлімдерінің функционалдық деңгейі.

- Физиологиялық (жүрек – қантамырларының және демалу жүйесінің ерекшеліктері, оттегіні жоғарғы мөлшерде пайдалану және қан айналымының перификалық көрсеткіштері және басқалар)

-Биологиялық (биологиялық тотығу, эндокриндік реттеу, алмасу, бұлшық еттердің энергетикалық тартылуы ерекшеліктері және басқалары)

-Денелік (дене салмағы, дене, қол –аяқтық ұзындығы, бұлшық еттің, май қатпарларының салмағы және т.б)

- хромосомалық (гендік)

Сонымен қатар қозғалыс ерекшеліктеріне психодинамикалық алға шарттар психодинамикалық үрдіс ерекшеліктері, темперамент, мінез, психикалық жағдайды реттеу. Өзін реттеу ерекшеліктері және басқалар

Адамның ерекшеліктерін оның үйрету немесе қозғалыс әрекеттерін орындау барысында қол жеткізген жетістіктерімен таразыламай, сонымен қатар біліктілікті, дағдына тез әрі жеңіл меңгеруіне де байланысты.

Ерекшеліктер әрекеттерді орындау барысында пайда болады және дамиды, бірақ бұл әрекеттер әрдайым тұқым қуалаушылық және қоршаған факторларының бірлескен әрекеттерінің нәтижесі болып табылады. Адамның шекті даму ерекшеліктері өмір сүру ұзақтығы, оқу – тәрбие әдістері факторларымен анықталады. Ерекшеліктердің тез жан- жақты даму шегіне, оқу – тәрбие әдістерін жетілдіру жеткілікті.

Қозғалыс ерекшеліктерін дамыту үшін жылдамдыққа, күшке сәйкес қуатты жаттығуларды пайдалана отырып, әрекеттерге арнайы жағдай жасау қажет. Бірақта ерекшеліктерді жаттықтыру тиімділігі сыртқы жүктемелердің жекеленген мөлшеріне байланысты.

Дене тәрбиесінің педагогы түрлі қозғалыс ерекшеліктердің негізгі әдісін, тәсілін және сабақты дұрыс ұйымдастыруды меңгеру қажет. Мұндайда педагог нақты жағдайларға байланысты жетілдірудің үйлесімді әдіс, амал құралдарын таңдай алады.

Күш және оны шынықтыру әдістері. Күш – бұл адамның сыртқы кедергілерді жеңу ерекшелігі немесе оған бұлшық еттердің күшімен қарсы тұру. Күш басты қуаты сапа болып табылады. Әр адамның нақты деңгейіне байланысты иілгіштік, жылдамдық, төзімділік, икемділік сияқты қасиеттері байқалады. Мысалы үлкен жылдамдықты қажет ететін қозғалыс әрекетінде (жылдам жүру, жүгіру, шаңғы тебу) белгі мақсатта күш жұмсай отырып, ағзаны бірқалыпты жағдайдан, қозғалыс жылдамдығы талап ететін қалыпқа жеткізеді. Сондықтан жылдам қозғалыс әрекеттеріне неғұрлым күшті көп жұмсасақ соғұрлым жылдам жүруге, жүгіруге, жүзуге, (биікке және ұзындыққа секіруге қол жеткізуге болады).

Күш дайындығының төзімділікке арналған жаттығуларда мәні зор, өйткені ұзақ уақыта берілген тапсырмаларда бұлшық еттердің жоғары қуаттықта жұмыс істеумен сипатталады. Бұлшық еттердің қуаттылығы төмендеген сайын төзімділіктің көрсеткіштері үйлесімді түрде төмендей бастайды. Бұлшық еттердің күш тепе- теңдігін және босаңсуының қажеттілігін сақтамай, адамның қозғалыс әрекетінің барлық формасында иілгіштік және икемділік қасиеттерін іске асыру мүмкін емес. Сондықтан күш барлық физикалық қасиеттердің негізі және қажетті компоненті болып табылады.

Спорттық жаттығулардың ілімі күшті спортшының физикалық дайындық сапасының бөлімі негізінде қарастырады және қозғалыс жылдамдығын, ойыншының орын алмастыру шапшаңдығы, төзімділік және икемділіктің пайда болу мәнімен анықталады.

Бұлшық еттердің күші жұмыс істеген кезде және шаршағанда оның орталық жүйе жүйесінің сигнал беруіне бұлшық еттің физиологиялық күштілігіне, биохимиялық үрдістердің ерекшеліктеріне байланысты.

Қарсылықтарды жеңу және босаңсу үшін баскетболшыға үлкен жігерлікті қалыптастыру біліктілігінің айқындалған мәні бар.

Күшке берілген жаттығулардың әсерінен бұлшық еттердің салмағы артып, барлық бұлшық еттердің талшықтары белсенді тартылуға араласып, қан зат алмасу үрдістері күшейіп, энергетикалық қорлары артады. Күн тәртібінің ерекшеліктеріне байланысты, бұлшық еттердің жұмыс істеу барысында, күшке берілген жаттығуларды динамикалық және мүсіндік екі үлкен топқа бөлуге болады.

Жүк көтеру кезінде бұлшық етер тартылып, бұлшық еттердің соңғы жақтары жақындап, бұлшық еттер қысқарып және жуанданған кездегі жұмыс динамикалық немесе изотоникалық жұмыс болып табылады.

Егер де баскетболшы тосқалу күшіне қарсы қозғалыс жағдайында көтеріп жүрсе бұлшық еттер қуаттылық жағдайында болып тартылмайды. Бұл жағдайда бұлшық еттер мүсіндік немесе изометриялық тәртіпте жұмыс істейді.

Кеңестік және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінің негізінде, динамикалық жаттығуларға қарағанда, мүсіндік жаттығулар кезінде бұлшық еттердің қуаттылығы, бұлшық ет клеткалары белсенді жұмыс атқарады.

Бұл бұлшық еттердің күші және көлемнің өсуіне алып барады.

Бірақ та баскетболшыларға бұлшық еттердің изометриялық жұмыс істеу тәртібі тән емес. Сондықтан жалпы физикалық дайындық үрдісінде күшке берілетін жалпы жаттығулардың 15% - 20% мүсіндік жаттығулармен шектелуі тиіс. Бұл жаттығулар міндетті түрде босаңсу және иілгіштік жаттығулармен үйлесімді болуы керек.

Тартылу күшіне берілген жаттығуларды сипатына қарай 2 топқа: қарсыласу немесе сыртқа тартылу жаттығулары және жеке дене салмағымен тартылу жаттығулары болып бөлуге болады.

Бірінші топтағы жаттығулар баскетболшының бұлшық еттерінің дамуына үлкен мүмкіндік береді. Тартылу және қарсыласудың тәжірибедегі алуан түрлілігі және кең көлемдегі таңдаулылығы (гантель, ядро, ауыр доптар, кір тасы, штанга, салмақ және әріптестің қарсылығы, эспандер, ортаның қарсылығы – су, құм, т.б.) белгілі мөлшерде бұлшық еттерге әсері және ойыншының жоғарғы жүктемелерден соң толық босану біліктілігін дамыту қабілетін қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар әріптесімен қарсыласу тартысу, итеру, жаттығуларында спортшының өз күшін, жігерлілігін тиімді пайдалану біліктілігінің пайда болуына әкеліп соғады.

Екінші топтағы жаттығуларға құрал жабдықтардағы жаттығулар, арқанға өрмелеу, екпетімен жатып дене көтеру, отырып тұру сияқты жаттығулар жатады.

Баскетболшыға өз жеке салмағын жеңу жаттығуларына ауысу үшін және жылдамдықтан шапшаң жылдамдыққа, жеңіл жаттығудан күрделі жаттығуларға жаймен ауысуға мүмкіндік береді. Бұл жаттығуларда, бұлшық еттердің жұмысқа аз араласуына байланысты көбірек қайталау, дененің аз бөлшегі тартылуына мүмкіндік береді.

Спорттық тәжірибеде күшті дамыту үшін жоғарғы жігерлік және соңына дейінгі әдістерді жиі пайдаланады. Соңына дейінгі әдісті негізінен бұлшықет салмағын өсіру мақсатында пайдаланып, жаттығуларды орындау уақытын ұзартып үзіліс уақытын қысқарту арқылы, шаршағаннан қозғалыс дағдыларының бұзылуына дейінгі ұзақтықпен байланысты тартылу өлшемі мұндайда жалпы көлемінің 50%-60% көлемінде болу керек.

Соңына дейінгі әдісті қолданудың үш нұсқасы бар:

- соңына дейінгі жаттығу тартылудың бірқалыпты көлемінде немесе қарсылықтың орташа жылдамдығында орындалып, баскетболшы қажетті жағдайда жігерлікті оята отырып жаттығуды шаршағаны белгілі болғанша орындайды.

- соңына дейінгі жаттығуды барысында салмақты әрдайым өсіре отырып, үзілісті қысқартып жылдамдықты төмендете отырып орындайды.

- соңына дейінгі жаттығуда жылдамдықты және үзіліс уақытын өсіре отырып орындауда, баскетболшы аз уақыт ішінде (0,5-1,5 минут) орташа немесе аз керілу мен көп қозғалыс әрекеттерін орындау қажет.

Максималдық күшпен орындау әдісі ойыншылардың бұлшық ет күшін пайдалану қабілетін дамытуда қолданылады. Ол үлкен және шекті деңгейдегі қарсылықтарды жеңуге арналған арнайы жаттығуларды аз үзілістен жиі қайталау мен байланысты.

Мысалы: штанганы бір келгенде 2-3 рет көтеріп, 4-5 рет көтеруге келу. (арасындағы үзіліс 3-3,5 мин).

Екі әдісті қолдану барысында күшке берілген көп мөлшердегі жаттығулар баскетболшының қозғалыс әрекеттерін тежеу, қысу әдеттеріне әкеліп соғуы мүмкін. Сондықтан күшке берілген жаттығулар буындардағы қимылды дамытуға және босануға бағытында үйлесімді болу керек. Жоғарғы деңгейдегі баскетболшылардың күшін дамыту үшін, күш жаттығулары жылдамдық және төзімділікке арналған жаттығулар жиынтығының негізінде құрылу қажет.

10-12 жастағы балалардың атлетикалық дайындығының мақсаты: өз салмағын пайдалана отырып жүйке – бұлшық ет аппараттарын жетілдіру, негізгі бұлшық ет топтарының тепе- тең дамуы, бұлшық ет ішіндегі және бұлшық еттер арасының икемді жетілдіру, қайталау әдісінің білік және дағдыны қолдануды қалыптастыру болып табылады.

10-12 баладан жинақталған топтар күшке берілген жаттығулар кезектесіп орындаудың топтық әдісін тәжірибеде қолданылып жүр. Жаттығулар гимнастикалық орындақтарда және матыларда орындалады. Бұл жаттығуларды игерген соң, қосымша

кермені, гимнастикалық қабырғаны, қоссырықты пайдаланады. Бұл жағдайда топтағы балалар саны артады.

Қайталанып күштеу әдісі жаттығуларды бөліп орындауға, мөлшерін анықтап, және орындауға мүмкіндік береді. Жаттығулар бір сабақта негізгі бұлшық еттер тобына жүктеме бер, бөліп жүктеме беру арқылы жеңіл шаршағанға дейін орындайды.

Негізгі жаттығулар техникасын игерген соң, оларда «мүмкіндіксізге дейін» әдісімен орындалады. Жаттығуларда әр оқушыға қайталау максимумы анықталады. Қайталау максимумы, әр баланың қанша рет кермеде тартылуын қол тіреп денесін көтеруін, кермеде асылып тұрып аяғын кермеге көтеруін көрсетеді. Қайталау максимумын игерген спортшы өзіне жаттығуларды қайталап орындауды, жаттығулардың тиімдігін анықтайды.

Жаттығулар үлгісі: қол бұлшық еттері:

1. Қолды тіреп жатып, денені түзу ұстап, қолды бұғу және жазу.
2. Қолды тіреп жатып, аяқты гимнастикалық орындыққа қойып, денені түзу ұстап қолды бұғу және жазу.
3. Кермеде тартылу.
4. Қоссырықта қолды тіреп, қолды жазу және бұғу.

Ішкі бұлшық еттеріне.

1. Гимнастикалық орындыққа көлденең отырып, аяқты тіреп, қолды желкеге қою. Денені артқа шалқайту және алдыға қарай еңкею.

2. Кермеде қолмен асылып тұрып:

- а) тізені кеудеге жеткізу.
- б) аяқты көтеріп, тік бұрыш ұстау.
- в) аяқты кермеге дейін көтеру.

3. кермеге қолмен асылып тұрып, аяқты оң жақ, сол жақ пен көтеріп кермеге дейін көтеру.

4. Қоссарықта қол тіреп бұрыш ұстап, аяқты ашу және біріктіру.

Аяқ бұлшық еттері: 1. аяқты нық деңгейінде, аяқ табаның еденнен көтерсей отырып тұру.

5. Аяқты нық деңгейінде: Бір аяқпен отырып, екінші аяқты көтеріп отырып тұру.

- а) осы жаттығуды бір қолмен гимнастикалық орындыққа тіреп орындау.
- б) жұптасып осы жаттығуды орындау.
- в) жаттығуды тіреусіз орындау.
- г) отырып қолды еденге тіреу арқылы жоғары секіру.

Бапкер немесе дене шынықтыру пәнінің мұғалімі өз оқушыларына күш жаттығуларын таңдаған кезде бұл бағыттағы жаңа ғылыми жаңалықтарды және ұсыныстарды біліп тиімді қолдана білу қажет. Мысалы, тәжірибелік жұмыстарда, қазіргі кезде 8-9 жастағы балалар өз салмағының жартысын, ал 12-13 жастағылар өз салмағының 2/3, ал 13-14 жастағылар 3/4-ін жеңіл көтере алатынын ескерген жөн.

16 жастағылар өз салмағына тең ауырлықты көтеріп жүре алады. 17-18 жасында сүйек бұлшық ет, қантамырлар және басқа жүйелердің дамуы жоғары деңгейге жетіп, динамикалық, мүсіндік сипаттағы физикалық жүктемелер арқылы белсенді дамуының қолайлы сәттері біте бастайды. Дене шынықтыру сабақтарында бұлшық еттердің қуаттылығына қолайлы жағдайлар жасау, әріптесінің сыртқы қарсылықтарын жеңу үшін эмоционалдық жағдай жасап өткізген педогог үшін қолайлы.

Жұптасып күш ойындарының үлгісі

1. Қарсыласыңды екі қолыңмен орнынан қозғалт.

Бір – біріңе қарама – қарсы, бір қадам қашықтықта тұрып, қарсыласыңның келісімен білектеріңді айқастырыңдар. Белгі берілген жағдайда қарсыласыңды өз орнынан қозғалтуына ынтамен, ол орнынан қозғалса, сен жеңдің. (3-5 қайталау).

2. Армрестлинг (тіземен) бір – біріңе қарама қарсы тұрып, сол аяғыңа басылып отыр.

Оң қолыңның шынтағымен тізеңе сүйкен, қарсыласыңның келісімен білектеріңді айқастырыңдар. Сол қолыңның шынтағын беліне қой. Белгі берілген соң қарсыласыңның қолын қысып шетке қарай бас тарқанша итер. Алайда, өзіңнің шынтағыңды орнынна қозғалтп. Жеңіске ереже сақтап мақсатына жеткен адам жетеді. 3 рет қайтала. Орындаған соң келесі тізеңді қойып жаттығуыңды қайтала.

3. Бір - біріне қарама қарсы бастапқы орындарында тұрыңдар. Белгі берілген кезде қарсыластың біреуі екіншісінің білегінен алып күшпен шетке ығыстырады. Уақыт, секундомермен өлшенеді. Содан қарсыластар бір-бірімен орын алмастырады. Жеңіске секунд саны аз адам жетеді.

Бұлшық етке жаттығу аз жасалғанда, өзіне тән әлсіз болып қалыптасады. Мұндай жағдай болмас үшін жаттығу санын немесе уақытын ұзартып, дене мүшелерге айтарлықтай көңіл бөлу керек. Көбнесе (қолға және аяққа).

Қол күресте жақсы нәтижеге жету үшін: қарсыласымен көп жұмыс жасап, қайталау жаттығуларын жасап, күш қолдану, әдіс қолданып, жаттығып жүрсе, жақсы нәтиже көрсетеді.

Бұлшық еттерді жақсы нәтижеге жеткізу үшін, топпен немесе қарсыласпен көп жұмыс жасау қажет, яғни неше түрлі әдіспен тартылу, немесе түрлі әдіспен қанадқа шығу, неше түрлі күштік жаттығулармен айналысу және т.б.

Аяқ бұлшық еттерін нәтижеге жеткізу үшін қарсыласыңды көтеріп, оң және сол жаққа иілу жаттығуларын жасау қажет; ашық кеңістікте өзің арқылы ауыр элементтерді қатты қимыл арқылы лақтыру (тас, доп) ауыр гір, құм).

Аяқ күшін жақсарту үшін, қарсыласыңды белгілі бір жерге дейін итеру жаттығуларын жасау керек. Отыру жаттығуларын қарсыласыңның көмегімен жасау. Сонымен қатар, аяқ күшін жақсарту үшін, тауға шығу және түсу жаттығуларын жасау қажет. Текпешекке қарсыласыңды немесе сөмкені арқалап шығу қажет. Жаттығудың дұрыс жасалуы жаттыққанға, жасқа, жаттығу жасау алаңына, спорттық заттарға байланысты болады. Жетістікке жету үшін жаттықтырушы, жаттығушыға түсінікті түсіндіріп, жөндеп дайындап, сонымен спортшыларды өзін тындата білуі қажет.

Күш ең алдымен физикалық тұрғыда сипат алатыны сөзсіз. Алдыңғы қатарлы дайындық физикалық жаттығулардың жемісі болып табылады. Аса қымбат емес және ауырлық көрсетпейтін жаттығуларды жасаған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зельдович, Т. А., Кераминас, С. А. Подготовка юных баскетболистов. - М., 2006. - 114с.
2. Кожевников, З. Я. Тренировка ловкости и быстроты баскетболиста. - М., 2010. - 75с.
3. Кудряшов, В., Мирошникова, Р. Технические приемы игры в баскетбол. - Минск, 2007. - 68с.
4. Линдеберг, Ф. Баскетбол. Игра и обучение. - М., 2010. - 95с.
5. Набатникова, М. Я. Основы управления подготовкой юных спортсменов. - М., 2009. - 66с.

УДК: 796.78

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ДЕНЕ ДАМУЫ МЕН ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ

**- Урстемов Е.Б. «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының сеньор-лекторы
- Бекмұханбет Ы.И. ДШ-21-5 тобының студенті
- Кеңесбек Н. Ғ. ДШ-21-5 тобының студенті**

Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация: Бұл мақалада авторлар мектеп жасына дейінгі балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты дене дамуы мен дене дайындығы мәселелерін қарастырды

Кілт сөздер: Алмасу жүйесі, қарсылық күштері, тұрақты қызығушылықтар, гетерохондылығы, туған нәресте, табан күмбезі

Аннотация: В данной статье авторы рассмотрели вопросы физического развития и физической подготовки дошкольников в зависимости от их возрастных особенностей

Ключевые слова: система обмена, силы сопротивления, постоянные интересы, неоднородность, рождаемость, свод стопы

Abstract: In this article, the authors considered the issues of physical development and physical training of preschoolers, depending on their age characteristics

Keywords: exchange system, resistance forces, permanent interests, heterogeneity, fertility, arch of the foot

Адам баласының өмірге келуі мен мектепке оқуға баруы арасындағы алғашқы жеті жыл уақытының келешек өмірінде өте үлкен маңызы бар. Өйткені осы кезеңде адамның денсаулығы, әр түрлі қабілеттері, адамгершілік қасиеттері, мінез-құлқы қалыптаса бастайды. Баланың денесін шынықтыру, өмірге керек қозғалыс шеберлігін қалыптастыру, гигиеналық әдеттерді бойларына сіңіру үшін осы бір балалық балғын шақ өте бір қолайлы кезең.

Баланың ағзасының жан-жақты дамуының негізі, тәрбие көзі дене тәрбиесі болып табылады. Табиғи, дұрыс өсіп келе жатқан бала тұрақты түрде қозғалғысы келіп тұрады. Оның осы қозғалыс әрекетін жанұяда, бала бақшасында дұрыс ұйымдастыру оның жүрек-қан тамырлары, дем алу, жүйке жүйесі, зат алмасу жүйесі қызметтерін жақсартады, қозғалыс-тірек аппараттарын нығайтады. Баланың ауруға қарсылық күшін, ағзаның қорғаныс күшін күшейтеді. Қозғалыс арқылы бала өмірді, табиғатты тани бастайды, оның психологиясы, ерік-күші, өзіндік қасиеттері дамиды. Бала көбірек қозғалыстарды білген сайын оның таным, түйсік, қабылдау, сезім, қабілет және басқа да әр түрлі психикалық мүмкіншіліктері кең көлемде дамиды. Сондықтан да осы кезеңде дене тәрбиесі сауатты, дұрыс жүргізілмесе, өткізіп алған уақытты қуып жету, жіберілген қателіктерді түзету қиын болады.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың негізгі міндеттері үш үлкен топқа бөлінеді:

Сауықтыру міндеттері:

1. Бала ағзасын шынықтыру арқылы, сыртқы ортаның зиянды әсерлеріне қарсы тұра алу қабілеттіктерін жетілдіру. Табиғаттың табиғи күштерін, ауаны, суды, күн қызуын дұрыс пайдалану арқылы бала денесі шынығады. Оның әр түрлі суық тию арқылы болатын тұмау, жөтелу, тамақ ауруларына қарсылық күштері көбейеді.

2. Қозғалыс тірек аппараттарын нығайту және дұрыс мүсінді қалыптастыру. Қозғалыс белсенділігі көлеміне әсер ететін жалпақ табан болмауы үшін, табан және сирақ бұлшық еттеріне арналған жаттығуларға көңіл бөлу. Бала денесі үйлесімді дамуы үшін денесінің екі жағындағы бұлшық еттерге бірдей мөлшерде жаттығулар беру. Күнделікті өмірде аз жұмыс істейтін бұлшық еттер топтарына көбірек жаттығулар беру. Жас кезінен балаға дұрыс мүсін туралы мағлұмат беру қажет. Еңкіштік, бір иықтың екіншісінен биіктігі, омыртқаның қисаюы және т.б. мүсін қисаюларын дұрыстаудың ең бір әрекетті амалы дене жаттығулары екені олардың әрқашанда ойларында болу керек.

3. Вегетативтік мүшелердің қызмет мүмкіншіліктерін жоғарылату. Баланың белсенді қозғалыстары жүрек-қан тамыры және тыныс алу жүйелерінің, тамақ қорыту, дене температурасын реттеу жүйелерінің, ағзадағы зат алмасу үрдістерінің қызметтерін жақсартады. Зәр шығару органдарында зәр шықпай қалу үрдістерін болдырмайды.

4. Жылдамдық, үйлесімділік, төзімділік секілді дене қуаты қасиеттерін тәрбиелеу. Мектепке дейінгі жастарда дене мүмкіншіліктерінің бірін ғана және дамытуға арнайы көңіл бөлуге болмайды. Қозғалыстарды әр түрлі етіп құрастыру, амалдарын ауыстыру, әр түрлі бағыттау арқылы дене қасиеттерін кешенді, үйлесімді дамытуға көп көңіл бөлген дұрыс.

Білім беру міндеттері:

1. Өмірге керек негізгі қозғалыс ептілігі мен дағдыларын қалыптастыру.

Жүйке жүйесінің икемділігі арқасында мектеп жасына дейінгі балалар жаңа қозғалыс түрлерін тез және оңай үйреніп алады. Дене өсуімен бірге олардың қозғалыс ептіліктері де қалыптаса бастайды: үш айда олар басын көтеріп, ұстап тұра алады; алты айында қолдарын қозғалтады, еңбектейді, шалқадан жатқан күйден ішіне аударыла, ішіне жатқан күйде қолымен тіреле кеудесін көтере алады; он бір айында отыруды, жатуды, заттарға тіреле тұруды, жүруді үйрету, бір жылда міндетті түрде жүруге үйрету қажет; үш жасында бала жүру, жүгіру, әр түрлі нәрселерге өрмелеу қозғалыстарын меңгеруі; төрт жасында әр түрлі заттарды лақтыру, биік жерлерден секіру, заттарды қағып алу, үш дөңгелекті велосипедті тебе алу; алты-жеті жасында өмірде, тұрмыс жағдайында кездесетін қозғалыстардың көпшілігін: жүгіру, жүзу, шаңғы тебу, басқышпен жоғары өрмелеу, кедергілерден асып өтулер және т.б. орындай алулары керек.

2. Дене тәрбиесі сабақтарына деген тұрақты қызығушылықтарын қалыптастыру.

Балалардың дене тәрбиесі жаттығуларына деген тұрақты қызығушылықтарын қалыптастыруға ең қолайлы уақыт – мектепке дейінгі балалық кезең. Ол үшін балалар орындай алатын, орындаған жаттығулардан олар қанағат алып, ары қарайғы әрекеттерге ынтықтыратын тапсырмалар берілуі қажет. Орындалған тапсырмаларды бағалау, көңіл бөлу, мадақтау арқылы дене тәрбиесіне деген жақсы көзқарас қалыптастырылады, баланың дене жаттығуларымен тұрақты айналысуға ұмтылуына себеп болады.

Балалардың ақылдылықтарын, дүниетанымдарын, көзқарастарын кең дамыту үшін, оларға жаттығулар жасау кездерінде дене тәрбиесі, спорт саласындағы қарапайым білім негіздерінен мағлұматтар беріліп отырылуы керек.

Тәрбиелік міндеттері:

1. Балаларды моральді – жігерлік қасиеттерге тәрбиелеу. Ол қасиеттер: адалдық, батылдылық, тәуекелшілдік, қайсарлық, табандылық т.с.с.

2. Дене тәрбиесі арқылы балалардың ақылдылық, өнегелік, эстетикалық, еңбек тәрбиелеріне әсер ету, көмектесу.

Осы баяндалған сауықтыру, білім беру, тәрбиелеу міндеттері жеке-жеке қарастырылса да, олар бір-бірлерімен тығыз байланысты. Сондықтан балалармен жұмыс істегенде осы міндеттерді кешенді түрде орындаған дұрыс болады. Сонда ғана бала денесі дене дайындығы жағынан ғана емес, рухани жағынан да дамиды.

Биологиялық белгілеріне байланысты мектепке дейінгі балалардың жастары мынандай кезеңдерге бөлінеді:

1. Жаңа туған сәби – алғашқы 1 айға дейінгі уақыты.

2. Емшектегі сәби – 1 айдан 1 жасқа дейінгі уақыт.

3. Балбөбек немесе ясли жасы кезеңі – 1 жастан 4 жасқа дейінгі уақыт.

4. Мектепке дейінгі кезең – 4 жастан 7 жасқа дейінгі уақыт.

Балалардың ағзасы осы сәби және мектепке дейінгі кезеңде үнемі өсіп, дамуда болады. Ағзадағы клеткалардың саны мен салмағының ұлғаюына байланысты дене көрсеткіштерінің артуын өсу деп атайды. Өсумен қатар ағзадағы даму үрдісі жүріп жатады. Даму – сапалық көрсеткіш. Ағзаның дамуы деп сан көрсеткіштерінің сапалық көрсеткіштерге айналып, ұлпалардың жекешеленіп белгілі бір қызмет атқаруға бейімделуін, ағза мен оның жеке мүшелерінің қызметінің артуын, баланың ақыл-ой өрістерінің молаюын айтады. Ағзаның дамуы екі түрлі болады: дене дамуы және функциялық даму.

Дене дамуының көрсеткіштері: адамның бойы, салмағы, кеуде клеткасының көлемі, дене мүшелерінің ұзындығы т.с.с.

Функциялық дамудың көрсеткіштері дене мүшелерінің атқаратын қызметтеріне байланысты әр түрлі болады. Мысалы, жүректің жұмыс жасауы дамуын анықтау үшін қан қысымын, жүрек соғу жиілігін, жүктеме бергеннен кейінгі қалпына келу уақытын өлшейді.

Өсу мен даму адам өмірінде бірде жылдамдап, бірде баяулайды. Тіпті бір жылдың ішіндегі бойдың өсуі бірдей емес: баланың бойы қыста нашар, жазда тез, күндіз аз, түнде көбірек өседі. Мұны өсу мен дамудың гетерохондылығы дейді (гетерос - әр түрлі, хронос – уақыт).

Сәби және мектепке дейінгі жас кезеңінде бала ағзасы тез өседі, дамиды. Оның бойы, салмағы өте тез қарқында өсіп дами бастайды (1-кесте).

1-кесте. Сәби және мектепке дейінгі жастардағы балалардың дене салмағы мен бойларының өсуінің орташа көрсеткіштері

Жастары	Салмақтары, кг		Бойлары, см	
	Ұлдар	Қыздар	Ұлдар	Қыздар
1	10,0-11,5	9,1-10,8	73-79	72-77
2	12,4-13,7	11,7-14,1	85-92	82-90
3	13,7-15,3	13,1-16,7	92-99	91-99
4	15,3-18,9	14,4-17,9	99-107	96-106
5	17,4-22,1	16,5-20,4	105-116	104-114
6	19,7-24,1	19,0-23,6	111-121	111-120

Баланың өсуі мен дамуының сыртқы белгісіне оның дене пропорциясының өзгеруі жатады. Дене пропорциясы деп адамның басының, тұла бойы мен аяқтарының ұзындығының, көлемінің бір-біріне арақатынасын айтады. Ересек адаммен салыстырғанда жаңа туған сәбидің аяқтары қысқа, тұла бойы мен бастары үлкен болады. Мұндай пропорция 1 жасқа дейін сақталады. 1 жастан кейін омыртқа сүйектерінің өсу қарқыны жіліктердің өсу қарқынынан жылдамырақ болып, дене пропорциясы өзгере бастайды. 2 жастан әрі қарай жілік сүйектері жылдамырақ өседі де, 6 жаста дене пропорциясы өзгеріп, баланың аяқтарының ұзындығы кеудесінен артық бола бастайды. 5-6 жастағы баланың қол-аяқтары ұзарып, жалпы ұсқыны өзгереді. 6 жастан әрі қарай тағы да омыртқа сүйектерінің өсу қарқыны күшейеді, сондықтан 7 жастағы баланың аяқтары мен тұла бойының ұзындығының арақатынасы теңеседі.

3-6 жас аралығында баланың бойы тез, біркелкі өседі. Жылына бойы 5-6 см, салмағы 2 кг өседі. 7 жастан бастап балалардың бойлары жылдам өсіп, бір жылда 8-10 см көбейеді. Осы жылдам өсу ағзадағы эндориндік қозғалыстарға байланысты. Екінші жылдам өсу, 13-14 жастағы, жыныстық жетілу кезеңіне сай келеді.

Баланың қозғалыс-тірек жүйесі. Кеңістікте қимылдап жүру, денені тік қалыпта ұстау, теңдікті сақтау қабілеттері адамның сүйек-ет жүйесінің қасиеттері мен қызметіне байланысты. Сүйек-ет жүйесіне, яғни қозғалыс-тірек аппаратына адамның қаңқасы мен бұлшық еттері жатады.

Қаңқа (скелет) – екі жүзден астам сүйектерден тұратын адамның негізгі қатты тұлғасы. Олардың көбі бір-бірімен буын арқылы жалғасып, қозғаламалы келеді. Қаңқаға бұлшық еттер бекітілген. Ет пен сүйек адамның негізгі тірегі және оның қозғалуы, еңбек етуі осы сүйек-ет жүйесінің қызметіне байланысты. Ол жұлынның, мидың және көптеген ішкі мүшелердің сауыты болғандықтан, қорғану қызметін де атқарады, яғни жұмсақ мүшелерді (жүрек, бауыр, өкпе, ішек-қарын, бүйрек т.б.) соққыдан және басқа да түрлі жағымсыз әсерлерден қорғайды.

Бұлшық еттердің ұштары сүйекке бекітілген, олардың көбі екі сүйекке бекігендіктен, олардың қозғалысын іске асырады. Әрбір сүйекке екі, тіпті одан да көп еттердің ұштасуы мүмкін. Бұлшық еттердің негізгі қызметі – сүйектерді қозғау, адамның еңбек етуін, күрделі жұмыстарды орындауын қамтамасыз ету.

Адамның қимыл-қозғалысына ет пен сүйектен басқа қозғалыс-тірек жүйесіне кіретін буындар, сіңірлер, тарамыстар қатысады.

Омыртқа жотасының өсуі баланың алғашқы жасында жедел жүреді. Жаңа туған нәрестелердің омыртқаларында алты сүйектену нүктелерін көруге болады. Олар бір жасқа таман біріге бастайды. Омыртқа аралығында буындардың шеміршектері қалың және серпінді келеді. Сондықтан олардың омыртқа жотасы ересектермен салыстырғанда жеңіл қимылдайды. Дегенмен бір жастағы баланың омыртқа жотасының иілуі нашар әрі тұрақсыздау болады. 2-3 жаста омыртқа одан әрі қарай сүйектене береді. Омыртқа аралық буын шеміршектері әлі де болса қалыңдау болып, омыртқа жотасы жақсы қимылдайды. Бұл кезде сегізкөздік, құймышақ омыртқалары біріге бастағанымен аралары толық бітпейді. Баланың бойы таңертең өлшегенде 5-6 см ұзын (ересек адамда 2-3 см ғана), кешке өлшегенде соншалықты аласа болып тұрады. 4-5 жасқа дейін омыртқалар тез өсіп, иілістері толық қалыптасады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың омыртқалары ұзарып, жуандайды. 5-6 жастағы балалардың омыртқа жотасы тез қисаяды. Омыртқааралық шеміршектердегі заттың алмасуы өте күшті болады. Сондықтан түрлі жағдайлардың әсерінен омыртқаның өсуі тез бұзылып, омыртқа жотасының патологиялық сколиозы (бір жақ бүйіріне қарай қисаю), лордоз, кифоз т.б. өзгерістері пайда болады. Лордоз (лат. Лордоз – алға қисаю, иілу), кифоз (лат. Кифоз – артқа қарай иілу, қисаю). Мысалы, өте жылдам 8-12 м /сек жылдамдықпен қозғалғанда мойын және көкірек омыртқалары зақымданады. Бала өте аз қозғалғанда да ұсақ зақымдар пайда болып, олардың негізінде кейіннен омыртқа кемшіліктері дамиды.

Табан сүйектері бір-бірімен буын арқылы күмбезденіп қосылған. Табан күмбезі баланың аяғын басу барысында толық қалыптасады. Табан күмбезі сүйектерді мықтап бекітіп тұратын тарамыстардың даму барысында пайда болып, табанға күш түскенде оның күмбезі төмендейді. Табан күмбезінің дұрыс қалыптасуына тар аяқ киім, ауыр жүк тасу, ұзақ уақыт табанға күш түсіру, кішкентай баланың түрегеліп тұруы, мешел ауруы кері әсер етеді. Мұндайда жалпақ табан пайда болады. Жалпақ табан жағдайында баланың сымбаты бұзылады, қан айналысы нашарлап, аяқ тез шаршайды. Жалаңаяқ жүру, бұлшық еттерді күшейтетін түрлі жаттығулар, спорт ойындары, дене жаттығулары жалпақ табандылықтың алдын алады, яғни оны болдырмайды, табан күмбезін дұрыс қалыптастырады.

Табан күмбезі 13-17 жасқа дейін қалыптасады. Сондықтан бойжеткендерге 17-18 жасқа дейін биік өкшелі аяқ киімді киюге болмайды. Себебі ондай аяқ киімдер табан күмбезінің дұрыс қалыптасуына байланысты аяқты тез шаршатады. Балалар мен жастардың аяқ киімдерінің өкшесі 1,5-2 см болғанда табан күмбезі жақсы болып, табан еттері мен сіңірлері жақсы дамиды.

Бала туғаннан үш жасқа дейінгі жас кезінде баланың жүйке-бұлшық ет аппаратының аздап қозуы мен лабильділігі байқалады, бұлшық еттері әлі әлсіз болады. Бұлшық еттердің қызметі, негізгі қасиеті – жиырылуға байланысты орындалады. Жиырылу арқылы бұлшық ет қысқарып, оның жиырылу қабілетін көрсетеді. Бұлшық еттердің өсіп, жетілуі әр түрлі. Алғашқы жылы ең алдымен құрсақ етері дамып, кейіннен шайнау еттері жетіледі. Еңбектену мен жүруге байланысты жыл аяғында аяқ-қол және арқа еттері өсіп дамиды.

Баланың қимыл, қозғалысы. Жаңа туған нәресте денесінің аяқ-қолдарының қимылдары өте көп, бірақ ол дұрыс үйлеспеген еріксіз шым-шытырық қимылдар түрінде орындалады. Алғашқы дұрыс бағытталған қимылдар баланың 2-3 айлығында көріне бастайды: ең алдымен жарық көзіне немесе дыбыс шыққан жаққа басын бұрады. 3 айда

шалқасынан жатқан бала аунап түсе алады, 7 айда отырады. Кейіннен заттарды ұстап үйренуге және еңбектеуге байланысты қолдарының ерікті қимылдары пайда болады. Бұл қимылдар көру арқылы кеңістіктен баланың алған мәліметтеріне байланысты туындайды. Баланың көру және қозғалыс жүйелері жеке-жеке қызмет атқарса, 3-6 айда бір-бірімен үйлесімді көру-қозғалыс жүйесіне айналады. Алғаш кезде көру арқылы тек қана сыртқы орта туралы мәліметтер жиналады. Кейіннен қозғалыстары көру жүйесінің бақылауында болып, біртіндеп, орындалатын күрделі қимылдарға айналады. Екінші белгі жүйесінің дамуы қозғалысты реттейтін жүйенің пайда болып, дамуына ықпалын тигізеді. Нәрестеде үлкендердің айтуы бойынша орындалатын қимылдар қалыптасады, ал соның негізінде саналы қозғалыс қимылдары жетіледі. Қозғалыстың дамуы қозғалыс-тірек жүйесі мен жүйке жүйесінің дамып жетілуіне байланысты. Жүру, жүгіру, секіру, шапқылау т.б. күрделі қимылдар және оларды дұрыс бағыттау қабілеті 3-5 жаста жетіледі. Дегенмен мектепке дейінгі жастағы және 1-2 сынып оқушыларының қозғалысын дұрыс үйлестіру тетіктері еркін жетіле қоймайды. Бірақ олар күнделікті тіршілікке қажетті қимылдарды, жазу, сызу, сурет салу т.б. қозғалыс әрекеттерін игеріп үлгереді. Тұрақты жаттығу арқылы балаларда үйлесімді қозғалыс дамиды. Қозғалудың ең күшті дамуы 3-6 жаста байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Виленский М. Я., Горшков А. Г. Физическая культура. Учебник. М.: КноРус, 2020. 216 с.
2. Дүйсембин Қ., Алиакберова З. Жасқа сай физиология және мектеп гигиенасы. – Алматы, 2003.
3. Кузнецов В. С., Колодницкий Г. А. Физическая культура. Учебник. М.: КноРус, 2020. 256 с.
4. Мананков Н.Е., Колкутин А. М. Физическое воспитание студентов. – Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2002. – 208 с.

УДК: 687.016.2

«Дәстүрлі нақышпен безендірілген қыздар көйлегін құрастырып жобалау»

Абуталипова Айгерим Мухтаровна - «Түркістан жоғары көпсалалы, қол өнер колледжі» МКҚК, Арнайы пән оқытушысы

Кіріспе

Қазақ халқының ұлттық киімдері ғасырлар бойы дәстүріміздің ажырамас бөлігі болып келеді. Әрбір ұлттық киімде халықтың тарихы, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі бейнеленеді. Әсіресе, қыздар көйлегі — қазақ халқының мәдени мұрасының маңызды бөлшегі. Бұл мақалада дәстүрлі нақышпен безендірілген қыздар көйлегінің тарихы, оның ерекшеліктері, қазіргі заман талабына сай жобалануы туралы сөз болады.

1. Қазақтың ұлттық киімдері және қыздар көйлегі

Қазақ халқының ұлттық киімдері табиғи, экологиялық таза материалдардан жасалып, әрбір киімнің өзіндік мән-мағынасы мен символикасы болған. Қыздар көйлегінің түрлері мен модельдері тарихи кезеңдер мен өңірлерге байланысты әртүрлі болып келеді. Ежелгі қазақ қоғамында қыз бала тәрбиесінде киімнің маңызы зор болған, себебі әр киімнің өзіндік орны мен мәні болды. Қыздар көйлегі ұлттық мәдениеттің маңызды белгісі болып табылады.

Қыздардың көйлектері әдетте ұзын, кең әрі әсем болып келеді. Олар ұлттық нақыштағы өрнектермен, ою-өрнекпен безендірілген. Көбінесе көйлегінің матасы жұмсақ, табиғи жібек немесе мақта мата болады. Қыздар көйлегін тігу кезінде ұлттық ою-өрнектерді қолдану, оның эстетикалық мәнін арттырады.

2. Қазақтың дәстүрлі ою-өрнектері және олардың қыздар көйлегіндегі қолданылуы

Қазақ халқының ою-өрнектері — ұлттық мәдениетіміздің ең маңызды элементтерінің бірі. Ою-өрнектерді әрбір қазақ әйелінің киімінен, бас киімінен, үй жиһаздарынан кездестіруге болады. Ою-өрнек жасау арқылы адам табиғатпен, өмірмен, рухани әлеммен байланыс орнатады деп есептелген. Әрбір өрнек өзінің символикалық мәнін сақтайды.

Қыздар көйлегінде қолданылатын ою-өрнектер көбінесе табиғат пен өмірдің түрлі аспектілерін бейнелейді. Мысалы, «қуаныш», «бақыт» символикасымен өрнектелген көйлегін киіп жүрген қыз бала тұрмысқа шыққанда бақытты болады деген сенім болған. Дәстүрлі нақыштағы көйлегінде ою-өрнектердің маңызы ерекше, себебі ол қыздың мінезін, сұлулығын және нәзіктігін білдіреді.

3. Қыздар көйлегін жобалаудағы қазіргі заманғы тенденциялар

Қазіргі таңда ұлттық киімдер тек мерекелерде немесе арнайы шараларда ғана емес, күнделікті өмірде де кеңінен қолданыла бастады. Дәстүрлі нақышпен безендірілген қыздар көйлегін жобалау кезінде заманауи элементтер мен классикалық стильдер бір-бірімен ұштасатын жаңа формалар пайда болды.

Мұндай көйлектерде қазақтың ұлттық ою-өрнектері заманауи дизайнерлердің шығармашылық үлгілерімен біріктіріледі. Мысалы, көйлегінің негізгі матасы жібек немесе шифон болуы мүмкін, ал ою-өрнек сызбалары мен үлгілері қазіргі технологиялар арқылы шығарылып, киімді сәнді әрі ыңғайлы етеді. Жобалау барысында ұлттық дәстүрлер сақталуымен қатар, киімнің қолданушыға ыңғайлы болуы да басты назарда болады.

Бүгінгі таңда жастар арасында ұлттық киімдерге деген қызығушылық артты. Қыздар көйлегін әртүрлі сәнді элементтермен, мысалы, кесте тігу, бисермен әшекейлеу немесе алтын жалатылған элементтермен безендіру арқылы жаңа сән трендтеріне бейімдеуге болады. Сонымен қатар, этникалық стильдерді заманауи дизайнмен үйлестіріп, ерекше әсер қалдыратын көйлектер жасалуда.

4. Қыздар көйлегін құрастыру және жобалаудағы маңызды аспектілер

Қыздар көйлегін жобалауда бірнеше факторларды ескеру қажет. Бұл факторлар киімнің эстетикалық құндылығын, функционалдығын және ұлттық ерекшеліктерін қамтуы тиіс.

4.1. Материал таңдау

Қыздар көйлегінің дизайнын жасауда ең бірінші назар аударатын нәрсе — матаның сапасы мен қасиеттері. Қазақтың ұлттық киімдері көбінесе табиғи материалдардан

тігіледі. Мысалы, шұға, жібек, мақта мата сияқты жеңіл әрі табиғи материалдар қолданылады. Мұндай материалдар денеге жайлы болып, ұзақ уақыт киюге қолайлы болады.

4.2. Ою-өрнек таңдау

Қыздар көйлегінің ою-өрнектері дәстүрлі қазақ ою-өрнектерінен немесе олардың заманауи интерпретацияларынан болуы мүмкін. Ою-өрнектердің түрлері көп: «шаңырақ», «қошқармүйіз», «күреңтас» және басқалар. Әрбір өрнек киімге ерекше мән береді. Ою-өрнекпен безендірілген көйлегінің әдемілігі мен мағынасы үлкен рөл атқарады.

4.3. Құрылым және пішім

Қыздар көйлегін жобалау кезінде оның құрылымы мен пішімі де маңызды рөл атқарады. Ұзын, кең көйлектер көбінесе қыздың нәзік әрі сымбатты көрінуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, көйлегінің пішімі әртүрлі болуы мүмкін: белдеме, төменгі жағы кеңейіп кететін немесе денеге тығыз пішімдер.

5. Қорытынды

Қазақ халқының қыздар көйлегі — дәстүр мен заманауи сәннің үйлесімін көрсететін киім болып табылады. Ұлттық нақышпен безендірілген қыздар көйлегін жобалау арқылы қазақ халқының мәдениеті мен тарихын жаңаша тұрғыда ұлықтауға болады. Заманауи дизайнерлер дәстүрлі ою-өрнектерді жаңаша өңдеп, көйлегін сән әлеміне ұсына отырып, ұлттық киімдерге жаңа өмір сыйлайды.

Қыздар көйлегінің дизайнын құрастыру мен жобалау — тек эстетикалық қана емес, сонымен қатар мәдени мән бар үлкен шығармашылық процесс. Осылайша, ұлттық киімдерді жаңаша тұрғыда әрі дәстүрге сай жасау, мәдени мұрамызды сақтап, оны заманауи әлемде танытуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ахметов, А. Қ. "Қазақтың дәстүрлі киімдері және олардың ерекшеліктері". Алматы: Өнер, 2018.
- 2 Сейітов, Ж. "Ұлттық ою-өрнек өнері: тарихы мен заманауи қолданысы". Астана: Фолиант, 2020.
- 3 Брук, М. "Дизайн и шитье: создание одежды для детей". Москва: Эксмо, 2015.
- 4 Иванова, Е. "Основы проектирования детской одежды". Санкт-Петербург: Легпром, 2019.
- 5 Назарбаева, С. "Традиционные узоры в культуре казахского народа". Алматы: Жазушы, 2017.
- 6 Smith, A. "Fashion Design for Kids: Patterns and Cultural Motifs". London: Thames & Hudson, 2016.
- 7 Brown, T. "Incorporating Traditional Patterns into Modern Children's Wear". New York: Rizzoli, 2018.
- 8 Жұмабекова, Қ. "Қазақ ұлттық киімдеріндегі оюлардың тәрбиелік мәні". Түркістан: Қожа Ахмет Ясауи университетінің баспасы, 2021.

UDC 373.3

Developing student's reading skills

Ryssaldiyev Zhaxylyk
Head of Foreign Languages Department,
Sherkhan Murtaza International Taraz University, Taraz, Kazakhstan

Juryi Murashov
Head of Slavicum Department,

University of Konstanz, Konstanz, Germany

Alden Abzal

1 year master student of 7M01703 Foreign language: two foreign languages
Foreign Languages Department,
Sherkhan Murtaza International Taraz University, Taraz, Kazakhstan

Abstract. The article explores the importance of developing reading skills in students learning English. Key aspects such as phonemic awareness, fluency, vocabulary, and text comprehension are examined. The study highlights the role of pedagogical strategies in improving these skills and concludes that enhancing reading skills is essential for students' academic success.

Keywords: reading skills, phonemic awareness, fluency, vocabulary, text comprehension, English learning.

Аннотация. В статье исследуется важность развития навыков чтения у студентов, изучающих английский язык. Рассматриваются ключевые аспекты, такие как фонематическое восприятие, беглость чтения, словарный запас и понимание текста. Анализируются исследования, подчеркивающие значимость педагогических стратегий для совершенствования этих навыков. Делается вывод, что развитие навыков чтения способствует академическому успеху студентов.

Ключевые слова: навыки чтения, фонематическое восприятие, беглость, словарный запас, понимание текста, обучение английскому.

Аннотация. Мақалада ағылшын тілін үйренуші студенттердің оқу дағдыларын дамыту маңыздылығы зерттеледі. Фонематикалық қабылдау, оқу жылдамдығы, сөздік қоры және мәтінді түсіну сияқты негізгі аспектілер қарастырылады. Зерттеуде педагогикалық әдістемелердің бұл дағдыларды жетілдірудегі рөлі атап өтіледі және оқу дағдыларын дамыту студенттердің академиялық жетістігі үшін маңызды екендігі тұжырымдалады.

Кілт сөздер: оқу дағдылары, фонематикалық қабылдау, оқу жылдамдығы, сөздік қоры, мәтінді түсіну, ағылшын тілін оқыту.

In the study of English, reading skills are fundamental building blocks that contribute to overall academic success. The key reading skills essential for mastering reading include phonemic awareness, phonics, fluency, vocabulary, and text comprehension. Each of these skills plays a critical role in enabling students to decode, interpret, and engage with complex texts, making them indispensable for academic achievements in higher education.

Phonemic awareness is the ability to hear, recognize, and manipulate phonemes, the smallest units of sound that make up words. This skill is foundational for learning phonics, which involves understanding the relationship between these sounds and their corresponding letters or groups of letters. Elizondo-Mejías and Calderón-Mora (2023) underscore the importance of phonemic awareness as an entry point for reading skills in young learners. Their study in Costa Rican public education found that effective pedagogical mediation in phonemic awareness significantly impacts pupils' ability to read and write. The researchers revealed a gap between the intended curriculum and actual classroom practices, indicating that enhancing phonemic awareness through structured methodologies is crucial for developing foundational reading skills.

Fluency follows phonemic awareness and phonics. It refers to the ability to read text accurately, quickly, and with proper expression. Fluency is essential as it allows readers to focus on understanding the text rather than on decoding individual words. Without fluency, students often struggle with comprehension since they allocate cognitive resources to decoding rather than to understanding the text. Hama, Nappu, and Akib (2023) highlight that higher-order thinking skills (HOTS), such as critical thinking and problem-solving in reading comprehension,

are hindered when students lack fluency. Their study showed that students faced significant challenges in understanding the meaning of words and making inferences, which are critical components of reading comprehension, when their fluency was not adequately developed.

Vocabulary knowledge is another critical reading skill, as an extensive vocabulary allows students to comprehend texts more effectively. Mastery of vocabulary involves understanding word meanings, nuances, and the ability to infer meaning from context. Prichard and Atkins (2023) used eye tracking to study vocabulary coping strategies among Japanese English learners during task-based reading. They found that most participants exhibited competence in dictionary skills, but their strategic reading competence was often lacking. When participants re-read context cues and then consulted a dictionary, their performance improved, highlighting the importance of integrating context with vocabulary learning to enhance overall text comprehension.

Text comprehension, the ultimate goal of reading, involves constructing meaning from written text. It requires the integration of all the aforementioned skills—phonemic awareness, phonics, fluency, and vocabulary. Effective readers are those who can decode words, read fluently, and understand vocabulary within context to make sense of the text as a whole. The research by Hamma et al. (2023) further supports this by showing that students' ability to achieve higher-order thinking in reading is contingent upon strong foundational skills. Their study indicated that students performed well in tasks requiring basic comprehension but struggled with complex tasks that required deeper cognitive engagement, such as determining the main idea and making inferences.

In conclusion, the development of key reading skills—phonemic awareness, phonics, fluency, vocabulary, and text comprehension—is essential for academic success in English studies. Research by Elizondo-Mejías and Calderón-Mora (2023), Prichard and Atkins (2023), and Hamma, Nappu, and Akib (2023) provides valuable insights into the importance of these skills and the challenges students face in mastering them. To enhance reading skills, educators must focus on effective teaching strategies that integrate all these components, ultimately enabling students to become proficient, critical, and strategic readers.

Importance of Reading Skills in English Language Acquisition and Literary Studies

The development of reading skills plays a vital role in English language acquisition and literary studies, as it directly impacts students' ability to comprehend and engage with complex texts. This section delves into the multifaceted importance of reading skills, addressing both foundational literacy and advanced critical thinking abilities essential for academic success.

A key component of cultivating proficient reading skills is the early emphasis on phonetic reading techniques. Berdikulova et al. (2024) highlight the necessity of developing "mature reading" skills at the earliest stages of language learning. These skills include the ability to decode words phonetically, which provides a solid foundation for understanding increasingly complex texts. The development of mature reading skills not only fosters better comprehension but also enhances critical thinking, enabling students to analyze and interpret literary works more profoundly.

Moreover, reading skills significantly influence students' academic performance in higher education. Talwar et al. (2022) demonstrate that reading literacy skills, including vocabulary and comprehension, are crucial for achieving early academic success in college. Their study, which examined 166 students at a four-year public institution, found that effective use of metacognitive reading strategies—such as self-questioning and summarizing—contributes positively to performance on complex academic reading tasks. These strategies promote deeper engagement with texts, which in turn leads to better retention and understanding of the material. However, the impact of these skills was found to be somewhat reduced when controlling for standardized test scores and high school GPA, suggesting that pre-college academic preparation plays an influential role. This underscores the importance of integrating robust reading skills development programs throughout a student's educational journey.

The challenges associated with teaching reading skills, particularly in the context of English as a Foreign Language (EFL) classes, further underscore their importance. Belete and Mussa (2021) explored the implementation and selection of literary texts in Ethiopian preparatory schools and found significant mismatches between the texts and students' backgrounds. Literary texts often failed to align with students' age, cultural context, and linguistic proficiency, reducing their effectiveness in facilitating reading comprehension. This highlights the need for careful selection and adaptation of reading materials to ensure they are accessible and relevant to students' experiences and linguistic capabilities.

In addition to foundational literacy, reading skills are essential for engaging with literary studies at a more advanced level. Literary analysis and critical interpretation require a high degree of reading proficiency. Techniques such as annotation and critical questioning allow students to dissect texts, uncover underlying themes, and appreciate the nuanced use of language and literary devices. Talwar et al. (2022) emphasize the role of reading motivation in sustaining students' engagement with texts. Motivation drives students to explore diverse literary works, fostering a broader understanding of different genres and historical contexts.

Furthermore, Berdikulova et al. (2024) suggest that systematic work with dictionaries and providing linguistic, etymological, and ethnographic commentary are critical for enriching students' reading skills. These practices help students to better understand the language and cultural references within texts, thereby deepening their comprehension and critical engagement. As students progress in their literary studies, the ability to connect with texts on multiple levels becomes increasingly important, preparing them for complex literary analysis and scholarly discourse.

In conclusion, the importance of reading skills in English language acquisition and literary studies cannot be overstated. Early development of phonetic and mature reading skills establishes a foundation for higher-order reading strategies and critical thinking abilities. These skills are crucial for academic success in college and beyond, enabling students to engage deeply with texts and excel in literary studies. Addressing challenges in teaching reading skills, especially in diverse educational contexts, further underscores the need for tailored and systematic approaches to reading instruction.

Overview of Challenges in Developing Academic Reading Skills Among Undergraduate Students

The development of academic reading skills among undergraduate students presents a myriad of challenges that significantly impact their overall academic success. Understanding these obstacles is crucial for devising effective instructional strategies and interventions. Various studies have explored these challenges, contributing a plethora of insights into the complexities of academic reading. This subchapter will examine key challenges faced by undergraduate students in enhancing their reading skills, drawing on empirical evidence and theoretical perspectives.

One primary challenge faced by undergraduate students, particularly international students, is their lack of mastery in academic vocabulary and reading skills. Qian et al. (2023) conducted a study focusing on Chinese undergraduate students at a selected private university in Malaysia. The study revealed that these students frequently struggle with finding pertinent information within academic texts, a deficiency attributed to their limited academic vocabulary and inadequate reading instruction. This linguistic gap impedes their ability to engage comprehensively with academic material, often resulting in surface-level understanding (Qian et al., 2023). The study's findings underscore the necessity for targeted vocabulary enhancement programs and specialized reading instruction tailored to the unique needs of these students.

Another significant challenge is the difficulties experienced by students with a history of reading difficulties (HRD). As highlighted by Bergey et al. (2023), university students with HRD report substantial challenges in reading comprehension, concentration, and reading speed compared to their peers with no history of reading difficulties (NRD). Specifically, students with

HRD often perceive reading tasks as more complex and daunting, affecting their academic achievement negatively. They tend to resort to coping strategies such as reducing reading volume by using alternative materials or selecting texts based on their length and availability of alternatives. While these strategies might provide short-term relief, they often do not contribute to genuine comprehension and long-term academic success (Bergey et al., 2023). This scenario points to the need for adaptive strategies that address intrinsic reading difficulties rather than circumvent the academic reading demands.

Furthermore, Liu and Read (2020) offer insights into the general skill needs and difficulties encountered by undergraduates in academic reading through a qualitative study involving interviews with students and language teachers at a New Zealand university. This study brought to light multiple skill areas deemed critical yet challenging by the participants. Among the most pressing issues were the students' struggles with integrating information from different parts of a text, grappling with unfamiliar terminologies, and managing the cognitive load associated with complex academic materials (Liu & Read, 2020). Moreover, these challenges are often exacerbated by the differing levels of preparatory skills among students entering university, suggesting a gap between pre-university education and the demands of higher education.

The studies also highlight the multifaceted nature of reading challenges, which are influenced by a variety of factors including linguistic background, previous educational experiences, and the specific demands of university-level texts. For instance, the interactivity between students' backgrounds and their perceived difficulties in reading is well-articulated in the findings of Qian et al. (2023), who emphasized the sociocultural dimensions of learning. Such dimensions include the influence of previous learning environments and the students' own cognitive and metacognitive strategies utilized in reading.

In light of these findings, the need for comprehensive support systems becomes evident. These systems should encompass diagnostic assessments to identify specific reading difficulties and individualized support plans that include both cognitive and metacognitive strategies. Additionally, integrating technology-based solutions, such as online vocabulary tools and reading comprehension software, could provide supplementary support tailored to individual needs.

Overall, the development of academic reading skills among undergraduate students is a dynamic and challenging endeavor. Addressing these challenges requires a multifaceted approach that encompasses linguistic support, tailored instructional strategies, and adaptive learning technologies. By acknowledging and understanding the diverse challenges faced by students, educators can better facilitate their journey towards academic proficiency and success.

Pre-reading Techniques: Activating Prior Knowledge, Setting Purpose, and Predicting Content

Pre-reading techniques are pivotal in enhancing students' reading comprehension by bridging the gap between what they already know and the new information they encounter in texts. These techniques include strategies for activating prior knowledge, setting a purpose for reading, and predicting content. They aim to foster an engaging and interactive reading environment, thereby improving students' ability to comprehend and retain information. This subchapter explores the effectiveness of these techniques based on empirical research, highlighting their impact on students' reading skills development.

Activation of prior knowledge is a fundamental pre-reading strategy that enhances comprehension by connecting new information with existing cognitive frameworks. Hashemi, Mobini, and Karimkhanlooie (2015) emphasize that reading is an interactive process between the reader's prior knowledge and the text. They investigated the impact of three pre-reading techniques—brainstorming, KWL (What I Know, Want to Know, Learned), and pre-questioning—on reading comprehension among 125 Iranian high school students. Their study found that all three techniques significantly improved reading comprehension compared to a

control group that did not employ any pre-reading strategy. Among these techniques, the KWL method was particularly effective, as it systematically engaged students in recalling prior knowledge, setting reading goals, and reflecting on what they learned, thereby facilitating a deeper understanding of the text.

Similarly, the pre-questioning technique has been shown to significantly enhance students' reading comprehension. According to Riswanto (2022), this technique was implemented in a quasi-experimental study involving eighth-grade students in Bengkulu, Indonesia. The experimental group, which utilized pre-questioning, significantly outperformed the control group, which used discovery learning. Specifically, the experimental group achieved an average score of 82.75, compared to 80.00 by the control group. The statistical analysis reinforced the hypothesis that pre-questioning positively influences reading comprehension. This technique encourages students to generate questions about the text before reading, which primes their minds to actively search for answers and key information during the reading process.

Setting a purpose for reading is another effective pre-reading strategy. When students clearly understand why they are reading a text, their engagement and comprehension tend to improve. This technique can vary depending on the nature of the reading material and the desired outcomes. For example, students may read to gather information, to solve a problem, or to form an opinion. Setting a purpose helps to focus their attention and align their reading efforts with specific goals, making the reading process more directed and meaningful.

Prediction is also a powerful pre-reading technique that engages students by encouraging them to anticipate the content and outcomes of a text. This strategy involves making educated guesses about the text based on its title, headings, images, or introductory paragraphs. The act of predicting activates students' prior knowledge and sets the stage for active engagement with the text. As students read, they can confirm or revise their predictions, creating a dynamic interaction with the material that enhances comprehension.

Muhammed, Hasan, and Huseyn (2022) examined the effects of activating prior knowledge on the acquisition of syntactic concepts and systemic thinking among fourth preparatory grade students. Their experimental study involved 56 female students, divided into experimental and control groups. The experimental group was taught using a prior knowledge activation strategy, while the control group used traditional methods. The findings revealed that the experimental group significantly outperformed the control group in both the acquisition of syntactic concepts and systemic thinking. This indicates that activating prior knowledge not only aids comprehension but also supports the development of higher-order cognitive skills.

In conclusion, pre-reading techniques such as activating prior knowledge, setting a purpose for reading, and making predictions are essential strategies for enhancing students' reading comprehension. Empirical studies by Riswanto (2022), Hashemi, Mobini, and Karimkhanlooie (2015), and Muhammed, Hasan, and Huseyn (2022) provide substantial evidence for the effectiveness of these strategies. By implementing these techniques, educators can create a more engaging and interactive reading environment, ultimately fostering improved reading skills and academic success among students.

Active Reading Strategies: Annotation, Questioning, and Summarizing

Active reading strategies are instrumental in enhancing students' reading comprehension and retention abilities. Strategies such as annotation, questioning, and summarizing serve as robust tools that allow readers to engage deeply with the text, thus transforming passive reading experiences into interactive learning opportunities. The significant impact of these strategies is evident in various educational settings, from traditional classrooms to remote learning environments.

Annotation is one of the most fundamental active reading strategies. It involves interacting with the text through marginal notes, underlining, highlighting, and other forms of marking crucial information. According to Roy et al. (2021), incorporating annotation tools, such as highlighting and note-taking, into the learning environment significantly enhances learners'

understanding of complex topics. Their study, which included 115 participants engaged in a search as a learning experiment, revealed that participants who used highlighting and note-taking tools covered 34% more subtopics and facts in their essays compared to those who did not use these tools. The findings underscore the utility of annotations in facilitating a deeper understanding by allowing students to track their thought processes and retain important information.

Questioning is another active reading strategy that prompts students to engage critically with the text by raising questions about its content, structure, and implications. This method encourages students to think beyond the surface level, making connections between different parts of the text and relating the content to prior knowledge. As Peng et al. (2023) suggest, effective questioning can optimally manage cognitive load when reading complex texts, especially for students struggling with reading comprehension. Their Bayesian network meta-analysis, which reviewed 52 studies, found that strategies like questioning, when combined with background knowledge instruction, significantly bolster reading comprehension among struggling readers. The practice of questioning ensures that students do not passively consume information but actively interrogate it, thus enhancing their comprehension and analytical skills.

Summarizing entails condensing the main ideas of the text in one's own words, thereby reinforcing the reader's understanding and retention of the material. Quinonez-Beltran et al. (2023) illustrated the effectiveness of summarizing in their study on EFL students during remote learning. They conducted a quasi-experimental study involving 273 high school students, demonstrating that summarizing, alongside other active reading strategies like predicting and using graphic organizers, significantly improved reading comprehension. The study's pre-test, post-test, and survey results indicated that students found these strategies not only motivating but also crucial in enhancing their reading comprehension during periods of remote instruction. Summarizing helps in reinforcing key concepts and ensures that students can recall and apply information effectively.

Incorporating active reading strategies such as annotation, questioning, and summarizing is essential for fostering deeper engagement with texts. These strategies empower students to become active participants in their learning process, enhancing their ability to comprehend, analyze, and retain information. Furthermore, the efficacy of these strategies transcends traditional classroom settings, proving beneficial in virtual and remote learning environments as well. For instance, the use of active reading strategies during the Covid-19 pandemic, as highlighted by Quinonez-Beltran et al. (2023), underscores their adaptability and utility in diverse instructional contexts.

Ultimately, active reading strategies play a critical role in bridging the gap between mere reading and comprehensive understanding. By integrating these strategies into reading instruction, educators can better equip students with the tools necessary for academic success. As studies by Roy et al. (2021) and Peng et al. (2023) demonstrate, these strategies are effective in enhancing learning outcomes and can be adapted to suit various learning environments and student needs. The consistent implementation of annotation, questioning, and summarizing can thus contribute significantly to developing students' reading skills, ensuring they are well-prepared for academic challenges.

Post-reading Activities: Reflection, Discussion, and Application

Post-reading activities serve as the final but crucial phase in reading instruction, synthesizing and applying the information gained during the reading process. These activities provide opportunities for students to reflect on what they have read, discuss their understanding with peers, and apply newly acquired knowledge to relevant contexts (Wang, 2023). Effective post-reading activities anchor learning, enhance comprehension, and provide essential feedback for both students and educators. Despite their significance, post-reading activities are often neglected in traditional English reading classrooms, potentially hampering students' overall reading development.

One essential post-reading activity is reflection, where students engage in thoughtful consideration of the text. Reflection can take many forms, including written responses, journal entries, or personal reflections. This process encourages students to connect the reading material to their own experiences, critically analyze the content, and synthesize information. Reflection activities help students consolidate their understanding and identify gaps in their comprehension (Puspitasari, Fadhila, Putri, & Aditya, 2024). Through reflective writing, students learn to articulate their thoughts clearly and develop a deeper understanding of the text's themes and concepts. Reflective practices also foster metacognition, enhancing students' awareness of their cognitive processes and strategies used during reading.

Discussion, as a post-reading activity, involves interactive dialogue between students about the text. Structured discussions, such as Socratic seminars or group presentations, allow students to verbalize their interpretations, challenge each other's viewpoints, and refine their understanding through collaborative debate (Puspitasari et al., 2024). Discussions can be facilitated through various platforms, including classroom settings, online forums, and social media groups. Effective discussions require active participation, where students listen actively, ask probing questions, and provide thoughtful responses. This interactive process promotes critical thinking skills and helps students see different perspectives, which is especially beneficial in understanding complex literary texts. According to a study on EFL virtual classrooms, group presentations as a post-reading activity not only engage students meaningfully but also help them gain new information and develop insights, thereby enriching their reading experience (Puspitasari et al., 2024).

Application-based activities encourage students to use newly learned materials in practical contexts, reinforcing comprehension and retention. These activities can include creative projects, real-world problem solving, or interdisciplinary integration. For instance, students may be asked to relate themes from a literary text to current social issues or historical events, thereby applying literary analysis skills to understand contemporary concerns (Wang, 2023). Summarizing is another application-based activity that involves condensing text into concise summaries, which aids in better retention and understanding. Students in EFL contexts have reported that summarizing activities make them read more, gain prior information for future assignments, and feel positively challenged, thus boosting engagement (Puspitasari et al., 2024).

In contrast to the traditional focus on guiding students before and during reading, the importance of post-reading activities cannot be overstated. These activities help bridge comprehension gaps and ensure that students not only understand the text but also know how to use the acquired knowledge effectively. However, implementing these activities requires deliberate planning and creativity from educators. Teachers need to design post-reading tasks that are aligned with learning objectives and tailored to meet the diverse needs of students (Wang, 2023). Moreover, integrating technology can expand the scope and reach of these activities, making them more engaging and accessible.

In conclusion, post-reading activities are fundamental to effective reading instruction and should be given due attention in educational practices. By engaging in reflection, discussion, and application-based activities, students can significantly enhance their reading comprehension, critical thinking, and ability to apply knowledge in varied contexts. These activities not only consolidate learning but also foster a love for reading, making the entire educational experience more rewarding and impactful.

Measuring Reading Proficiency: Standardized Tests, Portfolios, and Qualitative Assessments

Measuring reading proficiency effectively is a multifaceted endeavor that requires a combination of standardized tests, portfolio assessments, and qualitative assessments. This comprehensive approach enables educators to capture a more holistic view of a student's reading capabilities, addressing both the cognitive and affective dimensions of reading. Standardized tests, while often criticized for their limitations, provide a benchmark for evaluating fundamental

reading skills and comparing student performance across diverse educational contexts. However, standardized tests are not enough on their own. Portfolios and qualitative assessments complement these tests by providing richer, more nuanced insights into students' reading processes and improvement over time.

Standardized tests such as the SAT or the Law National Aptitude Test (LNAT) are structured tools designed to measure specific reading competencies, including comprehension, critical thinking, and reasoning abilities. Xie and Chu (2022) discuss the performance of bilingual Chinese-English students on cognitive tasks, underscoring the influence of language proficiency on reading skills. The study suggests that students with higher reading proficiency in a second language (L2) demonstrate superior cognitive control, as evidenced by their performance on tasks like the Number Stroop and Wisconsin Card Sorting Test (WCST). This finding implies that standardized tests can effectively distinguish between different levels of reading proficiency and cognitive abilities. However, the limitations of standardized tests must be acknowledged, as they often fail to account for the diverse skills students bring to the reading process. Giannos and Delardas (2023) highlight that tools like ChatGPT, while promising as aids in test preparation and performance on standardized tests, show varied results across different sections and subjects, revealing inherent limitations. Specifically, ChatGPT demonstrated inconsistent performance in both scientific knowledge and reading comprehension across different standardized tests, indicating that while these tests can offer valuable insights, they do not capture the full spectrum of reading proficiency.

Portfolios, as an alternative assessment tool, offer a more comprehensive and continuous method for evaluating reading proficiency. Dewi et al. (2024) emphasize the utility of portfolios in primary education for enhancing reading skills. Unlike standardized tests, portfolios enable teachers to collect a variety of student work over time, such as book summaries, textual analyses, and reflections. This approach allows for a more holistic evaluation of a student's reading ability, considering multiple aspects like comprehension and critical analysis. Portfolios also provide opportunities for students to recognize their progress, thereby boosting motivation and engagement. Moreover, the continuous nature of portfolio assessments helps identify strengths and areas for improvement more effectively than a single test score can. The qualitative data gathered from portfolios give an in-depth view of student learning, promoting self-assessment and reflection, which are critical for lifelong learning.

Qualitative assessments add another layer of depth by offering detailed, descriptive evaluations of students' reading processes. These assessments include teacher observations, student interviews, and analysis of reading activities. For instance, classroom observations can yield insights into a student's engagement with texts, willingness to participate in discussions, and ability to express understanding verbally. Teacher interviews with students can uncover attitudes towards reading, preferred genres, and perceived challenges. These qualitative methods provide a richer, more detailed understanding of reading proficiency, highlighting individual learning experiences and personalized growth paths. Qualitative assessments are particularly valuable for identifying and addressing specific reading difficulties that might not be evident through standardized tests or portfolios.

Combining these three methodologies — standardized tests, portfolios, and qualitative assessments — provides a robust framework for measuring reading proficiency. Each method has its strengths and weaknesses, but together they offer a comprehensive picture of a student's reading skills. Standardized tests can serve as initial benchmarks, while portfolios and qualitative assessments provide ongoing insights into progress and areas needing improvement. This integrated approach ensures that educators can address both the cognitive and affective domains of reading, fostering a more complete and sustainable development of reading skills in students.

Given the complexities of reading proficiency, it is crucial for educators to employ a diverse array of assessment tools. This multidimensional strategy not only enhances our understanding of student abilities but also informs better instructional practices, leading to more effective teaching and improved student outcomes.

Tools and Methods for Comprehensive Reading Assessment: Diagnostic, Formative, and Summative Assessments

Comprehensive reading assessment encompasses a variety of diagnostic, formative, and summative tools designed to assess different aspects of reading skills. These varied approaches allow educators to evaluate students' abilities more holistically and provide insights necessary for targeted interventions. Diagnostic assessments play a crucial role in identifying students' initial reading levels and specific areas of difficulty.

One study highlighted the importance of diagnostic assessments in informing teaching and learning practices in English as a Foreign Language (EFL) contexts. Kahn-Horwitz and Goldstein (2023) examined diagnostic literacy assessments among Hebrew-speaking young learners. The study measured single-letter grapheme recognition, sub-word, and word reading, along with rapid automatized naming (RAN) of letters and numbers. The cross-sectional research revealed no significant differences in single-letter grapheme recognition across grades, suggesting a consistent challenge in this area. However, sub-word recognition improved across grades, although mastery was lacking. Correlations between literacy components and oral reading speed, spelling, vocabulary, syntax, and morphological awareness underscored the complex interplay of various literacy skills. These diagnostic insights are invaluable for educators in devising appropriate instructional strategies to address specific student needs (Kahn-Horwitz & Goldstein, 2023).

In higher education, the Multiple-choice Online Causal Comprehension Assessment-College (MOCCA-College) has emerged as a valuable diagnostic tool. Seipel et al. (2022) evaluated the preliminary validity of MOCCA-College, which diagnoses why students struggle with reading comprehension rather than merely identifying poor comprehenders. Utilizing a sample of 988 postsecondary students, the study reported good internal reliability of MOCCA-College scores. Correlations with other assessments like the ACT, SAT, and Nelson-Denny Reading Test further validated its efficacy. The MOCCA-College differentiates between good and poor comprehenders based on demographics, cognitive processes during reading, overall comprehension ability, and scores on admissions tests. Such detailed diagnostic information facilitates targeted interventions and instructional changes to improve reading comprehension among college students (Seipel et al., 2022).

Formative assessments, conducted during the learning process, help monitor student progress and guide instructional adjustments. In public elementary schools, the appropriacy of supplementary reading assessment tools is a vital consideration. Udal and Macalisang (2024) conducted a descriptive-evaluative study on the appropriacy of these materials in the Division of Ozamiz City. The research found discrepancies between the intended grade levels of assessment tools and the actual reading performance of Grade 4 students. This misalignment indicates a need for thorough reviews and revisions of reading materials to better match students' reading abilities. The study advocates for professional development programs to enhance teachers' competencies in selecting and using suitable reading materials, thereby improving formative assessment practices and student literacy outcomes (Udal & Macalisang, 2024).

Summative assessments, administered at the end of instructional periods, evaluate student proficiency and inform final judgments about their reading abilities. These assessments include standardized tests, portfolios of student work, and other qualitative measures. Effective summative assessments provide a comprehensive picture of student learning and readiness for subsequent educational challenges.

In conclusion, diagnostic, formative, and summative assessments each play a unique role in the comprehensive evaluation of reading skills. Diagnostic assessments like those described by Kahn-Horwitz and Goldstein (2023) and Seipel et al. (2022) offer critical insights into student difficulties and inform targeted interventions. Formative assessments, as emphasized by Udal and Macalisang (2024), ensure continuous monitoring and instructional adjustments. Summative assessments provide a final measure of student proficiency. Together, these tools and methods

create a robust framework for enhancing reading skills and improving educational outcomes.

Feedback and Continuous Improvement: Effective Feedback Practices, Self-assessment, and Goal Setting

Effective feedback, self-assessment, and goal-setting are integral to the continuous improvement of students' reading skills. Providing timely, actionable feedback can significantly enhance a student's reading abilities by highlighting strengths and identifying areas for development. Self-assessment empowers students to take ownership of their learning, fostering metacognitive awareness and self-regulation. Goal setting further supports this process by providing clear, achievable targets that guide student efforts and monitor progress.

Feedback practices that are constructive and precise have been shown to improve students' comprehension skills. Thanh (2021) emphasizes the efficacy of "Literature circles" as a method for fostering reading comprehension. This method requires students to take on various roles—such as summarizer, questioner, or predictor—during discussions. These roles offer detailed, role-specific feedback, which promotes students' initiative and independence. It also creates an interactive environment conducive to sharing detailed feedback on textual exploration. This type of instructional method not only provides direct feedback but also encourages peer-to-peer assessments, which can be particularly beneficial in a collaborative learning setting. When students critique each other's work, they receive diverse perspectives that expand their comprehension and critical thinking skills.

Self-assessment, as discussed by Wolsey (2020), serves as a powerful tool for deep learning and metacognitive development. When students engage in self-assessment, they must reflect on their understanding and evaluate their performance against established criteria. This practice directs their attention to specific reading strategies and skills, allowing them to identify which areas require more effort and which strategies are most effective. Wolsey emphasizes that self-assessment practices empower learners by giving them control over their educational journey, thus fostering intrinsic motivation and long-term engagement with reading materials. When students can measure their progress accurately, they become more committed to improving their reading skills, leading to a deeper and more personalized learning experience.

Goal setting is another crucial component in the continual enhancement of reading skills. Norman, Christ, and Newell (2017) discuss the importance of setting realistic and clear goals in reading comprehension. Their research indicates that the magnitude of growth and the clarity of the goal line can significantly influence the effectiveness of reading programs. By setting achievable short-term goals and gradually increasing the complexity, educators can guide students through incremental progress, ensuring that they remain motivated and engaged. The establishment of a goal line, a benchmark for expected progress, helps to determine whether students are improving at a satisfactory rate. This strategy is essential for monitoring and adapting instructional interventions according to the individual needs of students.

The framework suggested by Norman and colleagues involves collecting data over an appropriate period to make defensible educational decisions. This method includes calculating a student's rate of improvement (ROI) and comparing it to a predefined goal. When students see their progress in quantifiable terms, they can better understand their development over time, making goal setting and feedback more meaningful and impactful. It's crucial for educators to provide detailed feedback on this data, discussing areas of significant progress and those needing further attention. This ongoing dialogue helps students stay focused on their reading improvement journey.

In conclusion, the integration of effective feedback practices, self-assessment, and goal setting creates a comprehensive framework for the continuous improvement of reading skills. Educators who utilize these methods can more effectively support their students, helping them navigate the complexities of reading comprehension and develop lifelong literacy skills. By fostering a learning environment that emphasizes proactive feedback, reflective self-assessment,

and strategic goal setting, students are well equipped to achieve significant and sustained improvements in their reading abilities.

REFERENCES

1. Belete, N., & Mussa, S.. (2021). An Investigation Into the Implementation and Selection of Literary Texts to Teach Reading Skills in EFL Classes: The Case of Preparatory Schools in Awi Zone, Ethiopia. *Theory and Practice in Language Studies*. <https://doi.org/10.17507/TPLS.1105.06>
2. Berdikulova, A., Kapantaykyzy, S., Didarbekova, N., Amangeldi, A., & Alimkhan, A.. (2024). Development of reading skills in an adult learning a language. *Scientific Herald of Uzhhorod University Series Physics*. <https://doi.org/10.54919/physics/56.2024.178kr8>
3. Bergey, B. W., Howard-Gosse, M. A., & Deacon, D. S. H.. (2023). The Reading Challenges, Strategies, and Habits of University Students With a History of Reading Difficulties and Their Relations to Academic Achievement. *Journal of Learning Disabilities*, 57, 91–105. <https://doi.org/10.1177/00222194231190678>
4. Dewi, N. P. A., Suryantini, N. M. D., & Sintadewi, N. M. D.. (2024). Assessment Tool of Portfolios: Enhancing Primary School Students' English Reading Proficiency. *JIP - Jurnal Ilmiah Ilmu Pendidikan*. <https://doi.org/10.54371/jiip.v7i7.5653>
5. Elizondo-Mejías, J., & Calderón-Mora, R.. (2023). Pedagogical Mediation in the English Phonemic Awareness Class in First through Third Grades of Costa Rican Public Education. *Revista Espiga*. <https://doi.org/10.22458/re.v22i45.4813>
6. Giannos, P., & Delardas, O.. (2023). Performance of ChatGPT on UK Standardized Admission Tests: Insights From the BMAT, TMUA, LNAT, and TSA Examinations. *JMIR Medical Education*, 9. <https://doi.org/10.2196/47737>
7. Hamma, S. I., Nappu, S., & Akib, E.. (2023). Assessing Students' Higher-Order Thinking Skills In Reading Comprehension. *IDEAS: Journal on English Language Teaching and Learning, Linguistics and Literature*. <https://doi.org/10.24256/ideas.v11i2.4182>
8. Hashemi, A., Mobini, F., & Karimkhanlooie, G.. (2015). The Impact of Content-based Pre-reading Activities on Iranian High School EFL Learners' Reading Comprehension. *Journal of Language Teaching and Research*, 7, 137–145. <https://doi.org/10.17507/JLTR.0701.15>
9. Kahn-Horwitz, J., & Goldstein, Z.. (2023). English foreign language reading and spelling diagnostic assessments informing teaching and learning of young learners. *Language Testing*, 41, 60–88. <https://doi.org/10.1177/02655322231162838>
10. Liu, X., & Read, J.. (2020). General Skill Needs and Challenges in University Academic Reading: Voices from Undergraduates and Language Teachers. *Journal of College Reading and Learning*, 50, 70–93. <https://doi.org/10.1080/10790195.2020.1734885>
11. Muhammed, M. J., Hasan, S. A., & Huseyn, W. M.. (2022). The Effect of the Strategy of Activating Prior Knowledge on the Acquisition of Syntactic Concepts among Fourth Preparatory Grade Students and the Development of their Systemic Thinking. *International Journal of Early Childhood Special Education*. <https://doi.org/10.9756/int-jecse/v14i1.221087>
12. Norman, E. R. V., Christ, T. J., & Newell, K. W.. (2017). Curriculum-Based Measurement of Reading Progress Monitoring: The Importance of Growth Magnitude and Goal Setting in Decision Making. *School Psychology Review*, 46, 320–328. <https://doi.org/10.17105/SPR-2017-0065.V46-3>
13. Peng, P., Wang, W., Filderman, M. J., Zhang, W., & Lin, L.. (2023). The Active Ingredient in Reading Comprehension Strategy Intervention for Struggling Readers: A Bayesian Network Meta-analysis. *Review of Educational Research*, 94, 228–267. <https://doi.org/10.3102/00346543231171345>
14. Prichard, C., & Atkins, A.. (2023). The Outcomes and Interplay of Vocabulary Coping Strategies and Dictionary Skills in Task-Based Reading: An Eye Tracking Study. *International Journal of Lexicography*. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecad003>

15. Puspitasari, E., Fadhila, A. A., Putri, A. W. D., & Aditya, D. S.. (2024). Post-Reading Activities in EFL Virtual Classrooms: An Investigation. *E3S Web of Conferences*. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202459405011>
16. Qian, Z., Lee, K.-. fong ., & Lee, S. S.. (2023). Academic reading challenges and strategies used by Chinese undergraduate students in a selected private university in Malaysia. *Journal of Research, Policy & Practice of Teachers & Teacher Education*. <https://doi.org/10.37134/jrpptte.vol13.1.3.2023>
17. Quinonez-Beltran, A., Cabrera-Solano, P., & Castillo-Cuesta, L.. (2023). Implementing Active Reading Strategies in Virtual Settings: High School Students' Experience During Remote Learning. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*. <https://doi.org/10.26803/ijlter.22.8.10>
18. Riswanto, R.. (2022). The Impact of a Pre-Questioning Technique on Students' Reading Comprehension at a Bengkulu State Junior High School. *AL-ISHLAH: Jurnal Pendidikan*. <https://doi.org/10.35445/alishlah.v14i2.1606>
19. Roy, N., Torre, M. V., Gadiraju, U., Maxwell, D., & Hauff, C.. (2021). Note the Highlight: Incorporating Active Reading Tools in a Search as Learning Environment. In *Proceedings of the 2021 Conference on Human Information Interaction and Retrieval*. <https://doi.org/10.1145/3406522.3446025>
20. Seipel, B., Kennedy, P. C., Carlson, S. E., Clinton-Lisell, V., & Davison, M.. (2022). MOCCA-College: Preliminary Validity Evidence of a Cognitive Diagnostic Reading Comprehension Assessment. *Journal of Learning Disabilities*, 56, 58–71. <https://doi.org/10.1177/00222194221121340>
21. Talwar, A., Magliano, J. P., Higgs, K., Santuzzi, A. M., Tonks, S., O'Reilly, T., & Sabatini, J.. (2022). Early Academic Success in College: Examining the Contributions of Reading Literacy Skills, Metacognitive Reading Strategies, and Reading Motivation. *Journal of College Reading and Learning*, 53, 58–87. <https://doi.org/10.1080/10790195.2022.2137069>
22. Thanh, H. D. T.. (2021). Using “Literature circles” – An effective reading comprehension teaching method in Vietnam Language Arts. *Journal of Science Educational Science*. <https://doi.org/10.18173/2354-1075.2021-0037>
23. Udal, C. O., & Macalisang, D. S.. (2024). Appropriacy of Supplementary Reading Assessment Tools and Materials Used In Public Elementary Schools. *International Journal of Science and Research Archive*. <https://doi.org/10.30574/ijrsra.2024.11.2.0590>
24. Wang, Y.. (2023). Problems and Countermeasures of Post-reading Activities in Junior High School English Reading Teaching under Core Literacy. *The Educational Review, USA*. <https://doi.org/10.26855/er.2023.06.003>
25. Wang, Y.. (2023). Problems and Countermeasures of Post-reading Activities in Junior High School English Reading Teaching under Core Literacy. *The Educational Review, USA*. <https://doi.org/10.26855/er.2023.06.003>
26. Wolsey, T. D.. (2020). Self-Assessment in Reading. *The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching*, 1–8. <https://doi.org/10.1002/9781118784235.eelt0497>
27. Xie, Z., & Chu, X.. (2022). Bilingual effect: the influence of L2 reading proficiency on cognitive control differences among young adult Chinese-English bilinguals. *Journal of Cognitive Psychology*, 35, 125–141. <https://doi.org/10.1080/20445911.2022.2147188>

«Бисермен жұмыс жасау әдіс-тәсілдері»

«Түркістан жоғары көпсалалы, қол өнер колледжі» МКҚК

Жетекшісі: Абуталипова Айгерим Мухтаровна

Қызметі: Арнайы пән оқытушысы

Студент: Ошаева Жансая Жамбылқызы

МК 24-11-2 тобының студенті

Кіріспе

Бисермен жұмыс жасау – қазақ қолөнерінің аса маңызды және ерекше түрлерінің бірі болып табылады. Бисер – кішкентай тастардан, шыныдан немесе басқа материалдардан жасалған түйіршіктер, оларды тізбектеп немесе жіпке қондырып әр түрлі сәндік бұйымдар жасау үшін пайдаланылады. Бисермен жұмыс жасаудың бай тарихы бар, оны қазіргі кезде де сәнді әрі тиімді өнер түрі ретінде дамытуда. Бисермен жұмыс жасау кезінде түрлі әдіс-тәсілдер қолданылады, және олар өз кезегінде әр түрлі өнер туындыларының негізін қалайды.

1. Бисермен жұмыс жасау тарихы

Бисермен жұмыс жасау дәстүрі әлемнің түрлі халықтарында өте ерте кезеңдерден бастау алады. Мұндай өнердің алғашқы белгілері ежелгі Египет пен Месопотамияның артефактарынан табылған. Қазақ халқының қолөнерінде бисерді қолдану тарихы өте терең. Әсіресе, әйелдердің киімдерін, әшекейлерін, тұрмыстық бұйымдарын безендіруде бисер кеңінен пайдаланылған. Қазақтың ұлттық киімдерінде бисер мен жібек жіптермен әшекейлеу өте әдемі әрі күрделі өнер болған.

2. Бисермен жұмыс жасауға қажетті құралдар

Бисермен жұмыс жасау үшін қажетті негізгі құралдар:

Бисер – негізгі материал, әр түрлі түсті және көлемді болуы мүмкін.

Жіп – бисер тізбегін жасау үшін қажет, көбінесе нейлон, жібек немесе арнайы бисер жіптері пайдаланылады.

Қайшы – жіптің ұзындығын қажетті мөлшерде кесу үшін.

Құрал-сайман – бисерді инемен тізу үшін ине мен пинцет қолдану ыңғайлы.

Түрлі түсті бисер қораптары – қажетті түсті таңдап алу үшін.

Қолданылатын түйіндер мен бекітулер – бисермен жасалған бұйымдарды бекіту үшін.

3. Бисермен жұмыс жасау әдістері

Бисермен жұмыс жасау әр түрлі әдістер мен тәсілдерден тұрады. Әр әдіс өзіндік ерекшеліктерімен және қолданыс аясымен ерекшеленеді.

3.1. Бисер тізбегін жасау

Бисермен жұмыс жасаудың ең қарапайым әдісі – тізбек әдісі. Бұл әдіс өте кең таралған және әр түрлі бұйымдар жасау үшін қолданылады. Тізбекті жасау үшін жіпке бисерді бір-бірден тізіп шығу керек. Бұл әдіс негізінен әшекейлер, моншақтар, сырғалар және басқа да сәндік бұйымдар жасауға арналған.

3.2. Сызықтық өрнек әдісі

Сызықтық өрнек әдісі бисерді белгілі бір ретпен және белгілі бір схема бойынша орналастыруға негізделген. Бұл әдіс арқылы күрделі өрнектер мен суреттер жасауға болады. Сызықтық әдісті қолдану үшін алдымен схеманы құрып, кейін оны жіпке орналастырасыз. Бұл әдіс түрлі заттарды, мысалы, киімдерді, тұрмыстық заттарды сәндеуде өте тиімді.

3.3. Біріктіріп тігу әдісі

Бұл әдіс бисердің бірнеше қатарын біріктіріп тігу арқылы жүзеге асырылады. Мұндай тәсіл көбінесе қол орамалдары, тұрмыстық бұйымдар және әшекейлер жасауда қолданылады. Әдетте, бұл әдіс бисердің тізбегін біріктіріп, әр түрлі пішіндер мен құрылымдарды жасау үшін пайдаланылады.

3.4. Инемен жұмыс істеу әдісі

Бұл әдіс инені пайдаланып, бисерді нақты тәртіппен, белгілі бір ретпен бұйымның бетіне тігуге негізделген. Инемен жұмыс істеу әдісі әшекейлер, төсемдер, таспалар мен басқа да түрлі бұйымдар жасау үшін кеңінен қолданылады. Бұл әдіс арқылы көптеген әдемі және күрделі өрнектер мен суреттер жасауға болады.

3.5. Бисермен тоқу әдісі

Бұл әдіс арқылы жіпті иіріп, бисерді арнайы техникамен тоқу арқылы түрлі бұйымдар жасауға болады. Бисер тоқу техникасында жіп белгілі бір қалыпта жүріп, әр түрлі түсті бисермен өрнектер қалыптасады. Бұл әдіс кеңінен қолданылады, әсіресе аяқ киімдер мен киімдерде.

4. Бисермен жұмыс жасау кезінде шығармашылық элементтер

Бисермен жұмыс жасағанда, тек техниканы ғана емес, шығармашылықты да қолдану маңызды. Әрбір жұмысшы өз дағдыларын жетілдіріп, жаңа әдістер мен тәсілдер ойлап табуы мүмкін. Әр түрлі түстерді, текстураларды, пішіндер мен үлгілерді үйлестіре отырып, қолөнершілер өздерінің шығармашылықтарын көрсетуге мүмкіндік алады. Бұл өнер түрі, әсіресе, өзінің шығармашылық әлеуетін ашқысы келетіндер үшін үлкен артықшылықтарға ие.

5. Бисермен жұмыс жасаудағы қиындықтар

Бисермен жұмыс жасауда көптеген техникалық қиындықтар туындауы мүмкін. Бірінші қиындық – бисерді дәл тізу және инемен тігу кезінде шыдамдылық қажет. Сонымен қатар, үлкен өлшемді жобалар үшін көп уақыт пен күш жұмсалуы мүмкін. Бисердің түсі мен көлемі әрқашан бірдей болмауы мүмкін, сондықтан дұрыс түсті таңдау өте маңызды.

6. Қорытынды

Бисермен жұмыс жасау – тек қана сәндік өнер емес, сонымен қатар терең мәні мен дәстүрі бар қолөнер саласы. Бұл өнер түрі адамның шығармашылық мүмкіндіктерін дамытады, оны тыныштыққа, шыдамдылыққа үйретеді. Бисермен жұмыс жасау барысында әр түрлі әдіс-тәсілдер қолданылады, және әрбір адам өзінің ерекшеліктері мен стилін табуы мүмкін. Бұл өнер түрі тек әшекейлер жасауға ғана емес, сонымен қатар киімдер мен тұрмыстық бұйымдарды сәндеуге де мүмкіндік береді.

Бисермен жұмыс жасау арқылы қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен өнерін жаңғырту, оны жастар арасында кеңінен тарату – қазіргі қоғам үшін үлкен мәнге ие.

6. Пайдаланылған әдебиттер тізімі:

1. Сейтказиева, Л. "Бисер және оның қолөнерде қолданылуы". Алматы: Өнер, 2019.

2. Мұқанова, Ж. "Қазақ қолөнеріндегі зергерлік және бисер шеберлігі". Астана: Фолиант, 2021.
3. Кузьмина, Т. "Искусство бисероплетения: Техники и узоры". Москва: Эксмо, 2017.
4. Беккер, Э. "Современные техники бисероплетения: от простого к сложному". Санкт-Петербург: Питер, 2020.
5. Carter, S. "Beading Techniques: A Comprehensive Guide". London: Harper Collins, 2018.

БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Омарова Карлыгаш Абдыкалыковна

«Жамбыл облысы әкімдігінің білім басқармасы Тараз қаласы білім бөлімінің Нарғозы Данаев атындағы орта мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі

«Функционалдық сауаттылық» деген түсінік алғаш рет ЮНЕСКО-ның құжаттарында өткен ғасырдың 60-шы жылдарында пайда болған болатын және кейінірек зерттеушілер оны өз еңбектерінде қолдана бастады. Функционалдық сауаттылықтың ең кең анықтамасы бойынша оны тұлғаның әлеуметтік бейімділігінің, адамзаттың әр салалы қызметі мен білімі арасындағы интеграциялық байланыс деңгейін анықтайтын шама ретінде қарастыруға болады. Қазіргі жылдам өзгеріс жағдайындағы әлемде функционалдық сауаттылық адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге қарқынды араласуын, адамдардың өмір бойы оқуын қамтамасыз ететін негізгі базалық факторлардың бірі болып саналады.

Сауаттылықтың жаңа деңгейін қалыптастыруға көптеген әлеуметтік факторлар және қазіргі кезеңдегі қоғамдық басымдылықтар: өндірістер мен гуманитарлық процестердің терең технологияландырылуы, даму процесінің жаһандануы, қызметтердің жүйелендірілуі және кәсіпкерленуі, әлеуметті қатынастардың нарықтануы және т.б. әсер етеді.

Елімізде жалпы сауаттылықтың мынадай: тілдік, компьютерлік және ақпараттық, графикалық, заңдық, азаматтық, қаржылық, экологиялық және т.б. параметрлері маңызды болып отыр.

Қазіргі қоғамға постиндустриалдық әлемдегі болып жатқан өзгерістерге жылдам бейімделетін мамандар керек. Адамның білім деңгейіне, оның білімділігіне қойылатын талаптардың артуы объективті тарихи заңдылық болып табылады. Осы жаңа жағдайда мектептегі оқыту процесі оқушылардың өмір бойы оқуын қамтамасыз ететін құзыреттерінің қалыптасуына және артуына негізделуі тиіс.

Мектептегі білімнің қазіргі кездегі моделінде сауаттылықтың екі нысаны бар екенін атап өтуге болады, олар – жалпы және функционалдық. Жалпы сауаттылық жүйеленген білімнің негізінде қалыптасады және адамның қоршаған ортаны дұрыс түсінуіне негізделеді.

Функционалдық сауаттылық деп құзыретті және тиімді іс-әрекетті айтады. Оған адамның қызығушылығын жүзеге асыру және адамның қоғаммен және қоршаған ортамен өзара қарым-қатынасы байланысты болады. Білім саласында жалпы және функционалдық сауаттылықтан басқа базалық жалпы мәдениет сауаттылығы деген түсінік бар. Оған адам, табиғат және қоғам туралы іргелі ғылымдардың, көркем мәдениеттің негізгі түсініктерін меңгеру жатады. Осы

түсінікке қарама-қарсы термин – білімсіздік. Білімсіздік деп ғылым мен мәдениетте болып жатқан көптеген мәселелерді түсінбеуді айтады.

Үздіксіз білім негізіне жаңа білімдерді өздігімен меңгеру жатады. Мұндай білім алудың негізінде функционалдық сауаттылық жатыр. Функционалдық сауаттылықтың мәні танып білу әдістерін, ойлану операциясын, аналитикалық практикалық тәсілдерді, барлық іс-әрекеттерге тән әдістерді меңгеру болып табылады.

Қазіргі таңдағы әртүрлі сауаттылыққа өзіне тән функционалдық сауаттылық сәйкес келеді.

Сауаттылықтың мынадай түрлері бар:

- а) жалпы мәдени – жаратылыстану, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша, сонымен қатар тарих және қазіргі көркем мәдениет бойынша білімнің болуы;
- б) іс-қимылдық – жай адамдық қасиеттердің нормалары, қызметтік және басқа да этика, жағдайға қарай іс-қимыл жасау туралы білім және оларды түсіну;
- в) әдіснамалық – теориялық білім мен әлеуметтік тәжірибенің интеграциясы негізінде білімді және өмірді түсінуді терең меңгеру. Соңғы сауаттылық басқалардың негізі болып табылады;
- г) әлеуметтік-коммуникативтік – басқаларды түсіне білу, сөйлеу тілі арқылы және басқалай берілетін «тілдерді» түсіну, өзара түсіну дағдылары және бірге іс-қимыл жасау;
- д) технологиялық – кәсіптік қызмет саласында мәселелерді тиімді және құзыретті шеше білу қабілеті;
- е) экономикалық – шаруашылық қызметтердің теориялық білім негіздерін, экономикалық байланыстар мен қатынастың негізін түсіну; нақты қаржылық-экономикалық жағдайды талдай білу;
- ж) азаматтық-құқықтық – кең қоғамдық аспектіде өз құқықтарын және міндеттерін білу және түсіну;
- з) саяси – билік пен мемлекеттің әлеуметтік табиғатын түсіну, жалпы істерді жүргізу және ортақ мүддені қорғау туралы ептілік және дағдылар [1].

Компьютерлік, экологиялық, құқықтық, саяси, экономикалық, географиялық сауаттылық туралы айтқанда, олар туралы тиісті түйінді жүйелерді меңгеруді және олардың элементтерін қолдана білуді ескереді. Зияткерлік қызметтің барлық түрлері – әртүрлі деңгейдегі мәселелерді шеше білуді көздейді, бұл деңгей неғұрлым биік болған сайын іс-қимылдың зияткерлік-түсіну компоненті соғұрлым маңызды болады және алдын ала оқытуды қажет етеді. Қазіргі жағдайда адамның барлық қажетті қызығушылығын іске асыру зерттеу және жобалау жұмыстары арқылы атқарылады.

Жоғарыда айтылғандай, сауаттылықтың түрлерін жіктеудің әртүрлі жолдары бар, мысалы, оны жатық өлшеу, ол толықтырылуы және кеңеюі мүмкін. Сауаттылықты бұлай жіктеу оның негізгі компоненттерін түсініп білуге мүмкіндік береді. Сауаттылықты сипаттайтын аса маңызды параметрлердің бірі – функционалдық, құзыретті және тиімді іс-қимыл жасай білу, оның ішінде зерттеу және жобалау іс-қимылдарды көрсете білу. Сондықтан функционалдық сауаттылықтың деңгейі туралы мәселе қазіргі кезде аса маңызды.

Жоғарыда ұсынылған сауаттылықты жіктеу түрі тұлғаның үздіксіз дамуына негізделген және осы процестің негізгі кезеңдерін белгілейді. Мысалы, сауаттылықтың негізі ретінде бейнелеуді қарастыруға болады. Бұл сауаттылық адамның интеллектуалды дамуының негізін қалайды. «Ертедегі адамдардың бейнелеу өнері - олардың ақылды адам ретінде өзгешеліктердің бірі еді. Қазіргі кезеңде ол бейнелер визуалды ақпараттың аса күшті құралына айналды, бұл құралсыз ғылымның, техниканың және өнердің ешбір түрлерін көз алдында елестету мүмкін емес».

Оқушының функционалдық графикалық сауаттылығын оларды зерттеу және жобалық жұмыстармен қамтудың алғы шарты ретінде қарастыруға болады. Жұмыстарды зерделеу мынаны көрсетті: функционалдық графикалық сауаттылығы жоқ оқушылар өз құрдастарынан кейбір мынадай интеллектуалдық даму көрсеткіштері: кеңістікте денелерді кескіндей білу; жалпылама символдарды, белгілік кескіндерді пайдалана білу; креативтік ойлану қабілеті бойынша қалып қоятынын көрсетті [2].

Графикалық бейнелеуді меңгеру адамға зерттеу және жобалау жұмыстарында визуалдық ақпаратты қолдана білуге, оны түрлендірудің негізгі құралы болады. Сонымен қатар олар коммуникацияның және ақпаратты берудің негізгі құралы бола алады. Уақыт ағымында кеңістікте болып жатқан барлық объектілер, процестер және құбылыстар тек бақыланып қана қоймай, сонымен қатар олар түсірілген графикалық кескіндерін (схемаларын, сызуларын, графикаларын, диаграммаларын, бейнелік кескіндерін) терең талдау арқылы зерделенеді. Адамдардың практикалық кәсіптік қызметтерінде графикалық (визуалды) ақпаратты сақтауға, түрлендіруге, оларды өндеуге және тасымалдауға қойылатын талаптар сапалы өзгерістерге ұшырауда. Соған байланысты функционалдық сауаттылықты арттырудың маңызы зор. Жылдан-жылға бейнелеуді аспаптық (қолмен) тұрғызу азайып, бұл мақсатта компьютерлік графика құралдарын қолдану артып келеді.

Графикалық модельдеудің, бейнелеуді түрлендірудің негізгі әдістерімен танысу адамдардың барлық саладағы қызметтерінде: оқуда, ғылымда, техникада және өнерде аса қажет. Ғылымның болжауынша, жақын арада өңделетін ақпараттың 80 - 90% графикалық түрде берілетін болады. Біртіндеп технологиялық қоғамның ақпараттық қоғамға өтуі оқушылардың графикалық біліміне және оларды жаңа ақпараттық технологиялар құралдарында қолдана білулеріне жаңа талаптар қояды.

Графикалық бейнелеуді мәдениеттің бір тілі (графикалық мәдениет), бейненің алғашқы функциясын ойлану құралы деп түсіну, екіншіден ақпаратты белгілеу және түрлендіру құралы ретінде оқушылардың көзқарастарын қалыптастыру қажет.

Функционалдық сауаттылық немесе құзыреттілік деп көп жағдайларда теориялық білім мен қоғамдық өмірдің әр саласындағы (экономика, технология, саясат, мәдениет) практикалық тәжірибені тиімді үйлестіру арқылы білім алушылардың әлеуметтік өмірдегі мәселелерді нормативтік тұрғыда талдау, шешу қабілетін айтады. [3]. Функционалдық сауаттылық терминімен қатар жоғары функционалдық сауаттылық термині де қолданылады. Оған функционалдық талаптардан жоғары білім көлемінің, интеллектуалдық әлеуеттің, рухани әлемнің дамуы жатады.

Шығармашылық сауаттылық деп жаңаша іс-қимылға, жаңаны жасауға іскерлік танытуды, әлеуметтік тәжірибені өз тәжірибесімен толықтыра білуді айтады. Шығармашылық сауаттылықтың да бірнеше деңгейі бар. Олардың негізгілері: а) қоғамдық тәжірибедегі жаңашылдыққа қабілеттілік; б) жаңа сапалы білім ойлап табу қабілеттілігі.

Олардан басқа метасауаттылық деген түсінік қолданылады. Бұл түсінік шығармашылық әлеуеттің оқытудан, өзіндік білімнен және басқа да білім алудың нысандарынан да жоғары даму деңгейін көрсетеді. Ол көбінесе туа біткен қасиеттерге, интуицияға, тану объектісіне эмоционалдық көзқарасқа байланысты материалдық-рухани өндіріс салаларында зерттеу процесіне ізденісті тиімді жүргізуге мүмкіндік тудырады. Қабілеттілік деп жиі өзіндік білім алу, теориялық білімді пайдалана отырып, ойланып іздену процесін құру ептілігін айтады.

Шығармашылық сауаттылық деген түсінік белгілі жүйелерді белсене қолдана отырып, жаңашыл қадамдарды жасау қабілетін анықтайды. Алайда шығармашылық (жаңашылдық) іс-қимылға қабілет жалпы және функционалдық сауаттылық қалыптасқан жағдайда ғана іске асады. Ол сауаттылықтар жобалау-зерттеу іс-қимылы негізінде ғана қалыптасады.

Функционалдық сауаттылықты арттыру жаңа критерийлер: «білім – түсіну – қолдану – жүйелеу және жалпылау» бойынша оқу жетістіктерін бағалаудың жүйесіне негізделеді. Сонымен қатар, әр деңгей бойынша бағалаудың жаңа критериалдық жүйесін анықтау қажет болады.

Елімізде функционалдық сауаттылықты арттыруға бағытталған реформа жүргізілуде. Оның негізі оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары болып табылады. Осы жоспарда көрсетілген тапсырмаларға сәйкес Қазақстан оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудың барлық факторлары ескеріліп, тетіктері ұсынылатын болады.

Ұлттық жоспар алған білімді практика жүзінде қолданып қана қоймай, сонымен қатар орта білім парадигмасын тұтас өзгертуді көздейді. Ұлттық жоспарда функционалдық

сауаттылықты арттырудың негізгі төрт механизмі қарастырылған. Оның біріншісі – оқытудың мазмұны мен әдіснамасын түбегейлі жаңарту.

Екінші тетік – оқытудың нәтижелерін бағалаудың жүйесін жаңғырту. Функционалдық сауаттылықтың дамуы білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалауға жаңа критерийлер: «білім – түсінік – қолдану – жүйелеу және жалпылау» арқылы қол жеткізуді көздейді. Мұндай жүйені енгізу әлемдік тәжірибелерді талдауды талап етеді. Мысалы, бүгінде Қазақстанда неліктен «5», «4» немесе «3» бағаларын қою керек екендігі туралы нақты анықтама жоқ. Бағалаудың критериалдық жүйесі мұндай әр деңгей үшін нақты анықтама беретін болады. Сондықтан барлық мектептерге арналып пәндер бойынша әртүрлі деңгейлі бақылау тапсырмалары жасалуы керек.

Үшінші тетік балалардың білімдерінің қалыптасуына, тәрбиесіне ата-аналардың белсенді араласуын талап етеді. Ол үшін ата-аналарға арнап семинарлар, тренингтер, жаңа әдіснамалар жасау қажет. Бұл жұмысқа үкіметтік емес ұйымдар және азаматтық қоғамның басқа да секторлары қатысады. Нәтижесінде білім беру мен қоғамның арасында жаңа байланыс жүйесі жасалатын болады.

Төртінші тетік қосымша білім беруді дамыту қажеттігіне арналады. Жаңа технологиялар мен инновациялық нысандар: интерактивті балабақша паркі, технопарктер, музейлер, ғылыми үйірмелер және т.б. іске қосылады. Аталғандардың барлығы тұлғаның кәсіптік өзіндік дамуына және оқушылардың шығармашылық жұмысқа деген қажеттіліктің туындауына ықпал етеді.

Ұлттық жоспарды жүзеге асыру оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың негізін қалайтын болады. Соның арқасында әлемдік талаптарға сәйкес орта мектептің жаңа моделі қалыптасады.

Оқытудың аса маңызды бағыттарының бірі оқытушылардың жеке бастарының әртүрлі жұмыстарды, оның ішінде зерттеу және жобалық жұмыстарды жүргізе білуін, сонымен қатар оқушылардың интеллектуалдық әлеуетін арттыруға бағытталған қабілеттерін дамыту болып табылады. Функционалдық сауаттылықты арттыру жаңа критерийлер: «білім – түсіну – қолдану – жүйелеу және жалпылау» бойынша оқу жетістіктерін бағалаудың жүйесіне негізделеді. Сонымен қатар, әр деңгей бойынша бағалаудың жаңа критериалдық жүйесін анықтау қажет болады.

Педагогикалық зерттеулердің нәтижесі білімді меңгеру төрт сатылы екенін көрсетті: түсіну, жаттау, ереже бойынша білімді қолдану және шығармашылық есептерді шығару. Білімді меңгерудің аталған сатылары белгілі бір іс-әрекеттерде: тани білу, қайталап қолдану, типтік есептерді шешу және білімді жаңа жағдайда, типтік емес есептерді шеше білуде анықталады. Сондықтан білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу оқытудың нәтижесі ретінде қаралады. Егер оқу бағдарламалары білімді шығармашылық тұрғыда қолдануды ескермеген жағдайда, білім беру процесі аяқталмаған деп санауға болады. Бұл қорытындының дидактикалық маңызы зор.

Қолданыстағы оқу бағдарламаларын талдау олардың көбінде шығармашылық (жобалық) тапсырмалардың аз берілетінін, сондықтан мұндай тапсырмаларды орындауда оқушылардың қиналатындарын көрсетті. Оның себептерінің бірі - оқушылардың алдыңғы оқылған пәндер бойынша да шығармашылық тәжірибесінің жоқтығы.

Қазіргі кезде мұғалімдер оқушыларға шығармашылық, жобалық тапсырмалар берудің маңызын жақсы түсінеді. Сондықтан оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда оқу процесінде жобалау-зерттеу, шығармашылық іс-әрекеттерінің элементтерін көптеп қолданудың маңызы өте зор. Бір айта кететін мәселе, осындай шығармашылық тапсырмалар берудің алдында оқуларға пропедевтикалық есептер беру тиімді, себебі мұндай есептерді шығару оқушыларда негізгі ережелердің есте қалуына ықпал етеді және оларды қолданып жоғары деңгейдегі шығармашылық, жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін атқаруға мүмкіндік береді [4].

Сауаттылықтың жаңа деңгейін қалыптастыруға көптеген әлеуметтік факторлар және қазіргі кезеңдегі қоғамдық басымдылықтар: өндірістер мен гуманитарлық процестердің терең технологияландырылуы, даму процесінің жаһандануы, қызметтердің жүйелендірілуі және кәсіпкерленуі, әлеуметті қатынастардың нарықтануы және т.б. әсер етеді.

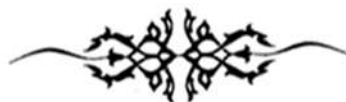
Елімізде жалпы сауаттылықтыңмынадай: тілдік, компьютерлік және ақпараттық, графикалық, заңдық, азаматтық, қаржылық, экологиялық және т.б. параметрлері маңызды болып отыр.

Қазіргі қоғамға постиндустриалдық әлемдегі болып жатқан өзгерістерге жылдам бейімделетін мамандар керек. Адамның білім деңгейіне, оның білімділігіне қойылатын талаптардың арттуыобъективті тарихи заңдылық болып табылады. Осы жаңа жағдайда мектептегі оқыту процесі оқушылардың өмір бойы оқуын қамтамасыз ететін құзыреттерінің қалыптасуына және артуына негізделуі тиіс.

Функционалдық сауаттылық біліммен, іскерлікпен және дағдылармен ғана шектелмей, солардың негізінде әр елдің өзіндік ерекшеліктері ескеріле отырып, қалыптасатын құзыреттіліктермен анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Вавилов С.И. Современные проблемы науки и техники. Собр. соч. Т. 3. -М., 1956.
2. Ермоленко В.А., Перченко Р.Л., Черноглазкин С.Ю. Дидактические основы функциональной грамотности в современных условиях. -М.: ИТОП РАО, 1999. - 228 с.
3. Ботвинников А.Д., Ломов Б.Ф. Научные основы формирования графических знаний, умений и навыков школьников. -М.: Педагогика, 1979. -256 с.
4. М.М. Хасенов. Сызу. Графикалық кескіндерді түрлендіру. Алматы, «Мектеп» баспасы, 2005. - 71 б.

ТАРИХ

УДК: 903:94

Тема: «Периодизация археологических культур и памятников»

**Автор: Саткей Динара Киргизбаевна, магистр педагогических наук,
докторант педагогических наук, преподаватель МТУ им.Ш.Муртазы
Садыгулова Макпал Умирбековна, Тараз инновациялық көпсалалы
колледжінің Орыс тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы.
Студент Тар-22-1 Кызылбаева Айжан Сатимбетовна**

В главе «Периодизация археологических культур и памятников» проведен историографический анализ хронологической атрибуции памятников истории древнего Казахстана и каменного века, периодизации археологических культур и памятников, относящихся к эпохам энеолита, бронзы, раннего железа.

Одной из актуальных проблем в мировой историографии является определение периодизации, хронологии археологических культур и памятников. В случае наиболее окончательного решения названных проблем появляется возможность более полно интерпретировать проблемы многообразной теоретической, источниковедческой, концептуальной историографии, охватывающей древний период.

Известный ученый Л. Б. Вишняцкий, говоря о периодизации как о «классификации, соответствующей времени», утверждает, что археологическая периодизация имеет две

функции: 1) они определяют археологические культуры в пространстве-времени, то есть определяют этапы развития части археологической культуры; 2) они служат ориентиром в археологических временных рамках. Он подчеркивает необходимость использования нейтральной периодизации, утверждая, что в крупных регионах, таких как Средняя Азия и Казахстан, где встречается большое разнообразие традиций каменной обработки, лучше отделять комплексы в соответствии с археологическими временами из-за плохого развития хронологии. Например, можно разделить палеолит на нижний, средний и верхний, а также утверждать, что такие понятия, как «олдувай–ашель–мустье», не всегда приходят ко всем регионам и отраслям, нет особой необходимости в его применении. Если учесть специфические особенности исторического развития в каждом культурно-историческом регионе Казахстана, то эту точку зрения можно полностью поддержать.

Когда дело доходит до реальности, периодизация похожа на классификацию прошлого по части времени (исторический период, век, эпоха и т. д.). Известно, что такая классификация необходима для регулирования и анализа исторических явлений. Известно, что при изучении истории целесообразно не только установить сроки события, но и определить границы периодов, совместить их с определенными историческими феноменами. Вообще, исследователь какого-либо исторического явления не может обойти проблемы хронологии и периодизации. Это говорит о важности эпох и периодов в работе историка, а также о том, что суждения, основанные на них и других фактических данных, являются основным продуктом, который он получает в ходе своей деятельности. Эти конструкции способствуют изучению феноменов прошлого, однако известно, что их не следует принимать за окончательное решение. Как отметил Р. Дж. Коллингвуд, все читатели могут прочитать о плохих или хороших временах в истории, однако это отражает только определенную оценку, которую дает историк. На наш взгляд, периодизация и хронология особенно важны при изучении древностей. Ведь известно, что в деле систематизации исторических процессов этого периода, большая часть которых написана на основе археологических материалов, сложилась своеобразная методология по периодизации в мировой историографии. То есть мировой опыт оценивает периодизацию как упорядочение явлений, событий, подведение итогов достигнутых успехов.

Таким образом, в отличие от вышеизложенных взглядов и выводов со стороны ряда ученых, периодизация древней истории Казахстана еще не нашла принципиального решения. Несмотря на то, что со стороны специалистов (Козыбаев М. К., Омарбеков Т. О., Алдамжар З., Койгелдиев М. К., Абжанов Х. М., Галиев В. З. и др.) поднимаются проблемы периодизации всей истории Казахстана, отдельные ее проблемы все же нуждаются в конкретизации. Представляется, что к ним можно отнести определение места, хронологии, роли каждого культурно-исторического периода древней истории, периода исторического развития в определенных регионах. Безусловно, большое значение имеют работы историков (С. Кентбеков, Ж. Арынов и др.), которые занимались научным анализом поисков некоторых специалистов, работавших в периодическом направлении. Тем не менее, большинство исследователей не углубляются в глубь древней истории, а иногда, будучи не знакомы с археологическими материалами, на наш взгляд, имеют место и ошибки в анализе ряда моментов между эпохами.

Если говорить о том, что определение периодизации и хронологии памятников, культур в отечественной историографии является одной из самых сложных и сложных проблем, то это можно объяснить, во-первых, обилием и систематизацией археологических памятников, во-вторых, малым опорой на данные естественных наук (радиоуглеродная периодизация и т.д.), в-третьих, в большинстве случаев преобладает опора на сравнительно-типологические методы. Поэтому в определении хронологии культур, отдельных памятников ученые сталкиваются с противоречивыми суждениями.

Одним из специалистов, первоначально занимавшихся периодизацией древней истории Средней Азии и Казахстана, был А. И. Тереножкин. По сведениям, собранным к середине прошлого века, А. И. Тереножкин изложил этапы создания памятников

следующим образом: поздний бронзовый период-XV-VIII века до н. э., сакский-ахеменидский-VI-IV века до н. э., сакский-эллинистический-IV-II века до н. э., кангюй-юечжи – II-I века до н. э., кушанский-I-IV вв. до н. э., эфталитический период-V-VI вв., турецкий - VI в. и начало VIII в., мусульманский-VIII-XII вв.. Однако периодизация автора не охватила всю территорию Казахстана. Он ограничился классификацией культур кангюй в южных регионах. В то же время эта периодизация А. И. Тереножкина была несколько позже дополнена, некоторые из использованных им терминов (мусульманские и др.) вышли из научного оборота.

Модель периодизации древней истории Средней Азии был предложен и опытным ученым С. П. Толстовым. В своей работе «Периодизация древней истории Средней Азии» этот исследователь определил хронологию периода, который он отмечает как античность. Он указал, что началом названного времени были VIII-VI века до н. э., концом-V-VI века до н. э., и разделил это время на четыре периода. Первый назывался архаическим периодом и обозначал его хронологию восемнадцатым-VIII веками до нашей эры. Вторым был эллинистическим, включив в него кангюйский, бактрийский и парфянский варианты, датируя его хронологические пределы IV веками до нашей эры. Третий был назван Кушанским периодом и отмечен I-III веками до н. э. А четвертый период, охватывающий IV-VI вв. до н. э., называется кушанско-эфталитическим и говорит о том, что между каждым периодом не было никаких срочных ограничений. Следует отметить, что периодизация С. П. Толстова была написана, прежде всего, на основе исторических тенденций, древних источников. Тем не менее, его периодизация еще не утратила своего значения в историографии Средней Азии и Казахстана. Хотя в более поздних работах было уточнено историческое развитие отдельных регионов, и культурное развитие в некоторых районах нормализовалось, можно сказать, что этот вывод сохранился.

А. Н. Бернштам, проанализировав материалы всех памятников раннего железного века Жетысу и Тянь-Шаня, раскопанных до середины прошлого века, попытался создать общую для всех классификацию. Он классифицировал период культурного развития кочевников раннего железного века следующим образом: сакские времена-ранний период VIII-VI вв. до н. э., поздний - V-III вв. до н. э.; усуньские времена-II век до н. э. и I век до н. э. и гуннский период – I век до н. э. I век до н. э.. Конечно, несмотря на то, что в то время эта периодизация А. Н. Бернштама была более или менее устаревшей сегодня, необходимо отметить, что она сохранялась в течение многих лет и до сих пор остается основной концепцией исторического развития ранних кочевников.

В своих трудах Е. И. Агеев разработал классификацию керамики, извлеченной из городов и поселений в среднем течении Сырдарьи, Каратау. Он стремился продемонстрировать культурное развитие в древности и средневековье на основе этих источников. Исследователь разделил керамику следующим образом: «1. Скифо-сарматская керамика (VI-II вв. до н. э.), которая делится на две группы (ранняя и поздняя); 2. Кангюйско-Хорезмская керамика (IV-II вв. до н. э.); 3. Кушанская керамика (I-III вв. до н. э.) 4. керамика периода Тюркского каганата и ранних огузов (V-X вв.); 5. Сонголо-Тимуридская керамика (XIII-XV вв.); 6. Поздняя Тимуридская керамика (XV-XVI вв.); 7. Африг-Саманиды и уникальные керамики времен династии Караханов». Однако, по-видимому, имеются недостатки в классификации и, следовательно, в периодизации керамики исследователем. Это связано с тем, что первый и второй периоды пересекаются в течение нескольких столетий, а между вторым и третьим периодами существует «пустое пространство», причем седьмая колонна представлена отдельно и не представлена в рамках какого-либо культурно-исторического периода.

В историографии археологии Казахстана Г. К. Омаров одним из первых систематизировал периодизацию и периодизацию памятников сакских племен между Алтайско-Тарбагатайскими горами по последним данным. Этот исследователь проанализировал археологические исследования, проведенные в этом регионе, сделал историографический обзор исследований ученых, высказавших свое мнение о

периодизации и хронологии, и сопоставил выводы каждого ученого. Исследователь пишет: «В настоящее время скифскую эпоху Горного Алтая, соседствующего с Восточным Казахстаном, российские ученые разделяют на два периода: «ранний скиф», «скиф» или «Пазырык». Несмотря на разнообразие мнений о хронологических рамках и периодах этих периодов, в основном раннее скифское время относится к IX-VIII вв. до н. э. от VI-V вв. до н. э. от до н. э. до III-I вв». В этой связи Г. К. Омаров предлагает перенести хронологию майамирского периода до IX века до н. э. и назвать первый период раннего железного века «Трупемер-Шиликты». Исследователя можно поддержать полностью. Потому что археологические данные с указанием времени и названия находят полное совпадение.

Эта периодизация, которую мы специально рассмотрели, является универсальным методом исторического исследования, поскольку здесь систематизируется источниковедческий Фонд науки и обосновываются закономерности исторического развития событий и явлений. В свою очередь, построение периодизации разбивается на ряд специальных приемов, среди которых определение хронологии памятников, создание самой периодизации. Определение хронологии-это часть, которая связывает эмпирический и конкретно-исторический уровни исследования. Раскопки любого археологического объекта обязательно приведут к определению его времени. В современной археологической практике периодизация тесно рассматривается с хронологической классификацией. Причина этого, вероятно, заключается в том, что археологические факты в хронологическом порядке передаются как периодизация, а в большинстве случаев как метод построения используются как абсолютные, так и относительные подходы к периодизации. В некоторых случаях казахстанские специалисты продолжают называть саму периодизацию разными названиями: «кезендеу», «кезенделу», «мерзімделу» и т.д. Это требует регулирования археологической терминологии на казахском языке.

Список использованной литературы:

1. Маргулан А.Х. Сочинения. В 14 томах. Том 1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / составители Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. – Алматы: Атамұра, 1998.
2. Самашев З. Наскальные изображения Казахстана как исторический источник: автореф. ... д-ра ист. наук: 07.00.06. – Алматы, 2010.
3. Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В. Бегазы зираты. Орталық Қазақстан бегазы-дәндібай дәуірінде. – Алматы, 2008.
4. История казахской государственности (древность и средневековье): монографическое исследование. – Алматы: Адамар, 2007.

УДК: 903:94

Тема: ОБЛИК, ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ И ПРОБЛЕМА ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ДРЕВНЕГО КАЗАХСТАНА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.

Автор: Саткей Динара Киргизбаевна, магистр педагогических наук, преподаватель МТИИ им.Ш.Муртазы

Резюме

В статье «Облик, духовная жизнь и проблема государственности населения древнего Казахстана: историографический анализ», проводится историографический анализ исследований ученых, высказавших свое мнение

относительно антропологии древности, религиозного сознания и верований в древности и общественного строя.

Түйіндеме

"Ежелгі Қазақстан халқының келбеті, рухани өмірі және мемлекеттілік мәселесі: тарихнамалық талдау" мақаласында ежелгі антропологияға, ежелгі діни сана мен сенімдерге және қоғамдық құрылымға қатысты өз пікірлерін айтқан ғалымдардың зерттеулеріне тарихнамалық талдау жасалады.

Abstract

In the article "The appearance, spiritual life and the problem of statehood of the population of ancient Kazakhstan: a historiographical analysis", a historiographical analysis of the research of scientists who expressed their opinions on the anthropology of antiquity, religious consciousness and beliefs in antiquity and the social system is carried out.

После провозглашения независимости Республики Казахстан история казахского народа, которая ранее была «пятном», переписывается, и различные вопросы получают свою научную оценку в соответствии с современными требованиями. В частности, многие вопросы, имевшие место в средневековой, новой и современной истории Казахстана, были пересмотрены и опубликованы сотни фундаментальных работ. Это, в свою очередь, приводит к неполному изложению истории о древности Казахстана в зарубежной историографии, справочных изданиях и многотомных работах.

В свое время академик А. Х. Маргулан писал, что «по данным антропологов, монголоидный тип урало - алтайцев, сформировавшийся в период неолита в Уральских степях и проживавшие в этих местностях, распространился вплоть до Онежского озера, древний череп монголоидов, вместе с ямочно - гребенчатой керамикой, был найден и в Прибалтике, антропологи считают, что они пришли из – за пределов Урала». В ходе исследования черепов, найденных на территории Казахстана и Оренбургской области, ученый-антрополог Г. Ф. Дебец нашел потомков андроновцев, живших в античные времена или во времена племенных союзов, все это нужно изучать дальше, так как это очень интересно, однако приведенные факты не интересуют ученых, считающих, что происхождение культур бронзового века в северных степных регионах иранское, и это была большая ошибка, не имеющая научной основы [1]. Поэтому в будущих исследованиях этот вопрос должен быть широко рассмотрен.

Стоит отметить, что с именем академика О. Исмагулова тесно связана отечественная антропологическая наука. В советское время ученый-исследователь был подвергнут гонению за свои труды, и обвинен в «национализме» за то, назвал казахский народ автохонным. Фундаментальные труды лидера антропологии

"Жители Казахстана с бронзового века до наших дней", "Этническая геногеография Казахстана" также широко известны в зарубежной историографии. В этих работах ученый на основе материалов археологов республики использовал как черепа племен, живших в степи, так и методы антропометрии, одонтологии, краниологии, серологии и др., чтобы установить, что предки современного казахского народа сформировали андроновскую культуру бронзового века. Первоначальную концепцию О. Исмагулова можно обобщить следующим образом: 1) казахи относятся к смешанной расе, которая входит в европоидно-монголоидную южно-сибирскую расу, которая берет начало на территории Казахстана в бронзовом веке до XIII-XIV веков, после чего расовый тип казахов остался неизменным; 2) европоидная составляющая-местный «андроновский»

антропологический тип (согласно термину О. Ы. Исмагулова "древний казахстанец") восходит к бронзовому веку и сохранилась со всех культурно-исторических периодов истории Казахстана до наших дней; 3) группы из Центральной Азии (монголоиды) оставили свой след в расовом типе казахов, но сами по себе ассимилировались с гораздо большим количеством народа Казахстана.

Проведя историографический анализ трудов ряда антропологов (В. В. Гинзбург, Г. Ф. Дебец, Т. И. Алексеев, Т. А. Трофимова, Л. Т. Яблонский, Т. К. Ходжайов и др.). Тем не менее, можно сказать, что исследования лидера казахстанской антропологической науки О. Исмагулова составляют основной фонд в данном научном направлении. Со временем исследователь смог разработать эти концепции. Основные концептуальные мысли исследователя имеют свою оценку с точки зрения некоторых специалистов. Так, в своем выступлении на международной научно-практической конференции «Средневековая история Казахстана: результаты и пути будущих исследований», состоявшейся в ноябре 2009 года, С. Ф. Мажитов остановился на основном развитии антропологических исследований в Казахстане, отметив, что "антропологический казахский тип, относящийся к казахстанской версии туранской расы, полностью сформировался в XIV-XV веках" и высоко оценил концепцию "казахи выросли на своей родной земле". В конечном счете антропологические исследования О. Исмагулова полностью доказали, что казахский народ автохтонен, его истоки восходят к древним временам. Хотя некоторые специалисты (Ходжайов) до сих пор в поддержку старых концепций О. Исмагулова стремится опровергнуть казахстанскую версию туранской расы.

А религия, специально рассматриваемая в этой главе, является основным источником духовного развития и совершенства в любом обществе в любое время. Тем не менее, специалисты-религиоведы с точки зрения теории-методологии проанализировали основные задачи (функции) религии, такие как компенсаторная, объединяющая, регулятивная, мировоззренческая, политическая, объяснительная, фрагментарная, репрезентативная, показательная, и более подробно рассмотрели проблему. В зарубежной историографии иногда выделяют религию на доисторическую и историческую, закрепляя концепцию, что первая сформировалась на территориях, где царит охота, рыболовство и собирательство, а вторая-в оседлых цивилизациях, таких как Месопотамия, Египет и Китай. В связи с этим доисторическая эпоха религии началась около 2 млн. лет назад, и установлено, что продолжалась до конца IV-м тысячелетия до н. э., т. е. до прихода письменности. Или, проще говоря, религия также классифицируется как политеистическая (многоконфессиональная) и монотеистическая (монотонная). Несмотря на то, что споры о том, какие из них были сформированы ранее, давно укоренились среди ученых, отсутствие в науке письменных данных о реальном религиозном мышлении при первобытнообщинном строе не позволяет окончательно решить эту проблему.

Различные условия (хозяйственно - бытовые, политические и т.д.) оказывают свое влияние на происхождение и развитие религии, что приводит к формированию теоретического мышления и абстрактных представлений в сознании человека и способствует установлению различных убеждений в соответствии с потребностями конкретного общества. В связи с этим многие специалисты выделяют следующие религиозные формы: племенные (анимизм, магия, тотемизм, фетишизм и др.), национальные (иудаизм, конфуцианство, даосизм, сикхизм, синтоизм, и т.д.) и мировые (будда, христианство, ислам). Когда дело доходит до истины, цель всех религий-поклоняться одному Создателю или мистической силе. Поэтому в любое время, когда верующий человек стремится к вере, а сам нерелигиозный человек впадает в беспомощность, он просит помощи, прежде всего, от

таинственных сил, т. е. у Всевышнего.

В советской историографии были сделаны фундаментальные исследования в рассмотрении идеологических взглядов древних племен. Труды Д. С. Раевского, Ю. А. Рапопорта, А. М. Беленицкого, С. С. Бессоновой, Д. М. Дудко, Б. А. Литвинского, К. Ф. Смирнова, Ю. Я. Перепелкина, С. И. Руденко, А. Д. Столяра, С. С. Черникова и др. до сих пор не утратили своей ценности. В последние годы и в российской историографии эти вопросы начали подниматься с новой точки зрения. Теперь, без прежних классовых идеологических притеснений, стали широко изучаться взаимоотношения религии и общества. Очевидно, что такая ситуация не наблюдалась в зарубежной историографии. Изучение религиозных верований без каких-либо политических барьеров налажено и в отечественной историографии в последние десятилетия. При этом опубликованы работы ряда ученых: З. С. Самашева, Ю. А. Мотова, И. А. Кукушкина, а также Г. А. Базарбаевой Г. С. Жумабековой и др. [2]. Они исследовали многочисленные храмы на территории Казахстана, выявили специфические особенности погребального обряда, проанализировали научную сущность некоторых культов (лошадь, солнце и др.).

А некоторые специалисты пытались показать, что во внешнем облике археологических объектов имеется большой поток религиозно-мифической информации. Например, в статьях под названием "семиотика планиграфии культовых памятников Восточной Евразии» такие ученые, как К. А. Акишев, М. К. Хабдулина, рассматривали характер археологических памятников и пытались расширить сферу религиозных взглядов или познания. По мнению этих ученых, археологические и иерархические символы напрямую связаны с космологическими представлениями определенных этносов. Что касается этого, они делают заключение, что: понятие системы знаков, широко распространенное в древнем обществе, таково: круг-символ Солнца, Луны, бесконечности; сферическая куча-поднебесье, мировая гора; осколки камней, похожие на крест, - стороны света; четыре угла-стороны света; крест внутри круга – Солнце, Луна и стороны света; менгирный забор, сложенный из множества каменных колец или вокруг него – Солнце, Луна, Звезды; и отдельно стоящий кусок скалы (осколок), окруженный большим каменным кольцом с крестом – мировая гора, Солнце, Луна и стороны света. Как мы видим, основные части памятников восходят к Солнцу, Луне и сторонам света. Надо еще уточнить это. Ведь источники сырья из окружающей среды также оказали свое влияние на возведение культовых памятников. И, очевидно, что религиозные взгляды намного сложнее. Это подтверждают и источники античной письменности. Кроме того, следует отметить распространение различных культов (олень, марал, бык, кабан и др.). Специалисты также считают, что в у саков широко распространились обряды поклонения предкам, семейно-родовым святым. Однако очевидно, что общественное религиозное сознание в каждую культурно-историческую эпоху меняется.

Одним из специально рассматриваемых вопросов, является государственность саков [3]. Специалисты, изучавшие общественный строй скифов раннего железного века, часто особо останавливались на том, что это за строй. В труде А. И. Тереножкина "Об общественном строе скифов" составлена историография данного вопроса: в 30 - е годы прошлого века В. И. Равдоникас и М. И. Артамонов говорили, что скифское общество было патриархально-родовым обществом типа военной демократии, как это было сказано Ф. Энгельсом, такие ученые, как А.П. Смирнов, С.П. Толстов, пришли к выводу, что у скифов сложились рабовладельческие отношения, а сама Скифия была рабовладельческим государством. А в 1950-е гг. Б. Н. Граков выдвинул гипотезу о том, что в VI-V веках д.н.э. скифы сохранили племенное сооружение, а с конца V века д.н.э. возникло централизованное Скифское государство. Сам А. И. Тереножкин

несколько лет поддерживал патриархальную концепцию, хотя впоследствии счел суждения А. П. Смирнова и С. П. Толстова верными, пришел к выводу, что в VI веке д. н. э. у скифов было рабовладельческое государство. В основном все упомянутые выше исследователи считали, что скифское общество было рабовладельческим. Другая часть исследователей (М. И. Ростовцев, М. Эберт, Ж. Дюмезиль и др.), говорила, что у скифов общественный строй носил феодальный характер. А потом А. М. Хазанов, подробно описавший социальную историю скифов в своем фундаментальном труде, оценил это как раннее расхождение между представителями власти и простым народом (царем, жрецом, рабом и т. д.) в скифском обществе. В отличие от других авторов А. М. Хазанов стремился выделить основные этапы Скифского царства по "царствам". Исследователь пришел к выводу, что первое царство скифов сформировалось во время их предыдущего похода в Азию, после того, как второе царство сформировалось когда вернулось оттуда, и сказал, что это было время, когда кочевые скифы наиболее консолидировались, сражаясь с персидским царем Дарием, т. е. назвал конец VI века д.н. э.

Ряд специалистов скептически относятся к власти кочевого общества. Здесь все вопросы сводятся к кочевому общественному строю. Согласно Н. Н. Крадину, который изучил кочевничество с точки зрения науки сформировались четыре основных подхода к социальному строю кочевников. Это: 1) классовое (предклассовое) общество кочевников (С. И. Вайнштейн, Л. С. Васильев, К. П. Калиновская, В. А. Шнирельман и др.); 2) раннее государство кочевников (Е. Н. Бунятин, С. Г. Кляшторный, Е. И. Кычанов, А. И. Мартынов, М. С. Мейер, А. И. Першиц и др.); 3) феодализм у кочевников: а) ортодоксальный вариант «кочевого феодализма» (И. Я. Златкин, М. Х. Маннай-Оол, Л. П. Потапов и др.); б) дойная версия "кочевого феодализма" (А. В. Даньшин, К. И. Петров, Ф. Я. Полянский и др.); в) власть над кочевниками на основе феодализма (Н. Ц. Мункуев, А. В. Попов, В. С. Таскин, Г. А. Федоров-Давыдов и др.); г) становление феодализма при переходе "от пастбища к городу" (С. А. Плетнева). Были высказаны мнения о феодальной сущности номадизма, не отражая при этом характер его внутренней природы (А. А. Арзыматов, Л. Л. Викторова, Д. Е. Еремеев, Д. И. Кишибеков и др.); 4) особый номадный (Г. Е. Марков, Н. Э. Масанов), или экзополитический (Н. Н. Крадин) производственный способ кочевников. Во всяком случае, некоторые из вышеперечисленных ученых признали ряд проблем кочевого строя, в том числе такие, как ранняя государственность, классовые отношения, феодализм.

В отечественной историографии ряд проблем кочевого общества рассматриваются в более поздние времена. Так как специалист опубликовал фундаментальные труды по данной теме (А. И. Оразбаева и др.), то с нашей стороны этот вопрос специально не рассматривался. Тем не менее, мы считаем, что проблемы власти, государственности, присущие обществу древней эпохи, в дальнейшем должны пройти историографический анализ [4].

Археологические данные последних лет наглядно свидетельствуют о возведении "царских" курганов в начале раннего железного века (Шиликты; Толеубаев А. Т.). Это также говорит о необходимости комплексного изучения общественного строя раннего железного века.

Конечно, известно, что возможность полностью охватить такие сложные темы, как историография истории древнего Казахстана, ограничена. В результате развития мнений об истории, консолидации источниковедческого фонда данная тема до сих пор остается предметом многочисленных исследований.

Список использованной литературы:

1. Маргулан А.Х. Сочинения. В 14 томах. Том 1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / составители Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. – Алматы: Атамұра, 1998.

5 Самашев З. Наскальные изображения Казахстана как исторический источник: автореф. ... д-ра ист. наук: 07.00.06. – Алматы, 2010.

6 Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В. Бегазы зираты. Орталық Қазақстан бегазы-дәндібай дәуірінде. – Алматы, 2008.

7 История казахской государственности (древность и средневековье): монографическое исследование. – Алматы: Адамар, 2007.

ҚҰҚЫҚ**ӘСЕР ЕТУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚЫЛМЫС ЖАСАУ**

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты
«Заң» факультетінің 4 курс студенті Жолдыбай Азат Қалыбайұлы
Ғылыми жетекші : заң ғылымдарының магистрі Арғынбай Инабат Мәдешқызы
Жунисов Айдос Батырбекович, заң ғылымдарының магистрі, Тараз инновациялық
көпсалалы колледжінің әдіскері
Маханов Руслан Азимханович Тараз қаласы Полиция басқармасы 1-полиция бөлімінің
жергілікті полиция бөлімшесінің учаскелік инспекторы

Аннотация

Мақалада композицияның белгісі қарастырылады – кісі өлтіру кезіндегі субъектінің аффективті жағдайы, әсер етудің негіздері анықталған.

Кілт сөздер

тікелей және жанама ниет, кісі өлтіру, мотивтер, әсер ету(аффект), әсер ету жағдайы(аффект жағдайы).

Аннотация

В статье анализируется признак состава преступления — аффектированное состояние лица во время совершения убийства, а также устанавливаются критерии для признания состояния аффекта.

Ключевые слова

прямой и косвенный умысел, убийство, мотивы, аффект, состояние аффекта.

Annotation

The article examines the characteristic of the composition—the subject's affected state at the time of the murder—and defines the grounds for the affect.

Key words

direct and indirect intent, murder, motives, affect, state of affect.

Эмоционалды жағдай қылмыстық ниетті қалыптастыру және жүзеге асыру процесінде анықталады. Сонымен, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің

101-бабы әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтірудің кінәсін айқындайды, мұндай жағдайда әсер ету мақсатының ерекшелігі оның кенеттен туындауында, себебі ол жәбірленушінің арандатушы қылықтарына жауап ретінде пайда болып, күтпеген салдарға алып келеді. Әсер ету жағдайындағы кісі өлтіру тек жанама ниетпен орын алуы мүмкін. , өйткені әсер ету кезінде ниет кенеттен туындайды, ал адам өз әрекеттерін бақылауын жоғалтады. В. М. Лебедев, А. В. Наумов және басқа мамандар әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтіруге қатысты негізгі құқықтық аспектілерді анықтауды зерттеді. Ал Г. Н. Борзенкова, В. И. Ткаченко, С. Шишкова және басқа авторлардың ғылыми жұмыстарында ерекше қызықты мәселелер әсер ету жағдайындағы іс-әрекеттің біліктілігіне қатысты, әсіресе денсаулыққа зиян келтіру нәтижесінде жәбірленушінің өлімі болған жағдайларда қарастырылады. Мысалы, А. Б. Мельниченконың пікірінше, кінәлі тек аффект жағдайында денсаулыққа зиян келтіргені үшін жауапты болуы керек, ал өлімнің кейінгі болуы әсер ету жағдайында жасалған іс-әрекетпен байланысты деп есептелуі қажет.

Ал Ю.А. Шель сотталушыларға абайсызда өлім жазасын тағайындауды ұсынады, өйткені іс-әрекеттің қауіптілігін арттыруды сот ауырлататын жаза ретінде ескеруі керек.

Әсер ету бұл эмоционалды толқу, атап айтқанда күшті эмоционалды тәжірибе. Әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтірудің құрамының белгілері қатты психикалық толқудың кенеттен пайда болуымен сипатталады, яғни кісі өлтіру, жәбірленушінің заңсыз немесе азғын мінез-құлқының нәтижесінде кінәліде аффект пайда болады. Объектісі адамның өмірі, ал объективті жағы әрекет немесе әрекетсіздік арқылы басқа адамның өмірін қасақана айыру. Әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтірудің субъектісі 16 жасқа толған, есі дұрыс адам, ал субъективті жағы кенеттен пайда болған кісі өлтіру ниетімен сипатталады. Құрамның міндетті белгісі кісі өлтіру барысында субъектінің аффективті жағдайы.

Сот практикасынан мысал.

Сонымен, М. азаматының үйіне келгенде, сотталған С. азаматы сол жерде бөлшектелген кереуетті көрді, оның жанында балқымаларын қолында ұстаған жұбайы және бір балқымада болған М.азаматы болды. Мұны көрген азамат Ш. пышақпен азамат М. мен оның әйеліне соққы бере бастады. Кешенді сот-медициналық сараптама сотталушының көргені оны кенеттен пайда болған қатты психикалық толқу жағдайына әкелгенін анықтады. Мотив-бұл адамның қызғанышы, ол оны жасауға себеп болды.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 101-бабына сәйкес, әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтіру кенеттен жасалады, инстинктивтілікпен байланысты күшті психикалық толқу нәтижесінде пайда болады. Бұл түрі негізінен үмітсіздік, ашулану және жеккөрушілік сияқты эмоциялармен сипатталады. Әсер ету күйі әдетте қысқа уақыт аралығында, нақты айтқанда белгілі бір минуттармен шектеледі. Қатты психикалық толқу жедел ынталандыруға жауап ретінде импульс ретінде туындайды [1].

Әсер ету күйіндегі кісі өлтіру тітіркендіргіш фактордың әсерінен кейін дереу жасалады. Уақыт алшақтығы жоқ немесе ол шамалы, мысалы, кінәлі оқиғаның мәнін бірден түсінбеген кезде. Жәбірленушінің зорлық-зомбылығы, қорлауы немесе ауыр қорлауы әсер етудің негізі ретінде қарастырылған. Белгіленген эмоционалды күйде кінәлінің сана мен интеллект саласы тарылып, ерікті өзін-өзі бақылау қиындайды, ал сыни түрде тиісті жағдайды бағалау мүмкіндігі төмендейді. Бұл факт әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтірудің субъективті жағының әртүрлі компоненттеріне әсер етіп, өз кезегінде белгілі бір "қысқартылған" күйде әрекет ету түрінде байқалады.

Әсер кенеттен пайда болғандықтан және қарқындылығы жоғары болғандықтан, кінәлі адам өзінің іс-әрекетін толық түсінбеуі мүмкін, атап айтқанда, жәбірленушінің денсаулығына немесе тіпті өміріне қандай зиян келтіретінін білмеуі ықтимал. Қылмыс жасамас бұрын, кінәлі белсенді әрекеттерді жүзеге асырады, мысалы, бөтелке, таяқ, тас, пышақ, балта немесе мылтық сияқты құралдарды пайдаланады. Бұл оның өз іс-әрекетінің әлеуметтік қауіптілігін түсінетінін көрсетеді, бірақ ол ауыр зардаптардың басталуын болжай алмайды, сонымен қатар олардың ауырлық дәрежесін және салдардың барлық спектрін толық бағалай алмайды.

Сот практикасынан мысал.

Мысал ретінде 2014 жылғы 3 қазандағы № 22-4576/2014 № 22-4576/2014 іс бойынша апелляциялық анықтаманы қарастыруға болады. А. М. Фаерман ұзақ уақытқа созылған травматикалық жағдайдан туындаған кенеттен пайда болған қатты психикалық толқу жағдайында кісі өлтіргені үшін кінәлі деп танылды. А. М. Фаерман қызымен жеке жеккөрушілік қарым-қатынас негізінде, ұзақ психотравматикалық жағдайларда кезекті жанжал кезінде. А. М. Фаерман қылмыстық әрекеттерді жалғастырды, өйткені қасақана өлтіру үшін сымды алып, қызының мойнына лақтырды. Қызының мойнындағы ілмекті күшпен қатайтып, ол қайтыс болғанға дейін жәбірленушіні ұстады. А. М. Фаерман қызының жүйелі азғындық мінез-құлқынан туындаған ұзаққа созылған травматикалық жағдайдан туындаған әсер ету жағдайында қылмыс жасадым деп мәлімдеді. Бірақ тергеу қызының мінез-құлқы әдепсіз емес екенін анықтады, сондықтан А.М. Фаерманның кісі өлтіру ниеті туралы және оның іс-әрекетін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес қайта саралау қажеттілігі туралы айтылған. А.М. Фаерманның кісі өлтіру кезіндегі жағдайы бойынша сот қорытындысы, атап айтқанда әсер ету жағдайы, тек психологиялық-психиатриялық сараптаманың қорытындысына негізделген. Бұл сараптамалардың бірнешеуі болғанымен, олардың объективтілігі, кісі өлтіруден кейінгі алғашқы сараптамадан басқа, белгілі бір күмән тудырады. Сонымен қатар, үкімде айтылған сот тұжырымдары қылмыстық жағдайға сәйкес келмейді. Бірінші сатыдағы сот А.М. Фаерманның әрекеттерін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 101-бабының 1-бөлігіне сәйкес қайта жіктеді, бұл кісі өлтірушіге жасалған қылмыстың ауырлығына сәйкес келмейтін тым жұмсақ жаза тағайындауға мүмкіндік берді. Барлық іс материалдарын тексеріп, апелляциялық шағымның дәлелдерін талқылау негізінде апелляциялық сатыдағы сот бірінші сатыдағы соттың үкімін өзгеріссіз қалдыруды және апелляциялық шағымды қанағаттандырмауды дұрыс деп шешті.

Әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтіруді саралау мәселелері, әсіресе қылмыстардың аффективті құрамдарын қолданудың практикалық аспектісі мен қылмыстық заңнаманың жеткіліксіз жетілдірілуі тұрғысынан, әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтірудің аймақтарында маңызды орын алады. Нәтижесінде, осы жағдайлар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 99 және 101 баптарында анықталған нормаларда, атап айтқанда, сот практикасында екіұшты түсіндіріледі. Құқықтық теориялық аспектінің, сондай-ақ сот және тергеу практикасының қажеттіліктері кісі өлтіру кезіндегі аффективті күйді зерттеудің маңызды екенін көрсетеді. Бұл өз кезегінде қылмыстық-құқықтық және философиялық-психологиялық тұрғыларды зерттеуді қажет етеді. Кішігірім себеп аффект тудыруы мүмкін, соның ішінде физиологиялық немесе патологиялық аффект түріндегі "соңғы тамшы" ретінде қысқа мерзімді эмоционалды реакцияны туғыза алады. Бұл әсер ету түрлерінің арасындағы айырмашылық мынада: патологиялық әсер ету ақыл-ой күйін жоққа шығарады, ал сондай-ақ қылмыстық жауапкершілік, ал физиологиялық, керісінше.

Сот практикасынан мысал.

Нәтижесінде, алаяқтық әрекеттер және айыпталушының жұбайының психикалық жағдайына әсер ету салдарынан азамат Ф. бірнеше жыл бұрын көріпкелді өлтірді. Көріпкел үнемі ақша талап етіп, сотталушы Ф.-ның отбасылық істеріне араласып отырды. Ұзақ уақыт бойы азамат Ф. өлтірілген көріпкелдің шантажы мен қысымына ұшыраған. Бұл жағдай ұзақ уақыт бойы әсер етудің теріс көрінісін көрсетеді.

Әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтіруді құқықтық бағалаудың негізгі проблемасына мыналар жатады Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 101-бабында көрсетілген "аффект" және "күшті психикалық толқу" ұғымдарын жатқызыңыз. Бұл қылмыстардың дұрыс емес біліктілігіне әкеледі, себебі аффект сананың тарылуын және жағдайларға назар аударуды білдіреді, яғни бұл стресстің "төтенше" реакциясы болуы мүмкін. Өз кезегінде, бұл сананың жоғалуына және толық амнезияға әкелуі мүмкін, ал күшті психикалық толқу кезінде мұндай жағдай болмайды. Демек, бұл анықтамаларды құқықтық тұрғыдан нақты ажырату қажет.

Әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтіруді құқықтық бағалаудың негізгі мәселелеріне мыналар жатады жауапкершілікті іс-әрекеттің салдары негізінде саралау және әр түрлі қатаң санкциялар салу арқылы шешілетін қазіргі заманғы жазалау жүйесінің жетілмегендігі, сонымен бірге жәбірленушінің қайтыс болуы денсаулыққа зиян келтірген кезде іс-әрекеттің біліктілігі әлі анықталған жоқтығы. Демек, аффективті қылмыстарды құқықтық реттеудің барабарлығына қол жеткізу үшін қорытынды жасау керек қолданыстағы қылмыстық заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар әзірлеу қажет. Осылайша, әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтіру жәбірленушінің азғындық әрекеттері немесе мінез-құлқымен байланысты күшті, бақыланбайтын эмоциялардың әсерінен өлімге әкелу болып табылады. Құрамында жеңілдететін мән-жайы бар бұл қылмысты жеке-жеке бөліп көрсету заң шығарушының диспозициясында екі өзара байланысты белгінің бар екенін атап өтеді: кісі өлтіру күшті эмоционалды жарылыс жағдайында жасалады; және бұл жағдай жәбірленушінің әрекеттерінен туындайды. Адамды жауапкершілікке тарту үшін осы екі фактор да болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Қылмыстық кодексі.
2. Мельниченко А. Б. аффект жағдайында жасалған қылмыстардың себептері, қылмысқа қарсы қылмыстық-құқықтық күрес мәселелері. – 2017.
3. Шель Ю. А. әсер ету жағдайындағы кісі өлтіру. – 2015.

Ұйымдасқан қылмыстық топ

**Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты
«Заң» факультетінің 4 курс студенті Болысбек Жәнібек Орынбасарұлы
Ғылыми жетекшілері: заң ғылымдарының магистрі Кайпулдаева Асель
Калыбековна**

**Жунисов Айдос Батырбекович, заң ғылымдарының магистрі, Тараз инновациялық
көпсалалы колледжінің әдіскері**

**Жамбыл облысы Полиция Департаменті Экстремизмге қарсы іс қимыл
басқармасының аға жедел уәкілі полиция майора Қ.Е. Несіпбек**

Аңдатпа

Ұйымдасқан қылмыстық топ (ОПГ) — бұл материалдық немесе басқа да пайда алу мақсатында адамдарды жүйелі түрде заңсыз әрекеттерді жасауға біріктіретін тұрақты құрылым. Мұндай топтар иерархияның болуымен, қатаң ішкі тәртіппен және мүшелер арасында рөлдердің бөлінуімен сипатталады. Олар көбінесе есірткінің заңсыз айналымы, контрабанда, бопсалау, алаяқтық және басқа да қылмыстар сияқты әртүрлі салаларда жұмыс істейді. ОПГ-ның негізгі мақсаты пайда табу болып табылады және олардың қызметі экономикаға, қауіпсіздікке және құқықтық тәртіпке нұқсан келтіріп, қоғамға айтарлықтай зиян келтіреді.

Түйінді сөздер

ОПГ, иерархия, контрабанда.

Аннотация

Организованная преступная группа (ОПГ) — это устойчивая структура, объединяющая людей для систематического совершения противоправных действий с целью получения материальной или иной выгоды. Такие группы характеризуются наличием иерархии, строгой внутренней дисциплины и распределения ролей среди участников. Они часто действуют в разных сферах, включая нелегальный оборот наркотиков, контрабанда, вымогательство, мошенничество и другие виды преступлений. Основной целью ОПГ является извлечение прибыли, а их деятельность наносит значительный ущерб обществу, подрывая экономику, безопасность и правопорядок.

Ключевые слова

ОПГ, иерархия, контрабанда.

Annotation

An organized criminal group (organized criminal group) is a stable structure that unites people to systematically commit illegal actions in order to obtain material or other benefits. Such groups are characterized by a hierarchy, strict internal discipline and distribution of roles among the participants. They often operate in various fields, including illegal drug trafficking, smuggling, extortion, fraud and other types of crimes. The main purpose of organized criminal groups is to make profit, and their activities cause significant damage to society, undermining the economy, security and law and order.

Keywords

Organized crime, hierarchy, smuggling.

Ұйымдасқан қылмыс-бұл әртүрлі формалар мен көріністерді қамтитын кең ұғым: поликриминалға бағытталған ірі желілерден бастап, бір немесе бірнеше нақты қылмыстармен айналысатын шағын отбасылық кәсіпорындарға дейін. Ұйымдасқан қылмыс қандай негізгі бизнеске бағытталса да, атыс қаруы мұндай топтармен жиі байланысты және олардың қызметінде маңызды рөл атқарады. "Ұйымдасқан қылмыстық топ" дегеніміз — бұл белгілі бір уақыт аралығында әрекет ететін, үш немесе одан да көп адамнан тұратын құрылымдық топ, оның мүшелері бір немесе бірнеше ауыр қылмыстарды немесе құқық бұзушылықтарды жасау арқылы тікелей немесе жанама түрде қаржылық немесе басқа да материалдық пайда алуды көздейді.

Конвенция Жеке тұлғаларға емес, қылмыстық топтарға немесе ұйымдарға назар аударып отырып, ұйымдасқан қылмыстың көріністерінде жиі кездесетін ассоциативті элементті бірлесіп әрекет ететін адамдар тұрғысынан, сондай-ақ жеке қылмыстың шеңберінен шығатын кеңірек мақсатқа жету үшін жасалған қылмыстар тұрғысынан көрсетеді.

"Ұйымдасқан қылмыстық топқа қатысуды" криминализациялау осы тәсілге табиғи қосымша болып табылады және Ұлттық қылмыстық сот төрелігі жүйелеріне жеке қылмыстың нақты кінәлілерін ғана емес, сонымен қатар топтардың интеллектуалды және

материалдық көшбасшыларын қудалау үшін қажетті құралдарды ұсыну, сондай-ақ әйтпесе әртүрлі қылмыстық оқиғаларды кеңірек қылмыстық Оқиғалармен байланыстыру үшін негізгі мақсатқа қызмет етеді. жалпы мақсат.

Ұйымдасқан қылмыстық топ болып саналу үшін топ белгілі бір құрылымға немесе ішкі ұйымға ие болуы керек және ауыр қылмыстар жасауды мақсат етуі керек:

"Құрылымдық топ" дегеніміз, топты дереу қылмыс жасау үшін кездейсоқ түрде құруға болмайды, сонымен бірге оның мүшелері, оның мүшелігінің сабақтастығы немесе дамыған құрылымы үшін ресми түрде анықталған рөлдерді қажет етпейді

Ақырында, құрылымдық топқа қатысу бір немесе бірнеше ауыр қылмыс жасаудың қасақана элементімен толықтырылады. Конвенцияда ауыр деп саналатын қылмыстардың тізімі жоқ, керісінше ұлттық заңдарға бағынатын жалпы анықтама бар:

"Ауыр қылмыс" ұлттық заңнамаға сәйкес кемінде төрт жылға бас бостандығынан айыруға немесе одан да ауыр жазаға жазаланатын құқық бұзушылық болып табылатын мінез-құлықты" білдіреді.

Бұл соңғы айрықша элемент ерекше маңызға ие, өйткені ол осы анықтамалардан ауыр қылмыстарға жатпайтын қылмыстар жасай алатын қылмыстық топтарды (мысалы, Жастар бандалары) немесе мақсаты қаржылық немесе материалдық пайда болып табылмайтын топтарды алып тастауға мүмкіндік береді. Осылайша, теориялық тұрғыдан кейбір террористік немесе бүлікші топтар, егер олардың мақсаттары таза идеологиялық және материалдық емес болып қалса, бұл терминге енбейтін еді. Сол сияқты, атыс қаруымен байланысты қылмыстарға қатысатын топтар, егер бұл қылмыстар Конвенцияның ережелеріне сәйкес ұлттық заңмен ауыр қылмыс ретінде қарастырылмаса, ұйымдасқан қылмыстық топтардың анықтамасына кірмейді.

Бұл модуль атыс қаруы мен оның заңсыз айналымы арасындағы байланысқа, сондай-ақ ұйымдасқан қылмыстың, терроризмнің және бандалық қылмыстың нақты мысалдарына бағытталған. Ұйымдасқан қылмыс пен терроризмді тереңірек талдауды БҰҰ-ның ұйымдасқан қылмыс және терроризмге қарсы күрес жөніндегі оқу модульдерінің сериясынан табуға болады.

Ұйымдасқан қылмыстың түсінігі мен негізгі белгілері

Жүзеге асырылатын заңсыздықтың заңдылығын қамтамасыз ету ниеті қызметі. Жоғарыда аталған белгілер келесі белгілер үшін негіз болды болашақта дамыған әр түрлі ғалымдар ұсынған анықтамалар олар ұйымдасқан қылмыстық іс-әрекеттің әртүрлі формалары мен түрлерін қолдану арқылы дамытты.

Қазақстан Республикасында ұйымдасқан қылмыстық топ: қазіргі тенденциялар мен сын-тегеуріндер

Ұйымдасқан қылмыс кез келген елдің, оның ішінде Қазақстан Республикасының қоғамы мен экономикасының тұрақтылығына аса елеулі қатерлердің бірі болып табылады. Соңғы жылдары Қазақстанда ұйымдасқан қылмыстық топтар (ОПГ) жаңа жағдайлар мен сын-қатерлерге бейімделіп, елеулі өзгерістерге ұшырады, бұл оларға қарсы күресті ерекше өзекті етеді.

Қылмыстық қоғамдастықты немесе ұйымдасқан топты құру және оларға басшылық ету әрекеттері олардың қоғамдық қауіптілігінің жоғарылауына байланысты жеке құрамдарға бөлінеді. Бұл тек қылмыстық ұйым құру және оған басшылық жасау ғана емес, сонымен қатар қылмыстық әрекеттерді үйлестіру, тұрақты байланыстар орнату, қылмыстарды жоспарлау мен жүзеге асыру үшін жағдай жасау, қылмыстық ықпал ету аймақтары мен қылмыстық табыстарды жеке топтар арасында бөлу, сондай-ақ ұйымдастырушылар мен басшылардың жиналыстарына қатысу сияқты әрекеттер үшін де жауапкершілікті көздейді.

Осы әрекеттердің қайсысы тек орындаушы рөлінде, ал қайсысы ұйымдастырушылық сипатта екенін анықтау үшін қатысу институтының терминологиясын талдайық. Мұндай жіктеудің негізі ретінде қылмыс субъектісінің іс-

әрекет бағыты алынады. Егер іс-әрекет қылмыстық ұйымның бар болуы мен жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталса, онда Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің сәйкес бабына сәйкес адамды орындаушы ретінде жауапкершілікке тарту қажет. Ал егер әрекет нақты қылмысты (немесе олардың жиынтығын) ұйымдастыруға бағытталса, тіпті ол қылмыстық ұйымның ресурстарын пайдаланып орындалса да, онда ол ұйымдастырушылық сипатқа ие болып саналады.

Тарихи контекст

Қазақстанда ұйымдасқан қылмыстың бастауын Кеңес Одағы ыдырағаннан бастап байқауға болады. Экономикалық реформалар мен нарықтық экономикаға көшу жағдайында қылмыстық құрылымдарды қалыптастыру үшін жағдайлар туындады, олар заңсыз қызметтің әртүрлі түрлерімен айналыса бастады: есірткі трафигінен сыбайлас жемқорлық пен қаржылық алаяқтыққа дейін. Әлеуметтік шиеленіс күшейіп, экономикалық проблемалар тереңдеген сайын қылмыстық топтар экономиканың көптеген салаларына белсенді әсер ете бастады.

ОПГ құрылымы және қызмет түрлері

Қазақстанда ұйымдастырылған қылмыстық топтар әртүрлі құрылымға ие және оларды әртүрлі критерийлер бойынша жіктеуге болады:

Қызмет салалары бойынша: әдетте есірткі саудасына, бопсалауға, контрабандаға, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа байланысты сын-қатерлерге көп көңіл бөлінеді.

Ұйымдастырушылық формалар бойынша: бұл қатаң иерархиялық топтар да, еркін және шашыраңқы бірлестіктер де болуы мүмкін.

Этникалық негізде: кейбір ОПГ этникалық негізде қалыптасады, бұл олардың ықпалын кеңейту үшін мәдени және әлеуметтік байланыстарға сүйенуге мүмкіндік береді.

Қазіргі тенденциялар

Технологиялардың дамуымен және жаһанданумен Қазақстанда ұйымдасқан қылмыс жаңа формаларға ие болды. Маңызды тенденциялардың бірі-қаржылық операцияларды жүргізу және ақшаны жылыстату үшін жоғары технологияларды қолданумен байланысты киберқылмыстың өсуі. Сонымен қатар, Адам саудасы мен көші-қонға байланысты қылмыстардың көбеюі байқалады.

Құқық қорғау шаралары

Ұйымдасқан қылмыстан туындайтын қауіп-қатерлерге жауап ретінде Қазақстанның мемлекеттік құрылымдары ОПГ-ға бақылау мен оған қарсы күресті күшейту жөнінде шаралар қабылдауда. Бұл мыналарды қамтиды:

Заңнаманы қатаңдату: ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске бағытталған жаңа заңдар қабылдау.

Халықаралық ұйымдармен өзара іс-қимыл: халықаралық жобаларға қатысу, ақпарат алмасу және құқық қорғау саласындағы үздік тәжірибелерді меңгеру мақсатында басқа елдердің құқық қорғау органдарымен серіктестік орнату.

Мамандандырылған бөлімшелер құру: тек ұйымдасқан қылмысқа қарсы күреспен айналысатын топтар мен бөлімшелер құру.

Қиындықтар мен перспективалар

Қабылданған шараларға қарамастан, Қазақстан ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресте елеулі сын-қатерлерге тап болып отыр. Сыбайлас жемқорлық жоғары деңгейде, құқық қорғау органдарында ресурстардың жетіспеушілігі және тергеудің ескірген әдістері-осының бәрі ОПГ-мен тиімді күресуге кедергі келтіреді.

Елдегі ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестің перспективалық бағыттары ретінде мыналарды атап өтуге болады:

Алдын алу шараларын дамыту: қоғамды қылмыстың алдын алу бағдарламаларына тарту, халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру.

Заманауи технологияларды қолдану: қылмыстық әрекеттерді бақылау және талдау үшін сандық құралдарды қолдану.

Халықаралық ынтымақтастық; трансұлттық ұйымдасқан қылмыспен күресу үшін халықаралық ұйымдармен және құқық қорғау органдарымен байланыстарды тереңдету.

Пікір:

Ұйымдасқан топ-бұл оған қарсы күресте ерекше көзқарасты қажет ететін қылмыстық әрекеттің тұрақты түрі. Тұрақтылық пен жоспарлау мұндай топтарды қарапайым серіктестерге қарағанда қауіпті етеді. Ұйымдасқан топтармен күресу үшін Қазақстан заңнамасы Қылмыстық кодексте қатаң жауапкершілік шаралары мен арнайы ережелерді көздейді. Сот практикасы ұйымдасқан топтарға қатысты істердің негізгі аспектісі қатысушылардың тұрақтылығы мен іс-әрекетін жоспарлаудың дәлелі екенін көрсетеді.

Ұйымдасқан топ құқықтық тәртіпке елеулі қауіп төндіретін құрылым болып табылады, себебі оның қатысушылары өз әрекеттерін алдын ала жоспарлап, рөлдерді бөліп, келісілген түрде әрекет етеді. Мұндай құрылымдар жоғары деңгейдегі жауапкершілікті қажет етеді.

Қатысу ұғымы, оның түрлері, оған қатысты жауапкершілік және жаңа ҚР Қылмыстық кодексі бойынша қылмыстық қатысудың түрлі нысандарына байланысты жауапкершіліктің ерекшеліктері 27-31-баптарда қарастырылған. Сонымен бірге, ең қауіпті серіктестік нысандары ретінде ұйымдасқан топтар, қылмыстық ұйымдар, қылмыстық қоғамдастықтар, трансұлттық ұйымдасқан топтар және трансұлттық қылмыстық қоғамдастықтар аталады. Сонымен қатар, қатысудың жаңа нысандары ретінде банда және заңсыз әскерилендірілген құралымдар енгізілді.

Банда деп азаматтарға немесе ұйымдарға қарсы қару немесе қару ретінде қолданылуы мүмкін заттарды пайдалану немесе пайдалану қаупі бар шабуыл жасау мақсатында құрылған ұйымдасқан топ түсініледі (ҚР ҚК 3-бабының 7-тармағы). Ал заңсыз әскерилендірілген құралым деп дара басшылыққа бағынатын, әскери тәртіп пен қатаң ұйымшылдыққа ие, Қазақстан заңдарында рұқсат етілмеген ұйым (мысалы, бірлестік, жасақ немесе үш және одан көп адамнан тұратын өзге топ) түсініледі (ҚР ҚК 3-бабының 18-тармағы).

Қылмыстық қоғамдастық ұғымы қайтадан айқындалған, оған сәйкес бұл – бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылықты бірлесіп жасау мақсатында екі немесе одан көп қылмыстық ұйымның бірігуі, сондай-ақ осы ұйымдардың кез келгенінің қылмыстық құқық бұзушылықтарды дербес жасауы үшін жағдай жасау (ҚР ҚК 3-бабының 23-тармағы).

Қорытынды

Ұйымдасқан қылмыстық топ-бұл қоғамның құқықтық тәртібі мен қауіпсіздігіне қауіп төндіретін күрделі және қауіпті құбылыс. Мұндай құрылымдармен тиімді күрес қатаң құқықтық шараларды қолдануды ғана емес, сонымен қатар олардың пайда болуына ықпал ететін себептерді жоюды талап етеді. Мемлекет пен қоғамның күш-жігері олардың қызметінің алдын алуға және азайтуға, сондай-ақ азаматтардың қауіпсіз және тұрақты өмір сүруіне жағдай жасауға бағытталуы маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1:ҚР Конституциясы.
- 2: ҚР Қылмыстық кодексі.

Индекс 343.1

Кәмелетке толмағандарды қылмыс жасауға тарту

Сметулла Жандос Ернарұлы

Мемлекеттік құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы Курманалиева Нургуль Сайлаубековна.

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты заң факультетінің студенті
Тараз, Қазақстан

Маханов Руслан Азимханович Тараз қаласы Полиция басқармасы 1-полиция бөлімінің жергілікті полиция бөлімшесінің учаскелік инспекторы

Нарбеков Бағдат Маратұлы Тараз қаласы Полиция басқармасы, Аға Учаскелік полиция инспекторы, Полиция Майоры

Аннотация: Кәмелетке толмағандарды қылмыс жасауға тарту – қылмыстық жауапкершіліктің негізгі аспектілері, кәмелетке толмағандардың психологиялық ерекшеліктері мен құқықтық қорғалуы қарастырылады. Кәмелетке толмағандардың қылмысқа тартылуы көбінесе ересек тұлғалардың ықпалымен немесе олардың әлеуметтік әлсіздігі салдарынан орын алады. Зерттеу қылмыстың алдын алу және құқық қорғау органдарының рөлін күшейту қажеттілігін атап көрсетеді. Қоғамның жауапкершілігін арттырып, білім беру мен тәрбие жүйесін жетілдіру арқылы бұл мәселені шешуге болады.

Кілт сөздер: Кәмелетке толмағандар, қылмыс, қылмыстық жауапкершілік, әлеуметтік қауіп, алдын алу, құқық қорғау, тәрбиелеу, заң бұзушылық, кәмелетке толмағандардың құқығы, психологиялық ерекшеліктер.

Аннотация: привлечение к совершению преступления Несовершеннолетних – основные аспекты уголовной ответственности несовершеннолетних, рассматриваются особенности психологической и правовой защищенности. В результате преступления под влиянием взрослых или несовершеннолетних лиц могут привлекаться зачастую место их слабость. Исследование указывает на необходимость усиления роли профилактики преступности и правоохранительных органов. Повысить ответственность общества, этот вопрос можно решить путем совершенствования системы образования и воспитания.

Ключевые слова: Несовершеннолетние, преступление, уголовная ответственность, социальной опасности, профилактики, правоохранительных, воспитания и правонарушений несовершеннолетних, право, психологические особенности.

Abstract: Involvement of minors in committing crimes - the main aspects of criminal responsibility, psychological features of minors and legal protection are considered. Involvement of minors in crime often occurs due to the influence of adults or their social weakness. The study highlights the need to strengthen the role of law enforcement and crime prevention. This problem can be solved by increasing the responsibility of the society and improving the education and training system.

Key words: Juveniles, crime, criminal liability, social danger, prevention, law enforcement, education, violation of the law, rights of minors, psychological features.

Кәмелетке толмағандарды қылмыс жасауға тарту: өзекті мәселе

Кәмелетке толмағандарды қылмысқа тарту – бүгінгі қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл құбылыстың негізінде бала психикасының толық қалыптаспағандығы, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауы, отбасындағы тәрбие жетіспеушілігі және қоғамдағы теріс әсерлер жатыр.

Жасөспірімдер қылмысқа көбіне ересек адамдардың ықпалымен барады. Мұндай жағдайларда оларды пайдалану, қорқыту немесе материалдық пайдаға уәде беру сияқты әдістер қолданылады. Ересектер балалардың құқықтық сауаттылығының төмендігін пайдаланып, өз істерін жүзеге асыруға тырысады. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық әрекеттерге тартылуы олардың болашақ өміріне елеулі залал келтіреді, әлеуметтік бейімделу мүмкіндігін шектейді және қылмыс жасағаннан кейінгі жауапкершілік балалардың өміріне ауыр із қалдырады.

Мемлекет және қоғам тарапынан кәмелетке толмағандарды қылмысқа тарту фактілерін болдырмау үшін алдын алу шаралары жасалуда. Бұл шараларға балалар мен ата-аналарды құқықтық біліммен қамтамасыз ету, әлеуметтік көмек көрсету және тәрбиелік жұмысты күшейту кіреді. Сонымен қатар, құқық қорғау органдары мен білім беру мекемелерінің бірлескен жұмысы маңызды рөл атқарады.

Кәмелетке толмағандарды қылмысқа тарту мәселесі кешенді шешімді талап етеді және бұл бағыттағы жұмыс әрқашан қоғамның назарында болуы тиіс.

Кәмелетке толмағандарды қылмыс жасауға тарту: мәселенің себептері мен салдары

Кәмелетке толмағандарды қылмыс жасауға тарту – қазіргі қоғамдағы күрделі әрі қауіпті құбылыстардың бірі. Бұл мәселе тек құқықтық ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және психологиялық сипатқа ие. Жасөспірімдер өмірлік тәжірибесі аз, әлеуметтік тұрғыда осал болғандықтан, оларды қылмыс жасауға тарту оңай болады. Балалар мен жасөспірімдер көбіне өз ортасынан немесе ересек адамдардан теріс ықпал көреді, ал олардың бұл әрекеттері көптеген факторларға байланысты.

Мәселенің негізгі себептері

Біріншіден, кәмелетке толмағандар қылмысына әсер ететін маңызды фактор – отбасындағы жағдай. Әлеуметтік әл-ауқаты төмен отбасыларда, әсіресе ата-аналар арасында жанжалдар, тұрмыстық зорлық-зомбылық жиі кездесетін ортада өскен балалардың қылмыстық әрекеттерге бейімділігі жоғары. Мұндай ортада бала ата-анасының тарапынан жеткілікті қолдау мен қамқорлық көрмейді, бұл оның дамуына кері әсер етеді.

Екіншіден, жасөспірімдердің қылмысқа тартылуының тағы бір себебі – әлеуметтік теңсіздік пен экономикалық қиындықтар. Қаржылық жағдайы төмен отбасыларда балалар материалдық қажеттіліктерін өтеу мақсатында қылмыстық әрекеттерге баруы мүмкін. Олар ұрлық, тонау, есірткі тасымалдау сияқты құқық бұзушылықтарға қатыса отырып, қысқа мерзімді пайдаға ие болуға тырысады. Осындай жағдайларда ересектер балаларды заңсыз әрекеттерге тарту үшін оларды қорқыту немесе материалдық ынталандыру әдістерін қолданады.

Үшіншіден, кәмелетке толмағандар арасында қылмыстық әрекеттердің таралуына әлеуметтік желілер мен бұқаралық ақпарат құралдарының да әсері бар. Қоғамда интернет және әлеуметтік желілердің кеңінен таралуы балалар мен жасөспірімдерге теріс әсер етуі мүмкін. Қылмыстық топтар әлеуметтік желілер арқылы балаларға оңай қол жеткізе алады және оларды заңсыз әрекеттерге тартуға тырысады.

Мәселенің салдары

Кәмелетке толмағандарды қылмысқа тарту көптеген салдарға әкеледі. Біріншіден, бұл балалардың психикалық және эмоционалдық дамуына кері әсерін тигізеді. Қылмысқа қатысқан жасөспірімдер көп жағдайда кінәлілік сезімімен өмір сүреді, бұл олардың

болашақта өзін-өзі бағалауына, әлеуметтік ортаға бейімделуіне теріс әсер етеді. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандардың қылмысқа қатысуы олардың болашақ өмірлік мүмкіндіктерін шектейді: білім алуға, жұмыс табуға, қоғамға толыққанды мүше болуға қиындықтар туғызады.

Екіншіден, бұл мәселе қоғам үшін де үлкен қауіп тудырады. Қылмысқа тартылған жасөспірімдер болашақта да қылмыстық әрекеттерге бейім болуы мүмкін. Олар үшін заңды бұзу қалыпты жағдайға айналады, бұл қоғамдағы құқықтық тәртіп пен қауіпсіздікке нұқсан келтіреді.

Алдын алу және шешу жолдары

Кәмелетке толмағандарды қылмысқа тартудың алдын алу үшін кешенді шаралар қажет. Бұл шаралар баланың құқықтық сауаттылығын арттыру, әлеуметтік көмек көрсету, тәрбиелік жұмыстарды күшейту және отбасыларды қолдау сияқты бағыттарды қамтуы тиіс. Сонымен қатар, құқық қорғау органдары мен білім беру мекемелерінің бірлескен әрекеті маңызды рөл атқарады.

Мектептерде құқықтық білім беру курстарын енгізу, әлеуметтік қызметкерлердің жұмысын күшейту, ата-аналарға арналған семинарлар ұйымдастыру секілді алдын алу шаралары балаларды қылмысқа тартуды болдырмауға ықпал етуі мүмкін. Мемлекет тарапынан жасөспірімдерді құқықтық қорғауды күшейту, оларға әлеуметтік және психологиялық көмек көрсету шаралары да маңызды.

Қорытынды

Кәмелетке толмағандарды қылмыс жасауға тарту – күрделі әрі шешуді қажет ететін маңызды мәселе. Бұл құбылыс тек жасөспірімдердің ғана емес, бүкіл қоғамның қауіпсіздігі мен тұрақтылығына әсер етеді. Сондықтан мемлекет пен қоғам бірлесіп, бұл мәселенің алдын алу үшін кешенді шаралар қабылдауы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ресей Федерациясының 1996.06.13 N 63-ФЗ Қылмыстық кодексі (17.06.2019 ж. редакциясы) (өзгертулер мен толықтырулармен, кіріспе. 01.07.2019 жылдан бастап күшіне енеді) // Ресей Федерациясының заңнамалар жинағы. 17.06.1996. N 25, бап. 2954.

Индекс 342.56(574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТ ЖҮЙЕСІ

Нұрқожа Нурай Кенжеханқызы «Заң» факультетінің студенті, Мемлекеттік құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы Курманалиева Нургуль Сайлаубековна, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты, Қазақстан Республикасы, Тараз қ.
Жунисов Айдос Батырбекович, заң ғылымдарының магистрі, Тараз инновациялық көпсалалы колледжінің әдіскері, Қазақстан Республикасы, Тараз қ.
Тараз қ. ПБ 2-ПБ ЖПҚБ бастығы полиция майоры Сайлаубаев Төлеби Болатбекұлы

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасының сот жүйесі, сот реформалары, сот билігі, Жоғарғы Сот, судьялар тәуелсіздігі, сот жүйесінің құрылымы, цифрландыру, құқықтық мемлекет, Конституциялық заң, сот төрелігі.

Аннотация: Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы сот жүйесінің даму тарихы, оның құрылымы және реформалары қарастырылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде сот жүйесінде көптеген өзгерістер орын алып, сот билігі тәуелсіздігінің нығаюына және әділ сот төрелігінің қамтамасыз етілуіне бағытталған реформалар жүргізілді. Мақалада сот жүйесін цифрландыру, судьялардың мәртебесі мен тәуелсіздігі, сот реформаларының нәтижелері және қазіргі кездегі сот жүйесінің мәселелері мен даму перспективалары талқыланады. Қазақстанның сот жүйесі халықаралық стандарттарға сәйкес дамып, құқықтық мемлекет қалыптастырудағы маңызды рөл атқаруда.

Ключевые слова: судебная система Республики Казахстан, судебные реформы, судебная власть, Верховный суд, независимость судей, структура судебной системы, цифровизация, правовое государство, конституционное право, правосудие.

Аннотация: В данной статье рассматривается история развития судебной системы в Республике Казахстан, ее структура и реформы. В период после обретения независимости в судебной системе произошло много изменений, проведены реформы, направленные на укрепление независимости судебной власти и обеспечение справедливого правосудия. В статье обсуждаются оцифровка судебной системы, Статус и независимость судей, результаты судебных реформ, проблемы и перспективы развития судебной системы в настоящее время. Судебная система Казахстана развивается в соответствии с международными стандартами и играет важную роль в формировании правового государства.

Keywords: judicial system of the Republic of Kazakhstan, judicial reforms, judicial power, Supreme Court, independence of judges, structure of the judicial system, digitalization, rule of Law, Constitutional Law, Justice.

Annotation: this article discusses the history of the development of the judicial system in the Republic of Kazakhstan, its structure and reforms. In the post-independence period, many changes took place in the judicial system, reforms were carried out aimed at strengthening the independence of the judiciary and ensuring fair justice. The article discusses the digitalization of the judicial system, the status and independence of judges, the results of judicial reforms and the problems and prospects for the development of the modern judicial system. The judicial system of Kazakhstan is developing in accordance with international standards and plays an important role in the formation of a rule of law

Кіріспе

Қазақстан тәуелсіздік алған сәттен бастап құқықтық жүйені жетілдіруге және халықаралық стандарттарға сәйкес сот реформаларын жүргізуге ерекше көңіл бөлді. Сот билігі мемлекеттік биліктің негізгі тармағы ретінде халықтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етеді. Мақалада Қазақстандағы сот жүйесінің қалыптасу тарихы, оның қазіргі құрылымы және даму болашағы қарастырылады. Сонымен қатар, сот реформаларының қоғамға әсері мен олардың нәтижелері талданады.

1. Қазақстан Республикасының сот жүйесінің қалыптасуы және даму тарихы

Қазақстанның сот жүйесі кеңестік құқықтық мұрадан бастау алады. Алайда, 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін ел өзінің жеке сот жүйесін құруға кірісті. 1993 жылғы алғашқы Конституция сот жүйесінің негізін қалады, бірақ 1995 жылғы жаңа Конституция

сот билігінің тәуелсіздігін нығайтатын негізгі құжатқа айналды. Соттар мемлекеттік биліктің дербес тармағы ретінде заңдарды әділ қолдануды қамтамасыз ететін негізгі институтқа айналды.

1990-жылдары сот реформаларының басты мақсаты сот билігінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету болды. Бұл процестер халықаралық тәжірибеге негізделіп, соттардың дербес жұмыс істеуіне жол ашты.

2. Қазақстан Республикасындағы сот жүйесінің құрылымы

Қазақстанның сот жүйесі бірнеше деңгейлі құрылымнан тұрады және олардың әрқайсысы өзіне тиесілі өкілеттіктермен ерекшеленеді:

Жоғарғы Сот – еліміздегі ең жоғары сот органы. Ол сот істері бойынша соңғы шешім қабылдап, төменгі соттардың шешімдерін қайта қарау мүмкіндігін жояды.

Облыстық соттар – аймақтық деңгейде жұмыс істейтін соттар. Олар апелляциялық сот ретінде қызмет атқарып, кейбір маңызды істерді бірінші инстанция ретінде қарайды.

Аудандық және қалалық соттар – сот жүйесінің ең төменгі деңгейі, онда азаматтық және қылмыстық істердің басым бөлігі шешіледі.

Сот жүйесінің осы сатылары сот төрелігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Жоғарғы соттың шешімдері құқықтық мәселелердің түпкілікті шешімі болып табылады, ал облыстық және аудандық соттар істерді жан-жақты қарау үшін әртүрлі сатыларда жұмыс істейді.

3. Судьялардың мәртебесі және тәуелсіздігі

Қазақстан сот билігінің тәуелсіздігін қамтамасыз ететін бірнеше негізгі тетіктер бар. Судьялар тек Конституция мен заңдарға ғана бағынады, бұл олардың шешім қабылдау кезінде сыртқы ықпалдан қорғалуын қамтамасыз етеді. Судьяларды тағайындау процесі қатаң іріктеу арқылы жүзеге асырылады. Жоғарғы Сот судьяларын тағайындау Қазақстан Президентінің құзырында болғанымен, олардың жұмысы тәуелсіз және бейтарап түрде жүзеге асады.

Судьялар қызметіне араласу заңсыз болып табылады, және мұндай әрекеттерге қарсы қатаң шаралар қарастырылған. Сонымен қатар, судьялардың құқықтық және әлеуметтік кепілдіктері олардың шешім қабылдау кезінде ешқандай қысымға ұшырамауын қамтамасыз етеді. Судьялар кәсіби қызметін атқару үшін материалдық жағынан жақсы қамтамасыз етілген, бұл тәуелсіздіктің маңызды кепілі ретінде қарастырылады.

4. Сот реформаларының негізгі бағыттары

Қазақстандағы сот реформалары елдің құқықтық жүйесін жаңартуға бағытталған бірқатар маңызды өзгерістерді қамтиды. 2010 жылы «100 нақты қадам» Ұлт жоспары шеңберінде қабылданған реформалар сот жүйесін жетілдіруге ерекше серпін берді. Реформалардың негізгі мақсаты – сот процесін ашық әрі қолжетімді ету, судьялардың кәсіби деңгейін арттыру және азаматтардың сот төрелігіне деген сенімін күшейту.

Сонымен қатар, реформалардың аясында электронды сот жүйесі енгізіліп, сот істерін қашықтан басқару мүмкіндігі пайда болды. Бұл шаралар сот процесін жеңілдетіп, оны тиімді әрі заманауи талаптарға сай етіп жасады.

5. Сот жүйесін цифрландыру

Цифрландыру сот жүйесінде тиімділікті арттырудың негізгі құралдарының біріне айналды. Соңғы жылдары Қазақстанның сот жүйесінде электронды үдерістерді енгізу арқылы көптеген жетістіктерге қол жеткізілді. Атап айтқанда, «Сот кабинеті» атты ақпараттық жүйе іске қосылып, азаматтарға сот ісіне қатысу үшін онлайн қызметтер қолжетімді болды. Бұл жүйе арқылы талап арыздарды беру, сот істерінің барысын бақылау және сот шешімдерін онлайн түрде қарау мүмкіндігі туды.

Сонымен қатар, сот процестерінің онлайн режимде өтуі азаматтардың сотқа жүгіну мүмкіндігін арттырып, сот жүйесінің ашықтығын қамтамасыз етті. Сот процестерінің ашық болуы халықтың сот төрелігіне деген сенімін күшейтеді.

6. Сот жүйесінің мәселелері және болашақтағы даму перспективалары

Сот жүйесінің реформалары нәтижесінде айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілгенімен, кейбір проблемалар әлі де шешімін тапқан жоқ. Сот процестерінің ұзаққа созылуы, кейбір істер бойынша судьялардың әділ шешім қабылдамауы сияқты мәселелер қоғам тарапынан сынға алынуда. Бұл проблемаларды шешу үшін судьяларды даярлау жүйесін жетілдіру, құқықтық білім беру және судьялардың кәсібилігін арттыру маңызды болып табылады.

Алдағы уақытта сот жүйесін одан әрі жетілдіру үшін жаңа технологиялар мен әдістерді енгізу қажет. Сот төрелігіне деген сенімді арттыру мақсатында сот процесін барынша ашық, қолжетімді және әділ етуге бағытталған шаралар жалғаса береді.

Қорытынды

Қазақстанның сот жүйесі тәуелсіздік жылдарында түбегейлі өзгерістерге ұшырап, халықаралық талаптарға сай құрылымға ие болды. Реформалар нәтижесінде сот төрелігінің ашықтығы мен тиімділігі артып, халықтың сот билігіне деген сенімі нығайды. Болашақта сот жүйесін одан әрі дамыту үшін реформаларды жалғастыру және цифрлық технологияларды тиімді пайдалану қажет. Қазақстанның сот жүйесі құқықтық мемлекет қалыптастыру жолында маңызды рөл атқарып, елдегі заң үстемдігін қамтамасыз етуге бағытталған жұмысын жалғастырады. Басқаша айтқанда, Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі тәуелсіздік жылдарында айтарлықтай өзгерістерден өтті. Жүргізілген реформалар сот билігінің тәуелсіздігін нығайтып, оның тиімділігін арттыруға бағытталды. Бүгінгі таңда Қазақстанның сот жүйесі халықаралық талаптарға сай, ашық және қолжетімді құрылымға ие болды. Дегенмен, сот жүйесінің алдында тұрған мәселелерді шешу үшін одан әрі реформалау және сот төрелігінің әділдігі мен тиімділігін арттыру бағытындағы жұмыстарды жалғастыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жыл.
2. "Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы" Конституциялық заң, 2000 жыл.
3. ҚР Жоғарғы Сотының ресми сайты – [www.sud.gov.kz](<http://www.sud.gov.kz>)
4. Сапарғалиев, Ғ. "Құқық негіздері", Алматы: Жеті Жарғы, 2010.
5. "100 нақты қадам" Ұлт жоспары – Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты.
6. Мұқашев, Н. "Құқықтық мемлекет және сот билігі", Астана: Заңгер, 2015.

ӘОЖ: 28-74:340

ҚАЗАҚ МІНДЕТТЕМЕ ҚАТЫНАСТАРЫНА ШАРИАТТЫҢ ӘСЕРІ

**«Мемлекеттік-құқықтық пәндер» кафедрасы
з.ғ.к., Иманбаев Қуат Сарыбайұлы
Заң факультетінің студенті
Рахымбай Мөлдір Қаиратқызы**

**Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты
Жунисов Айдос Батырбекович, заң ғылымдарының магистрі, Тараз
инновациялық көпсалалы колледжінің әдіскері.**

**Маханов Руслан Азимханович Тараз қаласы Полиция басқармасы 1-полиция
бөлімінің жергілікті полиция бөлімшесінің учаскелік инспекторы**

Түйіндеме

Бұл мақалада қазақ міндеттеме қатынастарына шариаттың әсері яғни барлық мұсылмандар орындалуы міндетті исламда көрсетілген адамгершілік, ізгілік ережелері туралы баяндалады

АННОТАЦИЯ

В данной статье описывается влияние шариата на казахские обязательства, т.е. правила морали и добродетели, которым должны следовать все мусульмане в исламе.

SUMMARY

This article describes the impact of Sharia on Kazakh obligations, i.e. rules of morality and virtue that all Muslims in Islam must follow.

Түйін сөздер: міндеттеме, шариат, ислам, дәстүр.

Қазақстанның тәуелсіздік алғанынан бастап-ақ ұлттық идеология мәселелері қалыптасу және даму үстінде. «Еліміздің экономикалық және саяси дамуындағы түбегейлі жаңа кезең, Қазақстанды одан әрі жаңарту мен демократияландыру үрдісінде Қазақстандық идеология негізінен – мемлекеттілікті нығайтуға, Қазақстанды осы заманғы демократиялық және құқықтық мемлекет ретінде дамытуға; еліміздегі және өңірдегі бекем тұрақтылықты нығайтуға; өңірлік және халықаралық ынтымақтастықты дамытуға; жаһандану талаптарына сәйкес экономиканы серпінді дамытуға және шикізаттық емес секторларды ілгерілетуге баса ден қоя отырып, жаңа технологияларды дамытуға; білім беруді, кәсіптік даярлық пен әлеуметтік саланы ХХІ ғасырдың деңгейіне көтеруге; азаматтық қоғамды дәйекті дамыта беруге, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге; қазақ халқының моральдық және рухани құндылықтарын одан әрі дамыта беруге; діни негіздегі жатсынбаушылық мен конфессияаралық келісімді қамтамасыз етуге бағытталады» [1], - деп атап көрсетті.

Қазақ қоғамы өзіне тән әлеуметтік-құқықтық қатынастарды қалыптастырды. Қазақ әдет құқығына шариаттың ықпалы анық болды. Шариат – барлық мұсылмандар орындалуы міндетті исламда көрсетілген адамгершілік, ізгілік ережелері, нормалары болып табылады. Қазақ әдет-ғұрып және шариат заңдарын танып-білу және оны бүгінгі күн талабына сай пайдалану тәуелсіздігімізді баянды етіп, мемлекет тұтастығын күшейтуге ықпалын тигізеді. Сонымен қатар, қалыпты қазақ қоғамындағы міндеттемелік қатынастарды реттеген әдет – ғұрып құқықтық нормалар ғажап еді, себебі олар бір жағынан өзінің ішкі байланысы бойынша біртекті болса, екінші жағынан, басқа нормалармен сыртқы байланыста болып, қоғамдық қатынастардың басқа да аяларында қолданылуы әбден мүмкін еді (мыс. Қылмыстық не отбасылық). Осыған орай қазақ қоғамында шарттық қатынастарды реттеген құқықтық нормалардың ерекшеліктерін – олардың әмбебаптылығын бөліп қараған жөн болар.

Ислам құқығы нормаларының дәстүрлі қазақ қоғамындағы міндеттеме қатынастарына әсерін, іске асыру ерекшеліктерін, құрылымын және оның ұлттық-құқықтық жүйеміздің дамуына қосар үлестерін айқындап, ғылыми бағасын беруіміз қажет. Рухани-мәдени өркендеуімізде халықтың тұтастай ойлау жүйесінің жаңғыртуының алатын орны ерекше. Өз алдына айқын мақсат, мұраттар қойып, сол айқындалған мұраттар мен мақсаттарға жетудің басты негізі – имандылық пен әділеттілік.

Ислам міндеттеме құқығы көшпелілер қоғамындағы рухани өмірдің маңызды факторы болып, өзіндік қасиеттері мен мән-мазмұнға ие болып, механизмдері жетілген институттарынан анық көрініс тапты.

Қазақ қоғамының сан жылдық өткен тарихында ел бірлігін сақтауға, ынтымақтастығын арттыруға әрі адами қасиеттерді сақтауға шариат нормалары мұрындық болып, қоғам ішіндегі қатынастарды бірқалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етіп, реттеп отырған.

Ислам міндеттеме құқығы өзінің бастауын бірнеше ғасырлардан бері алады. Қазақстанда ислам міндеттеме құқығының зерттелуі де ерте ортағасырларда арналанып, қалыптаса бастады. Оның ішінде шариат нормаларын жалпы ислам мәселелері ортағасырлық ойшылдар әл-Фараби, Ж. Баласағұн, М. Қашқари, А. Ясауи және т.б. еңбектерінде қозғалды. Кейінгі кезеңде қазақ ағартушылары мен алаш қайраткерлері де ислам құқығының көптеген қырлары туралы өз пайымдауларын білдірді.

Қазақ әдет-ғұрып құқығы жүйесіндегі келісім – шарт институты, оның басты құрамдас нормативті бөліктері – отбасы саласындағы, өзара көмек қатынастарындағы, міндеткерлік жауапкершілік аумағындағы, мұрагерлік төңірегіндегі келісім-шарттар және соларға байланысты орын алған билік шешімдер жүйесі, келісім-шарттардың орындалу ерекшеліктері қарастырылған.

Ислам міндеттеме құқығын жақсы түсіну үшін исламдық діни құқықтық жүйе - шариатты білу қажет. Өйткені, ислам діні десек – шариат, шариат – десек ислам діні көз алдымызға елестейді.

Шариат заңы ұзақ кезеңдерді бастан өткеріп, ислам пайда болып, әлемге таралғаннан кейін ІХ-Х ғасырларда жүйеленді. VIII ғасырдың басынан суннийлік 4 мектептің заңгер ғылымдары Әбу Ханифа, Мәлік Анас, Аш – Шафий, Ахмед ибн Ханбал және оның шәкірттері тарапынан бірнеше ғасыр бойы шариат жүйеге келтірілді.

Шариат – араб тілінде «тура жол», «хақ жол», «билік заңы», «нұсқау» деген мағынаны білдіреді. Шариат – мұсылмандардың иманын айқындап, адамгершілік мұраттары мен діни ожданымның қалыптастыратын, сондай-ақ олардың мінез-құлқын реттеуші нақтылы өлшемдер бастауы болып табылатын, бәрінен бұрын Құран мен Сунналар арқылы пысықталған нұсқаулар жиынтығы [2, 149 б]. Сонымен, шариат ілімі – мұсылмандардың діни және күнделікті қоғамдық, азаматтық қарым-қатынастарын реттеп отыратын заңдар жиынтығы. Шариат екіге: кәләм ілімі және фикһ іліміне бөлінеді. Кәләм ілімі ислам діні негіздерін зерттей отырып, мұсылмандарға оның дұрыс жолын түсіндіреді. Ал фикһ құқықтану, яғни адамаралық қоғамдық қатынастарды реттейтін заң-қағидаларды өз ішіне алып, өз міндетін бұзушыларды жазалау жолдарын көрсетіледі.

Мұсылман идеологиясында шариат ұғымының Алла белгілеп, Мұхаммед алейһис салам арқылы адамдарға таратқан, сондықтан орындалуға міндетті өлшемдер мен нұсқаулардың жиынтығы ретіндегі жалпылама терминдік анықтамасы орныққан. Осыдан келіп Құран мен Пайғамбар суннасы шариаттың бастауы болып табылады деген қорытынды шығады.

Құран мен суннада дінге сенушілердің діни міндеттерді орындау, яғни ғибадат ету (әл-ибадат) тәртібін реттейтін ғұрыптық өлшемдер бар. Алайда, оларда мұсылмандардың өзара қарым-қатынастарын айқындайтын (әл-муамалат) нақтылы және анық ережелер сирек. Мұның өзі былайша түсіндіріледі: болашақта кездесетін нақтылы өмірлік жағдайларды есепке алу мүмкін емес. Осыған орай олар Құран мен суннада егжей-тегжей

қарастырылмайды. Сондықтан да белгілі бір мәселелер төңірегінде шариатта негізінен көп мәнді нұсқаулар, сондай-ақ жалпы бағдарламалар мен қағидаттар беріледі.

Шариаттың екінші бөлігі негізінен «илму фикһ», яғни азаматтық құқықтануға арналған. Мұсылмандық құқық кең шеңберде осы өмір мен арғы дүниеге қатысты мәселелерді қамтыса, фикһ адам құқықтарын, адам мен қоғам, адам мен мемлекет және халықаралық қатынастарға қатысты қағида-ережелерді өз ішіне алады.

Фикһ үш кітаптан: Ақудат, Айқаат және Ахкамнан тұрады.

Ақудатта міндеттеме, келісім-шарт және оның талаптары сөз етілсе, Айқаат кітабында азаматтық іс-әрекеттерге қатысты бір жақты мәміле, келісім-шарттарды талдайды. Ал, Ахкам кітабында сот процесінен бастап, қазылардың міндеттері, қылмыстық істер, куәлік ету, мұра мен мұрагерлік мәселелерін сараптайды.

Шариат кез келген даулы істі сала-салаға бөлмей, біргелікте қарастырады. «Мусульманское законоведение входит во все подробности гражданской жизни последователей ислама, как общественный, так и частной...»

По сему самому все действия мусульман, занятия, ремесла, обязательства, даже выражения в иных случаях подлежат суждению шариатских судов.

Мұсылманның іс-әрекетін шариат адал-арамға, тыйым салынған, қолдамайтын, рұқсат етілген міндеттемені, дұрыс, заңсыз, пасық деп бөліп, орындауға жататындарын парыз, суннет, сауап дейді. Ал, құқықтарды Алла құқығы (табиғи құқық), адамдар тарапынан қабылдаған құқықтар (позитивтік) деп бөледі. Рұқсат етілмейтін іс-әрекеттерді харам (арам), мәкрух деп екіге бөледі. Харам іс-әрекеттерге қан төгу, жазықсыз ұрып-соғу, мергіктіру, зинақорлық, маскүнемдік, діннен безу, опасыздық, өтірік-өсек; ал затына нәжіс, арақ-шарап, азарттық ойындар жатқызылады. Тіпті, адам баласына зияны тиетін іс-әрекеттердің бәрі де арамға алып барады. Мұны істеушілер күнәға батып, кінәлі саналады.

Кәмелетке келгендердің бәрі мұндай іс-әрекеттері үшін жауапта болады.

Фикһ – түсінік, білім, ғылым, кейіннен құқықтану мағынасын иеленіп, мұсылмандардың азаматтық тұрмыс-тіршілігіне қатысты қағида-ережелерден тұрып, түрлі дау-дамайларды, талас-тартыстарды, қылмыстық іс-әрекеттерді шешеді.

Фикһ ілімі негізінен төрт бөліктен құралады:

1. Ғибадат – сенім, дін жайлы практикалық ілім. Олар: намаздың тысқы жол-жоралары, ораза, діни мерекелер, қажылық жасау шарттары, ислам дұшпандарына қарсы тұру.

2. Ақудат – азаматтық істерге қатысты қағида-ережелерді, міндеттеме құқығын және міндеттемелердің түрлері мен шарттарын, т. б. қамтиды.

3. Айқаат – азаматтық істерге қатысты қағида-ережелердің ішіндегі істер мен келісімдерді екі жақтың емес, бір жақтың келісімімен шешілетін іс-әрекеттерді қамтиды.

4. Ахкам – азаматтық тұрмыс-тіршілікте бүкіл мұсылман әлеміне қатысты әрі оны орындауды талап ететін қағида-ережелер. Атап айтқанда: ас-тағам, аң аулаудан бастап оны адал ішіп-жеулерден бастап, куәлік беру, қылмыстық заңдар, оған берілетін жазалар, құн-айыптар, т.б.

Шариат бойынша міндеттеме құқығын екіге бөледі. Бірі Алла міндеттеген құқықтар, екіншісі өмір сүру барысындағы міндеттеме құқықтары. [5]

Алла міндеттеме құқықтарына: Алланы бір деп білу, бес уақыт намаз оқу, ораза ұстау, қажылық және зекет беру. Алайда мемлекет, қоғам тарапынан пайда болған міндеттеме құқықтарында да, Алла ол міндеттемелерді адал, толық орындауды міндеттейді.

Ислам азаматтық құқық жүйесі бойынша міндеттеме құқығы былайша түсіндіріледі: міндеттемеге сәйкес бір адам екінші бірінің пайдасына жұмыс орндау, ақша төлеу, мүлік беру т.б. азаматтық құқықтық қатынасты айтады. Міндеттеме екі жақты құқықтық қатынасқа жатады. Міндеттеменің субъектілері борышқормен несие беруші. Бұлар міндеттемеде көрсетілгенді толық атқарады. Міндеттеменің мазмұнын шариат бойынша оған қатысушылардың субъективтік құқықтары мен міндеттері құрайды. Міндеттеменің

пайда болу негізінде нақты құқыққа қайшы әрекеттер жатады. Бұған біреудің мүлкін қаса қана немесе абайсызда залал келтіру арқылы өзгенің заңмен қорғалатын мүддесін бұзуды мысал етуге болады. Міндеттемеден туындайтын дау-дамайлардың шығуы, оған қолдану нысандары мен тәсілдері әр-алуан.

Дінге бас иіп, жалпы адамзат баласы тарапынан мойындалған мінез-құлық пен тәртіптілікті сақтауға арналған кодекстер жиынтығы екенін көреміз. Заң-қағидалар жеке адамнан бастап, қоғамдық өмірдің барлық салаларын қамти отырып, олардың арасында туындайтын қарым-қатынастарды әділдікпен, заңдылықпен реттейтініне, қоғамдық тәртіпті сақтауға арналғанына куә боламыз. Олар жеке адамның өміріне, өмір сүруіне, жеке меншігіне, ар-ожданына өзгелердің қол сұқпауына, әдептілік пен моральдық биік дәрежеде болуына, қоғам мен мемлекет мүддесіне шынайы қызмет етуге арналған.

Қазақ қоғамындағы құқықтық жүйенің дамуы өзіндік ерекшеліктерге негізделі , өрбіген болатын. Қазақ әдет құқығы мен қазіргі кезеңдегі құқық теориясында қалыптасқан ұғым-түсініктерде нормалар жүйесінен кейде, асып та жататын кездері болған. Былайша айтқанда, қазақ әдет құқығы өзінің аясы, көлемі бойынша ауқымды қатынастардан, элементтерден тұрды. Қазақ әдет құқығы жүйесіндегі нормалар мен институттарды зерттеу ісінде біз мәселенің осы қырына көңіл бөліп отыруымыз қажет. Қазақ құқығында келісім-шарт қатынастарынан туындайтын міндеттеме аясы кең, көлемді мәселелерді қамтитын, масштабтық құбылыс болып табылады. Міндеттеме қатынастары, өзінің дамуы мен қалыптасуы жағынан ерекшеленеді. Оның басты ерекшеліктерінің қатарына, дәстүрлі қазақ құқығындағы міндеттеме қатынастарының қазіргі азаматтық құқық саласында қалыптасқан ұғым-түсініктерге негізделмейтіндігінде. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы міндеттеме қатынастары ежелгі дәуірлерден бастап, құқықтық нормативтік кейіпке ие бола бастады. Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі дала өмірінде, сонда өмір сүрген мемлекеттердің жарғыларында бекіп отырған болатын. Міндеттеме қатынастарының қазіргі негізде қалыптасқан сатып-алу, сату, айырбас, жалға беру т.б. барлығы қазақ даласына Ресей империясының келуімен қарқынды дами бастады.

Қазіргі кезеңдегі азаматтық құқық теориясында міндеттеме қатынастары көп жағдайда азаматтық айналысқа негізделген мәселелерге бағытталған болып табылады.

Міндеттеме орындау дегенді білдіреді. Міндеттемені тиісті дәрежеде орындау, оны сипаттайтын талаптар мен шарттар Шариат заңында нақты көрсетілген. Міндеттемеде көрсетілген шарттардың бәрі орындалмаса міндеттемені тиісті дәрежеде орындалған деуге болмайды. Міндеттемені орындау тәсілі Шариат заңымен немесе екі тараптың жасасқан келісім-шарттарымен айқындалады.

Міндеттеме орындалатын жер борыштық заттарды тапсыратын, жұмысты атқаратын орын. Мысалы үйді жөндеу, үй тұрған жерге ғана жүзеге асады. Шариат міндеттеме құқығы нормаларын сақтайтын қатысушылар көп ретте міндеттемені ерікті түрде орындайды.

Міндеттемені қамтамассыз ету оны орындатуға бағытталған арнайы шаралар болып табылады. Шараның әдістері: айып төлету, кепіл, борышқордың мүлкін алып қалу т.б. әдістер жатады.

Ешбір қоғам, оның экономикалық даму деңгейіне қарамастан тауар айырбастау, материалдық өнімді иемдену аясындағы қатынастарсыз және оларды реттеу әдістерінсіз өмір сүре алмайды. Қауым мүшелері арасында жасалып жатқан келісімдер оның тұрмысының әртүрлі тараптарына қатысты болып, жоғары руханият қағидасына негізделді. Билердің міндеттемені бұзуға байланысты даулар бойынша шығарған шешімдері әдет – ғұрып құқықтық және шариат нормалар негізінде жасалып, аса даналықпен, әділеттілікпен ерекшеленді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – Алматы. - 2002. – 96 б.
- 2 Сейтахметова Н.Л. Философия человека в мусульманской культуре средневековая: Автореф. дис. д-ра философ. наук. – Алматы. – 2001. – 52 с.
- 3 Торнау Н. Особенности мусульманского права. – Дрезден. - 1880. – 185 с.
- 4 Өсерұлы Н. Шариат. – Алматы: Қайнар, 1996. – 352 б.

ЖАҒАНДЫҚ ДЕЙГЕЙДЕГІ ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫҚ ТОППЕН КҮРЕС

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты
«Заң» факультетінің 3 курс студенті Жолдыбай Азат Қалыбайұлы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты
Ғылыми жетекшілері : заң ғылымдарының магистрі Кайпулдаева Асель
Калыбековна., Жунисов Айдос Батырбекович, заң ғылымдарының магистрі ,Тараз
инновациялық көпсалалы колледжінің әдіскері, Қазақстан Республикасы, Тараз қ.
Жамбыл облысы Полиция Департаменті Экстремизмге қарсы іс қимыл
басқармасының аға жедел уәкілі полиция майора Қ.Е.Несіпбек
Қонысбаев Мадияр Таңатұлы
Жамбыл облысы полиция департаменті Жедел криминалистикалық
басқармасының полиция подполковнигі

Аңдатпа

Бұл мақалада ұйымдасқан қылмыстың табыс әкелетін қызметінің халықтың денсаулығына әсері қарастырылады. Бұл жезөкшелікті ұйымдастыру және есірткі жеткізу сияқты дәстүрлі қылмыстық әрекеттерден бастап, адам саудасы сияқты жаңа түрлерге дейін, мысалы, Жас ересектер мен балалардың секс-жұмыскерлер ретіндегі халықаралық саудасынан бастап, алдау, мәжбүрлеу немесе отбасынан сатып алу арқылы, мигранттардың контрабандасына, мәжбүрлі еңбекке және адам тіндерін ұрлауға дейін трансплантациялау, сондай-ақ жалған дәрі-дәрмектерді, тамақ пен сусындарды, темекіні және басқа да контрафактілік өнімдерді сату үшін. Ол жаһандандудың нашар реттелетін және кедей аймақтардан жеткізілім тізбегін-олардың қашықтағы нарықтарына, көбінесе дәстүрлі аумақтарында өзара тиімділік пен пайданы ұлғайту үшін Біріккен ұйымдасқан қылмыскерлердің шашыраңқы топтары арқылы біріктіруге әсерін қарастырады. бірлескен қылмыскерлердің өндірістік, тарату және бөлшек сауда функциялары арасындағы дәстүрлі және жаңадан құрылған байланыстар әр түрлі мәдениеттерден алынған желілер. Мақалада қылмыскерлер мен мемлекеттік құрылымдар арасындағы өзара іс-қимыл талқыланады, бұл заңсыз және әлеуметтік жағымсыз әрекеттерді сыбайлас жемқорлық пен реттеу тетіктерін бұзу арқылы үлкен көлемде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мақалада ұйымдасқан қылмыспен күресудің дәстүрлі тәсілдері көбінесе қоғамдық денсаулыққа зиянды әсер етеді және идеологияға емес, нәтижеге бағытталған ғылыми негізделген тәсілге шақырады.

Түйінді сөздер

мигрант, трансплантация, трансұлттық, лоббистік, контрафактілік.

Аннотация

В этой статье рассматривается влияние на здоровье населения приносящей доход деятельности организованной преступности. Она варьируется от традиционных видов преступной деятельности, таких как организация проституции и поставка наркотиков, до более новых видов, таких как торговля людьми в различных формах: от международной торговли молодыми людьми и детьми в качестве секс-работников путём обмана, принуждения или покупки у семьи, до контрабанды мигрантов, принудительного труда и кражи человеческих тканей для трансплантации, а также продажи поддельных лекарств, продуктов питания и напитков, сигарет и других контрафактных товаров. В нём рассматривается влияние глобализации на интеграцию цепочек поставок из плохо регулируемых и бедных регионов-источников на их удалённые рынки, часто через разрозненные группы организованных преступников, которые объединились на своих традиционных территориях для взаимной выгоды и увеличения прибыли, используя как традиционные, так и недавно созданные связи между производственными, распределительными и розничными функциями сотрудничающих преступных сетей из разных культур. В статье обсуждается взаимодействие между преступниками и государственными структурами, которое позволяет незаконной и социально нежелательной деятельности осуществляться в огромных масштабах за счёт коррупции и подрыва механизмов регулирования. В статье утверждается, что традиционные подходы к борьбе с организованной преступностью часто имеют пагубные последствия для общественного здравоохранения, и содержится призыв к научно обоснованному подходу, ориентированному на результаты, а не на идеологию.

Ключевые слова

мигрант, трансплантат, транснациональный, лоббистский, контрафактный.

Annotation

This paper considers the public health impacts of the income-generating activities of organised crime. These range from the traditional vice activities of running prostitution and supplying narcotics, to the newer growth areas of human trafficking in its various forms, from international supply of young people and children as sex workers through deceit, coercion or purchase from family, through to smuggling of migrants, forced labour and the theft of human tissues for transplant, and the sale of fake medications, foodstuffs and beverages, cigarettes and other counterfeit manufactures. It looks at the effect of globalisation on integrating supply chains from poorly-regulated and impoverished source regions through to their distant markets, often via disparate groups of organised criminals who have linked across their traditional territories for mutual benefit and enhanced profit, with both traditional and newly-created linkages between production, distribution and retail functions of cooperating criminal networks from different cultures. It discusses the interactions between criminals and the structures of the state which enable illegal and socially undesirable activities to proceed on a massive scale through corruption and subversion of regulatory mechanisms. It argues that conventional approaches to

tackling organised crime often have deleterious consequences for public health, and calls for an evidence-based approach with a focus on outcomes rather than ideology.

Keywords

migrant, transplant, transnational, lobbying, counterfeiting.

Соңғы он жылдықтарда Денсаулық детерминанттарының тұжырымдамасы айтарлықтай кеңейіп, темекі шегу немесе семіздік сияқты денсаулықтың нашарлау себептерінен "себептердің себептеріне" көшті [1]. ееп қазір "барлық стратегиялардағы Денсаулық" деп аталатын басқа секторлардағы саясаттың денсаулыққа әсерін мойындаумен бірге жүреді. [2] және денсаулыққа әсерін бағалау кезінде қолданылады [3]. Бұл өзгерістер көлік, экологиялық және ауылшаруашылық саясаты сияқты негізгі детерминанттардың денсаулыққа әсері туралы әдебиеттердің көбеюіне әкелді. Бұл кеңірек көзқарас болжайды қылмыстық ұйымдардың табыс табуына қатысты мемлекеттік саясаттың бір маңызды саласына тым аз көңіл бөлді. Қандай назар аударылды екен raid зардап шеккендердің азаптарын жеңілдетуге әділетті түрде жүгінді, бірақ ол ұйымдасқан қылмыс және ол тудыратын аурулардың ауыртпалығы сияқты құбылыспен күресте әлі алға жылжымады.

Сонымен қатар, денсаулық сақтау саласындағы мамандар қауымдастығы қатысқан жерлерде, мысалы, адам саудасының құрбандарымен немесе темекі контрабандасының салдарымен айналысатындар сияқты, бір-бірінен оқшауланған жұмыс істейтін шашыраңқы топтар болды, бірақ бұл шашыраңқы болып көрінетін әрекеттердің көпшілігінің бақыланатындығына назар аудармайды сол адамдар. Біз ұйымдасқан қылмыс алдын алуға болатын ауруларға әсер ететін бағаланбаған фактор болып табылады және денсаулық сақтау мамандарының назарын аударуға лайық деп санаймыз.

Ұйымдасқан қылмыс дегеніміз не?

1994 жылы ұйымдасқан қылмыс келесідей сипатталды: "қылмыс жасауға арналған топтық ұйым; көшбасшыларға топты басқаруға мүмкіндік беретін иерархиялық байланыстар немесе жеке қатынастар: пайда табу немесе аумақтарды немесе нарықтарды бақылау үшін пайдаланылатын зорлық-зомбылық, қорқыту және сыбайлас жемқорлық; қылмыстық қызметті қаржыландыру үшін де, заңды экономикаға ену үшін де заңсыз кірістерді жылыстату; кез келген жаңа салаларда кеңейту мүмкіндігі басқа ұйымдасқан трансұлттық қылмыстық топтармен ынтымақтастық". [4]

Ол барған сайын жаһандық сипатқа ие болуда. Мысалы, Италия мен АҚШ-тағы мафия топтары арасындағы байланыстар ондаған жылдар бойы болғанымен, жаңа және жылдам байланыс құралдары халықаралық желілердің дамуына ықпал етті. Олардың кейбіреулері Мозамбик, Португалия, Бразилия, Пәкістан, Дубай және Оңтүстік Африкадағы қылмыстық топтарды байланыстыратын есірткі және адам саудасы желісі сияқты ортақ тілдік немесе мәдени байланыстарға негізделген [5]. Басқалары Оңтүстік Африка, Нигерия, Пәкістан және Ресей арасындағы қару-жарақ, есірткі және адам саудасымен айналысатындар немесе орыс мафиясын колумбиялық кокаин картельдерімен байланыстыратындар немесе жапондық якузамен Солтүстік Американың қылмыстық топтары сияқты әлдеқайда аз топтарды біріктіреді. Сауда заттары жеткізу тізбегі бойынша

бір топтан екінші топқа ауыса алады; мысалы, Италиядағы героин дәстүрлі түрде Ауғанстанда өндірілген, түріктер тасымалдаған, албандар таратқан және итальяндықтар сатқан [6].

Ұйымдасқан қылмыс пайда болған жерде пайда табу мүмкіндіктерін пайдаланады. Тауарлар мен капитал еркін қозғалатын қаржы нарықтарының жаһандануы контрафактілік тауарлардың контрабандасына (ішінара жаһандық брендтердің құрылуына байланысты), интернеттегі алаяқтыққа және ақшаны жылыстатуға ықпал етті. Екінші жағынан, ұйымдасқан қылмыс адамдардың ұлттық шекаралар арқылы еркін қозғалуына кедергілерді және есірткіні медициналық емес қолдануға тыйым салатын заңдарды қолданады: сәйкесінше, ол мигранттар мен психоактивті заттардың контрабандасынан үлкен пайда табады. Брикелер мен Фаварель кейбір елдерде алыпсатарлар алып жатқан олқылықтарды жасау ретінде реттеуді және "мемлекетті қысқартуды" анықтады [7]. Саясат 1980 жылдардың аяғында Еуропадағы үлкен өзгерістер бұрынғы құқық қорғау органдарының қызметкерлері жиі қатысатын қылмыстық желілердің өсуіне ықпал етті [8]. Конго Демократиялық Республикасы немесе Сьерра-Леоне сияқты мемлекеттерді құрудың сәтсіз әрекеттері қару-жарақ әкеліп, тауарларды контрабандалық жолмен әкететін қылмыстық топтарға қосымша мүмкіндіктер берді, мысалы, гауһар тастар, алтын және сирек жер металдары, көбінесе сауда жасағандарға және жергілікті тұрғындарға қатысты зорлық-зомбылыққа жүгінеді [5]. Ақырында, Корея Халықтық Демократиялық Республикасы және Бирма [5] және Гвинея-Бисау (бір кездері есірткі мемлекеті деп аталған [9]) сияқты бірнеше мемлекеттер бар, олар, саясаткерлер халықаралық қылмыста белсенді рөл атқарды [6].

Ұйымдасқан қылмыстық топтардың күшті ынталандырулары бар. Заңды өндірушілермен салыстырғанда олардың сапа және қауіпсіздік стандарттарын, салық міндеттемелерін, ең төменгі жалақыны немесе қызметкерлерге жеңілдіктерді елемей мүмкіндігіне байланысты өндіріс шығындары төмен. Нарықта күшейе отырып, олар бәсекелестерге қауіп төндіруі немесе оларды жою үшін зорлық-зомбылық көрсетуі мүмкін, сонымен қатар пара беру немесе қорқыту арқылы реттеушілердің жағымды қарым-қатынасына қол жеткізе алады [5, 10].

Қылмыстық қызметтің әртүрлі түрлері арасында өзара байланыс артып келеді, өткізу арналары көптеген заңсыз тауарларды тасымалдайды [11]. Колумбиядан кокаин тасымалдайтын шағын кемелер арубандан темекімен оралады [12]. Қару-жарақ сату үшін құрылған желілер әйелдер мен есірткі саудасы үшін пайдаланылады [5], ал атакты бельгиялық педофил жасаған балалар порнографиясы ұрланған көліктер мен заңсыз есірткілерді халықаралық тасымалдау үшін құрылған маршруттар бойынша таратылды [13].

Қоғамдық денсаулық сақтау үшін ұйымдасқан қылмыстың салдары

Ұйымдасқан қылмыс халықтың денсаулығына бірнеше жолмен әсер етеді. Біріншіден, ол заңның үстемдігіне нұқсан келтіреді. Халықтың денсаулығын сақтаудың көптеген шараларының тиімділігі заңдардың, ережелердің және салық төлеудің сақталуына байланысты. Қылмыстық топтар шенеуніктер пара алады деп күтетін атмосфераны қалыптастырады, осылайша қауіпсіздік ережелерін сақтауға нұқсан

келтіреді, сонымен қатар экономикалық өсу мен өркендеуді баяулатады [14]. Кейбір елдерде полицияға шақырылғандар полиция қатарына кіру үшін бейресми ақы төлейді, содан кейін олар парамен өтейді [15-17].

Қоғамдық денсаулық сақтау үшін ұйымдасқан қылмыстың салдары

Ұйымдасқан қылмыс халықтың денсаулығына бірнеше жолмен әсер етеді. Біріншіден, ол заңның үстемдігіне нұқсан келтіреді. Халықтың денсаулығын сақтаудың көптеген шараларының тиімділігі заңдардың, ережелердің және салық төлеудің сақталуына байланысты. Қылмыстық топтар шенеуніктер пара алады деп күтетін атмосфераны қалыптастырады, осылайша қауіпсіздік ережелерін сақтауға нұқсан келтіреді, сонымен қатар экономикалық өсу мен өркендеуді баяулатады [14]. Кейбір елдерде полицияға шақырылғандар полиция қатарына кіру үшін бейресми ақы төлейді, содан кейін олар парамен өтейді [15-17].

Нәтижесінде Жол қозғалысын реттеу сияқты қызмет түрлері қауіпсіздікті қамтамасыз етуден пайда табуға ауысады. Қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары үшін денсаулық сақтау қызметкерлеріне пара беру үй ішіндегі гигиенаны сақтаудан гөрі арзанырақ болуы мүмкін. Алайда, ұйымдасқан қылмыс сонымен қатар қоғамдық денсаулыққа тікелей және нақты зиян келтіретін іс-шаралармен айналысады, әдетте сапасыз жалған заңды тауарлар мен заңсыз есірткілерді өндіру мен сатумен, сондай-ақ адам саудасы мен контрабандамен байланысты. Енді біз бұл әрекеттерді кезекпен қарастырамыз.

Қауіпті өнімдер

Фармацевтика: Жалған дәрі-дәрмек саудасының құрбандары Грэм Гриннің "үшінші адам" романында айқын суреттелген, онда Гарри Лайм ұрланған пенициллинді сұйылтқан [18]. Избасарлары Lime, өз саудасын жүргізу үшін Вена кәрізін емес, Интернетті немесе көше нарықтарын пайдаланады [19] кейбір жалған дәрі-дәрмектерде белсенді ингредиент жеткіліксіз (немесе мүлдем жоқ), бұл емдеудің сәтсіздігіне немесе микробқа қарсы тұрақтылыққа әкеледі: жалған дәрі-дәрмектер төзімділіктің пайда болуында шешуші рөл атқарады деп саналады Оңтүстік-Шығыс Азиядағы безгекке қарсы препараттарға [20]. Өнімдерде жалған кортикостероидтар мен эстрогендер сияқты тым көп белсенді ингредиент болуы мүмкін, бұл артық дозалану қаупін тудырады [21]. Басқа жалғандықтар түпнұсқа препараттармен бірдей, тек олардың шығу тегі сатып алушылар оларды патент иесінің зияткерлік меншік құқығын бұзатын басқа нәрсе деп санайтындай етіп жасалған [22]; мұндай тауарлар медициналық бақылаусыз пациенттерге жеткізілетін жағдайларды қоспағанда, денсаулыққа қауіп төндірмейді. Жалпы препараттарды (патентсіз өндірілген) контрафактілік өнімдермен шатастыруға болмайды, бірақ патент иелерінің лоббистік топтары кейде генериктерді өндіру арқылы нарықтағы үлесін азайту мүддесі үшін мұндай шатасуды ынталандырады.

Фармацевтикалық препараттар зияткерлік меншікті қатаң қорғауға жатады. Осылайша, контрафактілік өнімдерді өндірушілер айтарлықтай экономикалық пайда көреді, өйткені олар өнімді әзірлеу мен лицензиялаудың негізгі шығындарын көтерудің қажеті жоқ (әрине, қолданыстағы зияткерлік меншік режимдерінің денсаулыққа пайдалы немесе зиянды екендігі туралы Жеке пікірталастар бар: зияткерлік меншік туралы заңдармен қамтамасыз етілген жалпы бәсекелестіктің болмауы бағаның өсуіне ықпал етеді патентпен қорғалған дәрі-дәрмектерге және мұндай бағаны қорғау Көбінесе Негізгі дәрі-

дәрмектерді қажет ететіндерден айырады). Жалған өндірушілер сонымен қатар қымбат ингредиенттерді алмастырып, сапаны бақылау, қоршаған ортаны қорғау және жұмысшыларға салық салу процестерін елемей арқылы пайда көреді.

Бұл процестер өте күрделі болды. Жалған дәрі-дәрмек шығаратын желілердің бірі Қытайдан Еуропаға Неаполь порты арқылы импорттауды қамтиды, онда жергілікті Каморра мафиясы Италияға заңды түрде әкелінген тауарларға заңды штрих-кодтарды қайталайды [23]. Содан кейін олар ресми тарату жүйелеріне кірмес бұрын порттың айналасындағы белгісіз ғимараттар желісіне жіберіледі [24]

Ресейлік мафия, мексикалық бандалар, Қытай триадалары және колумбиялық есірткі картельдері табыс табудың осы түріне көшті, бұл американдық есірткі соғысының қысымымен түсіндіріледі [25]. Демек, еуропалық кеденнің зияткерлік меншік құқығын бұзғаны үшін дәрі-дәрмектерді алу саны тұрақты түрде өсуде. Еуропада тәркіленген дәрі-дәрмектердің төрттен үшін астамы үш өндіруші елден келеді.

Зияткерлік меншік құқықтарының бұзылуына байланысты Еуропалық Одақта тәркіленген есірткінің шыққан елі (2006).

Табиғаты бойынша қылмыстық ұйымдардың белсенді емес немесе қауіпті дәрі-дәрмектерді алмастырғыштарды сату мәселесінің жаһандық ауқымын бағалау қиын; 2008 жылы 115 ел өз нарықтарында жалған және/немесе жалған дәрі-дәрмектерді анықтады [26]. Ұсынылған деректерді түсіндіру кезінде біршама сақтық таныту керек, өйткені жаһандық фармацевтикалық компаниялар кейбір заңды генериктерді контрафактілік деп санауға мүдделі.

ДДҰ тиімді реттеу жүйелері жұмыс істейтін индустриалды дамыған елдерде контрафактілік дәрі-дәрмектердің нарықтағы үлесі 1% - дан аз деп санайды, дегенмен маңызды ерекшеліктер болған. Мысалы, 2009 жылдың басында Англияның солтүстігінде 500 000 фунт стерлингке Қытайда жасалған контрафактілі дәрі-дәрмектер табылды [27]. Кейбір елдер, мысалы, Финляндия, Ресеймен кеңейтілген құрлық шекарасы, әсіресе осал, дегенмен контрафактілік өнімдердің көп бөлігі Үндістаннан немесе Қытайдан Орталық Еуропаға өтеді [28].

Табысы төмен және орташа көптеген елдерде жағдай өте өзгеше. Сонымен, ДДҰ зерттеуіне сәйкес, Кенияда сатылатын дәрілердің 30% - ы жалған [29], ал 2002 жылы жұмыс істеген Сенегал зерттеушілері әртүрлі жеткізушілердің 22 ампициллин сынамасының 21-разных тек ұн бар екенін анықтады [30]. Филиппинде тек судан тұратын тұмауға қарсы вакциналар ойлап табылды [31] және менингиттен 2500 адам қайтыс

болды, Нигердегі иммундау науқанынан кейін 60 000 адам тек тұзды ерітіндіден тұратын "вакцина" алды [32].

Безгекке қарсы дәрі-дәрмектер ең көп таралған жалған дәрі-дәрмектердің бірі болып табылады, ал кейбір жерлерде жалған дәрі-дәрмектер сатылатын дәрілердің үштен екісін құрайды [33]. Мысалы, 2009 жылы Ганада ешқандай белсенді заты жоқ "Коартем таблеткалары" табылды [34] және Лаоста, Бирмада, Вьетнамда және Камбоджада сатып алынған артесунаттың 68%-[қажетті белсенді заттың жартысынан азы бар [33]. Алайда, тнеқауіпсіздік жағдайы безгекке қарсы препараттарға дұрыс ингредиенттің іздері енгізілген кезде пайда болады, бұл колориметриялық талдауға негізделген сапаны тексеруді жаңылыстырады; мұндай өнімдер безгекпен емделген адамдарға терапевтік емес дозаны енгізу арқылы төзімділікті арттырады, осылайша төзімді штаммдарды таңдайды. Кот-д ' Ивуарда [35] және Конго Демократиялық Республикасында [36] жалған ретровирусқа қарсы препараттар табылды, бірақ жүйелі тергеу көптеген мысалдарды ашуы мүмкін деген күдік бар [37].

Басқа белсенді ингредиенттерді басқа әсермен алмастыруға болады, мысалы, сульфаниламидтерді безгекке қарсы галофантринге, метамизолды артесунатқа [33] немесе диазепамды котримоксазолға [22].

Азық-түлік және сусындар

Азық-түлік пен сусындардың заңсыз саудасы фармацевтикалық өнімдердің заңсыз саудасына қарағанда сирек кездеседі, өйткені пайда мөлшері әлдеқайда төмен. Мәселе негізінен қымбат тауарларға, әсіресе акциздер алынатын алкогольге бағытталған. Кейбір жағдайларда заңды және заңсыз сауданы ажырату қиын, әсіресе басқа мақсаттарда өндірілген алкоголь тұтыну үшін пайдаланылған кезде. Сонымен, Қырындан Кейінгі лосьондар мен техникалық спирттерді қолдану бұрынғы Кеңес Одағында алкогольден болатын өлім-жітімнің жоғары болуында маңызды рөл атқарды [38]. Бұл өнімдер арзан, өйткені олар бажсыз және жоғары концентрацияланған, 95% этанолға дейін [39]. Заңсыз алкогольдік сусындардың құрамында токсиндер болуы мүмкін, әдетте пектиназаның жеміс ликерлеріне әсерінен метанолдың ластануы [40] немесе өнеркәсіптік метанолдың қосылуы. 2003 жылы Англияның Беркшир қаласында метанолмен ластанған жалған Johnny Walker Black Label вискиі табылды [41]. Алайда, азық-түліктің қылмыстық бұрмалануы арзан өнімдерде де болуы мүмкін, мысалы, Қытайда меламинамен ұнтақты сүт өнімдеріне ақуыздың қалыпты мөлшеріне сәйкес келетін түр беру үшін қолдану (94% тапшылығына қарамастан), бұл оны берген кейбір балаларда өлімге әкелді [42].

Азық-түлік жеткізу тізбегі ұйымдасқан қылмыстық топтарға денсаулыққа аз әсер етсе де, басқа мүмкіндіктер береді. Бір мысал, ауылшаруашылық субсидияларын пайдаланатын ұйымдасқан қылмыстық әрекеттен алынған ақшаны жылыстату үшін алаяқтық бухгалтерлік есеп схемаларын пайдалану, бұл еуропалық комиссияны зәйтүн тоғайларының бар-жоғын тексеру үшін спутниктік суреттерді пайдалануға итермелейді[43]. Тағы бір мысал-азық-түліктің дұрыс таңбаланбауы, бұл олардың шынайы шығу тегін жасыруға бейім, әсіресе егер бұл бағаның өсуіне әкелсе. Мұндай іс-шаралар көбінесе парақорлық және бопсалау сияқты басқа заңсыз әрекеттермен

байланысты және оларды қаржыландыруға көмектеседі, бұл халықтың денсаулығына тікелей әсер етуі мүмкін.

Темекі

Темекі саудасы саласындағы қылмыстық іс-әрекет екі формада болады. Олардың бірі-танымал брендтерге ұқсайтын етіп оралған жалған темекі өндірісі. Олардың көпшілігі Қытайдағы ірі зауыттарда өндірілген [44]. Олардың құрамында мышьяк пен улы алкалоидтар сияқты яд көп екендігі анықталды, сонымен қатар кадмий әдеттегіден бес есе көп [45], дегенмен, тіпті заңды темекі шегудің қауіптілігін ескере отырып, бұл денсаулық сақтау тұрғысынан салыстырмалы түрде маңызды емес. Олардың заңды тауарлармен салыстырғанда арзандығы олардың нарықтарын кеңейтеді, соның ішінде балалардың қол жетімділігі.

Темекі контрабандасы әлдеқайда маңызды, бұл көптеген үкіметтер темекіге қарсы стратегиялар шеңберінде қабылдаған фискалдық шараларды айналып өтуге мүмкіндік береді, бұл аз қамтылған тұтынушылар арасында, атап айтқанда балалар арасында сұранысты шектеу мақсатында бағаны көтеруге бағытталған. Еуропаға американдық темекі контрабандасының құжатталған әдісі бар: соңғы Балқан соғысынан кейін олар Роттердамда немесе Швейцарияда ұшақтарға тиелді және Черногорияда жоспарланбаған аялдама кезінде түсірілді, сол жерден олар Италиядағы бариге жылдам қайықпен жеткізілді, онда оларды итальяндық мафия таратты. Бұл бағыт бойынша темекі Солтүстік Лондонда сол салық маркаларынан 30-40% төмен бағамен сатылды [5].

Жоғарыда айтылғандай, контрабандалық темекі көбінесе есірткі сияқты басқа контрабандалық тауарлармен бірдей бағыттар бойынша жүреді және қазіргі уақытта Халықаралық темекі компанияларының DNP (төленбеген баж) нарығына өз өнімдерінің ағып кетуін азайту шараларын қолданбай, кем дегенде серіктес болғандығы туралы айтарлықтай дәлелдер бар. немесе штрих-кодтау сияқты түгендеуді бақылау әдістерін қолданбай. Ең нашар жағдайда, олар контрабанданың қақпағы ретінде елдерде коммерциялық қатысуды жасайды [46, 47] немесе тіпті контрабандашылармен коммерциялық байланыс орнатады [48-50]. Арзан темекі жастарға және кедей қауымдастықтарға тәуелділікті тудыратын нарықтарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ірі темекі компанияларының жеткізілімдерді заңсыз тарату арналарына қайта бағыттауға ықпал ететіндігі туралы нақты дәлелдер бар [51]. Жоғарыда айтылғандай, темекі контрабандасымен айналысатындар, соның ішінде темекі өнеркәсібімен байланысты адамдар басқа тауарлардың заңсыз саудасына қатысуы мүмкін.

Басқа өнімдер

Қылмыстық әрекет бірқатар басқа өнімдердің ластануымен байланысты болды. Мысалы, 2007 жылы АҚШ-тың бірнеше шығыс Штаттарындағы долларлық дүкендерде Оңтүстік Африкада өндірілген этиленгликоль бар жалған Colgate тіс пастасы табылды [21]. Қытайдан Испания арқылы әкелінген жөтелге қарсы дәрі-дәрмектердегі глицеринді алмастырған дәл сол химиялық зат 2006 жылы Панамада жүзден астам баланы өлтірді [52] және оның тіс емдеуге қосылуы 2008 және 2009 жылдары кем дегенде 118 нигериялық баланың өліміне әкелді [34].

Контрафактілік өнімдерді өндіру физикалық жарақат алу қаупін арттыруы мүмкін. Таяу Шығыстағы автомобиль бөлшектерінің шамамен 30% - ы және Африкадағы 80% - ы контрафактілік болып саналады және негізінен Қытайдан, Оңтүстік Кореядан және Үндістаннан келеді. Францияда сатылатын контрафактілік автомобиль сорғыштары апаттық сынақтарда "нағыз гильотиндер" сияқты әрекет етеді [21]. Жалған электр құрылғылары Өрт пен электр тогының соғуына әкелуі мүмкін [53]; Қиыр Шығыста сатылатын электр құрылғыларының 30-50% - ы жалған деп есептеледі, ал Африкада бұл көрсеткіш 25% - дан 80% - ға дейін өзгереді [21]. Итальяндық мафияның Қытайда

жасалған жалған электр құрылғыларын таратумен айналысатыны туралы кейбір дәлелдер бар [54].

Заңсыз есірткі саудасы

2005 жылы БҰҰ-ның Есірткі және қылмыс жөніндегі басқармасы халықаралық есірткі нарығы жылына 300-500 миллиард АҚШ долларын құрайды деп есептеді, бұл әлемдік ЖІӨ-нің шамамен 0,9% - немесе Сахараның оңтүстігіндегі Африканың барлық елдерінің ЖІӨ-нің төрттен үш бөлігін құрайды. Кейбір бағалаулар бойынша ұйымдасқан қылмыс табысының 40-50% - ы опиат, кокаин, каннабис немесе синтетикалық есірткі саудасынан келеді. Соңғы екі түрді көптеген жерлерде өсіруге болады, ал опиаттар негізінен Азияның алтын жарты айында (Ауғанстан, Иран, Пәкістан) және Алтын үшбұрышта (Бирма, Лаос, Вьетнам және бұрын Тайланд) өндіріледі, ал Анд тауларында көкнәр өндірісі қазіргі уақытта дәстүрлі Кока өсіруді толықтырады [6].

Психоактивті заттарға кең таралған сұраныс негізінен ұйымдасқан қылмыс маңызды рөл атқаратын заңсыз жеткізілімдер арқылы қанағаттандырылады: бұл Албания, түрік және орыс мафиясы, Қытай триадалары және жапон якузасы сияқты көптеген қылмыстық топтар үшін негізгі қаражат көзі. Жаңа ойыншылар ойнауды жалғастыруда: Батыс Африка есірткі саудасының маңызды орталығына айналды. Тікелей қатысудан басқа, ұйымдасқан қылмыстық топтар есірткі сатумен айналысатындарға "салық" салуы мүмкін (кейде басқа қатысушылардан қорғану үшін).

Есірткінің заңсыз айналымы: шыққан және транзиттік елдер

Өндірушілер айналысатын заңсыз сауда, әдетте, ол өтетін қауымдастықтарға, сондай-ақ ол экспортталатын қауымдастықтарға зиян тигізеді. Бұл саудагерлер тауарлар мен қызметтерге жол бойында қолма-қол ақшамен емес, заттай түрде төлейтіндіктен болады: алушы тауарды өзінің нарықтық құны бойынша бағалай алады, бірақ төлеуші үшін бұл тек сатып алу бағасына және тасымалдау шығындарына жұмсалады, бұл әдетте нарықтық құннан әлдеқайда төмен. Жергілікті алушылар қолма-қол ақша алу үшін төлемдерін көрші қауымдастықтарға заттай түрде жіберген кезде, тұтынушылар есірткі транзиттік пункттерінің айналасында жиналады. Бұл героин бір көлік түрінен екіншісіне өтетін жерлерде қан арқылы берілетін гепатит пен АИТВ-ның жергілікті өсуіне әкеледі. Героин елге кіріп-шығатын шекара бекеттерінде де сол механизм бойынша АИТВ-ның таралуының жоғары деңгейі байқалады, өйткені шенеуніктерге оның транзитіне рұқсат үшін ақы төленеді. Бұл Қытайда АИТВ-ның ең жоғары таралуы Қытай мен Бирма шекарасындағы Руилиде және героин елге еніп, оны тастап кететін Қытай мен Қазақстан шекарасындағы Ининде неге байқалатынын түсіндіреді [55]. Құрлықта жұмыс істейтін есірткі сатушыларда героинді қолдану деңгейі жоғарылайды, мысалы, албандар, бедуиндер және түріктер [5]. Есірткіні қолданушылар тәуелділікке байланысты қарызға батқан жерде зиянның басқа түрлері пайда болуы мүмкін, мысалы, жасөспірім қыздарды есірткі сатушыларға сату [56, 57].

Адам саудасы және оларды заңсыз әкелу

Адам саудасы 2000 жылғы трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы Конвенцияға қосымша хаттамамен былайша айқындалады:

"Адам саудасы адамдарды қорқыту немесе күш қолдану немесе мәжбүрлеудің, ұрлаудың, алаяқтықтың, алдаудың, билікті немесе осал жағдайды теріс пайдаланудың басқа түрлерін қолдану арқылы немесе басқа адамды бақылайтын адамның қанауға келісіміне қол жеткізу үшін пара беру немесе төлемдер немесе пайда алу арқылы жалдауды, тасымалдауды, беруді, паналауды немесе алуды білдіреді". Қанау, кем дегенде, басқа адамдардың жезөкшелігін немесе жыныстық қанаудың басқа түрлерін, мәжбүрлі еңбекті немесе қызметтерді, құлдыққа ұқсас құлдықты немесе тәжірибені, еріксіз күйді немесе органдарды алуды қамтуы керек.

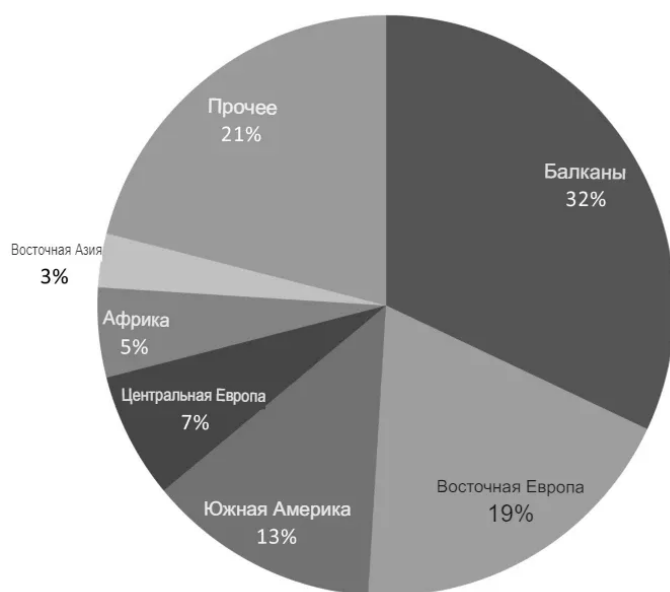
Дереккөз: Біріккен Ұлттар Ұйымының Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын толықтыратын адам саудасының, әсіресе әйелдер мен балалардың алдын алу және жолын кесу және жазалау туралы хаттама [58]

Интерпол, үкіметтік емес ұйымдар және АҚШ конгресі сияқты әртүрлі көздерден алынған деректерді талдауға сәйкес, жыл сайын 700 000-нан 2 000 000-ға дейін адам саудасының құрбаны болады, бұл 12 миллионнан 32 миллион долларға дейінгі қаржылық ағындарға әкеледі [6]. Бұл сандарға адам саудасының құрбаны болған және қанаудың әртүрлі түрлеріне қатысқан адамдар, соның ішінде үй қызметшілері, ауылшаруашылық жұмысшылары, қайыршылар және секс-индустрия қызметкерлері кіреді. Осы нұсқалардың тек соңғысы ғана халықтың денсаулығына айтарлықтай қауіп төндіреді, дегенмен жұмысшылар күтпеген қиындықтарға тап болуы мүмкін. Кейбір әйелдер өз еркімен шетелде жыныстық қатынасқа түсуге келіседі, мысалы, Жапонияда жыныстық қатынасты сататын көптеген Тай әйелдері [59]. Басқалары не күтіп тұрғанын білмейді, өйткені олар алдау, ұрлау немесе сатқындық арқылы жалданады.

АҚШ үкіметінің адам саудасының барлық түрлері туралы есебіне сәйкес, адам саудасының шамамен 43% - ы әйелдер мен қыздарды коммерциялық жыныстық қатынасқа мәжбүрлеумен байланысты [60]. Таяу Шығыста қызметші, күтуші және зауыт жұмысшысы ретінде жалданған азиялық әйелдер межелі жерге келгенде жыныстық қатынасқа түсуге мәжбүр болады деген хабарлар жиі кездеседі [61].

Секс-индустрия: адам саудасы және жыныстық қызмет көрсету үшін ересек әйелдерді ұсыну

Циммерманның мақаласына түсініктеме беру және т. б. [62] адам саудасының құрбаны болған әйелдердің денсаулығына қатысты мәселелер туралы, Бейрер әйелдер мен қыздардың коммерциялық пайда табу үшін жыныстық құлдыққа мәжбүрлеу саудасы "қазіргі уақыттағы ең алаңдатарлық денсаулық проблемаларының бірі" ретінде қарастырылуы керек деп санайды., жыныстық жолмен берілетін инфекциялар және психикалық денсаулық [63], сондай-ақ адам құқықтарының елеулі бұзылуы ретінде [58]. БҰҰ БҰҰ-ның бағалауы бойынша, жыл сайын 140 000 адам жыныстық қанау үшін адам саудасының құрбаны болады [64] және бұл көрсеткіш тез өсуде деп есептеледі [65]. 2-суретте 2005-2006 жылдары Батыс және Орталық Еуропада адам саудасының құрбаны болғандардың ұлттары көрсетілген.

Батыс және Орталық Еуропада 2005-2006 жылдары анықталған адам саудасы құрбандарының ұлттары (%). Аймақтар бойынша басым елдер: Шығыс Азия: Тайланд,

Қытай, Вьетнам және Камбоджа; Африка: Нигерия; Оңтүстік Америка: Бразилия; Шығыс Еуропа: Ресей Федерациясы, Украина, Молдова, Болгария және Румыния. Дереккөз: БҰҰ ҰБП [73].

Бұл сауда ұйымдасқан қылмыстық топтар үшін қаражаттың негізгі көзі болып табылады [10], олар басқа тауарларды халықаралық деңгейде жылжыту үшін қолданыстағы желілерді пайдаланады [10]. Олардың "иелері" үшін адам саудасының құрбаны болған әйелдер мен балалар" өнімді активтер " болып табылады, оларды түпкілікті тұтынушыларға (сутенерлерге немесе жезөкшелер үйінің иелеріне) тікелей сатуға болады немесе оларды жеткізу тізбегі арқылы соңғы тұтынушыға сататын басқа саудагерлерге айырбастау үшін жыныстық қызмет көрсету үшін жалға береді. ақша. Клиенттің төлемінің бір бөлігі жалға алынған адамға төленуі немесе төленбеуі мүмкін. Көбінесе ұйымдасқан қылмыспен айналысатын әйелдер мен қыздар қарызға тәуелді болады: басқа жерлерге "жұмысқа" кететін қыздардың/әйелдердің отбасыларына ақшалай қаражат төленеді, ал қарыздармен байланысты адамдарға бұл соманы (плюс басқа да шығындарды) заттай, жыныстық қатынасқа түсу арқылы қайтару керек дейді. бұл көбінесе жылдарға созылады және денсаулыққа үлкен қауіп төндіреді.

Басқа бизнес түрлерімен салыстырғанда, Адам саудасын бақылайтындардың пайдасы әсерлі: жыныстық жағынан тартымды жас жігіттің жыныстық қызметтерін қайта сату бірнеше ай немесе бірнеше жыл ішінде айтарлықтай табыс әкелуі мүмкін, ал есірткі партиясы тек бір рет сатылуы мүмкін. Жезөкшелер үйін ұстауға кететін шығындар аз, мұндай қызмет заңсыз жерлерде полицияның ресми тергеулерінен аулақ болу шығындарын қоспағанда; көптеген жағдайларда ер полицейлер әйелдерге ақысыз қызмет көрсету арқылы пара алады (бұрынғы секс-индустрия жұмысшыларының жарияланбаған фокус-тобы, Куньмин, Қытай, 2001). Сутенерлерге арналған жазалар әдетте шамалы және дұрыс орындалмайды [66], ал адам саудасының құрбаны болған әйелдер қылмыскерлер үшін тартымды, өйткені олар шекарадан заңды түрде өте алады және олар биші, модель, даяшы немесе қызметші болып жұмыс істеуге барамыз деп сенгенше өз еркімен жасайды.

Кейде ойын-сауық саласында тік интеграция байқалады: Түнгі клубтар мен барлар заңсыз жолмен алынған ақшаны жылыстатуға мүмкіндік береді, өйткені олар қолма-қол ақшамен жұмыс істейді [67], сондықтан бұл ұйымдасқан қылмыстық топтар үшін кең таралған қайталама қызмет. Бұл мекемелерде жыныстық қызмет көрсету пара алу үшін [66] немесе бопсалау үшін материалдар жинау үшін де қолданылады, сонымен қатар өздігінен өте тиімді бизнес болып табылады. Ең тиімді нарықтар үшін бәсекелестік бар. Егер бірнеше жыл бұрын Ява адам саудагерлері Балидің ойын-сауық ауданында адам саудасымен айналысқан болса, қазір олардың орнын орыс мафиясы иеленді (жеке хабарлама, Индонезияның адам құқықтары жөніндегі секс-қызметтер жөніндегі комиссиясының бұрынғы қызметкері, 2010).

Global Survival Network әйелдер саудасынан түсетін жаһандық табыс жылына 7 миллиард АҚШ долларын құрайды деп есептейді [61], жыл сайын жүздеген мың (консервативті бағалаулар бойынша) әйелдер мен қыздарды ұрлап кетеді. Бұл соманың шамамен 3,1 миллиард доллары Еуропадағы әйелдерді сатудан келеді [64]. Алайда, көптеген елдерде адам саудасы үшін жазалар жоқ, әлсіз немесе қолданылмайды [61].

Жаһандану осы салада қол жетімді мүмкіндіктерді кеңейтті және халықаралық қылмыстық желілер жоғары ақы алуға болатын "экзотикалық" жезөкшелерге сұраныстың артуын пайдалануда [61]. Мысал ретінде Жапонияға сатылатын нигериялық, орыс және колумбиялық әйелдерді, украиналықтарды Бангкок пен Таяу Шығысқа, ал таекті Еуропаға келтіруге болады [5]. Украиналықтар үлкен сұранысқа ие; Украинаның Жоғарғы

Радындағы адам құқықтары жөніндегі комитеттің бағалауы бойынша, мыңдаған әйелдер Батыс Еуропа мен Израильдің жезөкшелер үйінде тұтқында. [68]

Еріксіз құрбандар да, өз еркімен жыныстық қатынасқа түсетіндер де АИТВ және туберкулезге шалдығу қаупі жоғары [69]. Қылмыстық топтар пайданы секс-жұмыскерлердің денсаулығынан жоғары қояды және олардан шырышты қабаттарға айтарлықтай физикалық зақым келтіретін, инфекция мен инфекцияның таралуына ықпал ететін клиенттердің немесе әрекеттердің санын талап етуі мүмкін. Олар көбінесе бақыланатын әйелдерге презервативті қолдануды талап етуге жол бермейді, өйткені бағалар мен клиенттердің қанағаттануы қорғалмаған жыныстық қатынас кезінде жоғары болады, ал әйелдер денсаулығы нашарлаған кезде оларды оңай ауыстыруға болады, сондықтан олар тартымсыз болады.

Әйелдерді жезөкшелікпен айналысу үшін сататын қауымдастықтарда және олар қайтып келетін қауымдастықтарда жыныстық жолмен берілетін аурулардың жоғарылауы байқалады. Сильверман және басқалар 287 непалдық [70] және 175 үнділік адам саудасының құрбандары арасында сауалнамалар жүргізді [71]. Олар Непал үлгісінде АИТВ деңгейі 38%, ал үнді үлгісінде 23% серопозитивті екенін анықтады, ал қыздың жезөкшелер үйінде болған әрбір қосымша ай сайын тәуекел 3-4% өсті. Олар бұл сандардың төмен болуы мүмкін екенін атап өтті, өйткені тестілеу әдетте құтқарылғаннан кейін бірден жасалады, сондықтан алдыңғы бірнеше аптадағы инфекциялар антидене сынақтары арқылы анықталмайды.

Адам саудасының психикалық денсаулыққа ауыр зардаптары болуы таңқаларлық емес [72]. Көптеген бағынбайтын құрбандар үшін жаңа кәсіпке кірісу олардың ерік жігерін зорлау арқылы басуды қамтиды [62, 71, 73, 74]. Ресейлік мафия АҚШ-та сатқан әйелдерге жүргізілген зерттеулер ұрлаушылардың ерік-жігерін мәжбүрлеудің кең таралған тәсілдері есірткі, аштық және кісі өлтіру қаупі екенін көрсетеді [66, 73]. Депрессия, мазасыздық, тәуелділік және жарақаттан кейінгі стресстің бұзылуы Мұндай зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдерде жиі кездеседі. Мұндай өмірден қашу әрекеттері тұтқында болған секс-жұмыскерлер үшін одан да қауіпті болуы мүмкін: мысалы, 1998 жылы Стамбулдағы балконнан екі орыс әйел жұмыс істегісі келмейтін тағы алты әйелді мойынсұнуға мәжбүрлеу үшін тасталды, 1997 жылы Сербияда құлдыққа түскен әйелдің басын кесіп тастады жыныстық жұмыспен айналысу [75] және 2002 жылы қашуға тырысқан Молдова әйелін тізесіне пышақтап, Египет шөлінде оның бедуиндік құл саудагерлері өлуге қалдырды [5].

Секс-индустрия қызметкерлері, олар адам саудасына ұшырады ма, жоқ па, жиі зорлық-зомбылыққа ұшырайды. АҚШ-та секс-индустрияда кемінде 6 ай жұмыс істеген 68 әйелге жүргізілген зерттеу олардың жартысы клиенттердің физикалық зорлық-зомбылығына ұшырағанын көрсетті; жалпы алғанда, алтыдан бір бөлігі жылына бірнеше рет осындай зорлық-зомбылыққа ұшырады. Шабуылдардың 23% - ы сынықтарға алып келді, ал екі әйел комаға түсті [76]. Әлемнің басқа бөліктерінде жүргізілген ұқсас зерттеулер зорлық-зомбылық шабуылдарының бірдей жоғары деңгейін анықтады (1-кесте). Ең нашар жағдай әйелдер тобын қарастырған зерттеуде байқалды, олардың барлығы адам саудасының нәтижесінде жезөкшеге айналды [70]: олардың барлығы зорлық-зомбылыққа ұшырады. Жыныстық жолмен берілетін инфекцияларға, соның ішінде АИТВ-ға осалдық секс-индустрия қызметкерлеріне қатысты зорлық-зомбылыққа байланысты күшейе түседі [77].

Жезөкшелікпен айналысатын әйелдерге келтірілген зиянға назар аударылғанымен, секс-жұмыскерлердің клиенттерімен некеде тұрған әйелдер үшін қауіп жиі назардан тыс қалады. Әйелдердің бедеулік жағдайларының шамамен 70% - ы жыныстық жолмен берілетін инфекциялардан туындайды, оларды күйеулер немесе тұрақты серіктестер

таратады [78], олардың кейбіреулері жыныстық қатынасты сатып алу арқылы жұқтырған. Кейбір елдерде әйелдердің бедеулігі ажырасудың себебі болып табылады. Осылайша қабылданбаған әйелдердің жыныстық жұмыстан басқа амалы болмауы мүмкін: бұл Нигерде, Угандада және Орталық Африка Республикасында құжатталған [61]. ЮНЭЙДСТІҢ жақында жүргізген зерттеуі Кот-д'Ивуар, Лесото, Гана, Бенин және Перуде секс-жұмыскерлер клиенттерінің серіктестері арасында АИТВ жұқтыру жағдайларының саны клиенттердің өздерінен көп болуы мүмкін екенін көрсетті [79].

Балалар саудасы

Қылмыстық топтар жыныстық және еңбекке қанау мақсатында балалар саудасымен көбірек айналысады [80], өйткені осы саладағы пайда мен тәуекелдің арақатынасы дәстүрлі заңсыз әрекеттермен салыстырғанда анағұрлым қолайлы. Өзгермелі сұранысты қанағаттандыру үшін бүкіл әлем бойынша балаларды жылжыту миллиондаған доллар әкелуі мүмкін [13]. Адам саудасының құрбаны болған әйелдердің жартысы он сегіз жасқа толмаған деп есептеледі [81]. Ең жас қыздар көбінесе жыныстық қызмет көрсету саласында ерекше сұранысқа ие, сондықтан олар көптеген клиенттерге қызмет көрсетуі керек. Залиско Шығыс Еуропадан келген 15 жасар қызды мысалға келтіреді, оны АҚШ-тағы сутенерлер күніне жиырма адамға дейін қызмет етуге мәжбүр етті [66]. Гупта және т.б. жас қыздарды сатып алу жезөкшелер үйінің иелеріне қымбатқа түсетіндіктен (үнділік зерттеуде екі есе дерлік қымбат), олар өз инвестицияларын тез қайтарып, пайданы көбейтуге тырысады [74].

Оппортунистік қылмыскерлер балалардың қараусыз қалуынан және осал болуынан пайда көреді. Мысалы, Чаушеску құлатылғаннан кейін румын балалары порнографияда пайдалану үшін сатылып, педофилдер желісіне жеткізілді [13]; балалар саудагерлері Ачехтегі цунами орнына алғашқылардың бірі болып келді [82-84]. Пәк қыздардың АИТВ және басқа жыныстық жолмен берілетін инфекцияларды жұқтыру қаупі жоғары, өйткені қыздық перде жарылған кезде қан кету инфекцияны жеңілдетеді; бұл тәжірибені сатып алатын ер адамдар презервативті өз қорғанысы үшін пайдаланудың қажеті жоқ деп санайды [85].

Кішкентай қыздар физикалық жарақаттарға байланысты жатыр мойны эктопиясының жоғары қаупіне ұшырауы мүмкін, сондықтан инфекцияға байланысты [74, 86, 87], әсіресе қызбен жыныстық қатынас мәжбүрлеу арқылы орын алса [85]. Сильверман және т.б. 15 жасқа дейінгі адам саудасының құрбаны болған непалдық қыздардың 61% - ы АИТВ-ға серопозитивті екенін анықтады, ал ересек құрдастарының 38% - ы (түзетілген коэффициент коэффициенті 3,7); авторлар бұл айырмашылықты өте жас қыздарға сұраныстың жоғарылауымен байланыстырды [70].

Халықаралық мигранттарды заңсыз әкелу

Ұйымдасқан қылмыс үшін тағы бір пайдалы сала-мигранттардың контрабандасы бойынша қызметтер көрсету, ол 2000 жылғы Конвенцияға тағы бір қосымша хаттамамен былайша айқындалады:

"тікелей немесе жанама түрде қаржылық немесе басқа материалдық пайда алу мақсатында адамның қатысушы мемлекетке заңсыз кіруі" [88]

Саяхат үлкен соманы төлеуі керек болса да (бір автор Шри-Ланкадан Еуропаға тасымалдау үшін 15-20 мың АҚШ долларын және Қытайдан АҚШ-қа жыланның басы арқылы тасымалдау үшін 40-50 мың АҚШ долларын құрайды) [6]), мигранттарды өте қауіпті жағдайларда тасымалдауға болады, және олардың көпшілігі жолда өледі. Кейбір жағдайларда олардың өлімі абайсыздықтан кездейсоқ болды, ал басқа уақытта бұл кісі өлтіру болды. 1990 жылдары Албаниядан Италияға өтуге билет сатып алған адамдар ашық

теңізге шығарылып, қайықтар тезірек оралып, көбірек ақылы жолаушыларды алып кетуі үшін суға батып кету үшін бортқа лақтырылды[8].

Осы мигранттардың көпшілігінің заңсыз мәртебесі оларды межелі жерге жеткенде қанауға осал етеді, оларды қауіпті жағдайларда бірнеше сағат жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Бұл жағдай 2004 жылы Англияның солтүстігінде ұлулар жинаған 18 қытайлық мигранттың қайтыс болуымен айқын көрінеді [89].

Сауда органдары

БҰҰ Конвенциясына II қосымша болып табылатын адам саудасының, әсіресе әйелдер мен балалардың алдын алу және жолын кесу және ол үшін жазалау туралы хаттама "басқа адамдардың жезөкшелігін қанаудан" және осыған байланысты табиғи әділеттілікке қарсы қылмыстардан басқа "органдарды алу" қамтиды. Қазіргі уақытта заңсыз трансплантация нарығы дамып келеді [90]. Парсы шығанағы, Жапония, Италия, Израиль, АҚШ және Канада елдерінің азаматтары Үндістанда, Пәкістанда, Түркияда, Перуде, Мексикада, Румынияда және Оңтүстік Африкада алынған органдарды трансплантациялайды [91]. Донорлардың жетіспеушілігінен басқа, белгілі бір елдерге тән кейбір факторлар бар, мысалы, Жапонияда қолданылатын мидың өлімінің қатаң критерийлері. Кейбіреулер еврей Заңын донорлыққа тыйым салу деп түсіндірген Израильдегі жағдай, органдарды алмаса да, жақында донорлық карталарға қол қойғандарға трансплантация қажет болған жағдайда жоғары басымдық беретін заңмен шешілді [92]. Сатуға арналған органдар ұйымы барлық он екі елде, яғни Аргентина, Бразилия, Куба, Иран, Молдова, Филиппин, Ресей және Батыс жағалаудағы органдардың сауда-саттық талаптарын зерттеген органдардың сауда-саттық жағдайларын анықтады. Кейбір елдерде, мысалы Бразилияда, ол ұйымдасқан қылмыстың қатысуын атап өтеді. Бүкіл әлемде салыстырмалы түрде аз қамауға алынды, жақында 2009 жылдың шілдесінде Нью-Джерсидегі кәсіпкерлер мен шенеуніктер тобы ерекше жағдай болды [93].

Қылмыскерлердің орган саудасына қатысы бар екендігі туралы есептер әрдайым дерлік тірі донорларға қатысты, олар әдетте бүйректі сатуға келісім береді. Алайда, бұл мәжбүрлеумен бірге жүруі мүмкін: Түркияға бүйрек сатуға баратын молдовалық ер адамдар мылтықпен келісім формаларына қол қоюға мәжбүр [91]. Бұқаралық ақпарат құралдарында Оңтүстік Америкадағы көше балалары мен Шығыс Еуропадағы кедей балаларды өлтіру туралы хабарламалар бар [94], бірақ "Беллагио" жұмыс тобы бұл хабарламаларды растайтын ешқандай дәлел таппады, ал "сатылатын органдар" бұл хабарламаларды растай алмады немесе жоққа шығара алмады.

Қылмыстық топтар арқылы алынған органдарды алушылар жұқтыру қаупіне ұшырауы мүмкін, өйткені орган саудасымен айналысатындар донорларды қан арқылы таралатын вирустарды тексеруге мүдделі болуы екіталай. Мысал ретінде Нью-Йоркте жақында қайтыс болған адамдардың дене мүшелерін ұрлауды келтіруге болады. 2003-2005 жылдар аралығында медициналық жабдықтарды жеткізумен айналысатын жосықсыз компаниялар жерлеу үйлеріндегі мәйіттерден сүйектер мен басқа тіндерді алып тастады, олар шамамен 20 000 адамға ауыстырылды [95]. Өлгендердің көпшілігі метастаздық қатерлі ісіктен, сепсистен немесе қан арқылы берілетін инфекциялардан өліп қана қоймай (билік олардың медициналық жазбаларына сәйкес келетін 48 мәйіттің жартысына жуығы сияқты), сонымен қатар олардың денелері зарарсыздандырылмаған, айқас ластануға мүмкіндік беретін жағдайларда бөлшектелген, әдетте 15 сағат өткеннен кейін, тіндерді алуға арналған және көбінесе өлгеннен бірнеше күн өткен соң. Тексеру процедуралары басқа денелерден патогендерсіз жалған қан беру арқылы айналып өтті [96]. С гепатитін жұқтырудың кем дегенде екі жағдайы [97] және мерезді жұқтырудың бір жағдайы құжатталған; тағы бір белгілі реципиент септикалық шоктан қайтыс болды, ал біреуі саңырауқұлақ инфекциясынан қайтыс болды [96].

Не істеуге болады?

Осы бапта қарастырылған көптеген мәселелер қолданыстағы халықаралық келісімдердің тақырыбы болып табылады, бірақ трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы Конвенция сияқты, денсаулыққа қатысты мәселелер әдетте жол бойында қарастырылады.

Кейбір ерекшеліктерді қоспағанда, бұл денсаулыққа тікелей байланысты мәселелер. Олардың бірі-контрафактілік дәрі-дәрмектер. 1994 жылы Дүниежүзілік денсаулық сақтау ассамблеясы Wha47.13 қарарын қабылдады, онда Бас директорға мүше мемлекеттерге қол жетімді дәрі-дәрмектердің сапасын қамтамасыз етуге және контрафактілік препараттарды қолданумен күресуге көмек көрсету ұсынылды. 2006 жылы ДДҰ бұл мәселені шешу үшін контрафактілі медициналық өнімдерге қарсы халықаралық жұмыс тобын құрды [29]. ЕО RFID немесе екі өлшемді деректер матрицасы бар штрихкодтау технологиясын қамтитын сәлемдеме таңбалау жүйелерін пайдалануды кеңейтуде [27]. Тағы бір мәселе-темекіге қарсы Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының негіздемелік конвенциясының тақырыбы болып табылатын темекінің заңсыз саудасы. Соңғы шолу Италия, Испания және Ұлыбритания билігінің жетістіктерін анықтады [98].

Осы келісімдермен көтермеленген кейбір бастамалар белгілі бір жетістікке жетті. 2009 жылы Үндістанда информаторларға "жалған, жалған, дұрыс таңбаланбаған және сапасыз дәрі-дәрмектер" туралы ақпарат үшін ақша төлейтін схема енгізілді [99]. 2000-2001 жылдары Нигерия президенті Ұлттық азық-түлік және дәрі-дәрмектерді бақылау агенттігінің (NAFDAC) басшылығын ауыстырып, жаңа басшыларға үлкен өкілеттіктер берді [100] агенттіктің жаңа басшысы екі теңіз порты мен екі әуежайдың заңды импорты мен экспортын шектеу және құрлық арқылы әкелуге тыйым салу арқылы импорт пен экспортты бақылауды күшейтті. Қатаң бақылау шараларын қолдану, соның ішінде ірі мемлекеттік нарықтың алты айға жабылуы, NAFDAC [34] мәліметтері бойынша жалған дәрі-дәрмектердің пайызын 2004 жылға қарай 70% - дан 20% - ға дейін және 2006 жылдың басында 16% - ға дейін төмендетті [29]. Алайда, бұл процесс заңсыз кірісі бұзылғандардың кейбір қарсылығына тап болды: 2002 жылы NAFDAC зертханасын күзететін полиция қызметкері мачете кесіп тастады, 2003 жылы NAFDAC басшысы кісі өлтіру әрекетінен аман қалды, ал 2004 жылы өрт сөндірушілер оның зертханалары мен штаб-пәтеріне шабуыл жасады [100].

Дегенмен, көп нәрсені жасауға болады. Фармацевтика өнеркәсібі зерттеушілер мен құқық қорғау органдарына фармацевтикалық қауіпсіздік институты (21 өндірушіден тұратын консорциум) жинаған жалғандықтардың ауқымы мен сипаты туралы деректерді беру арқылы өз өнімдерін қолдан жасаумен күресуге ықпал ете алады. Оның кең дерекқоры құпия болып табылады, өйткені оның қатысушыларының акцияларының бағасы контрафактілік өнім өндірісінің ауқымы туралы ақпаратқа байланысты [101]. Оның орнына, өз пайдасын қорғау мақсатында олар заңды генериктердің беделін түсіру және оларға қол жеткізуді шектеу және сол арқылы кедей топтарға негізгі дәрі-дәрмектерге қол жеткізуді азайту үшін "контрафактіге" қарсы шаралар қабылдауға бейім. Үкіметтер кейде қысымға ұшырайды және бұл тәсілді заңнамада бекітеді: Угандадағы контрафактіге қарсы заң жобасында "Контрафакт" тауардың дұрыс емес немесе қауіпті мазмұны емес, оны тауарлардың осы түріне жататын зияткерлік меншік иесінің рұқсатынсыз өндіру болып саналады. Бұл патенті жоқ эпидемиялық ауруға қарсы негізгі антидотты өндіру үшін трипс келісінде көзделген төтенше мәжбүрлеп Лицензиялау туралы ережелерді қолдануға мәжбүр болса, үкіметті жауапқа тартуға әкеп соғады (АҚШ 2001 жылы Сібір жарасының өршуі кезінде жаппай тарату үшін жалпы ципрофлоксацин өндіру үшін пайдаланған сияқты).

Басқа келісімдер ешқандай маңызды өзгерістерге әкелмеді. Сонымен, 1949 жылғы адам саудасына және жезөкшелікті үшінші тұлғалардың пайдалануына қарсы күрес туралы Конвенция сутенеризм үшін қылмыстық жауапкершілікті қарастырады, бірақ оның ережелері сирек сақталады.

Мәселелердің бірі-осы мәселелердің кейбірін қалай шешуге болатыны туралы көптеген пікірталастар бар және логикалық болып көрінетін шешімдердің күтпеген салдары жиі кездеседі. Мысал ретінде есірткіге тыйым салуды келтіруге болады. Есірткінің зиянды әсерімен күресу әрекеттері сұранысты азайтуға немесе зиянды азайтуға емес, ұсынысты азайтуға бағытталған және қоғамдық денсаулық пен адам құқықтарына негізделген шараларды емес, жазалау шараларын қолданды [102]. Алайда, Еуропаның 19-шы ғасырдағы тәжірибесі көрсеткендей, есірткіге тыйым салу контрабанда мен заңсыз нарықтардың дамуына ықпал етеді [14]. Есірткі сатушылармен күресу олар сияқты аудандарда тұратындар үшін де қауіпті болуы мүмкін. Бразилияда қауіпсіздік күштерімен байланыста болғаннан кейін 15000 адам "жоғалып кетті", ал "қамауға алу қарсылығынан" қайтыс болғандар саны үш еседен астам өсті [103].

Ұсынысты азайту шаралары көбінесе рекреациялық есірткіні өсіру, тасымалдау және сату үшін рентабельділікті арттырады [104], осылайша қылмыскерлердің пайдасын арттырады. Бакстон" тыйым салу механизмін " бөліп көрсетеді [14], ол келесідей жұмыс істейді. Егер ұсыныс заңнаманың күшеюіне байланысты немесе басқа себептерге байланысты қысқарса, бөлшек сауда бағасы өседі, бірақ сату көлемі өзгеріссіз қалады, бұл сұраныстың бір бөлігін қанағаттандырмайды. Мұның салдары, әдетте, бөлшек саудагерлер тарапынан жалғандықтардың көбеюі, олардың тұрақты әдеттерін қанағаттандыруға ұмтылатын тұтынушылар тарапынан қылмыстың өсуі (экономикалық тұрғыдан алғанда, тәуелді заттар серпімді емес сұранысқа ие, сондықтан бағаның өсуі тұтынудың төмендеуіне аз әсер етеді), сондай-ақ өндірушілер мен саудагерлер үшін ынталандырудың артуы. Бұл механизм саудагерлерге беретін пайданы көбейтуден басқа, ол жалғандық деңгейіне де әсер етеді. Әрбір жеткізілім шектеулері көше тазалығын төмендетеді, бірақ жеткізілім шектеулері жеңілдеп, таза есірткінің көтерме бағасы төмендеген кезде бұрынғы деңгейге оралмай. Бұл фальсификация-бұл нарықтағы құрғақшылық кезінде дилердің барлық клиенттеріне белсенді ингредиентті таратудың бір түрі. Уытты емес қоспаларды қолданған кезде тұтынушылар өздерінің психологиялық үміттерін белсенді ингредиенттің жаңа төмен концентрациясына бейімдейді және оны жоғары мөлшерде қолдану арқылы өтей бастайды. Ұсыныс көбейген кезде, дилерлердің көпшілігі құрғақшылық кезіндегі пропорцияда есірткіні сұйылтуды жалғастырады, өйткені сатып алушылар шағымдануы екіталай, ал дилердің пайдасы одан артады. Нарықта күтпеген жерден таза опиаттар пайда болған кезде, бұл әдетте артық дозаланудың жоғарылауына әкеледі, өйткені тұтынушылар әсер ету үшін қажетті мөлшерді асыра бағалайды және есірткіні соншалықты көп қабылдайды, бұл өлімге әкеледі.

Есірткіге қарсы соғыс оның барлық көріністерінде тұтынушылардың мінез-құлқын қоғамдық денсаулыққа зиян келтіруі мүмкін. 2002 жылы Юньнаньда сөйлескен бұрынғы нашақорлардың айтуынша, жаңадан келген нашақорлар көп ұзамай полиция олардың әрекеттерінен иіс сезбеуі үшін инъекциялық героинге ауысады. 2002 жылға қарай, жергілікті билік статистикасына сәйкес, жетіспейтін инъекциялық жабдықты бөлісу арқылы жергілікті инъекциялық героин тұтынушыларының жартысына жуығы АИТВ инфекциясын жұқтырды. Көптеген елдерде полиция стерильді шприцтерді сататын инелер мен шприцтердің алмасу пункттерін немесе дәріханаларды бақылайды [105] және тұтынушыларды патогендермен, соның ішінде қан арқылы таралатын вирустармен ластануы мүмкін инъекциялық жабдықты қайта пайдалануға мәжбүрлеу арқылы қамауға алады. Қамауға алынудан қорқу асығыс инъекцияларға (артық дозалану қаупін арттырады), шприцтерді бөлісуге (өйткені шприцті анықтау қамауға алуға негіз бола алады) және зиянды азайту қызметтерін пайдаланғысы келмеуге әкелуі мүмкін. Полиция рейдтері есірткі тұтынушыларды қызметтерге қол жеткізе алмайтын жерлерге көшуге мәжбүр етуі мүмкін. Сондай-ақ, 2003 жылы Таиландтағы сияқты нашақорларды соттан тыс өлім жазасына кесу туралы хабарламалар бар.

Түрмеде және тергеу изоляторларында қамауда отырған есірткіні тұтынушылардың шамадан тыс саны жұқпалы аурулардың, атап айтқанда АИТВ, қан арқылы берілетін гепатит және туберкулездің таралуына қолайлы жағдай туғызады [106]. Түрмеде инъекциялық есірткіні қолдану әсіресе қауіпті, өйткені есірткінің көп мөлшерде жеткізілуі қолданылған инъекциялық жабдықты зарарсыздандыру үшін көптеген таза шприцтермен немесе құралдармен қамтамасыз етілмейді. Осылайша, түрмелердегі есірткіге деген сұранысты қанағаттандыратын ұйымдасқан қылмыстық іс-шаралар қате профилактикалық шаралармен бірге АИТВ мен қан арқылы берілетін гепатиттің таралу қаупінің жоғарылауына әкеледі.

"Есірткіге қарсы соғыс "ұйымдасқан қылмыстың есірткі саудасына қатысуын" сәтті " төмендеткен дәрежеде, ол мәселені тек проблемуыстырған сияқты: кейбір ұйымдасқан қылмыстық топтар шығындардың өсуіне тап болып, фармацевтикалық жалған есірткіге көшті [25]. Қазіргі уақытта халықаралық АИТВ сарапшылары есірткі тұтынушыларын қылмыстық жауапкершілікке тартуды тоқтатуға және Вена декларациясына сәйкес есірткі саудасына қатысты ғылыми негізделген саясатқа көшуге шақырады. Декларацияда қолданыстағы құқық қолдану тәсілдерінің салдары арасында "заңсыз есірткі қолданатын адамдарды қылмыстық жауапкершілікке тартудан, сондай-ақ стерильді инелер мен опиоидты алмастыру терапиясын ұсынуға тыйым салудан туындаған АИТВ эпидеттері" келтірілген [107].

Тағы бір даулы мәселе — қоғамдық денсаулықты қорғау шарасы ретінде жиі насихатталатын жезөкшелікті заңдастыру. Секс сатып алу заңсыз, бірақ оны сатуға рұқсат етілген Швецияда халықтың тек 0,03% - ы жезөкшелікпен айналысады, бірақ жезөкшелік заңды Германияда тұрғындардың 0,38% - ы жезөкшелікпен айналысады, бұл он екі еседен астам [108]. Шын мәнінде, заңдастыру клиенттердің денсаулығын қорғауға бағытталған сияқты, сонымен бірге оларға қызмет ететіндер үшін тәуекелдерді арттырады [108]; бұл клиенттер санының өсуіне және олардан алынатын бағалардың өсуіне әкеледі, бұл қызмет операторларына қосымша табыс әкеледі.

Егер заң австриядағыдай АИТВ-позитивті әйелдер үшін АИТВ-ға сертификаттауды және жыныстық жұмыстың заңсыздығын қарастыратын болса, [109], егер клиенттер АИТВ-ға сертификаттау презервативті қолдану міндетті емес дегенді білдірсе, тәуекел клиенттерден секс-жұмыскерлерге ауысады. Бұл іс жүзінде байқалды [110]. Секс-жұмыскерлер үшін қосымша қауіп АИТВ-позитивті әйелдердің жыныстық жұмыспен заңды түрде айналыса алмауы арқылы қол жеткізілген АИТВ-ның популяция деңгейіндегі жалпы төмендеуімен негізделген сияқты көрінуі мүмкін, бірақ бұл нәтиже болатынын айту қиын. АИТВ-ның берілу жағдайларының жартысына жуығы "терезеде" [111, 112] орын алатындықтан, жыныстық индустрияның заңды жұмысшылары үшін міндетті АИТВ сынақтарының нәтижесі АИТВ-инфекциясының төмендеуі болатыны анық емес, егер бұл жайбарақаттыққа әкеліп соқтырса, бұл өз кезегінде коммерциялық жыныстық қатынастың өсуіне және презервативті пайдаланудың төмендеуіне әкеледі. Осылайша, клиенттер оларға АИТВ-ға қызмет көрсетушілерді үнемі тексеріп отыратын заңды секс-мекемелер ұсынатын қорғалмаған жыныстық қатынастан сенімді қорғаныс елес болуы мүмкін: әрбір жаңа клиент серіктесінің алдыңғы бірнеше апта ішінде пайда болған бастапқы инфекцияның өте жұқпалы кезеңінде болу мүмкіндігіне тап болады, бұл жағдайда ол жыныстық қатынас кезінде вирустың жоғары концентрациясына ұшырайды. Бұл вирустық жүктеме көп жағдайда салыстырмалы түрде төмен болған кезде инфекцияның созылмалы асимптоматикалық кезеңінде тұрған адаммен қорғалмаған жыныстық қатынасқа қарағанда инфекцияға әкелуі мүмкін.

Қалай болғанда да, көптеген АИТВ жұқтырған секс-жұмыскерлер заңдастырылғаннан кейін жойылмайтын заңсыз секторға ауысады. Шын мәнінде, реттеумен бірге жүретін секс-жұмысты заңдастыру нормативтік талаптарға сай келмейтіндер жұмыс істейтін заңсыз секс-сектордың болуын білдіреді, әдетте олар тым жас, ауру немесе заңсыз мигранттар болғандықтан. Австралияның Виктория штатындағы

реттелмеген сектор 1994 жылы заңдастырылғаннан кейін екі есеге өсті және Виктория штатындағы жезөкшелер үйін ұстауға арналған лицензия ақысының бір бөлігі алынатын қауіпсіздік мониторингі схемалары ешқашан орындалмады [113]. Осылайша, секс-жұмысты қылмыссыздандыру-бұл халықтың денсаулығы мен адам құқықтары үшін қауіпті азайтудың ең жақсы тәсілі. Мұндай жағдайда полиция өз денесін сататындарды қудалауға негіз болмайды, Заңсыз адам саудагерлері болмайды және сонымен бірге секс-индустрия қызметкерлерінің денсаулығына, қауіпсіздігі мен бостандығына, сондай-ақ олар жұмыс істейтін қауымдастықтардың денсаулығына қауіп төндіретін сутенерлердің қызметі заңдастырылмайды.

Келісілген халықаралық әрекеттердің қажеттілігі, оларға қарсы әрекет ететін ықпалды мүдделі тараптардың болуы (және, атап айтқанда, сыбайлас жемқорлықтың болуы), сондай-ақ көптеген болжамды шешімдердің даулы сипаты ұйымдасқан қылмыстың қоғамдық денсаулық сақтау салдарымен күресуді сөзсіз қиындатады. Алайда, егер Денсаулық сақтау саласындағы мамандар қауымдастығы оны "тым күрделі" міндеттер санатына жатқызса, бұл дұрыс болмас еді. Соңғы жылдары бұл қауымдастық денсаулыққа әсер ететін негізгі факторларға қатысты мәселелерді шешуді бастау үшін көптеген әртүрлі секторлармен тиімді қарым-қатынас жасады. Біз ұйымдасқан қылмыс назар аударуды қажет ететін факторлардың бірі деп санаймыз.

Денсаулық сақтау бұл мәселеде жетекші рөл атқармауы керек. Қылмыстық сот төрелігі жүйесі заң бойынша үстем жағдайды сақтайтын болады. Бірақ біз денсаулық сақтау қағидаттарына негізделген тәсіл бір нәрсе ұсына алады деп санаймыз.

Біріншіден, бұл проблеманы оның түпкі себебі тұрғысынан қараудың маңыздылығын мойындайды, бұрыннан бар құқық қорғау шаралары құрбандарды, мысалы, адам саудасының құрбаны болғандарды немесе тәуелділікті дамытқан осал адамдарды қылмыстық жауапкершілікке тартқан кезде "жәбірленушіні айыптау" деп аталатын нәрседен аулақ болады. Оларды анықтау бизнесті басқаратындарға қарағанда әлдеқайда оңай және пара немесе қорқыту арқылы салдардан құтыла алмайды.

Екіншіден, бұл тиімділікті дәлелдеудің маңыздылығын көрсетеді. Өкінішке орай, сүйенетін зерттеулер әлі де аз. Қазіргі уақытта Campbell collaboration жобасы аясында <http://www.campbellcollaboration.org> қылмысқа қарсы іс-шараларға жүйелі шолулар жүргізілуде, бірақ олардың көпшілігі негізінен микро деңгейдегі мәселелерге қатысты. Бұл салада мұқият және жан-жақты бағалау өте маңызды, өйткені күтпеген салдарлар туындауы мүмкін екендігі туралы жоғарыда келтірілген дәлелдерді ескере отырып.

Үшіншіден, контекстің маңызы зор екендігі бұрыннан белгілі. Ұйымдасқан қылмыс Заң Үстемдігі әлсіз елдерде жиі кездеседі. Жоғары деңгейдегі саяси араласудың болмауы, жеке секторды тиімді басқару және реттеу, тиімді сот жүйесі және тәуелсіз және адал сот жүйесі сыбайлас жемқорлықты тежейді және қылмыстық желілерді әлсіретеді [114]. Алушы елдерде де, жеткізуші елдерде де есірткінің заңсыз айналымына бағытталған зерттеулер "мемлекеттің жергілікті қауымдастықтарда өміршең және заңды қатысуын қолдау қабілеті есірткіге байланысты іс-әрекеттің Жергілікті деңгейде даму және шоғырлану дәрежесін анықтағанын" көрсетеді [14]. Сондықтан кез-келген шараларды жүзеге асыру кезінде мемлекеттік басқарудың сапасын ескеру қажет.

Төртіншіден, қоғамдық денсаулыққа негізделген тәсіл салааралық ынтымақтастықтың маңыздылығын көрсетеді. Денсаулыққа негізгі қатерлерді жою үшін бүгінде көптеген тараптардың қатысуы қажет. Ұйымдасқан қылмыс та ерекшелік емес. Алайда, көбінесе тиісті мамандар өзара әрекеттесу қажеттілігін сирек түсініп, бір-бірінен оқшауланып жұмыс істейді. Денсаулық сақтау саласындағы мамандар қауымдастығы осы кедергілерді жеңуге көмектесетін біріктіруші рөл атқара алады.

Қорытындылай келе, жоғарыда көрсетілгендей, ұйымдасқан қылмыстың шатырлары өте алысқа созылады және бүкіл әлем бойынша миллиондаған адамдардың денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін. Қатыгездік пен сыбайлас жемқорлықтан қорқып,

қылмыскерлер жазасыз қалып қана қоймай, іс жүзінде көрінбейтін болып қалады. Зерттеудің әртүрлі салаларынан алынған деректердің кең ауқымын біріктіре отырып, біз ұйымдасқан қылмыстың денсаулыққа жаһандық әсерін шешуге кешенді көзқарас үшін дәлелдер базасын құра бастадық деп үміттенеміз.

Пайдаланылған әдебиттер тізімі:

- 1: Мармот М. Бір буындағы алшақтықты азайту: денсаулыққа әсер ететін әлеуметтік факторларды жою жөніндегі іс-әрекеттердің арқасында денсаулық сақтау саласындағы теңдік.
- 2: Стол Т. "Саясаттың барлық салаларындағы Денсаулық: перспективалар мен мүмкіндіктер". Әлеуметтік істер және денсаулық сақтау министрлігі: Хельсинки
- 3: Даск Ж.-М. Халықаралық қылмыстың геосаясаты. Эллипс. Женева.

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

ІТІІ Жаршысы Республикалық ғылыми-көпшілік журналының 2024 жылдың шілде-қыркүйек айында шығатын келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;
- Филология.

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің анықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Times New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДК (ӨӨЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) - дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен), академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен) көрсетіледі.

8. **Түйіндемеде (Резюме)** – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). **Түйіндемеде тақырып үш тілде жазылуы тиіс.** Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты **түйін сөздер** берілуі керек.

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А.; Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала mukhanmedyarova@htii.ku корпоративтік поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ Ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар басқармасына 202 кабинетке (Желтоқсан, 69 «Б») өткізе аласыздар.

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 11,9. Есепті б.т. 12
Таралымы 40 дана. Тапсырыс № 90

080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 73А
Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала "Вестник ІТІІ", выходящем в июль-сентябрь 2024 года, принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;
- Филология.

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Times New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4. В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5. Через одну строку по центру заголовков доклада должен быть написан прописными буквами (жирным шрифтом).

6. Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая оstepененность, должность.

7. Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Резюме (Резюме) – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). В резюме тема должна быть изложена на трех языках. Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе.

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ІТІІ Жаршысы» выходят 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ІТІІ Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по корпоротивной почте mukhanmedyarova@htii.ku или могут быть переданы в управление научно-исследовательских работ и международного сотрудничества МТИИ, кабинет 202 (ул. Желтоксан, 69 «Б»).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.

Условные п.л. 11,9, расчетные п.л. 12

Тираж 40 экз. Заказ № 90

080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 73А.

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine "Vestnik ITII", published in July-September 2024, articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;
- Philology.

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Times New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation - 1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in capital letters (bold).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7. Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Summary (Summary) - in three languages (Kazakh, Russian, English) should contain a summary and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). In the summary, the topic should be presented in three languages. Keywords related to the proposed work should also be given.

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by corporate e-mail mukhanmedyarova@htii.ku or they can be transferred to the the department organization of scientific research and international cooperation of ITII office 202 (Zheltoksan str., 69 "B").

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.

Conditional p. L. 13. calculated P. L. 14

Edition of 40 copies . Order No. 90

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl Avenue, 73A.